

ԵՐԵՎԱՆԻ ՊԵՏԱԿԱՆ ՀԱՄԱԼՍԱՐԱՆ
ՀԱՅԱԳԻՏԱԿԱՆ ՀԵՏԱԶՈՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

YEREVAN STATE UNIVERSITY
INSTITUTE FOR ARMENIAN STUDIES

ՀԱՅԱԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ՀԱՐՑԵՐ

ՀԱՆԴԵՍ

1 (4)

ARMENOLOGICAL ISSUES

BULLETIN

ԵՐԵՎԱՆ – YEREVAN
ԵՊՀ ՀՐԱՏԱՐԱԿՉՈՒԹՅՈՒՆ – YSU PRESS
2015

Հանդեսը լույս է տեսնում տարեկան երեք անգամ
Հրատարակվում է 2014 թվականից

The Bulletin is published thrice a year.
It has been published since 2014

Գլխավոր խմբագիր՝ **Միմոնյան Ա. Հ.**

Խմբագրական խորհուրդ՝

Ավագյան Ա. Ա.

Ավետիսյան Լ. Վ. (գլխավոր
խմբագրի տեղակալ)

Ավետիսյան Հ. Գ.

Ավետիսյան Յու. Ս.

Բայրամյան Հ. Ս.

Բարդակչյան Գ. (ԱՄՆ)

Դեղեյան Ժ. (Ֆրանսիա)

Դրոսթ-Աբգարյան Ա. Գ.
(Գերմանիա)

Զաքարյան Ս. Ա.

Հայրունի Ա. Ն.

Հովհաննիսյան Մ. Ս.

Հովսեփյան Լ. Ս.

Ղարիբյան Ա. Ա.

Մարգարյան Հ. Գ.

Մինասյան Է. Գ.

Մուրադյան Ս. Պ.

Պողոսյան Վ. Ա. (պատասխանատու քարտուղար)

Սայադով Ս. Ս. (Բուսաստան)

Սաֆարյան Ա. Վ.

Տազեյան Ա. (Լիբանան)

Editor-in-chief: **Simonyan A.**

Editorial Board:

Avagyan A.

Avetisyan H.

Avetisyan L. (Deputy
editor-in-chief)

Avetisyan Y.

Bardakchian G. (USA)

Bayramyan H.

Dakessian A. (Lebanon)

Dedeyan G. (France)

Drost-Abgaryan A. (Germany)

Gharibyan A.

Hayruni A.

Hovhannisyan M.

Hovsepyan L.

Margaryan H.

Minasyan E.

Muradyan S.

Poghosyan V. (Executive
Secretary)

Safaryan A.

Sayadov S.

Zakaryan S.

TESSA HOFMANN

**DRAWING CONCLUSIONS: LESSONS AND EFFECTS
OF THE ARMENIAN GENOCIDE**

Keywords – Raphael Lemkin, Sogomon T’ehlerean, Armenians, Genocide, Armenia, Germany, Ottoman Empire, Turkey, genocide studies, legal punishment of genocide, remembrance policy, history policy, international affirmation

The centenary commemoration of the Armenian genocide demands a critical analysis as well as a summarizing reflection about achievements, recoils and stagnation in the various fields of action: ethics, politics, law and legislation, science, academia and education. Those of us, who for decades have accompanied developments in these various fields of action, may have experienced resignation or frustration with regard to ethics and politics, whereas remarkable progress has been achieved in science, academia and also education.

My contribution tries in its first part to explore the current state of art in genocide studies, related to the Armenian genocide, analyzing as well some of the still existing unsolved or neglected issues, while interpreting in the second part the flaws and failures of politics, law and legislation with reference to the German case.

A Crime of Silence

As a state crime that has been committed during the World War I – called by contemporaries the “Great” or “European War” – the murder of 1.5 million Ottoman Armenians fell remarkably soon into oblivion and remained nearly uninvestigated until the late 1970s. The reasons are complex. In the first place, after the World War II historians were rather preoccupied with research of this disastrous event than with the investigation of its bleak predecessor, including the ‘Holocaust before the Holocaust’, as Elie Wiesel has dubbed the genocide against the Ottoman Armenians. It took time until the coherency of both wars and the interrelationship of massive crimes against civilians that has been committed behind the smokescreens of the First and Second World War captured the interest of the academia. This is in particular true for scholars in Germany, who felt it their obligation to focus on the extermination of approximately six million European Jews in the course of World War II. The Germans’ attempt to ‘cope’ with their genocidal national past and to ‘repair’ unrepairable human and cultural losses politically and academically caused a doctrine of the Holocaust’s singu-

larity or incomparability¹. Even linguistically, the crime has been marked as outstanding, as expressed by the nouns ‘holocaust’², or ‘Shoah’. This practice of linguistically emphasizing the alleged uniqueness of a case has been repeated by the use of such nouns as ‘Armenocide’³, or ‘Seyfo’ (‘sword’)⁴. Although psychologically comprehensible, if used by survivors, the insistence on the uniqueness of a genocide case is juridically illogical and causes severe harm to co-victim groups, as experienced by the Sinti, Roma and various groups of travelling people, who were victimized by the same Nazi regime and simultaneously with the Jews, or the Aramaic and Greek-Orthodox co-victims of the Armenians in the Ottoman Empire. Yet the insistence on singular designations is indicative for a more general methodic problem that seems to be caused by a self-imposed compulsion of scholars of historiography to be original. In the case of the Holocaust and the Armenian genocide the designated singularity seems also be driven by the ‘possessiveness’ of the main victim group and its relegation of other simultaneously victimized groups as ‘secondary’, ‘inferior’ or ‘irrelevant’.

With a delay of at least 60 years, scholars of genocide have finally unearthed the Armenian genocide⁵. Book titles among first publication such as ‘Taboo Armenia’⁶ or ‘A Crime of Silence’⁷ alluded to the unfamiliarity and politically intended oblivion. The second title in particular indicates that science at this stage was driven by human rights and ethical concerns. The debate on the Armenian genocide in international bodies that has started in the early 1970s constituted the larger frame. The *Sub-Commission on Prevention of Discrimination and Protection of Minorities of the UN*

¹ **Scherzberg L.** (Hg.), “Doppelte Vergangenheitsbewältigung” und Singularität des Holocaust. Saarbrücken 2012 (Theologie. Geschichte. Beiheft 5). - http://universaar.uni-saarland.de/journals/public/journals/3/Komplettausgabe_tgBeiheft5.pdf

² Historically, “holocaust” has been used as a synonym “to describe a human rights disaster” since the late XIX century and in the context of the destruction of Ottoman Christians, in particular Armenians. Cf. **Hamburg D. A.**, Preventing Genocide: Practical Steps toward Early Detection and Effective Action, Boulder, London, 2008, p. 38; the first mention in this context being the front-page headline of the “New York Times” on September 10, 1895. Cf. **Balakian P.**, The Burning Tigris: The Armenian Genocide and America’s Response, New York, 2004, p. 11. Winston Churchill called the First Second World War annihilation of the Ottoman Armenians an “administrative holocaust”. – **Churchill W.**, The World Crisis, 1911-1918, Vol. 5 (Aftermath), New York, 1927, p. 157. After Second World War, Jewish authors such as Nobel Prize winner Elie Wiesel (1958) and media (“Yad Vashem Bulletin”, April 1957) began to use “holocaust” as a synonym for the genocide against the European Jewry. “Since 1972 the term was gradually accepted in the English usage as a synonym for the murder of the European Jews”. Cf. **Heinsohn G.**, Lexikon der Völkermorde (Reinbek bei Hamburg, 1998), pp. 174-175. In its early application, “holocaust” seemed to have been related to the frequent practice of Ottoman Muslim perpetrators to burn their Christian victims alive; the most known incident being the burning of about 3.000 Armenians in their cathedral at Urfa in the end of December 1895.

³ **Prince M.**, Un génocide impuni : L’arménocide. Paris, 1967; followed by Wolfgang Gust. Cf. www.armenocide.de

⁴ For the genocide against the Aramaic speaking Christians, or Syriacs, in the Ottoman Empire and Ottoman occupied Iran 1914-1918.

⁵ Genocide studies is a relative young multi- and interdisciplinary science that includes not only historians, but also sociologists as well as jurists, philologists etc.

⁶ The title of the German edition of Yves Ternon’s first monograph on the Armenian genocide. Cf. **Ternon Y.**, Tabu Armenien: Geschichte eines Völkermords, Frankfurt/Main, Berlin, 1981. Interestingly, the French original edition of 1977 did not make such an allusion: Cf. *Les Arméniens. Histoire d’un génocide*, Paris, 1977.

⁷ *A Crime of Silence: the Armenian Genocide; the Permanent Peoples’ Tribunal*, London, Cambridge (Mass.), 1985.

Commission on Human Rights had decided in 1971 to carry out a study on the prevention and the punishment of the crime of genocide, appointing for this task its member Nicodème Ruhashyankiko (Rwanda). In paragraph 30 of his interim report of 1973, Mr. Ruhashyankiko mentioned “the massacre of the Armenians” as the first case of genocide in the XX century¹. This mention in passing provoked Turkish interventions on many levels of the UN and led to the suppression of the reference in subsequent versions of the report². Against the background of ongoing debates about the restitution of the suppressed paragraph in the wording of the report the international human rights NGO *Permanent Peoples’ Tribunal* convened a session at the Sorbonne University (Paris) on 13-16 April 1984, where international experts in genocide studies and jurists were heard by a likewise international jury that ruled in its verdict that

- “(...) the extermination of the Armenian population groups through deportation and massacre constitute a crime of genocide not subject to statutory limitations within the definition of the Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide of December 9, 1948. With respect to the condemnation of this crime, the aforesaid Convention is declaratory of existing law in that it takes note of rules which were already in force at the time of the incriminated acts;
- The Young Turk government is guilty of this genocide, with regard to the acts perpetrated between 1915 and 1917;
- The Armenian genocide is also an “international crime” for which the Turkish state must assume responsibility, without using the pretext of a discontinuity in the existence of the state to elude that responsibility;
- The United Nations Organization and each of its members have the right to demand recognition and to assist the Armenian people to that end”³.

For the legal and political recognition of the Armenian genocide, this evidence-based verdict undoubtedly represented a milestone. The findings of the *Tribunal’s* session of 1984 were soon published in French, English and German, followed in 2011 by a Turkish edition⁴.

With their archival and historiographical studies, scholars provided the factual basis for human rights activists, jurists and politicians, who have engaged in recognition advocacy. However, with the increasing number of academic contributions to the study of the Armenian genocide this utilitarian interconnection between science, politics and human rights gradually ceased. At present, the genocide against the Armenians can no longer be paraphrased as a “crime of silence”. On the contrary and judging by the huge amount of scholarly contributions, this genocide is quantitatively

¹ Genocide scholarship of today does not agree with this assessment, since the near to complete annihilation of the Namibian peoples of Hereros and Nama during 1904-1908 by German colonial forces precedes the Armenian case.

² For details cf. **Boven Th. Van**, Paragraph 30: Note on the Deleted Reference to the Massacres of the Armenians in the Study on the Question of Prevention and Punishment of the Crime of Genocide, in: *A Crime of Silence: The Armenian Genocide; the Permanent Peoples’ Tribunal*, London, 1985, pp. 168-172.

³ *A Crime of Silence*, p. 227.

⁴ **Suskunluk S.**, 1984 Paris Konferansı; Türklerin Ermenilere Uyguladığı Soykırımın Halkarın Daimi Mahkemesi’nde Görülen Davası. Çeviren: İsmail Toksoy, Zekiye Hasançebi, Ülkü Sağır. İstanbul, Pencere Yayınları, 2011.

as well as qualitatively the best researched case next to the genocide against the European Jews. However, open issues remain, and with the growing number of scholarly contributions interpretative and methodic contradictions also emerged.

Defining and avoiding the genocide term

Despite the fact that there exists only one internationally acknowledged legal definition of the crime of genocide, many scholars – historians as well as scholars of genocide – ignore the definition of the United Nations *Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide* (1948), trying instead to develop their own definition and terminology. Subsequently the results are highly subjective, unmanageable and confusing. To start with, Raphael Lemkin, the Belarus born Jewish-Polish author of the UN Convention, developed in his monograph *Axis Rule in Occupied Europe* (1944) a definition which emphasizes that the crime in question consists in the destruction of national or ethnic collectives and is not limited to physical extermination, but has even more meaningful cultural, economic and social repercussions:

“By ‘genocide’ we mean the destruction of a nation or of an ethnic group. (...) Generally speaking, genocide does not necessarily mean the immediate destruction of a nation, except when accomplished by mass killings of all members of a nation. It is intended rather to signify a coordinated plan of different actions aiming at the destruction of essential foundations of the life of national groups, with the aim of annihilating the groups themselves. The objectives of such a plan would be disintegration of the political and social institutions, of culture, language, national feelings, religion, and the economic existence of national groups, and the destruction of the personal security, liberty, health, dignity, and even the lives of the individuals belonging to such groups. Genocide is directed against the national group as an entity, and the actions involved are directed against individuals, not in their individual capacity, but as members of the national group. (...)”

Genocide has two phases: one, destruction of the national pattern of the oppressed group; the other, the imposition of the national pattern of the oppressor. This imposition, in turn, may be made upon the oppressed population which is allowed to remain or upon the territory alone, after removal of the population and the colonization by the oppressor's own nationals”¹.

Related to the Armenian case, from Lemkin’s point of view it is not relevant whether small or high numbers of the victim group survive. Decisive is the fact that survivors could not freely survive as individuals with an Armenian identity. Developments in present Turkey indicate the continuity precisely of this genocidal effect².

¹ **Lemkin R.**, *Axis Rule in Occupied Europe: Laws of Occupation, Analysis of Government, Proposals for Redress*, New Jersey, Carnegie Endowment for International Peace - The Law book Exchange, Ltd., 2005, p. 79; it was originally published by Carnegie Endowment for International Peace, Division of International Law, at Washington D. C. in: 1944. - <http://www.derechos.org/nizkor/impu/lemkin.html>

² A telling incident is the court case filed by Turkey’s previous president Gül against an MP of the oppositional Kemalist CHP party who had in a parliamentary debate alleged that Gül’s mother is of Armenian origin. Until today, the assumption of ‘being Armenian’ is considered to be a severe case of insult, as confirmed in an interview of 5 August with President Recep Tayyip Erdoğan; Erdoğan – then

The exclusion of other than national, ethnic, ‘racial’¹ or religious victim groups from the UN definition has caused many scholars to search for definitions that are more inclusive. In 1990, the US sociologist Helen Fein offered the following extensive definition that nevertheless emanates from the definition of the UN convention:

“Genocide is sustained purposeful action by a perpetrator to physically destroy a collectivity directly or indirectly, through interdiction of the biological and social reproduction of group members, sustained regardless of the surrender or lack of threat offered by the victim”².

Other definitional extensions related to the crime itself; in this context, the US-scholar Rudolph Rummel suggested the term ‘democide’ for all crimes committed by a state against the people of this state³. Some scholars even question whether the application of the genocide term is useful at all. Relating to the earlier debate during the 1990’s between ‘structuralists’ and ‘intentionalists’ in genocide studies, the German historian Christian Gerlach criticized that the dominant application of the genocide term bases on the

“(…) idea of a homogenous, centralized and pre-planned massive crime (...). ‘Intent’ and often also ‘conspiracy’ (adopted from the Anglo-American theory of law) are thought to be constituent elements of genocide. But the concept of a monolithic criminal program is not corresponding with the more recent accentuation in science in which the extermination policy of the state is understood rather as process during which takes places in combination with certain societal developments”⁴.

Gerlach therefore suggests avoiding the term, adding to his objections the already mentioned observation on the utilitarianism of genocide scholarship in general:

“To speak about ‘genocide’ seems to be also dispensable, because only few scholars research on topics that are defined as genocide from a to a certain extent

PM – complained about the assumption of being of Armenian origin as ‘uglier’ and ‘dirtier’ than being of Georgian origin.

¹ Since contemporary scientists are not agreed on whether race is a valid way to classify people the term ‘racism’ has been either dropped in international legal definitions or extended in order to cover culturally based varieties of ‘racism’. The penalization of ‘racism’ includes genocide denial: On 28 November 2008, the Council of the European Commission adopted the Framework Decision on combating certain forms and expressions of racism and xenophobia by means of criminal law. The EU countries are subsequently obliged to combat, among others, the following offences: “publicly condoning, denying or grossly trivializing the crimes defined in Article 6 of the Charter of the International Military Tribunal appended to the London Agreement of 8 August 1945, as well as crimes of genocide, crimes against humanity and war crimes as defined in Articles 6, 7 and 8 of the Statute of the International Criminal Court, when the conduct is carried out in a manner likely to incite violence or hatred against such a group or members of a group”. - http://ec.europa.eu/justice/fundamental-rights/racism-xenophobia/framework-decision/index_en.htm

² **Fein H.**, *Genocide: A Sociological Perspective*, London, 1993, p. 24, *idem*: *Genocide: A Sociological Perspective*, *Current Sociology*, 1990, 38, pp. 1-126.

³ **Rummel J. R.**, *Statistics of Democide: Genocide and Mass Murder Since 1900*, Charlottesville, 1997.

⁴ **Gerlach Ch.**, *Nationsbildung im Krieg: Wirtschaftliche Faktoren bei der Vernichtung der Armenier und beim Mord an den ungarischen Juden* [Nation Building during War: Economic factors in the destruction of the Armenians and the murder of the Hungarian Jews], in: **Kieser H.-L., Schaller D. J.** (Eds.), *Der Völkermord an den Armeniern und die Shoah – The Armenian Genocide and the Shoah*, Zürich, 2002, S. 351.

neutral interest in that phenomenon; in most cases they research, however, from an awareness of the tragedy of the victims”¹.

One cannot but agree with the conclusion that genocide studies are, for the emotional nearness of most scholars to victim groups and their interests, in particular challenged to maintain academic standards. Turkish scholars have named rather pedagogic and political reasons for the avoidance of the genocide term: Against the background of legal prosecution at least until 2008² and the persistent refusal by the Turkish legislator and state to acknowledge the deportations and massacres of 1915/1916 as a genocide, these scholars maintain that they must limit themselves to the task of describing and analyzing the crimes, whereas conclusions are left to their readers or audience. This dilemma reflects also in the title of a collective monograph which contains the results of nine years of joint ‘Turkish-Armenian workshop(s)’ (2002-2010) that brought together (mainly US-based) Turkish scholars of genocide, Armenian scholars of the Diaspora and scholars from some other countries; the editors’ choice of title – “A Question of Genocide” – has been explained by editors Ronald Suny and Fatma Müge Göçek with the difficulty of their task to find the lowest common denominator:

“The problem of the ‘G’ word is both definitional and political. Some of the participants hold that public acceptance of the term “genocide” would render them ineffective with the Turkish public. Others disagree with the standard United Nations definition of genocide. The New York University philosophy professor Paul Boghosian explored the imprecision and confusions of this official internationally accepted definition, but he noted that we all agreed that deportations and massacres had occurred; that they had been ordered, organized and carried out by the Young Turks and their agents; and that the target of these brutal policies had been defined ethno-religious groups (along with the Armenians, the Assyrians, and some other minorities as well). (...)

Acceptance of the events of 1915 as an instance of ethnic cleansing (...) is much less problematic (...). What remains open and in dispute for some, albeit a minority among scholars, is whether the murder of a nation in the case of the Armenians and Assyrians was intentional or an unfortunate consequence of a brutal program of deportations. (...) The title of this volume (...) reflects both the certainty of some and the ambiguity of others, not so much on the nature of killings, but how they might most convincingly be described”³.

It seems highly debatable whether the principle of finding the lowest common denominator is appropriate if applied to issues such as crimes against humanity (including genocide); finding the lowest common denominator is a method of diplomacy. Its conveyance into the sphere of science and in particular into the sphere of law – and being a crime, genocide is first a matter for jurists – seems not convincing. However, there exists a general defensive and minimalizing trend among the more current

¹ Ibid.

² The amendment of the notorious penal code paragraph 301 in that year brought certain mitigations, although not meeting the demands of national and international human rights NGOs to completely cancel the paragraph.

³ **Suny R. G., Göçek F. M. & Naimark, N. M.** (Eds.), *A Question of Genocide: Armenians and Turks at the End of the Ottoman Empire*, Oxford, New York, 2011, pp. 9-10.

contributions to the research of the Armenian genocide. The search for the lowest common denominator by Turkish and other scholars who have opposing views on the nature of crimes under scrutiny is just one appearance of the same phenomenon.

Some scholars have suggested the replacement of the term genocide by other appellations, without so far convincing results. The German scholar Michael Schwartz who researched the compulsory migration processes of the XX century in the context of nation state building processes suggested “ethnic cleansing” as generic term for flight, expulsion, forced resettlement and deportation, which “(...) in the extreme case of massive murder could even include genocide”¹. As an internationally used term, “ethnic cleansing” emerged in 1992, from the earlier Serbian term “Етничко чишћење”, but has been first used by Russian military commanders during the genocidal expulsion of Circassians from the Northwest Caucasus in 1864 and before (“очищение”, “очищать” – “cleansing”, “clearance”, “to clear”)². Relying on a remarkably ample base of data, deriving since the Balkan Wars (1912/1913) that M. Schwartz described as the original “place of learning” of the crimes in question, the author suggests a typology of “ethnic cleansing” in which he, among others, places the deportations of Greeks during World War I as a case of “deportation without genocide”, in contrast to the Armenian case of a “deportation with genocide”³. My two main objections against his approach are the following: 1) As M. Schwartz realizes himself, the expression “ethnic cleansing” derives from the dehumanizing jargon of perpetrators, who deny the human nature of their victims by belittling them as “dirt” and “rubbish” that demands cleansing. Therefore, M. Schwartz proposes to use the term with quotation marks only. However, even with quotation marks the term lacks any juridical qualification and preciseness. Why should we replace internationally used and legally defined terms such as genocide, deportation or forced resettlement which in international law⁴ are qualified as “crimes against humanity” by a completely vague, unqualified slang noun whose usage depends from the perspective of genocide perpetrators? 2) The differentiation of the same crimes of deportation and massacres that had been committed in the course of the same case of national state building in Turkey as genocidal and non-genocidal does not stand to empirical and legal scrutiny. The massacres and deportations against the Orthodox Greek population of the Ottoman Empire before, during and after World War I qualitatively of same nature as the genocide, committed against the Armenian population of the same Ottoman state by the same perpetrators. As a result mainly of foreign relations, the difference between the Greek and the Armenian genocides is mainly quantitatively: It took the Young Turkish and Kemalist regimes ten years to “uproot” their Greek Orthodox

¹ **Schwartz M.**, *Ethnische “Säuberungen” in der Moderne: Globale Wechselwirkungen nationalistischer und rassistischer Gewaltpolitik im 19. und 20. Jahrhundert [Ethnic ‘Cleansings’ in Modern Times: Global Interactions of Nationalist and Racist Violence Policy]*, München, 2013, p. 4.

² *Cf.* citations of the military commander of the 1864 campaign, Count Nikolai Evdokimov in: **Richmond W.**, *The Circassian Genocide*, New Brunswick, NJ and London, 2013, p. 96 f.

³ **Schwartz M.**, *op. cit.*, p. 4.

⁴ In article 7 of the Rome Statute (1998) of the International Criminal Court there are eleven offences described as “crimes against humanity”; *cf.* http://www.icc-cpi.int/nr/rdonlyres/ea9aef7-5752-4f84-be94-0a655eb30e16/0/rome_statute_english.pdf, p. 3.

compatriots, but just one and a half year to exterminate the Armenian population¹.

In difference to most scholars of genocide, historians seem generally to be less acquainted or bothered by legal definitions and juridical assessments. Instead, they develop their own personal and subjective definitions, risking, among others to disqualify the genocide claims of victim groups.

Intent and pre-mediation

Similar, but previously to Michael Schwartz, the German historian Boris Barth differentiated between the deportations and massacres of Ottoman Greeks and Ottoman Armenians. This scholar, who comes from a narrow concept of genocide, argues that only in the second case the crimes have been committed with intent. Although Barth is not a scholar of Ottoman or Greek history, he did not hesitate to jump to such far-reaching conclusions.

The question whether the genocide against the Ottoman Armenians was the result of intent or pre-mediation is at the core of the already mentioned division of scholars into “intentionalists” and oppositional “structuralists”; as a representative of the first approach, usually the senior Armenian scholar of genocide, Vahakn Dadrian, is mentioned, as critics of ‘intentionalism’ Ronald Suny, Donald Bloxham and Hilmar Kaiser. As the Swiss historian Hans-Lukas Kieser wrote in a review² of 2007, most scholars today adhere to the concept of the CUP’s “cumulative radicalization against the background of long-term ideological options”³.

Admittedly, in most cases genocidal intent is difficult to prove. This relates to the Ottoman genocide(s) as well as to the Holocaust; in general, the authors of massive crimes scarcely leave behind written confessions or instructions to kill. Furthermore, and as scholars of genocide have also pointed out, there is a discrepancy between the verbally articulated intent to kill and the real action. Representatives and functionaries of the *Committee for Union and Progress* (Ittihat ve Terakki Cemiyeti – CUP) had announced their intent to exterminate the Greek Orthodox population of the Empire as early as 1909. The Balkan Wars and the experience of massive expulsion and flight of Ottoman Muslims multiplied these verbal genocidal announcements, which were mainly realized during the third and final phase of the Greek Genocide, 1919-1922.

The traditional chronology and interpretation of the genocide against the Armenians, as started during World War I by the German humanist theologian Dr Johannes Lepsius suggest that there was the articulated intent to kill and a premeditated plan to conduct the crime which both show in the sequence of measures that the CUP initiated already months before the Ottoman Empire officially joined the Great War in early November 1914: Search for allegedly illegal weapons in Armenian villages and quarters, combined with plunder, arson and rapes during terrifying

¹ **Hofmann T.**, Γενοκτονία ἐν Ποίη – Cumulative Genocide: The massacres and deportations of the Greek population of the Ottoman Empire (1912-1923) in: **Hofmann T.**, **Bjørnlund M.** and **Meichanetsidis V.** (Eds.), *The Genocide of the Ottoman Greeks: Studies on the State Sponsored Campaign of Extermination of the Christians of Asia Minor (1912-1922) and Its Aftermath: History, Law, Memory*, New York, 2011, chapter “Comparing Genocides”, pp. 95-105.

² **Kieser H.-L.**, *Der Völkermord an den Armeniern 1915/16: neueste Publikationen*. <http://aghet1915.wordpress.com/rezension/>

³ Ibid.

assaults on the residents; the destruction of the main political bodies of the victim group through the arrest of members and subsequent execution of the Marxist oppositional *Hnchak* party, which was in alliance with the CUP's political opponent, the *İtilaf* ("Entente") Party, in summer 1914, followed by the arrest of Dashnaks since March 1915 (although this socialist, but Non-Marxist Armenian party was in official alliance with the CUP, which is indicative for a "non-win situation" of the political Armenian activists); the "elitocide", or decapitation of the Ottoman Armenians through the massive arrest of the intellectual, economic and spiritual leadership since April 1915; the disarmament of Christian conscripts and their transfer into forced labor battalions since summer 1914; the deportation and dispersion of the unarmed and undefended remaining population in semi-desert areas where according to a revealing admission the Minister of the Interior, Mehmet Talat eleven months earlier¹ the survival of the Muslim deportees in question was hardly possible.

Since the early World War I documentations of Johannes Lepsius² and James Viscount Bryce³, these stages of destruction have ever since been explored and interpreted as a premeditated scheme that the CUP's Central Committee would conduct during World War I when the 'European War' distracted the attention of Britain, France and Russia as possible protectors of oriental Christians. Based on the "mass of material emanating from the Information Bureau of the Patriarchate of Constantinople", the most extensive documentation and treatise is that of Raymond Haroutioun Kévorkian⁴, who in the late 1990s was also the first scholar, who pointed out to the two-stage character of the extirpation of Ottoman Armenians: According to him, about 870,000 deportees arrived in Mesopotamia between summer and fall 1915, most of them being then interned in concentration camps near to the Baghdad railways, while a smaller percentage succeeded in staying in the cities of Aleppo, Dayr-az-Zawr, Ras-ul-Ayn, or Mosul. When in spring 1916 the responsible Aleppo based Sub-Directorate for Deportees realized that the concentration of surviving Armenian deportees in their 'area of settlement' was at many places higher than the intended dispersion limit of 10 percent of the overall population, it decided for renewed deportations and dispersal. During the second and third phases of the deportation further 630,000 further Armenians died between the fall of 1915 and 1916⁵, in particular since these measures hit a starving people which had by far not yet

¹ Statement during the parliamentary debate of 6 July 1914, after the Greek CUP member and deputy for Aydın, E. Emanuelidis, had expressed complaints about the settlement of Muslim refugees in Greek settlements and suggested the settlement of these Muslims in the area of Dayr-az-Zawr (Der-Zor) instead. – Cf. **Dündar F.**, Pouring a People into the Desert: The "Definitive Solution" of the Unionists to the Armenian Question, in: A Question of Genocide: Armenians and Turks at the End of the Ottoman Empire, p. 280.

² Lepsius, Johannes: Bericht über die Lage des armenischen Volkes in der Türkei [Report on the Situation of the Armenian People in Turkey]. (Potsdam 1916; further editions under the title Der Todesgang des Armenischen Volkes (Potsdam: Tempelverlag 1919; 1930; Heidelberg 1980 [Reprint]).

³ The Treatment of Armenians in the Ottoman Empire 1915-1916; Documents presented to Viscount Grey of Falladon, Secretary of State for Foreign Affairs, by Viscount Bryce; with a preface by Viscount Bryce. London 1916. - <http://net.lib.byu.edu/~rdh7/wwi/1915/bryce/>

⁴ **Kévorkian R.**, Le génocide des Arméniens, Paris, 2006 (English edition: The Armenian Genocide: A Complete History, London, 2011, p. 811).

⁵ **Kévorkian R.**, Axes de déportation et camps de concentration de Syrie-Mésopotamie (1915-1916), in : L'extermination des déportés arméniens ottomans dans les camps de concentration de Syrie-

recovered from the first deportations few months ago. Kévorkian's findings are entirely in line with the estimates of contemporaries who already in 1915 had predicted that roughly more than the half of the deportees would perish en route¹. An early foreign estimate that has been based on an extrapolated survey by the Swiss Sister Beatrice Rohner and was communicated through the German Embassy to the German government, established in early October 1916 that out of 2.5 million Ottoman Armenians two million had been deported; of the deportees, 1.5 million had perished already by October 1916². In summer 1918, the Protestant pastor at the German Embassy of Constantinople, Count Siegfried von Lüttichau³, summarized the various contemporary German estimates as follows:

“It is of no significance whether the figure given for the total losses of the Armenians is placed at one million (Consul Rössler⁴) or two million (Christoffel⁵), because surely there was never really any authentic information concerning the figure for the size of the Armenian population. The figure cited by Preacher Ehmman⁶ in Mezré – 1 ½ million – is estimated as being the closest to the truth. Far more important than the total figure, which is hard to ascertain is the percentage determined in the individual areas. In the eastern provinces, that is excluding Constantinople, Smyrna, and other places in western Turkey, 80 – 90% of the entire population and 98% of the male population is no longer alive. These figures are probably correct. They can be checked town by town and correspond to my personal impression and observations. I met many boys and quite a few old men. I very seldom saw men at the height of their vigor, which stood out by their very existence. In Constantinople itself, almost all of the Armenians were spared; the same applied for Smyrna. On the other hand, they were driven out of almost all the smaller towns and villages in western

Mésopotamie (1915-1916) ; La deuxième phase du génocide, « Revue d'histoire arménienne contemporaine », numéro spécial, vol. II, 1998, pp. 60-61; *idem*: Le génocide des Arméniens, pp. 693-696.

¹ For example, **Wolfgang G.** (Ed.), *Der Völkermord an den Armeniern 1915/16: Dokumente aus dem Politischen Archiv des deutschen Auswärtigen Amts*. Springe: VonKlampen!, 2005, S. 500.

² [http://www.armenocide.net/armenocide/armgende.nsf/\\$\\$AllDocs/1916-10-04-DE-002](http://www.armenocide.net/armenocide/armgende.nsf/$$AllDocs/1916-10-04-DE-002)

³ Siegfried Graf von Lüttichau (1877-1965), from 1907-1918 pastor at the German Embassy of Constantinople.

⁴ Walter Rössler (1871-1929); German consul at Aleppo from 27 May 1910 until 1918; in 1915 he financed with American support food supplies that were distributed among the deportees in Mesopotamia, but had to watch helplessly when the survivors of the first deportations were murdered during the second phase of extermination. The German Foreign Office did not allow Rössler to be a witness of the defense of Sogomon T'ehlerean during his Berlin trial of 2/3 June 1921.

⁵ Ernst Jacob Christoffel (1876-1955), since 1904 a German Protestant missionary in the Ottoman Empire; founder and director of *the Christian Mission in the Orient* (1904; renamed after Christoffel's death into *Christoffel Mission for the Blind* – Christoffel Blindenmission), which run a mission for the blind, deaf and otherwise handicapped in Malatya, where Christoffel stayed until World War I (1914), returning in early 1916 (until 1919, when the victorious Allies expelled all German citizens from the Ottoman Empire). In a letter of 26 March 1917 to Pastor G. Stoevesandt (Berlin) Christoffel estimated that the Armenian losses due to the deportation “exceeded one million”. This letter has been published by J. Lepsius in his 1919 edition of German diplomatic correspondence – *Cf. Deutschland und Armenien 1914-1918: Sammlung diplomatischer Aktenstücke*. Hrsg. u. eingel. von Johannes Lepsius, Potsdam, 1919 (Reprint Bremen 1986), p. 353 ff.

⁶ Johannes Ehmman, teacher, and representative of the *German Support Alliance for Christian Charity in the Orient* (Deutscher Hilfsbund für Christliches Liebeswerk im Orient) from 1896-1937 in the Ottoman Empire and later in Athens; director of the *Hilfsbund* orphanage at Kharberd (Harput)-Mezreh since 1896.

Turkey (for example, in Brusa [Bursa; TH], Ismid [Izmit; TH], Adapazar, Bardisag [Bardizag; TH], Jenidje [Yenice, district Çanakkale; TH] and others), in European Turkey out of Rodosto, Adrianople and so on, so that one may say that, taking into account the Armenians who were left in the capital, in total at least 80% of the population was annihilated. This does not exclude the Catholics and Protestants; rather, it includes them”¹.

The fact that nearly half of the 1915 deportees did survive, despite all hardships, is just but one reason why the above mentioned historian Christian Gerlach doubts that the deportations of 1915 served the pre-mediated aim of “murdering all Armenians”, relying on the “frequently obscure selection of victims for murder, the slightly less brutal treatment of Armenians from Central and Western Anatolia and most of all the quite inconsistent fate of women and children. (...) Between the rhetoric of annihilation of Ottoman or Young Turkish functionaries and factual complete annihilation there gaped a gap, despite all outrages and the systematic killing of hundreds of thousands”².

It is however difficult to agree with the far-reaching conclusions of Ch. Gerlach. The Turkey born scholar Fuat Dündar quotes an instruction of Minister Talat to the director of the *Commission for Abandoned Properties*, saying that the deportation has to be conducted as a “final solution of the Armenian Question”³. In consideration of all factual details it seems impossible not to see the numerous measures, taken by the Young Turkish regime as the consequence of a deliberate intention to risk as many Armenian lives as possible and thus to destroy them as a distinct socio-cultural collective in the main areas of their settlement – which would correspond precisely with the understanding of genocide that Raphael Lemkin developed on the empirical base of the Ottoman crimes and the Holocaust. The means toward that end were admittedly diversified, mainly in dependence on local, regional or temporary circumstances. Nevertheless, there prevails the impression of an overall methodic approach. It seems impossible not to conclude that political decision-makers who forcibly relocate an entire nation irrespectively to weather conditions and despite the conditions of war and starvation into an arid, thinly populated area had not calculated that a high percentage of the deported would not survive.

What was the purpose of such fatal decision? Already in the correspondence of the Ottoman Empire’s most important war ally, Germany, the officially given explanation of securing border areas and zones of war from an allegedly treacherous and unreliable population was questioned or dismissed in whole or at part⁴; the above

¹ [http://www.armenocide.net/armenocide/armgende.nsf/\\$\\$AllDocs/1918-10-18-DE-001](http://www.armenocide.net/armenocide/armgende.nsf/$$AllDocs/1918-10-18-DE-001)

² Gerlach Ch., op. cit., p. 358.

³ Dündar F., op. cit., p. 284.

⁴ In particular by the administrator of the German Consulate General at Erzurum, Max Erwin von Scheubner-Richter, in his correspondence with the German Embassy at Constantinople; as early as mid-May 1915, Scheubner described the situation in the border province of Erzurum in the following way: “(...) With regard to the present situation here I would like to observe that a rebellion on the part of the Armenians in Erzurum and its surroundings is not expected, despite the negligible numbers of Turkish military forces in existence here. The Armenians living in areas near to the Russian border have long ago left their homelands; some of them fled to Russia where they are said to have joined the Russian troops – as was the case in Van – to fight against the Turks. Some of them came to Erzurum. Isolated incidents, such as armed resistance in the case of requisitions in far away villages, the killing of Turks who wanted

quoted Pastor Lüttichau emphasized the systematic nature of the Ottoman deportations as indicative for the “political measure by the government”, rejecting at the same time the notion of any major German responsibility:

“There is no doubt in my mind that an order was sent from Stambul, not in writing or by telegram, but orally through couriers with secret orders. I was told so accordingly in Malatia by Mustafa Agha¹, for example, who personally attended that infamous meeting in which a secret courier from Stambul brought the order to annihilate the deportees. The deportation was a military measure. The reason for this measure is known to everyone and certainly justified. But the annihilation of the deportees, which succeeded only too well and too thoroughly, was a political measure by the government. I am more certain of this than ever. The time had been chosen as well as possible. Battles were raging on the Dardanelles. It was a question of to be or not to be, not only for the Turks, but also for us. The German government was bound hand and foot, especially because at that time it was heavily indebted to Turkey, for it could not fulfil its promises as long as the path through the Balkans was not free, and Turkey had entered the war solely on the basis of these. Our representation in Constantinople did what it could, right up to the limit, yes, even beyond the limit of what was possible, if not to say permitted, in the national interest. Turkey acted in all consciousness, in a self-satisfied manner, without caring about the judgments of either friend or foe, and carried out what Abdul Hamid had wanted, but could not do at his

Armenian girls and women handed over to them, or the cutting and sabotaging of telegraph and telephone lines, and espionage are not unusual phenomena during a war in border areas containing mixed populations. (...)” - [http://www.armenocide.net/armenocide/armgende.nsf/\\$\\$AllDocs/1915-05-15-DE-012](http://www.armenocide.net/armenocide/armgende.nsf/$$AllDocs/1915-05-15-DE-012) Five days later, on 20 May 1915, von Scheubner-Richter reported to his embassy: “(...) as I have already emphasized to Your Excellency in my telegrams on this subject, this entire measure appears to be useless and unfounded. An uprising is not to be feared on the part of the local Armenians. In this, the local Armenians differ greatly from the Armenians in Van and its surroundings. They are not organized and also have no weapons. In addition, the male Armenian population between 17 and 48 has been enlisted in military service. Those who sympathized with Russia crossed the border long ago. Thus, this measure mainly affects women and children who are now, at the beginning of the rainy season, forced to leave their villages and, due to the lack of means of transportation, usually emigrate on foot to the Plain of Tercan, a journey of 6-8 days. They took their livestock with them, but had to leave their provisions of fodder behind, and these were immediately confiscated by the government. A part of the livestock being driven along will probably die due to the lack of fodder.

Thus, if the relocation measure appears to be useless, the way in which it is carried out is foolish. Accompanied by only a few gendarmes, the masses of evacuated Armenians march in a wide stream across the fields, which have been freshly tilled with great difficulty, and camp on them. The livestock grazes off all the seeds. Thus, a large part of the sown fields around Erzurum have been destroyed. Not only do the Armenians suffer from this, but also the Turks. A large part of the local large landowners are Turks. Their workers are Armenian. Their fields are sown by Armenians, now mostly by women. Many of the fields already sown will probably be lost due to the lack of workers. One of the results: the threat of starvation for the army and the population. Thus, the local Turkish merchants and landowners are also very dissatisfied about the relocation of the Armenians, if only for economic reasons.” - [http://www.armenocide.net/armenocide/armgende.nsf/\\$\\$AllDocs/1915-05-20-DE-001](http://www.armenocide.net/armenocide/armgende.nsf/$$AllDocs/1915-05-20-DE-001)

¹ Mustafa Ağa (Azizoglu), mayor of Malatya, who supported the missionary activities of Ernst Christoffel and had protected his Bethesda mission during the massacres of April 1909; in 1915 he tried to at least warn the substitute director of the Mission, Ernst Bauernfeind, who did not believe in Mustafa Ağa’s warnings. During the genocide, Mustafa Ağa saved several Armenian families by hiding them. In 1920, his own nationalist son Ekrem who axed his father while Mustafa Ağa was praying killed the admirable mayor. Cf. <http://www.aga-online.org/hero/mustafa-aga-azizoglu.php?locale=de><http://www.aga-online.org/hero/mustafa-aga-azizoglu.php?locale=de>

time. Everywhere on my journey I came to realize that this was a very systematic procedure, a methodicalness that was even more astonishing in this unmethodical country”¹.

Already contemporary observers disagreed about the scope of Turkish responsibility. According to Ernst Christoffel, the Turkish nation was not responsible for the crimes: “The Turkish people as such stood apart. Not even the entire Young Turkish Party was involved. Rather it is a small fraction inside this party, the so-called Panturkists, who have to be made responsible”². On the other hand, Armenian and Greek deputies of the Ottoman parliament, in particular deputies Nalbandyan and Emanuel Emanuelidis³, mentioned during the parliamentary debates of November and December 1918 the general co-responsibility of the Muslim population: As a main reason for the criminal politics of the war regime they saw the Islamic law and its influence on the attitude of Muslims towards Non-Muslims, which has been shaped by both Pan-Islamist and Turkist policy to rid Anatolia of Christians⁴.

This observation of the religiously motivated involvement of the Ottoman Muslim population intersects with the question about the religious factor in the destruction of Armenians, Greeks and Aramaic speaking Christians during 1912-1922. Under Ottoman rule, the indigenous Christian populaces received the inferior status of *dhimmi*, or “wards”, whose religion was largely tolerated, albeit never accepted on equal terms, as compared with Islam as the ruling religion. Bat Ye’or⁵, the Jewish-British expert on *dhimmitude*, discusses the notion of tolerance highly critically, pointing out to massacres, deportations, compulsory Islamization, enslavement and the *devşirme* system⁶ as routine treatment of the submitted Non-Muslim majorities⁷. She characterized the Armenian genocide as “the natural outcome of a policy that was inherent of the politico-religious structure of the dhimmi system. This practice of physical eradication of a rebellious people had already been practiced against the Slavonic and Greek Christians; these escaped annihilation only by the sometimes-reluctant intervention of the Europeans”⁸.

How do such findings fit into the picture of the Armenian genocide as a “modern crime” of nation state building, as the vast majority of scholars today perceive it? The explanation lies perhaps in the compatibility and simultaneity of “modern”, because

¹ [http://www.armenocide.net/armenocide/armgende.nsf/\\$\\$AllDocs/1918-10-18-DE-001](http://www.armenocide.net/armenocide/armgende.nsf/$$AllDocs/1918-10-18-DE-001)

² **Christoffel E.**, *Aus dunklen Tiefen: Erlebnisse eines deutschen Missionars in Türkisch-Kurdistan während der Kriegsjahre 1916-1918*, Berlin-Friedenau, 1921, p. 67.

³ Deputy for the Ionian province of Aydın and CUP member.

⁴ **Akçam T.**, *Armenien und der Völkermord: Die Istanbuler Prozesse und die türkische Nationalbewegung*, Hamburg, 1996, S. 86.

⁵ Bat Ye’or (“Daughter of the Nile”) is a pseudonym of Gisèle Littman (born Orebie in Egypt).

⁶ Alternatively “boy gathering”: The “taxation” of submitted Christian majorities on the Balkans and then in Anatolia who had to hand over every fifth son to Ottoman authorities; the boys were Islamized and educated in a transnational milieu in order to alienate them from their Greek, Armenian or other Christian origins. Most would then serve in the Ottoman forces, while few made carriers in the Ottoman administration or even at the Sultan’s court.

⁷ **Bat Ye’or**, *Der Niedergang des orientalischen Christentums unter dem Islam: 7.-20. Jahrhundert* (The decline of the oriental Christianity under Islam: 7.-20. Centuries), 2nd ed., Gräfelfing, 2005, pp. 276-280.

⁸ *Ibid.*, p. 220.

nationalistic motifs, and pre-modern methods of extermination that resembled those of traditional *jihad*, according to Bat Ye'or:

The genocide of the Armenians was a *jihad*: Raya [‘the herd’; Non-Muslims; TH] were not involved. Although many Muslim Turks and Arabs disapproved of this crime, and refused to participate, it must be noted: These massacres were perpetrated solely by Muslims and they alone profited from the booty – the possession of the victims, their homes, their fields, which were left to the Muhajiroun [Muslim refugees; settlers; TH], and the allocation of enslaved women and children. The selection of the boys from the age of twelve was in line with the rules of *jihad* – from that age the *jizya* must be paid. The four stages of the liquidation – deportation, enslavement, forced conversion, and massacre – reflect the historical circumstances in which the *jihad* since the 7th century was conducted in the Dar al-Harb¹ [‘the House of War’, i.e. Non-Muslim countries; TH]².

Reasons and scope of destruction

German diplomats of the World War I period understood that the true aim of their Ottoman allies was to rid the country of its Christian population in the name of ethno-religious homogenization; as early as 17 June 1915 Ambassador von Wangenheim sent the following information to his government:

“It has come to light that the banishment of the Armenians is not only motivated by military considerations. The Minister of the Interior, Talat Bey, recently spoke about this without reservation to Dr Mordtmann, who is currently employed by the Imperial Embassy. He said ‘that the Porte is intent on taking advantage of the World War in order to make a clean sweep of internal enemies – the indigenous Christians – without being hindered in doing so by diplomatic intervention from other countries. Such an undertaking will serve the interest of the Germans, the Allies of Turkey, which thus in turn could be strengthened’ ”³.

In his summarizing conclusions of 1918, the Embassy’s pastor Lüttichau confirmed Wangenheim’s early assessment, at the same time including even Muslim victims of the Young Turkish policies and purposeful neglect:

“Actually, all non-Turks in the Ottoman Empire share the fate of the Armenians: the Syrians [Syriacs; TH] in Mesopotamia, the Druses in the Lebanon, the Greeks along the coastlines, the Kurds in their wonderful mountains, yes, even the Arabs. Yet we have still not reached the end of the tragedy that took place in this country during the war. Who has counted the hundreds of thousands of Turkish soldiers and, lately, the Turkish emigrants as well who died, not actually because of the war, but because of indifference, unscrupulousness and lack of order, and are continuing to die every day, even though they are Mohammedans? There is not a single country among the powers at war that has actually suffered such a dreadful loss of human lives, as has

¹ In Muslim legal theory, humanity is divided into the ‘House of Islam’ and the non-Muslim ‘House of War’. The relationship of both spheres is hostile, until the defeated Non-Muslims are forced to submission and pay the *jizya*.

² Bat Ye’or, op. cit., p. 221.

³ PA/AA, I A Türkei 183, Armenien Bd. 37, Microfiche n° 7122. - [http://www.armenocide.net/armenocide/armgende.nsf/\\$\\$AllDocs/1915-06-17-DE-003](http://www.armenocide.net/armenocide/armgende.nsf/$$AllDocs/1915-06-17-DE-003)

Turkey, not just proportionately, but in absolute figures. And the end is not yet in sight. On the other hand, there is not a country on the continent among the powers at war that is so rich in everything, literally everything, that is necessary for life, raw materials and food, that it could be completely independent, as is the case for Turkey. It is just this contrast that is so terrible. The attentive observer can see it in little things every day in shocking images on the streets”¹.

In recent scholarship prevails the view that the Ottoman Christian population and in particular the Ottoman Armenians fell victim to a policy that was caused by demographic “engineering” to stabilize the collapsing empire by ethnic, or rather ethno-religious homogenization, i.e. Turkification and Islamization (in the ruling Sunni version of Islam). The means were linguistic and religious assimilation, dispersion of ethno-religious agglomerations by resettlement and physical destruction of those groups that were perceived as resistant to assimilation, such as the Christian denominations with their century old, set traditions and cultural identities. The remodelling of the Ottoman society is explained by most scholars as a result of Turkish nation state building processes that included a paradigm shift among the economic elites². The abolition of Greek and Armenian leadership in Ottoman finance and industry has largely been achieved through brutal boycotts and restrictions that resemble in many aspects those of the subsequent anti-Jewish Nazi measures of the 1930’s. In the Ottoman Empire, anti-Christian boycotts had been announced as early as 1909 and were predominantly directed against the Orthodox Greek population during their early stage; since the Balkan Wars of 1912/1913, the restrictions were rapidly increased and extended. In the CUP pamphlet “A Way of liberation for Muslims”, published in 1913 we read, “Oh my God, how are we going to celebrate the day on which Turks and Muslims buy things from each other only and consume the goods produced in Turkey as much as possible. (...) The most important task is to consume Turkish products as much as possible”³. The young Turkish journalist Munis Tekinalp (Moise Cohen; 1833-1961) rejoiced in his pamphlet “Türkismus und Pantürkismus”⁴ that the boycott movement “had ruined hundreds of Greek and Armenian tradesmen”⁵. However, the dispossession of Christian deportees throughout World War I served not only the replacement of the previous economic Non-Muslim elite by Muslims, but also financed the settlement of Muslim refugees (*muhacirler*) from the Balkans and the deportation of Christians respectively. Another significant purpose of this “mass murder and robbery” (“Massenraubmord”; Christian Gerlach)

¹ [http://www.armenocide.net/armenocide/armgende.nsf/\\$\\$AllDocs/1918-10-18-DE-001](http://www.armenocide.net/armenocide/armgende.nsf/$$AllDocs/1918-10-18-DE-001)

² For the description in a contemporary travelogue cf. **Stürmer H.**, *Zwei Kriegsjahre in Konstantinopel; Skizzen deutsch-jungtürkischer Moral und Politik* [Two War Years in Constantinople: Sketches of German-Young Turkish moral and politics], Lausanne, 1917; for an early study cf. **Indžikjan O. G.**, *The Bourgeoisie of Ottoman Empire*, Yerevan, 1977 (in Russian); for recent analyses: **Göçek F. M.**, *Rise of the Bourgeoisie, Demise of Empire: Ottoman Westernization and Social Challenge*, New York, 1996; *The Transformation of Turkey: Redefining State and Society from the Ottoman Empire to the Modern Era*. London, New York, 2011; **Üngör U. Ü., Polatel M.**, *Confiscation and Destruction: The Seizure of Armenian Property*, London, New York, 2011.

³ **Üngör/Polatel**, op. cit., p. 62.

⁴ **Tekinalp M.**, *Türkismus und Pantürkismus* [Turkism and Pan-Turkism], Weimar, 1915.

⁵ Quoted from: **Üngör/Polatel**, op. cit., p. 63.

was to financially buy the loyalty of the Muslim population to local or regional CUP leaders and representatives¹.

Legal Aftermath

With their bilateral Treaty of Lausanne (30 January 1923) Turkey and Greece decided the compulsory ‘population exchange’ of approximately 2 million people, the majority of them Ottoman nationals of Greek-Orthodox religion. Turkey had eventually achieved its goal of a near-to-complete de-Christianization of its territories. In his opening address to the first session of the Grand National Assembly on 23 August 1923, Mustafa Kemal welcomed as a special achievement the ‘uprooting’ of the Greeks of Pontos². On the same day, the Turkish parliament approved the multilateral Peace Treaty of Lausanne (24 July 1923), in which the signatories had acknowledged in retrospect the expulsion and other massive crimes that preceded the asymmetric Greek-Turkish ‘population exchange’.

Already at the time of its ratification the Lausanne Treaty violated existing international law, in particular the First and Second Hague Conventions on war laws and war crimes (1899, 1907), which prohibit expulsion. Under the criteria of recent international law, the Treaty represents a blatant violation of internationally acknowledged rights of minorities to be protected from discrimination, oppression and mass murder; it furthermore violates the internationally acknowledged right to home. Despite all this, the already committed crimes of Turkey received in retrospect the sanctioning of the signatories of the subsequent multilateral Peace Treaty of Lausanne (23 July 1923)³.

¹ “(...) the great unintended consequence of the Young Turk government’s dispossession of Armenians was the opportunity it offered local Turks for self-enrichment. To the Interior ministry this was not acceptable and was not accepted; individual embezzlers were punished by having their rights to Armenian property revoked. Those with ties to local Young Turk party bosses or enough social status and potential to mobilize people, got away with their ‘crime within a crime’. One can perhaps even conclude that the Young Turk government bought the domestic loyalty of the Turkish people through these practices – initially irresponsible, then outright criminal. The Armenian genocide was a form of state formation that married certain classes and sectors of Ottoman society to the state. It offered those Turks a fast track to upward social mobility. So the knife had cut both ways, for the Young Turk movement represented the drive to couple social equality with national homogeneity and political purity”. – **Üngor/Polatel**, op. cit., p. 105.

² According to a report from Ankara by the French colonel Moquin, quoted from **Tsirkinidis H.**, “At last we uprooted them...”: The Genocide of Greeks of Pontos, Thrace and Asia Minor, through the French archives. Thessaloniki, 1999, p. 300.

³ Similar to previous bilateral Ottoman treaties, in particular the Ottoman-Bulgarian treaty of 1913, the multilateral Lausanne treaty acknowledges the “(...) expulsion and liquidation of millions of people in the name of a dubious “national rebirth”, conducted by a dominant elite at the expense of minorities. There was no longer any talk about the return of Armenian refugees and the establishment of justice. Furthermore the treaty contained a Greek-Turkish population exchange which in its large scale was the first one of that kind, thus legalising an already established ‘ethnic cleansing’. With regards to talks about Kurdish, Armenian and Greek minorities in his country Dr Rıza Nur, the general secretary of the Turkish delegation to the conference, noted, that ‘these alien elements are a bother and microbes’ and that one has to ‘cleanse the Kurds by means of an assimilation program from the alien language and race’”. See Rıza Nur, *Hayat ve Hatiratım*, Vol. 2, Istanbul, 1992, p. 260; quoted from: **Kieser H.-L.**, Armeniermord und Diplomatie: Von der Lästigkeit vertuschter Geschichte. “*Traverse: Zeitschrift für Geschichte*”, 2002-2, pp. 131-142; for the Ottoman-Bulgarian Peace Treaty cf. **Schwartz M.**, Die Balkankriege 1912/13:

For the Jewish-Polish jurist and historian Raphael Lemkin the Ottoman genocide(s) became the incentive for his abortive attempt to introduce into the *League of Nations* already in 1933 a bill for an international convention that would penalize massive crimes against ethnic and religious collectives – not only under conditions of war and foreign occupation, but also, as in the Ottoman case, when committed against the own subjects. In his criticism of the Nuremberg Tribunal Lemkin pointed out to the fact that the existing international law with its focus on war crimes was much too. In 1942, during the World War II and Holocaust that wiped out Lemkin’s own family he named such crimes by his own innovative term: “genocide”. At several occasions Lemkin related to the extermination of Ottoman Christians for the definition of genocide that subsequently, together with the extermination of the European Jewry, forms the empirical base of the UN *Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide* (1948): Four out of the five crimes that the UN Convention defines as genocide, are typical for the Ottoman cases.

The Berlin court trial of the 2nd and 3rd June 1921 on the Armenian assassinator of Mehmet Talat, Soğomon T’ehlerean (1897-1960), became an eye-opener not only for the young R. Lemkin, who learnt as a student about it from the contemporary print media, when studying linguistics at the University of Lwów (Ukrainian: Lviv; Russian: Lvov). In his autobiography, Lemkin describes the Berlin trial of S. T’ehlerean as a key incentive in Lemkin’s lifelong fight for the penalization and prevention of the crime of genocide:

“The court in Berlin acquitted Tehlirian. It decided that he had acted under ‘psychological compulsion.’ Tehlirian, who upheld the moral order of mankind, was classified as insane, incapable of discerning the moral nature of his act. He had acted as the self-appointed legal officer for the conscience of mankind. But can a man appoint himself to mete out justice? Will not passion sway such a form of justice and make a travesty of it? At that moment, my worries about the murder of the innocent became more meaningful to me. I didn’t know all the answers, but I felt that a law against this type of racial or religious murder must be adopted by the world.

At Lwów University (...) I discussed this matter with my professors. They evoked the argument about sovereignty of states. ‘But sovereignty of states’, I answered, ‘implies conducting an independent foreign and internal policy, building of schools, construction of roads, in brief, all types of activity directed toward the welfare of people’. Sovereignty, I argued, ‘cannot be conceived as the right to kill millions of innocent people’. (...)

In Paris, Shalom Schwarzbard, a Jewish tailor whose parents had perished in a pogrom in Ukraine in 1918, shot the Ukrainian minister of war, Symon Petljura, a man generally blamed for the massacres. Like Tehlirian before him, Schwarzbard was put on trial. (...) The Paris jury found itself in the same moral dilemma as the court in Berlin. They could neither acquit Schwarzbard nor condemn him. (...) The ingenious legal minds found a compromise similar to that in the trial of Tehlirian: ‘The perpetrator is insane and therefore must go free’. (...) Gradually, the decision was maturing in me that I had to act”¹.

Kriege und Vertreibungen in Südosteuropa. “Militärsgeschichte: Zeitschrift für historische Bildung”, 2008, n° 2, p. 9 <http://www.hist.net/kieser/mak4/TraverseDebate.html#fn7>

¹ Ibid. pp. 20-21.

The German Jewish jurist Robert Max Wassili Kempner¹ (1899-1993), who in difference to Lemkin did attend as a young law student the proceedings, drew similar far-reaching conclusions. After a successful career as a lawyer and chief legal advisor of the Prussian police, he was compelled to emigrate to the U.S.A. after his German citizenship was revoked in 1935. Being most familiar with the German law system, he became an assistant U.S. chief counsel during the International Military Tribunal at Nuremberg. In 1980, Kempner recalled the Berlin trial of 1921 as a highly relevant turning point in law history:

“The murder of 1.4 million Christian Armenians on order of the Turkish government was the first genocide program of this century. (...) The deed of the Armenian student Teilirian drew the world’s attention to a particular significant development in international law: After the Armenian atrocities had started during the First World War, courageous men stood up who in the interest of humanity publicly declared against this genocide. They did not let themselves adhere by the stupid thesis that a foreign state would be not allowed to interfere into the domestic affairs of another sovereign state. (...) The road from this Holocaust with at least 1.4 million Armenian victims to the Holocaust of six million Jews lasted only twenty years”².

Whereas the comments of Lemkin and Kempner saw the main impact of the Berlin proceeding in the progress that they brought for the prevention of massive state crimes, other contemporaries drew opposite conclusions: Hitler, who was in 1921 in Berlin, together with his senior advisor, the Armenophile German conservative Max Erwin von Scheubner-Richter³, who apparently molded Hitler’s interpretation of the Armenian genocide. For his fear that the Germans could eventually end as the Armenians, Hitler advocated for a radical solution of the ‘Jewish Question’ and mentioned already in late 1922: “A solution of the Jewish Question has to come. (...) either the German people become a people as the Armenians (...), or a bloody confrontation will come”⁴. Similar to his Turkish predecessor in genocide, Talat⁵, Hitler decided for “preventive genocide”.

¹ In 1947, Kempner was also the finder of the so-called Wannsee Protocols, a critical historical document in the history of the Jewish Holocaust.

² **Kempner R. M. W.**, *Vor sechzig Jahren vor einem deutschen Schwurgericht: Der Völkermord an den Armeniern*. “Recht und Politik”, 1980, 3, pp. 167-168.

³ As administrator at the German general-consulate of Erzurum, von Scheubner-Richter became an important eyewitness of the Armenian genocide in this large border province of the Ottoman Empire. In his numerous communications to the German Embassy at Constantinople, he contradicted among other the official Ottoman version of an alleged Armenian rebellion, at least for the province of Erzurum. *Cf.* footnote 41.

⁴ Quoted from the biographical sketch “Mehmet Talat – a figure of identification?” of Hans-Lukas Kieser, hold on 18 March 2006 in Berlin-Charlottenburg at the University of Arts during the meeting “Difficulties of Remembrance: The Genocide against the Armenians”.

⁵ The Turkish nationalist author and activist Halidé Edip Adivar quotes Talat with the following statement for the “preventive” destruction of Ottoman Armenians and Greeks: “Look here, Halidé Hanum. I have a heart as good as yours, and it keeps me awake at night to think of human suffering. But that is a personal thing, and I am here on this earth to think of my people and not of my sensibilities. If a Makedonian or an Armenian leader gets the chance and the excuse, he never neglects it. There was an equal number of Turks and Moslems massacred during the Balkan War, yet the world kept a criminal silence. I have the conviction that as long as a nation does the best for its own interests, and succeeds, the world admires it and thinks it moral. I am ready to die for what I have done, and I know that I shall die for it”. **Edib Halidé Adivar**, *Memoirs of Halidé Edib*, Piscataway, NJ, 2005, p. 387.

Despite the impact that the Ottoman genocide left in the international law sphere, the legislative and executive bodies of the Turkish Republic continue to deny that there was ever a genocidal intent against the indigenous Christian peoples of Asia Minor and North Mesopotamia. Instead, Turkish political leaders and opinion-leaders continuously point to alleged high treason and secessionism as justification for the illegal deportation of Christian populaces and the massive killings of Christian Ottoman subjects. However, official Turkish denial, minimization and attempted justification of historic facts transferred the issue to international levels, after descendants of genocide survivors sought the acknowledgement of the Ottoman genocide by national and international legislative bodies. Started by the Armenian Diasporas in 1965, such “recognition” initiatives have resulted in resolutions and laws by so far 21 national bodies. On international levels and since 1987, the European Parliament has issued four resolutions in which it calls on Turkey to recognize the genocide against the Armenians and come to terms with its past. In the last of these resolutions, adopted on 29 September 2006, the European Parliament included as co-victims the ‘Greeks of Pontos’ and the ‘Assyrians’¹.

A year later, on 15 December 2007 the largest academic body of genocide studies, the *International Association of Genocide Scholars* (IAGS) adopted a resolution, issued by scholar Adam Jones, in which it recognized the cases of the “Assyrians” and Greeks as genocide².

The Armenian Genocide: A Case of lasting injustice?

In a joint statement of 24 May 1915, the Entente states Britain, France and Russia threatened the Ottoman government to hold each of its members personally responsible for the crimes committed against the Ottoman Armenians³. When Allied victory brought the opportunity after the Ottoman war capitulation of Mudros, national

¹ The according part of the resolution reads: “(...) 56. [The European Parliament] Takes note of the proposal by Turkey to establish a committee of experts which should be under the auspices of the United Nations in order to overcome the tragic experience of the past, and the position of Armenia regarding that proposal; urges both the Turkish Government and the Armenian Government to continue their process of reconciliation leading to a mutually acceptable proposal; welcomes the fact that, with the recent debates in Turkey, a start at least has been made in the discussion on the painful history with Armenia; stresses that, although recognition of the Armenian genocide as such is formally not one of the Copenhagen criteria, it is indispensable for a country on the road to membership to come to terms with and recognize its past; calls in this respect on the Turkish authorities to facilitate the work of researchers, intellectuals and academics working on this question, ensuring them access to the historical archives and providing them with all relevant documents; urges Turkey to take the necessary steps, without any preconditions, to establish diplomatic and good neighborly relations with Armenia, to withdraw the economic blockade and to open the land border at an early date, in accordance with resolutions adopted by the European Parliament between 1987 and 2005, thereby fulfilling the Accession Partnership priorities and the requirements of the Negotiating Framework on 'peaceful settlement on border disputes' which are both mandatory for EU accession; believes that a similar position should be adopted for the cases of other minorities (e.g. the Greeks of Pontos and the Assyrians). (...)”.

<http://www.europarl.europa.eu/sides/getDoc.do?type=TA&reference=P6-TA-2006-0381&language=EN&ring=A6-2006-0269>

² Cf. http://www.aga-online.org/news/attachments/IAGS_Resolution.pdf

³ For the full text cf. http://www.armenian-genocide.org/Affirmation.160/current_category.7/affirmation_detail.html

interests in Near East territories and resources were stronger than the joint efforts to call to justice the perpetrators of the Ottoman World War I genocide(s). Instead of an international tribunal Ottoman Court Martials tried to juridically deal with the country's criminal past, however, and in most cases in the absence of the defendants, who could escape to Germany and other countries, or into the realm of the nationalist counter-government that Mustafa Kemal established in Sivas, then Ankara after May 1919. The failure of justice both on international and national levels led to the emergence of the clandestine *Vrez* organization and Armenian assassinations of the political leaders of the Young Turkish war regime during 1921/1922. After World War II, the Armenian genocide was not only a "cold" or unsolved case of genocide, but had fallen into near-to complete oblivion.

Starting in April 1965 and with the 50th anniversary of commemoration matters began gradually to change: in Soviet Armenia and in the Diaspora movements of protest challenged the international oblivion with their demands for justice ("հայ դատ" – "Armenian Court") and – predominantly in the Soviet Armenian protest movement – for the recognition of territorial losses ("մեր հողերը!" – "our lands!"), which RA president Serzh Sargsyan has classified as "patricide". In the absence of international court rulings on the Armenian genocide, international and national legislative and executive bodies were confronted with the demand to "acknowledge" the Armenian genocide as a crime corresponding with the United Nations *Convention on the Prevention and Punishment of Genocide*. Since 1965 and starting with Uruguay, 21 national parliaments issued resolutions and/or laws in which the Armenian genocide was classified as genocide. The only exception here is the 2005 non-legislative motion of the German parliament ("Bundestag") under the heading *Remembering and commemorating the expulsions and massacres of the Armenians in 1915 - Germany must make a contribution to reconciliation between Turks and Armenians*¹. In this extensive statement, the German legislator admitted the German obligation to confront Germany's "responsibility": "This includes supporting the Turks and Armenians in their efforts to overcome the rifts of the past and find paths towards reconciliation and understanding"².

The wording of the motion clearly avoids any legal qualification of the crimes of expulsions (in the text also referred to as "deportations") and massacres and only quotes the term genocide as the mainstream opinion in academia as well as in external politics: "Numerous independent historians, parliaments and international organizations describe the expulsion and annihilation of Armenians as genocide"³.

Such avoidance of a precise own opinion is a rather strange approach by a legislator who knows very well and from own experience about the difficulties to gain "reconciliation and understanding" of survivors of genocide and their descendants. The German legislative and executive must know that only an unequivocal legal qualification creates the necessary pre-condition for both. However and in striking contrast to their in the case of the Holocaust, German political decision-makers preferred not to articulate an own position, not only on the Armenian genocide, but

¹ http://www.aga-online.org/news/attachments/BundestagResolution_en.pdf

² Ibid.

³ Ibid.

also on the 1904-1908 German genocide in Namibia. Subsequently, the decision, whether the ‘deportations and massacres’ of the Armenians represent a genocide, is left to the interested sides in question: Armenians and Turks, or the states that claim to represent them. With its 2005 motion, Germany has limited its mediatory commitment to the financing of all kinds of bi-national meetings, events, and joint Turkish-Armenian ventures under the label of a fictitious “Armenian-Turkish dialogue”. The position of the German executive is even less compromising, than that of the legislative: In 2010, the Foreign Office replied to a parliamentary inquiry on the position of the Federal Government with regards to the Armenian Genocide that in the face of pending court cases in the US for reparations against German institutions the German government did not want to comment¹. According to the German Federal Government, solely Armenia and Turkey must answer the question whether or not the events of 1915 qualify as genocide according to the UN Convention in their mutual dialogue on history.

In a more recent statement of 2013 the ruling conservative party *Christian-Democrat Union (CDU)* replied to the Germany based human rights NGO *Working Group Recognition – Against Genocide, for International Understanding*² that had requested all parliamentary parties to answer four questions on their position in history and memory politics:

“CDU and CSU³ know about the fact that still at the eve of the World War I a quarter of the population on the territory of recent Turkey believed into Christianity. Cities such as Istanbul and Smyrna (Izmir) were predominantly Christian. There existed thousands of churches in Anatolia and dozens of episcopal seats of the Greek, Armenian and Syriac churches. Today Turkey has a population of 78 million, but less than one hundred thousand Christians, even if all denominations are counted together. The protraction and the genocide of the Armenians in 1915 which is denied in its dimension until today by the Turkish government, the persecution of Aramaic Christians of the various Syriac denominations and the Greek-Turkish population exchange according to the peace treaty of Lausanne of 1923 did considerably diminish the number of Christians. Also events such as the Cyprus crisis added to the emigration of Christians”⁴.

This may sound in Armenian ears more comforting than any previous German governmental statement, because this time the CDU/CSU parties did use the term of genocide (“Völkermord” in German) to qualify the crimes committed against the

¹ Letter of the German Foreign Office to the president of the German parliament, 1 June 2010, p. 5, published on http://www.aga-online.org/downloads/de/news/attachments/Antwort_Bundesregierung_Kleine_Anfrage_Linksfraktion_01062010.pdf

² Founded in Yerevan in 2003 predominantly by German citizens; acknowledged as an association under German association law in January 2004. The author of this contribution is a founding member and since 2004 chairperson of AGA.

³ Christian Social Union is the “sister party” of CDU in the independent Land Bavaria. CDU and CSU are coalition parties.

⁴ Antworten der Christlich-Demokratischen Union Deutschlands (CDU) und der Christlich-Sozialen Union in Bayern (CSU) auf die Fragen der Arbeitsgruppe Anerkennung – gegen Genozid, für Völkerverständigung e. V. (AGA) [Responses of the Christian Democratic Union (CDU) and the Christian-Social Union (CSU) to the questions of the Working Group Recognition – Against Genocide, for International Understanding (AGA)], 2013, p 2. - http://www.aga-online.org/news/attachments/AGA_Wahlpruefsteine_2013_Erinnerungspolitik_CDU.pdf

Ottoman Armenians. Nevertheless, in the following paragraphs CDU/CSU doubted the effectiveness of any official recognition for which the *Working Group Recognition* (AGA) thrives since its foundation in the year 2003:

“However it remains debatable whether an official qualification as genocide of those terrible events by the German Bundestag will enhance a process of reconciliation between Armenians and Turks and will promote the historical processing in Turkey. This decision demands a profound examination. But this does not change the principal evaluation that in 1915 genocide had been committed against the Arameans (sic!)¹, and that the human rights of other Christian groups were likewise massively violated”².

The German scholar of political sciences, Yvonne Robel has researched comparatively the official German position in history politics toward the three cases of Holocaust, Namibia and Armenia. Robel describes the official German position as a (so far successful) attempt to ‘neutralize’ the German role in the Armenian genocide by emphasizing the sole jurisdiction of the Turkish and Armenian states. At the same time, the German government had transformed the ‘Armenian Question’ from a pending juridical issue into an unsolved informal historic debate:

“To see the actual German role in particular in mediation implies at the same time the ‘outsourcing’ of the history political jurisdictions (to the Turkish and the Armenian state). This is also illustrated by the substantiation with which die Federal Government rejected the recognition intention of PDS³ in 2001 and 2002. In both cases the responsive writing mentioned, ‘that the question of assessing the massacres of the Armenians is basically a historical question and hence subject of historiography, and in the first place a matter of the countries concerned, Armenia and Turkey.’ The jurisdiction of the Bundestag for an official recognition of the genocide was subsequently rejected”⁴.

It is unimaginable that the German government would ever suggest that Jewish organizations or the state of Israel together with deniers of the Holocaust achieve a discourse in which they decide about the assessment of ‘events’. In the case of the genocide against the Armenians and despite the German legislators’ admission of German responsibility in it the German government chose to limit itself to mediation and the recommendation of joint Turkish-Armenian commissions on history despite the fact that such strategies have been heavily criticized in the Armenian Diaspora as well as in Armenia.

Already at the time of the first petition for the recognition of the Armenian genocide by the Bundestag the *Working Group Recognition* had in April 2000 addressed to the German legislator by reminding the members of parliament about their responsibility not only in the face of German co-responsibility of the crimes, but

¹ Probably the author of this text confused Arameans and Armenians, meaning the latter.

² Antworten der Christlich Demokratischen Union..., op. cit., http://www.aga-online.org/news/attachments/AGA_Wahlpruefsteine_2013_Erinnerungspolitik_CDU.pdf

³ PDS – Partei des Demokratischen Sozialismus (PDS). However, in 2001 AGA and not PDS was the petitioner for recognition.

⁴ **Robel Y.**, *Verhandlungssache Genozid: Zur Dynamik geschichtspolitischer Deutungskämpfe*, München, 2013, p. 245.

also with regard to the current Turkish and Armenian communities residing in Germany:

“The Federal Republic of Germany is home to the largest Turkish diaspora community and of German citizens of Armenian descent. On their behalf, the signatories address to the Federal President as well as to the president and members of the German Bundestag:

- Do accept the fact of the Armenian genocide! Follow the example of international and national bodies: the World Council of Churches, the European Parliament, the UN Human Rights Commission, the parliaments and senates of Argentina, Belgium, France, Greece, Italy, Canada, Lebanon, of the Russian Federation, Sweden, Uruguay, USA and Cyprus. In addition, Pope John Paul II has condemned the genocide against the Armenians.
- Request the Government and the legislature of the Republic of Turkey to recognize the historical fact of this genocide and thus to satisfy the precondition that the European Parliament with its adopted on June 18, 1987, “Resolution on the political Solution of the Armenian Question” has “made on the full membership of Turkey”! You will directly enhance to restore justice for the descendants of the victims! You will help to break the cycle of crime, impunity and repetition that the 20th Century made the century of genocide”¹.

Fourteen years have passed, before a regional German Minister recently mentioned in an interview that the time might have come to incorporate other cases of genocide than the Holocaust into the curricula of school teaching of history. Against the background of increasing numbers of pupils from migrant families in Germany, the Minister for school education in the Land Nordrhein-Westfalen, Sylvia Löhrmann, supports the concept of ‘Remembrance for Future’. It incorporates the examples for genocide awareness education not only from the Holocaust and Europe, but also from regions and societies that are more recent or more familiar to the young immigrants or descendants of immigrants: Ruanda, Darfur, Srebrenica (Bosnia) or “the suffering of the Armenians in the Ottoman Empire”². In this context, S. Löhrmann advocated the confrontation with one’s own history, which for young people from Turkish or Kurdish backgrounds would be the genocide of the Armenians.

In conclusion:

Where do we stand one hundred years after the genocide against the Ottoman Armenians? This necessarily brief analysis has led to the conclusion that despite much quantitative and some qualitative progress in genocide research there remain several profound unsolved or debated issues, including the danger of denying or minimizing genocidal intent and pre-mediation, which is a legal key determinant of the crime of genocide.

There is even less progress in the sphere of judicial or legislative condemnation. National legislators of today hesitate more than ever to qualify the “deportation and

¹ http://www.aga-online.org/documents/attachments/aga_02.pdf

² **Sylvia L.**, “Mitmenschlichkeit verbindet universell!” [“Humanity links universally!”]. “Die Welt”, 12 Juli 2014, <http://www.welt.de/regionales/duesseldorf/article130050827/Mitmenschlichkeit-verbindet-universell.html>

massacres” of Ottoman Armenians as genocide, albeit for various and varying reasons. The quoted above German case of evasiveness is unfortunately not unique. Just recently has the Australian FO Minister Julie Bishop confirmed in a letter of 4 June 2014 to the Australian Turkish Advocacy Alliance that her government “does not recognize these events as ‘genocide’. While respecting the rights of individuals and groups to have strong views on the matter, the longstanding and clear approach of the Australian government has been not to become involved in this sensitive debate. (...) Australia attaches great importance to its relationship with Turkey, which is underpinned by our shared history at Gallipoli and by recent cooperation in the G20 (...)”¹.

Such opinions must come not only as an enormous disappointment for the descendants of Armenian genocide survivors and the Armenian people in general, but they contain a dangerous message for all those who consider genocide as an appropriate method to solve domestic problems: Can a state murder millions of its citizens and get away with it? Hitler firmly believed into the impunity and oblivion of massive state crimes, according to his statement of 22 August 1939. In a meeting of the military commanders of Germany’s forces few days before Germany’s attack in Poland Hitler called the military leaders, trying to convince them to leave aside all humanitarian concerns when dealing with the Polish nation:

“Our strength lies in our quickness and in our brutality; Genghis Khan has sent millions of women and children into death knowingly and with a light heart. History sees in him only the great founder of States. As to what the weak Western European civilisation asserts about me, that is of no account. I have given the command and I shall shoot everyone who utters one word of criticism, for the goal to be obtained in the war is not that of reaching certain lines but of physically demolishing the opponent. And so for the present only in the East I have put my death-head formations in place with the command relentlessly and without compassion to send to death many women and children of Polish origin and language. Only thus we can gain the living space that we need. Who after all is today speaking about the destruction of the Armenians”²?

The history of the XX century sadly confirms such cynic conclusion, not only with regard to the Armenian case. It is therefore mandatory to insist on justice, related remembrance and history policies and to unremittingly bring these issues to the awareness of political and legal decision-makers.

¹ Cf. the full text on <http://www.ata-a.org.au/press-release-fa-minister-julie-bishop-events-of-1915-are-not-genocide/>

² Documents on British Foreign Policy 1919-1939. Third Series, Vol. 7, London, 1954, p. 258; *cf.* the German original in Akten zur Deutschen Auswärtigen Politik 1918-1945: Aus dem Archiv des Deutschen Auswärtigen Amtes; Serie D (1937-1945, Bd. VII: Die letzten Wochen vor Kriegsausbruch: 9. August bis 3. September 1939. Baden-Baden, MCMLVI, 1956, p. 171, footnote 1.

**Թեսա Հոֆման – Եզրահանգումներ. Հայոց ցեղասպանության դասերն ու
հետևանքները**

Հայոց ցեղասպանության հարյուրամյա տարելիցի շրջանակներում այսօր անհրաժեշտ է արհեստավարժ քննական վերլուծություն, ինչպես նաև համակողմանի անդրադարձ էթիկայի, քաղաքականության, իրավունքի և օրենսդրության, գիտության և կրթության միանգամայն տարբեր դաշտերում ունեցած ձեռքբերումներին, ձախողումներին և թերացումներին: Տասնամյակներ շարունակ գործունեության այդ բնագավառներում տեղի ունեցած զարգացումներին հետևողները էթիկայի և քաղաքականության պարագայում հավանաբար հուսախաբություն և հիասթափություն են ապրում, մինչդեռ, այնուամենայնիվ, գիտության և կրթության ոլորտներում ակնառու առաջընթաց է գրանցվել: Սույն հոդվածի առաջին մասում վերլուծվում է Օսմանյան կայսրությունում հայերի բնաջնջմանը վերաբերող հետազոտությունների արդի վիճակը, ինչպես նաև անդրադարձ է կատարվում դեռևս առկա՝ չլուծված կամ անտեսված թեմաներից մի քանիսին: Երկրորդ մասում մատնանշվում են քաղաքականության, իրավունքի և օրենսդրության բնագավառներում թույլ տրված սխալներն ու վրիպումները որպես այդ ամենի վառ օրինակ դիտարկելով Գերմանիայի պարագան:

Тесса Хофман – Заключение: уроки и следствия Геноцида армян

В рамках столетней годовщины Геноцида армян становится необходимым профессиональный критический анализ, а также суммарное обращение к достижениям, ошибкам и провалам в этике, политике, праве и законодательстве и совершенно различных областях науки и культуры. Те, кто на протяжении десятилетий следовали за развитиям в этих сферах, в случае этики и политики, по всей вероятности, переживают разочарование и отчаяние, между тем, в сферах науки и образования происходил прогресс, заслуживающий внимания. В первой части настоящей статьи анализируется современное положение исследований, касающихся уничтожения армян в Османской Империи, а также затрагиваются несколько еще нерешенных или проигнорированных тем. Во второй части статьи подчеркиваются ошибки и промахи, возникшие в сферах политики, права и законодательства, рассматривая в качестве наиболее яркого примера Германию.

ՀԱՅՈՑ ԵՂԵՌՆԻ ԴԱՏԱՊԱՐՏՄԱՆ ԻՐԱՎԱԿԱՆ ՀԻՄՔԵՐԸ

Բանալի բառեր – Հայոց եղեռն, Թուրքիայի 1919-1920 թթ. դատավճիռներ, Ֆրանսիայի սահմանադրական խորհուրդ, Դադրյան, Էնվեր, Ջեմալ, Նազիմ, Սուլեյման Դեմիրել, Հոլոքոստ

Վերջին երկու տարիների ընթացքում Հայոց եղեռնի դատապարտման, միջազգային ճանաչման հարցադրումներում նկատելիորեն ընդլայնվել են զուտ իրավական չափանիշներով գիտագործնական հետազոտությունների շրջանակները: Հիմնահարցերի ուսումնասիրության մեթոդաբանության համատեքստում այս բնույթի վերանայումները, թերևս, պայմանավորված են ինչպես Հայոց եղեռնի դատապարտման առնչությամբ միջազգային աստիճանների արձագանքներում ի հայտ եկած միանգամայն նոր երանգներով, այնպես էլ հայ և օտարերկրյա պատմաբանների հիրավի նպատակասլաց ու ծանրակշիռ հետազոտությունների շնորհիվ:

Այն պահից, երբ Հայոց ցեղասպանության դատապարտման համատեքստում առանձին երկրներ (Շվեյցարիա, Ֆրանսիա, Սլովակիա, Իտալիա և այլն) փորձեցին խնդրին անդրադառնալ արդեն քրեական պատասխանատվության չափանիշներով, թուրքական իշխանությունները դիմեցին աննախադեպ քաղաքական ճնշումների, որի պատճառով ոչ բոլոր երկրներում ունեցանք իրավաչափ հաջողություն, իսկ Շվեյցարիայի պարագայում պետությունը պատասխանողի կարգավիճակով հարկադրված եղավ 2013 թ. հանդես գալու Մարդու իրավունքների եվրոպական դատարանում: Ընդ որում, այս միջազգային դատական հեղինակավոր աստիճանը, բազմաթիվ մասնագետների կարծիքով, չկարողացավ հաղթահարել փորձությունը, տուրք տվեց քաղաքական շահարկումների, և արդյունքում նրա կայացրած դատական ակտը 2013 թ. դեկտեմբերի 17-ին բողոքարկվեց և վերանայման փուլում է:

Մի կողմից պատմաբանների բարեխիղճ գործունեության շնորհիվ կուտակվել է հսկայական նյութ, հրապարակվել են Հայոց ցեղասպանության փաստը անժխտելիորեն հավաստող բազմաթիվ պաշտոնական անառարկելի փաստաթղթեր, մյուս կողմից միջազգային ճանաչման ու դատապարտման գործընթացում «պահանջարկ» ունեն բացառապես սահմանված կարգով իրավասու դատական աստիճանների կողմից ցեղասպանության փաստը հավաստող ապացույցները:

Կարծում ենք, Հայոց ցեղասպանության միջազգային ճանաչման հարցում դատական ակտերի վրա շեշտադրում չանելը, դրանք՝ որպես հիմնական փաստարկներ, շրջանառության մեջ չդնելը, որքան էլ որ դա ոչ իրավաչափ և անհեռանկար լինի, այնուամենայնիվ դեռևս պահպանում է իր կենսունակությունը և հանիրավի խոցելի դարձնում հիշյալ գործընթացի արդյունավետությունը: Խոսքը, առաջին հերթին, 1919-1921 թթ. թուրքական ազգային դատարանների կայացրած այն դատավճիռների մասին է, որոնցով «Իթթիհադ»-ը՝ երիտթուրքերի ղեկավար կուսակցությունը, թուրք բարձրաստիճան զինվորականները, պետական ու կուսակցական գործիչներն ու այլ պաշտոնյաներ դատապարտվել են էթնիկ հատկանիշով պայմանավորված զանգվածային կոտորածներ կազմակերպելու և իրականացնելու, ինչպես նաև նույն նպատակով բռնի տեղահանումների համար:

Նկատենք, որ հիշյալ դատական ակտերին, թերևս, առաջին անգամ պաշտոնապես արձագանք եղավ 2015 թ. հունվարի 25-ին Հանրապետության Նախագահի՝ Հայոց ցեղասպանության 100-րդ տարելիցի համահայկական հռչակագրում՝ «համարելով նաև 1919-1921 թվականներին Օսմանյան ռազմական արտակարգ ատյանների կողմից «Իրավական և մարդկային օրենքների դեմ» այդ ծանր ոճրի ուղղությամբ կայացված դատավճիռները եղելության իրավական գնահատական»¹: Այսպիսով, հայրենական պաշտոնական քաղաքականությունը հետայսու որպես Հայոց ցեղասպանության դատապարտման իրավական հիմքերի ուղենիշ է համարելու նաև վերոհիշյալ դատավճիռները: Կարծում եմ, սա բովանդակային նոր լիցք կհաղորդի զարգացումներին:

Այս դատավճիռներին մենք դեռ կանդրադառնանք ստորև, սակայն նախ փորձենք պարզել, թե ինչու, ինչ նկատառումներով է թելադրված վերոհիշյալ դիրքորոշումը, մասնավորապես՝ ինչո՞ւ տարաբնույթ ու հավաստի բազմաթիվ պատմական փաստերի կողքին չեն հայտնվում նաև իրավական չափանիշներով առավել նշանակալից ու մեծարժեք դատավճիռները: Շատերը հակված են այն տեսակետին, թե այս հարցի հիմքում խարսխված է բացառապես հոգեբանական գործոն, ըստ որի՝ հենց Թուրքիայի ժխտողական քաղաքականության համատեքստում տևական ժամանակով ձևավորվել է համոզմունք, որ անիմաստ է կեղծիքը որպես քաղաքականության անդավաճան լծակ որդեգրած թուրքական կողմից սպասել արդարության, այդ թվում՝ արդարադատության որևէ դրսևորում²:

Վերոհիշյալ հոգեբանական գործոնի առնչությամբ մենք ևս մեծ հույսեր չենք փայփայում, սակայն չենք կարող չնկատել, որ դրան անհարկի ոչ

¹ Հռչակագրի տեքստը տե՛ս Հայաստանի Հանրապետության Նախագահի www.president.am պաշտոնական կայքում:

² Տե՛ս **MacDonald D. B.**, Identity Politics in the Age of Genocide. The Holocaust and Historical Representation, Routledge, 2008, p. 31-39:

համարժեք նշանակություն է վերապահվել: Չպետք է անտեսել նաև այնպիսի փաստարկները, ինչպիսիք են ոչ բավարար իրազեկվածությունը, նշված դատական ակտերի իրավական արժեքի մասին տարաբնույթ գնահատականները և վերջապես ինտերցիոն մտածելակերպը, որը հաճախ հանգեցնում է կարծրատիպերի ձևավորման: Պետք է նշել, որ թուրքական դատարանների կողմից զանգվածային բնաջնջումները դատապարտող դատավճիռների կայացումը բնավ թելադրված չի եղել արդարադատության մարմաջով. դրանք հիմնականում պայմանավորված են եղել այդ երկրի միջազգային ու ներազգային մի շարք այնպիսի ազդակներով (որոնց ևս կանդրադառնանք ստորև), որոնք պատմական տվյալ ժամանակաշրջանում կյանքի են կոչել այդ գործընթացները¹:

Այն, որ այդ գործոնները սոսկ պատմական տվյալ իրավիճակով են թելադրված և բնավ չեն բնութագրում թուրքական քաղաքականության էությունը, ապացուցվում է թեկուզ այն փաստով, որ 1923 թ. մարտի 31-ին, այսինքն՝ դատավարություններից ընդամենը երկու տարի անց, Թուրքիայում հայտարարվեց համաներում, որի արդյունքում ազատության մեջ հայտնվեցին բոլոր այն ոճրագործները, որոնք դատապարտվել էին Թուրքիայի զինվորական դատարանի և ընդհանուր իրավասության մյուս դատարանների կողմից²:

Ընդ որում, թուրքական դիավանագիտությունը ևս ամեն ինչ արել և անում է, որպեսզի հիշյալ դատական գործընթացները չհայտնվեն քաղաքական բանավեճերի տեսադաշտում, չդառնան քննարկման նյութ, հնարավորինս գաղտնի լինեն հանրության լայն շրջանակներին, ինչը տևական ժամանակ նրանց հաջողվել է³: Մակայն, երբ անցյալ դարի 60-ականներին դրանք անխուսափելիորեն դարձան լայն հրապարակային քննարկման առարկա, գործի դրվեցին դրանց իրավական հիմնավորվածությունը և հավաստիությունը կասկածի տակ դնելուն կոչված նոր «փաստարկներ»:

Նախապես նկատենք, որ բնավ հակված չենք նշված դատական ակտերը բնորոշել, որպես ոչ միայն միջազգային չափանիշներին, այլև ազգային (տվյալ պարագայում՝ թուրքական) իրավունքին լիովին համահունչ արդարադատության իրականացման նմուշներ: Ինչ խոսք, դրանք հեռու են այդպիսիք համարվելուց, սակայն հատկանշական է, որ թուրքական քաղաքակա-

¹ Տե՛ս **Барсегов Ю. Г.**, Геноцид армян – преступление по международному праву. – XX1 век – Согласие, М., 2000, с. 111-112:

² Տե՛ս **Dadrian V. N.**, Genocide as a problem of National and International Law: the Wold War I Armenian case, its contemporary legal ramifications, Yale Journal of International Law, vol. 14, N 2. (Summer 1989), p. 313-314:

³ Ընդ որում, Հայոց ցեղասպանության առնչությամբ թուրքական քաղաքականության առանցքում «պատմական իրադարձությունները» առավելապես պատմաբաններից բաղկացած հանձնաժողովներ ձևավորելու անհրաժեշտության գաղափարի հայտնվելը նպատակին է ծառայում:

նությունը կառուցված է անգամ այդ կարգի դատական ակտերում արձանագրված փաստերն ամբողջովին ժխտելու նկրտումների վրա: Պարզվում է, որ շուրջ 100 տարի անց թուրք գործիչներն ու իրենց «գիտնական» հորջորջողները կասկածի տակ են առնում իրենց իսկ երկրի դատական ատյանների դատավճիռները:

Ցեղասպանության յուրաքանչյուր փաստ արձանագրելու, ընդհանրապես որևէ արարք հանցագործություն որակելու համար անվերապահորեն անհրաժեշտ է մեղադրական դատական ակտ: Սա անվիճելի սկզբունք է, որն իր ամրագրումը ստացել է բազմաթիվ միջազգային իրավական փաստաթղթերում և ճանաչվել ազգային իրավական համակարգերով: Ընդ որում, այս տեսանկյունից վճռորոշ նշանակություն ունեն Մարդու իրավունքների և հիմնարար ազատությունների պաշտպանության մասին Կոնվենցիայի վեցերորդ հոդվածով ամրագրված դրույթները, որոնք խնդիրը կարգավորման նյութ են դարձրել մարդու իրավունքների պաշտպանության տեսանկյունից¹:

Միջազգային իրավունքի փաստաթղթերը, անդրադառնալով այս խնդրին, հարցը քննարկման առարկա են դարձնում հիմնականում մարդու իրավունքների պաշտպանության տեսանկյունից. տվյալ դեպքում շեշտադրվում է անմեղության կանխավարկածի սկզբունքը: Վերլուծությունը ցույց է տալիս, որ հիմնականում հենց այս հանգամանքն է շեղել Հայոց ցեղասպանության միջազգային ճանաչման գործընթացները, քանզի թյուրիմացաբար այն տեսակետն է գերիշխել, ըստ որի՝ արարքը հանցագործություն ճանաչելով՝ հրնթացս խախտվում է անմեղության կանխավարկածը:

Քանի դեռ Հայոց ցեղասպանության ճանաչման գործընթացը սահմանափակվում էր սոսկ այս կամ այն երկրի օրենսդիր մարմնի կողմից որևէ իրավական եղանակով ճանաչելով կամ քաղաքական գնահատական հնչեցնելով, դրանց որևէ իրավական նշանակություն չէր տրվում, դրանք չէին դառնում իրավական հետևանք առաջացնող փաստաթղթեր, իսկ արձագանքը բացառապես սահմանափակվում էր քաղաքական համատեքստում: Առավելագույնը տվյալ դեպքում այն է, որ այս կամ այն կերպ դրանք նվազեցնում են Թուրքիայի միջազգային վարկը և անուղղակիորեն առաջացնում այդ երկրի կողմից Հայոց ցեղասպանության փաստն ընդունելու ոչ միանշանակ պարտավորություն: Ինչ խոսք, անգամ այս զարգացումները չէին կարող անտարբեր թողնել թուրքական կողմին, որը հետևողական ու միջոցների մեջ որևէ խտրություն չդնող գործելաոճով մշտապես ձգտել է ժխտել Հայոց ցեղասպանությունը:

Սակայն, երբ Հոլոքոստի առնչությամբ որոշ եվրոպական երկրների կողմից դա ժխտելու համար քրեական պատասխանատվություն սահմանելու գործընթացն իր արձագանքն ունեցավ նաև Հայոց ցեղասպանության համա-

¹ См. u **Оганесян В. А.**, Принципы уголовного правосудия в международном праве. Эволюция и особенности имплементации / Оганесян В. А., NOTA BENE, 2011, с. 85:

տեքստում, անմիջապես փոխվեց ոչ միայն քաղաքական բանավեճերի հարթակը, այլև բուն փաստարկների իրավական արժեքը: Պարզ դարձավ, որ «դասական եղանակներով» Հայոց ցեղասպանության ճանաչման, առավել ևս այն ժխտելու կամ դրա նշանակությունը մեղմելու համար քրեական պատասխանատվություն սահմանելու հեռանկարը խիստ խոցելի է:

Նման դեպքերում, ինչպես ասում են՝ չկա չարիք, առանց բարիքի. վերջապես հայրենական դիվանագիտությունը հարկադրված կլինի լրջորեն անդրադառնալու Հայոց ցեղասպանությունը նաև դատական համապատասխան ակտերով հիմնավորելու խնդրին և չի բավարարվի սոսկ պատմական փաստերի լուսաբանմամբ:

Կարծում ենք, Թուրքիային հաջողվել է ոչ միայն տևական ժամանակով խիստ կարևոր քննարկումներում տեսադաշտից հեռու պահել հիշյալ դատական գործընթացները, այլև պարտադրելու խնդրի հետազոտման ու քննարկման իր կանոնները, իր, այսպես կոչված, օրակարգը, որոնք մի կողմից բարենպաստ են թուրքական քաղաքականության տեսանկյունից, մյուս կողմից ձևավորում են խնդրի քննարկման այնպիսի մեթոդաբանություն, որ տանում է փակուղի, հնարավորություն չի տալիս արմատապես վերանայելու ձախողված կարծրատիպերը:

Սակայն վերջին շրջանի զարգացումները, այդ թվում՝ հայրենական պետական քաղաքականությունը, վկայում են այն մասին, որ շահեկանորեն արմատապես վերանայվել են թե՛ հարցադրումների շրջանակը և թե՛ դրանց հետազոտության կողմերը: Իհարկե, Թուրքիայի քարոզչությունը փորձում է բացառել այդ զարգացումները, քննարկումների ներկայանակում նոր հարցադրումները, սակայն դա ակնհայտ ձախողման է մատնված:

Նկատենք, որ Ֆրանսիայի սահմանադրական խորհուրդը 2012 թ. փետրվարի 28-ի որոշմամբ գտել է, որ ցեղասպանությունները ժխտելու համար քրեական պատասխանատվության սահմանումը հակասահմանադրական ոտնձգություն է խոսքի և արտահայտվելու ազատության նկատմամբ: Այդ որոշումն ընդամենը վեց կետից բաղկացած երկուէջանոց փաստաթուղթ է, այն նման չէ սահմանադրական արդարադատության միջազգային պրակտիկային, երբ նախապատվությունը տրվում է փաստերի ու հիմնավորումների հանգամանալից շարադրանքին: Դրա հինգ կետերը սոսկ գործի հանգամանքների նկարագրությունն են, և միայն վեցերորդ կետում, առանց համարժեք վերլուծության և հիմնավոր իրավական դիրքորոշումների, ներկայացված է խորհրդի վերոհիշյալ եզրահանգումը¹: Ընդ որում, որպես հիմք է ընդունվել այն, որ խորհրդարանի կողմից նորմատիվային նշանակության օրենքի ընդունումը ոչ իրավաչափորեն սահմանափակել է խոսքի և արտահայտվելու ազատությունը: Միաժամանակ, արձանագրվել է, որ որևէ արար-

¹ Տե՛ս <http://www.hayweb.ru/news/diaspora/1113-koordinacionnyy-sovet-armyanskih-organizaciy-francii-osudil-reshenie-konstitucionnogo-soveta.html>

քի ժխտում չէր կարող խորհրդարանի որոշմամբ ճանաչվել հանցագործություն, քանի դեռ բացակայում է այդ արարքը հանցագործություն որակելու համապատասխան դատավճիռ:

Խոսքի ազատության սահմանափակման առնչությամբ, մեր խորին համոզմամբ, սահմանադրական խորհուրդը դրսևորել է երկակի չափանիշ, քանզի բազմաթիվ այլ որոշումներով միանգամայն նույնաբնույթ հանգամանքների առկայության պայմաններում իրավաչափ է համարվել խոսքի ազատության սահմանափակումը:

Անդրադառնանք կոնկրետ արարքը ոչ թե օրենքով, այլ բացառապես օրենքով ստեղծված դատարանի կողմից կայացված դատական ակտով հանցագործություն որակելու խնդրին: Ներկայումս հատկապես Ֆրանսիայում սահմանադրական խորհրդի որոշմամբ՝ խորհրդարանի ընդունած՝ Հայոց ցեղասպանությունը ժխտելու համար քրեական պատասխանատվություն սահմանող օրենքը Սահմանադրությանը հակասող ճանաչելու առնչությամբ աննախադեպ արդիականություն է ձեռք բերել Հայոց ցեղասպանությունը դատական ակտով ճանաչելու հարցը: Մյուս կողմից, խնդրի հետազոտմամբ զբաղված գիտնականները (ոչ միայն հայրենական) պնդում են, որ Հայոց ցեղասպանությունը ճանաչված է նաև դատական ակտերով:

Դատելով Թուրքիայի հայաստյաց քաղաքականությունից՝ վերջինս հազիվ թե իր նախաձեռնությամբ փորձեր պատասխանատվության կանչել ցեղասպանության կազմակերպիչներին ու իրականացնողներին, այնուամենայնիվ անցյալ դարասկզբին կայացած դատական գործընթացները եղել են բացառություն: Չափազանց կարևոր է այն հարցի պատասխանը, թե ի՞նչ գործոններով է թելադրված այդպիսի դատական գործընթաց նախաձեռնելու միտումը: Հետազոտողներից շատերը պնդում են, որ դրանում, օրինակ, վճռորոշ դերակատարում են ունեցել Առաջին համաշխարհային պատերազմում հաղթած գերտերությունները:

Նշված հարցը նկատելի չարչրկվածներից է. այն անխուսափելիորեն և արդեն օրինաչափորեն դարձել է թուրքական քարոզչության հերթական կեղծիքների թիրախ: Ըստ թրքամետ սկզբնաղբյուրների՝ Մուղղոսի հաշտության համաձայնագրից հետո Թուրքիան իբր հարկադրաբար ձեռնամուխ է եղել հիշյալ դատավարություններին, սակայն զրկված է եղել ինքնուրույն դատավարություն իրականացնելու նվազագույն հնարավորությունից և գործել է բացառապես գերտերությունների թելադրանքով¹: Այսպիսով, մեկնարկ է ընդունվում այն գաղափարը, որ Թուրքիայի իշխանությունները դատավարություններ նախաձեռնելու իրական հիմքեր չեն ունեցել, այն պարտադրվել է արտաքին ուժերի կողմից և իրականացվել նրանց թելադրանքով: Ինչ խոսք, սա թուրքական գաղափարախոսության համար չափազանց գրավիչ մեկնաբանություն է, և որպեսզի այն առավել հավաստի թվա, հրնթացս

¹ Տե՛ս **Lewy G.**, Revisiting the Armenian Genocide, Middle East Quarterly, Fall 2005, p. 3-12:

շեշտվում է, որ դատավարությամբ հետազոտված բոլոր ապացույցները (հայերի, հույների, ասորիների, քրդերի և այլ ազգային փոքրամասնությունների բնաջնջման վերաբերյալ հրամանների, հեռագրերի, նամակների պաշտոնական բնագրերը, վկաների, այդ թվում՝ թուրք պաշտոնյաների ցուցմունքների արձանագրությունները, ռազմական գործողությունների սխեմաները և այլ գաղտնի փաստաթղթերը, որոնք կցված են եղել քրեական գործերին) հայերի կողմից միտումնավոր ոչնչացվել են:

Վերադառնանք գերտերությունների, այսպես կոչված, ճնշումներին: Մատչելի փաստաթղթերի ուսումնասիրությունը վկայում է, որ նրանք հիմնականում պահանջել են դատավարություններ սկսել Թուրքիայի կողմից գերի վերցված իրենց զինվորների նկատմամբ կատարված ոճրագործությունների համար, իսկ ինչ վերաբերում է հայերի և այլ ազգային փոքրամասնությունների բնաջնջմանը, ապա այն ներկայացվել է իբրև լրացուցիչ, երկրորդական հարց: Ընդ որում, Մեծ Բրիտանիան սկզբնական շրջանում առաջ էր քաշում բացառապես բրիտանացի զինվորների նկատմամբ ոճրագործություններ կատարած անձանց պատասխանատվության ենթարկելու հարցը և միայն հետագայում համաձայնվեց, որպեսզի գոնե դրանից հետո քննության նյութ դառնա նաև ցեղասպանության կազմակերպիչների հարցը:

Ակնհայտ է, որ հայերի զանգվածային բնաջնջման առնչությամբ ԱՄՆ-ը, Մեծ Բրիտանիան, Ռուսաստանը և Ֆրանսիան, ցավոք, բացառապես բավարարվել են հայտնի իրադարձությունները դատապարտող հռչակագրերով: Մասնավորապես, 1915 թ. մայիսի 24-ին երեք պետություններ՝ Մեծ Բրիտանիան, Ռուսաստանը և Ֆրանսիան, ընդունել են Թուրքիայի կողմից «մարդկության և քաղաքակրթության դեմ» ուղղված հանցագործությունները դատապարտող հռչակագիր: Սակայն, հարկ է նկատել, որ այդ հռչակագրերում նշված պետություններն այդ իրադարձություններն աներկբայորեն ճանաչել են որպես Թուրքիայի կողմից էթնիկական հատկանիշով պայմանավորված զանգվածային բնաջնջումներ:

Արդիականություն է ձեռք բերել այն հարցը, թե որքանով են հետևողական եղել գերտերությունները՝ հիշյալ դատավարությունն իրականացնելու հարցում: Հետևողականություն իրականում եղել է, սակայն այն ունեցել է բոլորովին այլ միտում: Նախ՝ մինչև դատավարությունն սկսելը, ավելին՝ մինչև մինչդատական վարույթ նախաձեռնելը, նույն այդ գերտերությունների անմիջական աջակցությամբ Թուրքիան անարգել լքել են բոլոր այն բարձրաստիճան պաշտոնյաները, որոնց նկատմամբ եղել է մահապատիժ սահմանելու հնարավոր «վտանգ»: Պատահական չէ, որ հենց գերմանական նավով հապճեպ փախուստի են դիմել Հայոց ցեղասպանության գաղափարախոսներն ու անմիջական կազմակերպիչները՝ Թալեաթը, Էնվերը, Ջեմալը և Նազիմը: Դրանից հետո այս անձանց սիրահոժար իրենց հետ համագործակցելու տարաբնույթ առաջարկություններ են արել արդեն Խորհրդային

Ռուսաստանն ու մյուսները: Բնորոշ է այն, որ Էնվերը, գտնվելով հետախուզման մեջ և հեռակա դատապարտված լինելով մահապատժի, արդեն Խորհրդային Ռուսաստանի Արտաքին գործոց նախարարությունում զբաղեցնում է խիստ պատասխանատու պաշտոն: Այլ հարց է, որ այդ գործիչները հետագայում Խորհրդային Ռուսաստանի իշխանություններին ևս խաբում են և վստահությունը չարաշահելու միջոցով փորձում իրականացնել միայն իրենց հոգեհարազատ՝ պանթյուրքիզմի գաղափարները:

Ավելին, նշված պետությունների հատուկ ծառայությունները հոգացել են, որպեսզի վերջիններս հնարավորինս պաշտպանված լինեն, անգամ նրանց ապահովել են իրավասու պետական մարմինների տված կեղծ անձնագրերով ու անուններով: Օրինակ, Էնվերը Գերմանիայում հանդես է եկել «Ալի-Բեյ» կեղծանվամբ: Այն է՝ գերտերությունների կողմից ի՞նչ թելադրանքի մասին կարող է խոսք լինել, երբ հիմնական ոճրագործներին պատժից զերծ պահելու և համագործակցելու նախաձեռնությունը հենց նրանց է պատկանել: Ավելին, թուրքական բանակում բազմաթիվ բարձրաստիճան պաշտոնյաներ ազգությամբ գերմանացիներ կամ բրիտանացիներ էին: Այդպիսի իրավիճակում առավել իրավաչափ կլինի խոսել ոչ այնքան միջազգային գերտերությունների մտահոգության, որքան այդպիսի պատրանք ստեղծելու մասին:

Հանրահայտ է, որ հետախուզման մեջ գտնվող և մահապատժի դատապարտված բոլոր թուրք պաշտոնյաները հետագայում, այնուամենայնիվ, հայտնաբերվել ու սպանվել են, սակայն այդ հարցը որևէ առնչություն չունի «թուրքական արդարադատության» հետ:

Վերադառնանք հիմնական խնդրին. ի՞նչ նկատառումներով ու չափանիշներով են որոշ հետազոտողների կողմից Թուրքիայի ռազմական տրիբունալի 1919-1921 թթ. իրականացրած դատավարությունները գնահատվում իբրև մարդու իրավունքների եվրոպական չափանիշներին հակասող: Այդ գնահատականի թերևս ամենահետևողական հեղինակը ամերիկացի պատմաբան Գյունտեր Լյուին է, սակայն վերջինիս աշխատությունների ուսումնասիրությունը ցույց է տալիս, որ դրանք պարզապես թուրքական պաշտոնական գաղափարախոսության և դրա «տեսաբանների» բառացի կրկնություններն են, չունեն որևէ փաստական հիմք և համոզիչ չեն նաև հեղինակի մասնագիտական ունակությունների տեսանկյունից: Վերջին հանգամանքի վրա իր ուշադրությունն է բևեռել նաև ամերիկահայ նշանավոր պատմաբան, ՀՀ ԳԱԱ արտասահմանյան անդամ Վահագն Դադրյանը: Մասնավորապես, վերջինս ստույգ փաստերով ոչ միայն հիմնավորել է Գ. Լյուիի դիրքորոշումների սնանկությունն ու միտվածությունը, այլև բացահայտել է, որ նա չի տիրապետում առնվազն թուրքերենին, հատկապես օսմաներենին, թեպետ հղումներ է կատարել այդ լեզվով աշխատությունների: Հիմնավորվել է, որ Գ. Լյուին ոչ միայն չի տիրապետում այդ լեզվին, այլև միտումնավոր խեղաթյու-

րում է անգամ թուրքական սկզբնաղբյուրները՝ փորձելով ավելի համոզիչ դարձնել իր սին գաղափարները¹: Ընդ որում, Վ. Դադրյանի գնահատականների առնչությամբ միանգամայն իրավացիորեն իրենց համաձայնությունն են հայտնել միջազգային քաղաքագիտության բազմաթիվ ներկայացուցիչներ², հիմք ընդունելով այն հանգամանքը, որ նա ծնվել և մեծացել է Օսմանյան Թուրքիայում, այնուհետև տևական ժամանակ դասավանդել աշխարհի լավագույն ու բարձր վարկանիշ ունեցող բարձրագույն ուսումնական հաստատություններում:

Այդ ակնհայտ ուղղորդված հեղինակին «մտահոգել է» այն, որ նախաքննության ընթացքում կասկածյալները զրկված են եղել պաշտպանների օգնությունից: Մինչդեռ դատավարության արձանագրությունները վկայում են, որ կասկածյալներն ամեն օր ազատ շփումներ են ունեցել միմյանց հետ (հատկապես զբոսանքի ժամերին) և ունեցել են պաշտպանական միասնական մարտավարություն մշակելու լավագույն հնարավորություն: Բացի այդ, նրանք պարբերաբար օգտվել են կարճատև արձակուրդներից՝ լքել մեկուսարանները, ինչը նրանց լայն հնարավորություններ է ընձեռել տևական ժամանակ ազատ շփվելու իրենց պաշտպանների հետ:

Հղելով Ստամբուլում Մեծ Բրիտանիայի գերագույն հանձնակատար Դը Ռոբեկայի խոսքերը՝ Գ. Լյուին փորձել է պնդել, որ անգամ «պատվիրատու» պետություններն են դժգոհել դատավարությունից: Իրականում վերջիններս դժգոհություններ հայտնել են, սակայն նա հարկ չի համարել հստակեցնել, որ դա պայմանավորված է եղել կասկածյալների նկատմամբ թուրքական իշխանությունների բացահայտ հովանավորչությամբ: Օրինակ, Թուրքիային առաջարկվել է հաշվի առնել դատավարության միջազգային բնույթը և դատարանի կազմում ընդգրկել այլ պետությունների ներկայացուցիչների, սակայն այդ և նմանաբնույթ բոլոր այլ առաջարկությունները կտրականապես մերժվել են, ինչն իրավամբ դժգոհություն է հարուցել: Այսպիսով, Գ. Լյուին փորձել է պարզունակ խորամանկության դիմել և որպես իր պնդումների հիմնավորում հատվածաբար հղումներ է կատարել այլ իբրև «հավաստի» սկզբնաղբյուրների:

Ի դեպ, տեսնելով ակնհայտ կողմնակալության դրսևորումները, անգլիական հրամանատարությունը երիտթուրքերի առաջնորդների և նախարարների գործով 1919 թ. ապրիլի 27-ին սկսված դատավարությամբ անցնող թվով 77 կալանավորների ստիպված տեղափոխել է Մալթա, որտեղ դատա-

¹ Հիշյալ հարցադրումներն առավել հանգամանորեն լուսաբանված են Վ. Դադրյանի հետևյալ աշխատություններում. **Dadrian V. N.**, *The Turkish Military Tribunal's Prosecution of the Authors of the Armenian Genocide: Four Major Court-Martial Series, Holocaust and Genocide*, 1977, vol. 11, p. 28-59; *idem*: *Armenian Genocide. Court-martial of perpetrators*, *Encyclopedia of genocide*, Santa Barbara, California: ABC-CLIO, 1999, – 718 p.:

² Տե՛ս **MacDonald D. B.**, նշվ. աշխ.:

վարությունը շարունակվել է մինչև 1919 թ. հունիսի 26-ը (այս առանցքային գործով *մեղադրական* դատավճիռն արձակվել է 1919 թ. հուլիսի 5-ին):

Քննարկվող պարագայում նույն դատողություններն այլազգի հեղինակների շուրթերից հնչեցնելը պարզապես հետապնդում է դրանց արտաքինապես առավել հավաստիության պատրանք հաղորդելու նպատակ: Այս կտրվածքով այնքան էլ համամիտ չեմ այն հեղինակների հետ, որոնք գտնում են, թե իբր հրեա հետազոտողները կանխակալ դիրքորոշում ունեն և ամեն գնով փորձում են Հոլոքոստի նշանակությունը չնսեմացնել Հայոց ցեղասպանության ճանաչման փաստով¹: Մյուս կողմից՝ այդ դատավարություններում, հասկանալի պատճառներով, դույզն-իսկ որևէ ողջամիտ միջոց չի ձեռնարկվել տուժողների (բացառությամբ՝ Անտանտի պետություններից գերեվարված զինվորների) շահերի պաշտպանության համար: Բնորոշ է այն, որ դատավարությանը մասնակցած սակավաթիվ հայ փաստաբանների բոլոր միջնորդությունները մերժվել են²:

Բոլոր այն անձինք, ովքեր այս կամ այն պատճառով չեն հասցրել փախուստի դիմել, ստացել են զանգվածային բնաջնջումների համար ակնհայտ անհամաչափ, խորհրդանշական պատիժներ: Խիստ սահմանափակ դեպքերում է սահմանվել 10-15 տարվա ազատազրկում: Այսպես, օրինակ, երիտթուրքերի կուսակցության Խարբերդի տեղական կոմիտեի քարտուղար Ռեանելի Նազիմը մի քանի տասնյակ մարդկանց սպանությունը, գույքի զանգվածային հափշտակությունը և բռնաբարությունները կազմակերպելու համար դատապարտվել է 15 տարվա տաժանակիր աշխատանքի: Ընդ որում, մեր կողմից դեռևս ոչ բավարար ծավալով կատարված ուսումնասիրությունները վկայում են, որ պատժվածները հիմնականում «չեն հասցրել» կրել իրենց պատիժները՝ ազատ արձակվելով անգամ մինչև 1923 թ. համաճեման ակտը: Իսկ եթե հավելենք, որ դատավճիռներ արձակած բոլոր դատավորներն արդեն 1930-1931 թթ. գնդակահարվել են, պատկերն ամբողջական կդառնա:

Այնուամենայնիվ, կան դատավճիռներ, սակայն չեն պահպանվել դրանց արժանահավատությունը հավաստող արխիվային փաստաթղթերը: Ընդ որում, թուրքական կողմն ու դրանց համակիրները պնդում են, որ փաստաթղթերի ոչնչացման հարցում, ինչպես նշվեց, մեղավոր են հենց հայերը: Որևէ լուրջ հետազոտողի մտքով անգամ չի անցնի ենթադրել, որ այդ արխիվային փաստաթղթերը ոչնչացրել են հայերը. ի դեպ, դա այնքան անհեթեթ դատողություն է, որին հարկ չկա նույնիսկ անդրադառնալու: Ի վերջո, քրեական գործերում առկա պետական իրիստ պահպանության ներքո գտնվող փաստաթղթերը մեծագույն ցանկության դեպքում չէին կարող հափշտակվել ու

¹ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 145-151:

² Տե՛ս **Akçam T.**, From Empire to Republic: Turkish Nationalism and the Armenian Genocide, London, New York, 2004, p. 270:

ոչնչացվել մասնավոր անձանց կողմից, մասնավանդ ցեղասպանությունից հետո Թուրքիայում առկա պայմաններում:

Ինչ վերաբերում է արխիվային փաստաթղթերին, ապա ներկայացնենք որոշ նկատառումներ: Նախ դրանց հիմնական ու առավել առանցքային նշանակություն ունեցող հատվածի կորուստը (ես սա պայմանականորեն եմ նշում, որովհետև դեռևս վստահ չեմ, որ դրանք գոյություն չունեն) պետք է որ սթափեցնեն մեր այն «ազգային գործիչներին», որոնք մի պահ հրապուրվել ու պատմական փաստաթղթերը համատեղ ուսումնասիրելու համար պատմաբաններից կազմված հանձնաժողովներ ստեղծելու քայլեր էին փորձում ձեռնարկել: Մյուս կողմից՝ դատավճիռների հիմքում դրված փաստաթղթերի գոյության փաստը ևս չի կարելի ժխտել. վերջին հաշվով, դատավարության մասնակիցները հանգամանորեն հետազոտել են կոնկրետ փաստաթղթեր, ինչի առնչությամբ կազմվել են արձանագրություններ, իսկ հետագայում դրանց բացակայությունը չի կարող որևէ կերպ խոցելի դարձնել բուն դատավճիռների իրավաչափությունը: Ի՞նչ է ստացվում. թուրքական կողմը խայծ է նետում՝ հիմքում ունենալով իբր թե դատարանների կողմից հետազոտված պատմական փաստաթղթերի կորուստը, մասնավորապես հայերի կողմից իբր թե դրանց հափշտակությունն ու ոչնչացումը: Մենք արդեն անդրադարձանք այդ վարկածի սնանկությանը, սակայն առավել անհրաժեշտ ենք համարում ընդգծել, որ այն ոչ միայն չպետք է քննարկման հատուկ նյութ լինի՝ իր ակնհայտ անհեթեթություն լինելու պատճառով, այլև գլխավորապես այն պատճառով, որ որևէ իրավական նշանակություն ու արժեք չունի: Վերջին հաշվով, խոսքը դատական ատյաններում սահմանված կարգով հետազոտված ապացույցների մասին է, որոնց գերակշիռ մասը, այդ թվում դատավարությունների արձանագրությունները հանգամանորեն արտացոլվել են թուրքական մամուլում: Իսկ եթե դրանք հետագայում կորսվել են, ապա դա զուտ տեխնիկական բնույթ կրող հարց է: Կա՞նք դրանք, թե՞ ոչ. այս հարցի պատասխանը որևէ աղերս չունի կայացված և սահմանված կարգով երբևէ չբեկանված դատական ակտերի իրավաչափության հետ:

Մեկ կարևոր հարցադրում ևս. եթե թուրքական կողմը արդեն երկու տարի անց եկել է այն համոզման, որ դատավարություններում քննարկման նյութ դարձած փաստաթղթերի պաշտոնական բնօրինակները, վկաների ու կասկածյալների ցուցմունքների արձանագրությունները և այլ ապացույցները իբր բավարար չափով հավատ չեն ներշնչում, ապա կարող էր անդրադառնալ կայացած դատական ակտերին և նախաձեռնել դրանց բեկանման գործընթաց, մինչդեռ, ինչպես արդեն նկատեցինք, 1923 թ. ընդունվել է համաներում հայտարարելու մասին օրենք, որով ոչ միայն չի հերքվել դատական ակտերով արձանագրված փաստերը, այլև, հաշվի առնելով «միջազգային բարենպաստ իրավիճակը», հապճեպ նախաձեռնել են պատժված անձանց սուկ պատիժը կրելուց ազատելու գործընթաց: Հավելենք նաև, որ մա-

հապատժի դատապարտված բոլոր անձինք, որոնք հետագայում հերոսացվել են անգամ հանրակրթական դասագրքերի կտրվածքով և ներկայացվում են որպես Թուրքիայի ազատության և անկախության համար զոհված նահատակներ, դատական որևէ ակտով չեն արդարացվել¹:

Ի դեպ, փաստաթղթերի շրջանակը չի սահմանափակվում միայն դատաքնության ընթացքում հետազոտված ապացույցներով: Իհարկե տրամաբանական կլիներ, որ բոլոր վերաբերելի ու թույլատրելի ապացույցները պահանջվեին ու հետազոտվեին 1919-1921 թթ. դատավարությունների ընթացքում, սակայն բարեբախտաբար դրանց մի հատվածը ոչ միայն չի դարձել դատաքնության առարկա, այլև հավանաբար հենց այդ պատճառով, պահպանվել է: Բայց այս հարցն առայժմ առկախենք: Ուղղակի նկատենք, որ ապացույցների ոչ լիարժեք ուսումնասիրությունը ևս վկայում է դատական գործընթացներում մեղադրյալների հովանավորչության և դեպքերն ակնհայտորեն աղավաղելու փաստերի մասին:

Վերջին քաղաքական զարգացումները մեկ անգամ ևս հաստատում են, որ թուրքական կողմը հիշյալ դատավճիռներին վերաբերվում է այնպես, ինչպես Ալին կրտսերը՝ Ռամիլ Սաֆարովի նկատմամբ Հունգարիայի դատավճռի հետ. միանշանակ հերոսացվել ու շարունակում են հերոսացվել իրենց ազգային դատական ատյանների կողմից մահապատժի դատապարտված անձինք՝ հիմքում ունենալով այնպիսի լկտի ու սնանկ պատճառաբանություններ, որպիսիք մեր օրերում պաշտպանվում են իրենց անաչառ հետազոտող հոչակած լյուիների, պրոխանովների, գեյդար ջեմալների կողմից: Խորհրդային իշխանության փլուզումից հետո Էնվերի աճյունը 1996 թ. փոխադրվել է Թուրքիա՝ նախագահ Սուլեյման Դեմիրելիի խնդրանքով: Այդ ոճրագործների անուններով Թուրքիայում կարելի է հանդիպել բազմաթիվ բնակավայրերի, ուսումնական հաստատությունների և այլն: Թուրքական կողմը պարզապես ձգտում է անտեսել իր ազգային դատական ատյանների կողմից շուրջ 100 տարի առաջ կայացված դատական ակտերը:

Ինչ վերաբերում է արտասահմանյան երկրների խորհրդարաններին, ապա, ցավոք, այդ հարցում դեռևս չի ձևավորվել դատական ակտերով ղեկավարվելու անհրաժեշտ փորձ ու պրակտիկա՝ սույն հոդվածի սկզբնամասում բերված պատճառաբանություններով հանդերձ: Անգամ Հայոց ցեղասպանությունը ճանաչած բազմաթիվ պետություններ հիմնվել են միայն պատմական փաստերի վրա, մինչդեռ իրավական տեսանկյունից արժեք առաջին հերթին հիմքում դնել դատական ակտերը:

Կարևոր է նաև այն հարցադրումը, թե ի՞նչ չափով և ի՞նչ իրավական եզրույթներով են նշված դատական ակտերն անդրադարձել Հայոց ցեղասպանության փաստին, ինչպե՞ս են «բացատրել» զանգվածային սպանությունների պատճառները և այլն:

¹ Տե՛ս Բարսեղով Կ. Գ., նշվ. աշխ., էջ 89:

Եթե անցյալ դարի սկզբներին միջազգային իրավական փաստաթղթերով ցեղասպանությունը ճանաչված լիներ որպես մարդկության դեմ ուղղված ծանր հանցագործություն՝ դրանից բխող բոլոր քաղաքական-իրավական հետևանքներով հանդերձ, ապա Թուրքիան ոչ մի պայմանով այդպիսի «սխալ» չէր գործի և չէր նախաձեռնի հայտնի դատավարությունները: Մյուս կողմից, դրան նպաստել է Թուրքիայի ներքաղաքական բարդ իրավիճակը. մասնավորապես նոր ձևավորված կառավարությունը փորձել է ավելի ամրապնդել իր դիրքերը՝ միաժամանակ արտաքին աշխարհում անհրաժեշտ հեղինակության պատրանք և միջազգային հանրությունում հնարավորինս արագ ինտեգրվելու հիմքեր ստեղծել:

Հետպատերազմյան ժամանակաշրջանում իշխանության եկած նոր քաղաքական ուժերը փորձում էին ոչ թե պարզապես ամեն գնով ընդգծել նախորդ իշխանությունների հանցավոր բնույթը, այլ տեսանելի դարձնել այն, որ նրանց իրականացրած անհեռատես քաղաքականությունը շահեկան չի եղել հենց Թուրքիայի համար: Խնդիրը միայն զանգվածային բնաջնջումները չեն, այլև այն, որ օսմանյան իշխանությունները, տարվելով ցեղասպանության անհեռանկար գործով, հիմնական ուժերը ուղղել են բացառապես այդ ոճրագործությունների իրականացման վրա, ինչի արդյունքում կրել են խայտառակ պարտություն՝ դրանից բխող բազմաթիվ հետևանքներով. Օսմանյան Թուրքիայի տարածքների էական կորուստ, նյութական ու բնակչության ոչնչացում և այլն:

Կարևոր է ընդգծել, որ դատավճիռներում արտացոլված իրավական գնահատականները համապատասխանում են ցեղասպանության հանցակազմին, սակայն այդ եզրույթը հասկանալի պատճառներով չի օգտագործվել: Այսպես, արդեն 1919 թ. մայիսի 3-ին գլխավոր դատախազը դատարան է ներկայացրել փաստեր, որոնք վկայել են այն մասին, որ հայ բնակչության զանգվածային սպանությունները հիմնականում իրականացվել են խիստ կազմակերպված: Ավելին, դատարանում միանշանակ հերքվել է պաշտպանական կողմի այն դիրքորոշումը, թե իբր հայ բնակչության, այսպես կոչված, վերաբնակեցումները բխել են ռազմական գործողությունների անհրաժեշտությունից: Ապացուցված է համարվել այն, որ դրանք եղել են բռնի տեղահանություններ և ազգությամբ հայ մարդկանց ոչնչացման հատուկ կազմակերպված միջոց, իսկ եղանակն ինքնին դիտվել է մի կողմից որպես հնարավոր դիմադրությունը բացառելու, մյուս կողմից՝ միջազգային հանրությանը շփոթության մեջ գցելու «լավագույն» հնարք: Նկատենք, որ այս գնահատականների հիմքում դրված են թուրք պաշտոնյաների խոստովանական ցուցմունքները:

Ընդ որում, բացառապես էթնիկական հատկանիշով զանգվածային սպանությունների իրական ծրագրերը թաքցնելու նպատակով, ըստ վերը նշված դատական ակտերի, ինչպես նաև մեղադրական դատավճիռների, պարբե-

րաբար տրվել են գրավոր ու բանավոր «գաղտնի» հրահանգներ: Բնականաբար, բոլոր գրավոր փաստաթղթերը ենթակա են եղել ոչնչացման, սակայն դրանց մի մասը պահպանվել է ու հետագայում ուսումնասիրվել դատարանում:

Ամփոփելով նշված դատավճիռներում արտացոլված իրավական գնահատականները կարելի է առանձնացնել հետևյալ հիմնական եզրահանգումները՝

ա) էթնիկ հատկանիշով պայմանավորված՝ հայազգի անձանց զանգվածային սպանություններն ու բռնի տեղահանությունները կազմակերպվել և իրականացվել են իրավասու իշխանությունների կողմից, դրանք չեն եղել սոսկ առանձին կուսակցության կամ պաշտոնյաների անհատական հատվածական նախաձեռնություն,

բ) զանգվածային սպանություններն ու բռնի տեղահանություններն իրականացվել են «գաղտնագրված» հրամանների, հրահանգների, ծրագրերի ու բանավոր կարգադրությունների հիման վրա, որպեսզի չբացահայտվեն դրանց իրական նպատակը և ուղղվածությունը,

գ) նշված հանցագործության կատարմամբ երիտթուրքերը փորձել են մեկընդմիջտ լուծել «Հայկական հարցը», որը վերջիններիս գնահատմամբ մեծ սպառնալիք է ներկայացրել իրենց պետական անվտանգության համար,

դ) բռնի տեղահանությունները, որոնց հետևանքով մեծաքանակ անձինք մատնվել են սովամահության և այլ անմարդկային տանջանքների ու տառապանքների, ոչ մի առնչություն չեն ունեցել ռազմական անհրաժեշտության հետ (ի դեպ, ռազմական անհրաժեշտության վարկածը ներկայումս բավականին հաճախ են թմբկահարում թուրքական քարոզիչները), ընդ որում՝ տեղահանվել են անգամ այնպիսի բնակավայրերից, որոնք շատ հեռու են ռազմական թատերաբեմերի հետ, և որոնց բնակչությունը դրսևորել է ակնհայտ չեզոք վարքագիծ,

ե) կատարված հանցագործությունները միջազգային հանցագործություններ են և համընկնում են ոչ միայն, այսպես կոչված, իսլամի «պատվիրանների», այլև «մարդկության ու քաղաքակրթության» դեմ ուղղված հանցագործության հատկանիշների հետ և այլն:

Այսպիսով, բազմաթիվ երկրների խորհրդարաններ, իսկ Ֆրանսիայի պարագայում՝ սահմանադրական վերահսկողություն իրականացնող մարմինը՝ Սահմանադրական խորհուրդը, իրավաչափ չեն համարում օրենսդիր մարմնի կողմից Հայոց ցեղասպանությունը ժխտելու համար քրեական պատասխանատվություն սահմանելը՝ պատճառաբանելով, որ այդպիսի քաղաքական որոշման հիմքում պետք է լինի համապատասխան դատական ակտ: Ավելին, ինչպես արդեն նկատեցինք, թուրքական կողմն արել է ամեն ինչ, որպեսզի վերը նշված դատավճիռները լայն քննարկման նյութ չդառնան, պարզապես չհայտնվեն տեսադաշտում՝ փորձելով միջազգային հանրության

ուշադրությունից հեռու պահել այն իրողությունը, որ հենց իր ազգային դատական ատյաններն են անցյալ դարասկզբին դատապարտել հայերի ոճրագործությունը: Եվ բավական է, որ որևէ հետազոտող փորձի այդ թեման արդիականացնել, անմիջապես գործի է դրվում Գ. Լյուիի նման հերքողներին կանաչ ճանապարհ հարթելու մեթոդաբանությունը:

Սակայն եթե զուտ գիտական չափանիշներով հիշյալ դատավճիռները դեռ կարող են հետազոտման նյութ լինել, ապա նույնը չի կարելի ասել իշխանության այս կամ այն ճյուղը ներկայացնող մարմնի գործունեության դեպքում: Ցավոք, նշված զգուշավորությունը մեծ մասամբ պայմանավորված է արտաքին քաղաքականության գործունեությամբ, իսկ մասամբ՝ ոչ բավարար իրազեկվածությամբ, ինչին արդեն անդրադարձանք: Վերջին հաշվով, Հայոց ցեղասպանության փաստն արձանագրվել է նաև Ռուանդայի ցեղասպանության գործով միջազգային դատարանի 2012 թ. դատավճռով (այս գործով դատարանը կայացրել է մի շարք դատավճիռներ), մասնավորապես այս դատական ակտը, անդրադառնալով ցեղասպանության, այդ թվում՝ Ռուանդայում արձանագրված նույնաբնույթ դեպքերի պատճառներին, ևս փաստել է, որ միջազգային հանրությունը համարժեք հետևություններ չի արել Հայոց ցեղասպանության փաստից, ինչը նպաստել է համանման երևույթների տարածմանը:

Այսպիսով, Հայոց ցեղասպանության միջազգային ճանաչման հիմնախնդրի և այդ կապակցությամբ խոսքի ու արտահայտվելու ազատության իբր թե անհիմն սահմանափակման հարցադրումներին սպառիչ պատասխաններ տալու նկատառումով նպատակահարմար ենք համարում որպես ելակետ ընդունել հետևյալ եզրահանգումները՝

ա) Հայոց ցեղասպանությունը, փաստորեն, հիմնավորվել ու ճանաչվել է թուրքական դատական ատյանների կողմից 1919-1921 թթ. իրականացված դատավարությունների արդյունքով կայացված դատավճիռներով: Վերջիններս օրինական ուժի մեջ են մտել և երբևէ չեն բեկանվել,

բ) Հայոց ցեղասպանության իրավական գնահատականը տրված է նաև Ռուանդայի ցեղասպանության գործով միջազգային դատարանի 2012 թ. դատավճռով,

գ) իրավական որևէ արժեք չունի այն փաստարկը, որ իբր դատաքննության փուլում հետազոտված բոլոր ապացույցները հետագայում հափշտակվել ու ոչնչացվել են հայերի կողմից, քանզի դրանք արդեն իսկ հետազոտվել և իրավական գնահատման նյութ են դարձել իրավասու դատական ատյանների կողմից,

դ) դատական ակտերով Հայոց ցեղասպանության ճանաչման փաստը հարկ է դնել ցեղասպանության միջազգային ճանաչման հայրենական դիվանագիտության հիմքում,

ե) նպատակահարմար է նախաձեռնել դատական ակտերից բխող թուրքիայի պետության պատասխանատվության հարցը՝ նախապես հանգամանորեն մշակելով բոլոր հնարավոր տարբերակներն ու իրավական հետևանքները: Վերջին եզրահանգման առնչությամբ, հաշվի առնելով Երևանի պետական համալսարանի գիտական ներուժը, առաջարկում ենք նախաձեռնել գիտահետազոտական կենտրոն, որը կոչված կլինի սեղմ ժամկետում համակողմանիորեն հետազոտելու Հայոց ցեղասպանության իրավական հիմքերին և պատասխանատվության նախապայմաններին առնչվող հարցադրումները և հանրության դատին հանձնելու հիշյալ ոլորտում պետական քաղաքականության ամբողջական հայեցակարգ:

Ամփոփելով Հայոց ցեղասպանության միջազգային ճանաչման իրավական կողմերը, նպատակահարմար ենք գտնում, որ այդ առնչությամբ նախորդ դարասկզբի դատավարությունները լայն շրջանառության մեջ դնելու և հայրենական դիվանագիտության համար որպես կարևոր խաղաքարտ օգտագործելու անհրաժեշտությունն ունի նաև գուտ գործնական նշանակություն՝ անհատ քաղաքացիների տարրական գույքային իրավունքները պաշտպանելու տեսանկյունից: Խնդիրն այն է, որ միջազգային ապահովագրական ընկերությունները, որոնք շուրջ հինգ-վեց տարի առաջ նախաձեռնել էին Թուրքիայում Հայոց ցեղասպանության ընթացքում գոհված, ինչպես նաև հարկադրաբար գաղթած ազգությամբ հայ անձանց ապահովագրական վճարները նրանց ժառանգներին հատկացնելու գործընթացը, ակնհայտ անհիմն պատճառաբանություններով սոսկ թուրքական լոբիինգի ազդեցությամբ կտրուկ դադարեցրել են վճարումները: Ընդ որում, ԱՄՆ-ում «Աքսա» ապահովագրական ընկերության կողմից վճարումները դադարեցվել են այդ երկրի դատական ատյանների անհիմն միջամտությամբ: Այսինքն, կարող ենք արձանագրել, որ անգամ դատական ատյաններում է փորձ արվում անտեսել մեկ այլ երկրի դատական ատյանի կողմից կայացած և օրինական ուժի մեջ մտած դատավճիռը:

Геворг Даниелян – *Правовые основы осуждения Геноцида армян*

В статье рассматриваются вопросы правовой значимости приговоров судов Турции 1919-1921 гг. относительно событий Геноцида армян, их правомерности, правовой значимости с точки зрения осуждения Геноцида армян и другие подобные вопросы. Автор обосновывает мнение, согласно которому отраженные в данных приговорах обвинения безоговорочно свидетельствуют о том, что в годы Первой мировой войны Османская империя осуществляла уничтожение конкретных наций по исключительно этническим мотивам. В указанных судебных актах не употребляется термин «геноцид», однако это обусловлено не целью отрицания этого факта, а той простой причиной, что данный термин пока не находился в официальном применении и никоим образом не был отражен в международно-правовых документах.

Правовое значение приговоров Турции заключается в том, что в них в содержательном смысле вполне адекватно раскрыт факт Геноцида армян, утверждено прямое учас-

тие властей данного государства в этом и осуществление ими четко запрограммированных действий. В статье также раскрываются причины национального и международного значения, которые предопределили инициирование судебных процессов и осуждение некоторых должностных лиц к символическим наказаниям. Представлен также тезис, согласно которому действующие власти Турции и международное сообщество обязаны уважать вступившие в законную силу приговоры, а их официальные действия должны вытекать из них.

Gevorg Danielyan – *The Legal Basis for Condemning the Armenian Genocide*

The article considers the issues of legal significance of the judgments of Turkey of 1919-1921 concerning the events of the Armenian Genocide, their legitimacy, the legal relevance in the sense of condemnation of the Armenian Genocide and such other issues. The author substantiates that the accusations reflected in the mentioned judgments unequivocally witness that during the First World War the Ottoman Empire carried out the destruction of specific nations on exclusively ethnic grounds. The term “genocide” is not used in these judicial acts. Nevertheless, this is not due to the purpose of denying this fact, but due to the simple reason that the given term was not yet in the official application and was reflected in international documents in no way.

The legal significance of the judgments of Turkey is in the circumstance that they quite adequately disclose the fact of the Armenian Genocide, approve the direct involvement of the authorities of the mentioned state in the exercise of this and fulfilment of clearly programmed actions.

The article also reveals the reasons of national and international importance that determined the initiation of trials and sentencing some officials to symbolic punishments.

A thesis is presented in the final part, according to which the acting Turkish authorities and the international community have an obligation to respect judgments, which have entered into force, and their official actions must flow from them.

**ՀԱՅՈՑ ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ ՄԻՋԱԶԳԱՅԻՆ
ԻՐԱՎՈՒՆՔԻ ԼՈՒՅՄԻ ՆԵՐՔՈ**

Բանալի բառեր – Հայոց ցեղասպանություն, Թուրքիա, Մարդու իրավունքների եվրոպական դատարան, Փերինչեք, հայաստյացություն, Հոլոքոստ

Վերջին շրջանում Հայոց ցեղասպանությանն առնչվող քննարկումների ընթացքում շեշտվում է հիմնահարցին միջազգային իրավունքի դիրքերից անդրադառնալու և խնդրի վերաբերյալ ամբողջական միջազգային իրավական դիրքորոշում մշակելու անհրաժեշտությունը: Ասվածի վկայությունն է նաև 2015 թ. հունվարի 29-ին ընդունված Հայոց ցեղասպանության 100-րդ տարելիցի համահայկական հռչակագիրը, որի 6-րդ կետում ուղղակի նշվում է. «Արտահայտում է Հայաստանի և հայ ժողովրդի միասնական կամքը՝ Հայոց ցեղասպանության փաստի համաշխարհային ճանաչման հասնելու և ցեղասպանության հետևանքների հաղթահարման հարցում, ինչի համար մշակում է իրավական պահանջների թղթածրար՝ դիտելով այն անհատական, համայնքային և համազգային իրավունքների և օրինական շահերի վերականգնման գործընթացի մեկնարկ»¹:

Այս հիմնարար խնդրի լուծումը, անշուշտ, պահանջում է ծավալուն և համակարգված աշխատանք, որի ընթացքում հարկ է առկա իրավական հնարավորությունները սթափ գնահատել. անհրաժեշտ է հաշվի առնել ինչպես ժամանակակից միջազգային իրավական իրողությունները, այնպես էլ պատրաստ լինել գործընթացների զարգացման տարբեր սցենարների: Կարևորելով իրավական դիրքորոշման հստակեցման խնդիրը՝ հարկ է ընդգծել, որ դա որևէ կերպ չի նսեմացնում Հայոց ցեղասպանության ճանաչմանը և հետևանքների հաղթահարմանը ուղղված ջանքերը քաղաքական, քարոզչական կամ ժողովրդական դիվանագիտության ոլորտում, այլ կոչված է ամրապնդելու մեր դիրքերը այդ կարևոր ասպարեզներում:

Այս ենթատեքստում տեղին էմ համարում անդրադառնալ Հայոց ցեղասպանությանը վերաբերող միջազգային իրավական բնույթի որոշ առանցքային հիմնահարցերի, ինչպես նաև վերջին շրջանում այս ոլորտում տեղի ունեցած կարևոր զարգացումներին:

Ինչպես հայտնի է, հիմնական իրավական ակտը, որը վերաբերում է ցեղասպանությանը, 1948 թ. ընդունված Ցեղասպանության հանցագործու-

¹ <http://www.president.am/hy/press-release/item/2015/01/29/President-Serzh-Sargsyan-visit-Tsitsernakaberd-Genocide/>

յունը կանխելու և դրա համար պատժի մասին կոնվենցիան է: Անհրաժեշտ ենք համարում անդրադառնալ միջազգային իրավական այդ ակտի և Հայոց ցեղասպանության հարաբերակցության խնդիրներին:

Ցեղասպանության հանցագործությունը կանխելու և դրա համար պատժի մասին կոնվենցիան սահմանում է միջազգային ծանրագույն հանցագործությունը՝ ցեղասպանությունը, որի տակ հասկացվում են այս կամ այն ազգային, էթնիկական, ռասայական կամ կրոնական խումբը որպես այդպիսին լրիվ կամ մասնակի ոչնչացնելու մտադրությամբ կատարվող հետևյալ գործողությունները՝ այդպիսի խմբի անդամների սպանությունը, նման խմբի անդամներին լուրջ մարմնական վնասվածքներ պատճառելը, խմբի համար այնպիսի կենսական պայմանների կանխամտածված ստեղծումը, որոնք հաշվարկված են դրա լրիվ կամ մասնակի ֆիզիկական բնաջնջմանը, այդպիսի խմբում ծնելիության կանխմանն ուղղված միջոցները, երեխաների հարկադրական փոխանցումը մարդկանց մի խմբից մեկ ուրիշին (հ. 2): Պատժելի են ցեղասպանությունը, այն կատարելու նպատակով դավադրությունը, հրահրումը, ցեղասպանություն կատարելու փորձը և հանցակցելը (հ. 3)¹:

Նշենք, որ ցեղասպանության մասին կոնվենցիայի 2-րդ և 3-րդ հոդվածների կետերը, որոնցում սահմանվում է ցեղասպանության հանցակազմը, 1915 թ. թուրքական իշխանությունների կողմից Հայկական հարցի «վերջնական լուծմանն» ուղղված ոճրագործությունների ուղղակի և իրավաբանորեն հստակեցված նկարագրությունը են, և այս իմաստով Հայոց ցեղասպանությունը կարող է ճանաչվել որպես մարդկության պատմության մեջ տեղի ունեցած «դասական» ցեղասպանություն:

Այս իրողությունը քաջ գիտակցելու հետ մեկտեղ՝ իրատեսությունը թելադրում է մեզ, այնուամենայնիվ, հարց տալ՝ որքանո՞վ է իրավաբանորեն արդարացված 1948 թ. Ցեղասպանության մասին կոնվենցիայի վկայակոչումը 1915 թ. տեղի ունեցած իրադարձությունների կապակցությամբ: Այլ կերպ ասած՝ կարող ենք արդյոք Ցեղասպանության մասին կոնվենցիային վերագրել ռետրոակտիվ էֆեկտ (հետադարձ ուժ):

Հետազոտությունների արդյունքները թույլ են տալիս պնդել, որ 1948 թ. կոնվենցիայում նկարագրված հանցագործությունը և դրա պատժելիությունը կիրառելի է 1915 թ. Հայոց ցեղասպանության վերաբերյալ: Այս կարծիքը պայմանավորված է մի շարք փաստարկներով, որոնք հակիրճ կարող են ներկայացվել հետևյալ կերպ:

Ինչպես ցույց է տալիս նշված կոնվենցիայի նախաբանի, Նյուրնբերգյան տրիբունալի կանոնադրության² վերլուծությունը, մինչև այդ փաստաթղթերի

¹ Կոնվենցիայի ամբողջ տեքստը տե՛ս http://www.un.org/res/un%20Treaties/III_1.pdf

² Agreement for the Prosecution and Punishment of the Major War Criminals of the European Axis, and Charter of the International Military Tribunal. London, 8 August 1945, տե՛ս **Schindler D.** and **Toman J.**, *The Laws of Armed Conflicts*, Martinus Nijhoff Publisher, 1988, p. 912-919.

ընդունումը միջազգային իրավունքում գոյություն են ունեցել ցեղասպանությունն արգելող և այն կատարելու համար պատասխանատվություն սահմանող սովորությանին միջազգային իրավական նորմեր: Այսինքն՝ 1948 թ. ընդունված կոնվենցիան ոչ այլ ինչ է, քան մինչև դրա ընդունումն արդեն գոյություն ունեցող միջազգային իրավական նորմերի կոդիֆիկացիա: Ինչ վերաբերում է Նյուրնբերգյան դատավարություններին, ապա սուկ դրանց անցկացման փաստը և ընդունած վճիռները մինչև նշված կոնվենցիայի ընդունումն արդեն իսկ վկայում են ներկայացված տեսակետի օգտին: Հակառակ մոտեցումը, այսինքն՝ ցեղասպանությունն արգելող պայմանագրային նորմերին նախորդող սովորությանին նորմերի առկայության ժխտումը, ուղղակիորեն կասկածի տակ է դնում նշված դատավարությունների օրինականությունը, վճիռների իրավական հիմնավորվածությունը, մի բան, որը ժամանակակից աշխարհում չի կարող թույլ տալ իրեն քաղաքակիրթ համարող ոչ մի անձ կամ պետություն:

Նույնիսկ եթե մի պահ ընդունենք, որ վերը շարադրված փաստարկները գոյություն չունեն, և որ Ցեղասպանության մասին կոնվենցիայի ընդունումից առաջ համապատասխան միջազգային իրավական նորմեր գոյություն չեն ունեցել, ապա անգամ այդ դեպքում առկա են մեր դիրքորոշումը հաստատող պատշաճ իրավական հիմքեր: 1915 թ. թուրքական կառավարության իրականացրած ցեղասպանության առնչությամբ Ցեղասպանության մասին կոնվենցիայի կիրառելիությունը կարելի է հիմնավորել այդ գործողության և դրա հետևանքների շարունակական բնույթով: Այդ առումով Հայոց ցեղասպանությունը շարունակվում է մինչ օրս և կշարունակվի այնքան ժամանակ, քանի դեռ չեն վերացվել դրա հետևանքները: Ցեղասպանության հետևանքով հայ ժողովրդի մեծ մասը ստիպված է ապրել իր հայրենիքից դուրս՝ ամեն օր, ամեն ժամ դիմակայելով ազգային ինքնությունը կորցնելու, որպես ազգային հանրություն, առանձին էթնոմշակութային միավոր գոյությունը դադարելու վտանգին: Մեր ժողովրդի սփյուռքահայ հատվածը կամովին չի լքել իր հայրենիքը և տասնյակ տարիներ ստիպված է եղել մարտնչել իր ինքնության պահպանման համար, նա հայտնվել է այդ վիճակում բռնության արդյունքում: Եվ քանի որ Ցեղասպանության մասին կոնվենցիան նպատակ է հետապնդում կանխել և պատժել որևէ ազգային խմբի համատարած կամ մասնակի բռնի ոչնչացումը, հայ ժողովրդի՝ 1915 թ. սկսված և մինչ օրս շարունակվող ցեղասպանությունը նշված կոնվենցիայի կոպիտ խախտում է:

Ավելացնենք, որ համաձայն իրավաբանության հիմնարար սկզբունքի, եթե իրավախախտումը և դրա հետևանքները շարունակվում են, ապա իրավախախտում սկսելու ժամանակը համապատասխան օրենքի կիրառման համար իրավաբանորեն էական չէ: Այլ կերպ ասած՝ օրենքի հետադարձ ուժի արգելքն այս դեպքում կիրառելի չէ: Եթե նոր օրենք է ընդունվում, որն արգելում է արդեն սկսված իրավախախտումը, ապա այդ օրենքը տարածվում է

դրա վրա այն դեպքում, եթե իրավախախտումը և դրա հետևանքները շարունակվում են:

Այս ենթատեքստում կարևոր նշանակություն ունի նաև այն, որ ՄԱԿ-ը 1968 թ. նոյեմբերի 26-ի կոնվենցիայում¹ հրաժարվեց կիրառել վաղեմության ժամկետը մարդկության դեմ հանցագործությունների նկատմամբ, որոնց շարքում առաջինը ցեղասպանություն հանցագործությունն է: Այդ իրավական ակտում ուղղակիորեն նշվում է, որ վաղեմության ժամկետը չի կարող կիրառվել Նյուրնբերգյան տրիբունալի կանոնադրության և Ցեղասպանության մասին կոնվենցիայում նշված հանցագործությունների, ինչպես նաև զինված հարձակման պատճառով բռնագաղթի ենթարկելու կապակցությամբ անկախ դրանց կատարման ժամանակից: 1968 թ. կոնվենցիայի այս հստակ ձևակերպումը միանշանակ նախատեսում է, որ այն ամբողջությամբ վերաբերում է նշված բոլոր հանցագործություններին, անկախ այն բանից, թե երբ են դրանք կատարվել:

Այսպիսով, Հայոց ցեղասպանության վերաբերյալ Ցեղասպանության մասին 1948 թ. կոնվենցիայում ամրագրված միջազգային իրավունքի սովորության խնդրի ամբողջական և անվերապահ կիրառելիության վերաբերյալ կարծիքը պետք է համարել հիմնավորված և գործող միջազգային իրավունքին լիովին համապատասխան:

Կարևոր և համապատասխան ուսումնասիրություն պահանջող հարց է 1915 և հետագա թվականների իրադարձությունների համար պատասխանատվության սուբյեկտի խնդիրը: Այստեղ ևս պահանջվում է հստակ միջազգային իրավական դիրքորոշման մշակում, ժամանակակից միջազգային իրավական նորմերի հմուտ օգտագործում: Նշված ոլորտում առկա հիմնախնդիրների շարքից կարելի է առանձնացնել 1915 թ. ցեղասպանության համար Թուրքիայի պատասխանատվության հարցը, որն ըստ էության կապված է Օսմանյան կայսրության իրավահաջորդության հարցի հետ:

Այստեղ մենք պետք է ելնենք պատմական այն իրողությունից, որ Օսմանյան կայսրության քայքայման արդյունքում չի ստեղծվել լիովին մի նոր պետություն՝ Թուրքիայի Հանրապետությունը, այլ այն գոյություն ունեցած պետության իրավահաջորդն է, որը պատերազմի ընթացքում կորցրեց իր գաղութները, փոփոխվեց կառավարման համակարգը:

Այսպիսի մոտեցման հիմքում ընկած են ոչ միայն զուտ տրամաբանությունը կամ իրադարձությունների օբյեկտիվ գնահատականները: Այսպես, քննարկվող խնդրի կապակցությամբ կարևոր նշանակություն ունեն նաև միջազգային իրավական պրակտիկան, միջազգային հարաբերություններում առկա նախադեպերը: Որպես դրա նորագույն օրինակ կարելի է դիտել Ռուսաստանի Դաշնության իրավահաջորդությունը, որը միջազգային հանրույթ-

¹ Convention on the Non-Applicability of Statutory Limitations to War Crimes and Crimes Against Humanity, 26 November 1968, տե՛ս **Schindler D.** and **Toman J.**, նշվ. աշխ., p. 925-928:

յան կողմից իրավացիորեն ճանաչվեց որպես Խորհրդային Միության իրավասուբյեկտության օրինական շարունակող:

Բացի դրանից, պետք է նշել, որ վերը ներկայացված կարծիքը ժամանակին ստացել է հեղինակավոր իրավական հիմնավորում, որն իր նշանակությունը և իրավական ուժը չի կորցրել մինչ օրս: Խոսքը, այսպես կոչված, «Օստոմանյան պարտքի արբիտրաժի» վճռի մասին է, որում, ըստ էության, պատասխան է տրվում այն հարցին, թե արդյոք Թուրքիայի Հանրապետությունն Օսմանյան կայսրության իրավահաջո՞րդն է: Այդ դատավարության ընթացքում քննարկվում էր Օսմանյան կայսրության արտաքին պարտքի հարցը: Համաձայն արբիտրաժի որոշման՝ Թուրքիան պատասխանատու է Օսմանյան կայսրության արտաքին պարտքերի համար, քանի որ նրա իրավահաջորդն է: Գործի քննության արդյունքում միջազգային աստյանը հանգել էր կարևոր և միանշանակ եզրակացության. «Միջազգային իրավունքի համաձայն՝ Թուրքիայի Հանրապետությունը պետք է ճանաչվի որպես Օսմանյան կայսրության իրավահաջորդ»¹:

Վերը նշված դիտարկումները կարող են թվալ ինչ-որ իմաստով տեսական և վերացական, սակայն գործընթացների զարգացումը ցույց տվեց, որ մենք գործ ունենք շատ կոնկրետ և գործնական մեծ նշանակություն ունեցող հիմնահարցերի հետ, որոնք պահանջում են միջազգային իրավական հստակ մոտեցումների մշակում և դրանց պատշաճ ներկայացում:

Ինչպես հայտնի է, 2013 թ. դեկտեմբերին Մարդու իրավունքների եվրոպական դատարանը (այսուհետև՝ ՄԻԵԴ) վճիռ կայացրեց Դոդու Փերինչեքն ընդդեմ Շվեյցարիայի գործով, որով համարեց, որ վերջինիս նկատմամբ տեղի է ունեցել խոսքի ազատության ապօրինի սահմանափակում: Այս վճիռը կարևորվում է նրանով, որ խնդրո առարկա են դարձել հայտնի թուրք ազգայնականի հակահայկական արտահայտությունները, մասնավորապես՝ Հայոց ցեղասպանության ժխտումը: Շվեյցարական իշխանությունները քրեական պատասխանատվության են ենթարկել Փերինչեքին ռասիստական վարքագծի համար, ինչը նա բողոքարկել է Մարդու իրավունքների եվրոպական դատարանում:

Մեր կարծիքով, չնայած այն բանին, որ որպես այդպիսին գործը վերաբերում է կոնկրետ անձնավորության գործողությունների քրեաիրավական գնահատականին, այս խնդիրը կարող է հիմնարար նշանակություն ունենալ ինչպես ՄԻԵԴ-ի նախադեպային պրակտիկայի ձևավորման համար, այնպես էլ Հայոց ցեղասպանության և դրա միջազգային իրավական գնահատականի ճանաչման գործընթացի վրա: Ակնհայտ է, որ թուրքական քարոզչությունը անպայման կօգտագործի նշված վճիռը Հայոց ցեղասպանությունը ժխտելու և դրա ժխտման քրեականացումը խոչընդոտելու նպատակով: Ուստի անչափ կարևոր է այն, որ շվեյցարական կառավարությունը բողոքարկել

¹ Reports of international Arbitral Awards, N 1, 1925, p. 529.

է նշված վճիռը, իսկ Մարդու իրավունքների եվրոպական դատարանի Մեծ պալատը համաձայնվել է այն ընդունել իր քննությանը: Ողջունելի է նաև այն, որ Հայաստանի Հանրապետությունը որոշեց հանդես գալ տվյալ գործի 2015 թ. կրկնակի քննությանը որպես երրորդ կողմ, ինչն անկասկած դատարանին հնարավորություն ընձեռեց ավելի բազմակողմանիորեն քննելու գործը:

Այս պայմաններում կարևորվում է ՄԻԵԴ-ի 2013 թ. կայացրած վճռի խոցելի կողմերի բացահայտումը, ինչը պետք է օգնի դատարանին՝ շտկելու կայացրած սխալը, իսկ ավելի լայն ենթատեքստում՝ հստակեցնել մեր սեփական դիրքորոշումը և փաստարկները, որոնք անհրաժեշտ են հակառակորդի հնարքները չեզոքացնելու համար: Այս առումով կցանկանայինք շեշտել, որ այդ դատաքննությունը տեղի է ունեցել Թուրքիայի մասնակցությամբ, որը այդ գործում հանդես էր գալիս որպես երրորդ կողմ: Մրցակցային դատավարության պայմաններում նշված հանգամանքը էական ազդեցություն է թողել կայացրած վճռի վրա, քանի որ վճիռներ կայացնելիս դատարանը պետք է էլներ այն փաստարկներից, որոնք ներկայացնում են կողմերը դատաքննության ընթացքում:

Հիմնական փաստարկներից մեկը, որի վրա դատարանը հիմնել է իր վճիռը, այն է, որ թուրք ազգայնականը համապատասխան հայտարարություններ անելիս իբրև թե չի ունեցել ռասիստական դրդապատճառներ:

«112. ...Չնայած նրան, որ ներպետական դատարանները նրա այս դիտարկումները ավելի «ռասիստական» և «ազգայնական» են համարել, քան թե պատմական (Դաշնային դատարանի դիտ. 5.2, վերոնշյալ 13-րդ կետ), դիմումատուի հայտարարությունների և փաստարկների էությունը, այնուամենայնիվ, պատմության համատեքստում են գտնվում, ինչպես ցույց է տալիս, մասնավորապես, այն փաստը, որ միջամտություններից մեկն էլ տեղի է ունեցել 1923 թվականի Լոզանի պայմանագրին նվիրված գիտաժողովի ընթացքում: Բացի դրանից, դիմումատուն նաև որպես քաղաքական գործիչ է արտահայտվել այն հարցի մասին, որը վերաբերում էր պետությունների միջև եղած հարաբերություններին, այն է՝ մի կողմից Թուրքիայի, մյուս կողմից՝ Հայաստանի, պետություն, որի ժողովուրդը զանգվածային ջարդերի և բռնի տեղահանությունների զոհ է դարձել: Ինչ վերաբերում է հանցագործության որակմանը, այս հարցը նույնպես իրավական բնույթի էր: Ըստ այդմ, դատարանը գտնում է, որ դիմումատուի ելույթը, ամենայն հավանականությամբ, պատմական, իրավական և քաղաքական բնույթի է եղել»¹:

Այս եզրակացությանը հանգելուն դատարանին զարմանալիորեն չեն խանգարել դիմումատուի այն հայտարարությունները, որոնցում նա իրեն

¹ AFFAIRE PERİNÇEK c. SUISSE (Requête no 27510/08): Մեջբերվում է ըստ Վ. Քոչարյանի կազմած «Հայոց ցեղասպանությունը միջազգային իրավական փաստաթղթերում» ժողովածուի, Երևան, 2014, էջ 164:

Թալեաթ փաշա է անվանում¹, և որ երբեք չի փոխի իր դիրքորոշումը, նույնիսկ եթե մի չեզոք հանձնաժողով օրերից մի օր հաստատի, որ Հայոց ցեղասպանությունը իրոք տեղի է ունեցել: Ակներև է, որ քաղաքակիրթ աշխարհում ցանկացած ոք, ով իրեն նույնացնի Հիտլերի, Հիմլերի կամ մեկ այլ ոճրագործի հետ, միանշանակ կճանաչվի ռասիստ և ծայրահեղական, սակայն Հայոց ցեղասպանությունը կամ ջարդերը (ըստ դատարանի) կազմակերպած Թալեաթի դեպքում դա «գտնվում է պատմության համատեքստում»: Իր մտեցումները հիմնավորել ջանալով՝ դատարանը «փրկարար» փաստ է մեջբերում. խնդրո առարկա որոշ հայտարարություններ արվել են «1923 թվականի Լոզանի պայմանագրին նվիրված գիտաժողովի ընթացքում»: Ստացվում է, որ գիտաժողովների ընթացքում ռասիստական հայտարարություններ սկզբունքորեն հնարավոր չէ անել, ինչ է: Պարզ չէ նաև, թե ինչպես է դատարանը պատկերացնում «գիտական բանավեճը» մի անհատի հետ, ով, Հայոց ցեղասպանությունը «միջազգային սուտ» կոչելով, հայտարարում է, որ երբեք չի փոխի իր (ռասիստական և հայատյաց) դիրքորոշումը անգամ այն դեպքում, երբ ապացուցվի հակառակը: Մի թե ըստ դատարանի այսպիսին պետք է լինեն «պատմական փաստերի վերաբերյալ բանավեճերը» կամ «իրավական և քաղաքական բնույթի ելույթները»:

Բացի դրանից՝ դատարանը փաստորեն շեղվել է տարիների ընթացքում իր իսկ մշակած դատական պրակտիկայից, համաձայն որի՝ Եվրոպական դատարանը քննարկում է ոչ այնքան փաստացի հանգամանքներ, որքան իրավունքի և դրա մեկնաբանման հարցեր: Նշվածը հատկապես վերաբերում է քրեական դատավարության ընթացքում դատավորների մեջ ձևավորվող ներքին համոզմունքին, առավել ևս, երբ խոսքը հանցագործության դրդապատճառների, հանցագործության սուբյեկտիվ կողմի մասին է: Այդ պայմաններում անհասկանալի է, թե ինչի հիման վրա է ՄԻԵԴ-ը կասկածի տակ դնում շվեյցարական արդարադատության մի քանի ատյանների կայացրած վճիռը՝ հնարավորություն չունենալով անգամ հարցաքննել Փերինչեֆին: Այս առումով նաև հատկանշական է, որ տվյալ անձը մի քանի անգամ դատապարտված է եղել Թուրքիայում հենց իր ազգայնական և ծայրահեղական գործունեության պատճառով:

Դատարանը, անդրադառնալով Հայոց ցեղասպանության խնդրին, հակադրվում է շվեյցարական դատարանների արտահայտած այն համոզմանը, որ համընդհանուր համաձայնություն կամ կոնսենսուս գոյություն ունի 1915 և հետագա տարիների իրադարձությունները «ցեղասպանություն» որակելու վերաբերյալ, այն իրողությանը, որ « միջազգային քրեական իրավունքին նվիրված գրականությունում, մասնավորապես ցեղասպանությունների ուսումնասիրմանը վերաբերող, հենց Հայոց ցեղասպանությունն է ներկայաց-

¹ Նույն տեղում, կետ 88, էջ 151:

ված որպես դրա «դասական» օրինակ» (Դաշնային դատարանի վճիռ, դիտ. 4.2, կետ 13)¹:

Սակայն, ի հեճուկս դրան, իր դատողություններում դատարանը գալիս է մի խայտառակ և տարօրինակ «եզրահանգման», համաձայն որի, ըստ էության, Հայոց ցեղասպանության վերաբերյալ պատմական ճշմարտության հաստատումը և պատշաճ իրավական գնահատականը սկզբունքորեն անհնարին են.

«117. Ամեն դեպքում նույնիսկ կասկածելի է, որ կարող է «ընդհանուր կոնսենսուս» լինել մասնավորապես առանձնահատուկ այն իրադարձություններում, որոնք քննարկվող հարցն են կազմում, քանի որ պատմական հետազոտությունները հակասական են և վիճելի, որոնց վերաբերյալ հստակ եզրակացություններ կամ օբյեկտիվ ու բացարձակ ճշմարտություններ չեն տրվում (տե՛ս այս առումով Իսպանիայի Սահմանադրական դատարանի No 235/2007 վճռի վերոնշյալ 38-40 կետերը): Այս առումով, սույն գործը հստակ տարանջատում է Հոլոքոստը հերքելու հանցագործության վերաբերյալ գործերը (տե՛ս, օրինակ, Robert Faurisson c. France գործը, որոշված 1996 թվականի նոյեմբերի 8-ին՝ Միավորված ազգերի Մարդու իրավունքների հանձնաժողովի կողմից, ծանուցում թիվ 550/1993, փաստաթուղթ CCPR/C/58/D/550/1993 (1996)): Առաջին՝ դիմումատուներն այդ գործերում չեն վիճարկել զուտ մեկ հանցագործության իրավաբանական որակումը, այլ մերժել են պատմական փաստեր, երբեմն շատ կոնկրետ, օրինակ՝ գազի խցիկների գոյությունը: Երկրորդ՝ հերքվում էին նացիստական ռեժիմի կողմից կատարված հանցագործություններ, որոնք ունեն հստակ իրավական հիմք, այն է՝ 1945 թվականի հուլիսի 8-ի Լոնդոնյան համաձայնագրով կազմավորված Միջազգային զինվորական դատարանի կանոնադրության 6-րդ հոդվածի վերոհիշյալ 19-րդ կետը: Երրորդ՝ շահագրգիռ անձանց կողմից կասկածի տակ առնված պատմական փաստերը քննվել են հստակ սահմանված միջազգային արդարադատության դատարանի կողմից»²:

Ներկայացված պարբերությունում դատարանի կողմից իրականացվող Հայոց ցեղասպանության «հստակ տարբերակումը» Հոլոքոստից ոչ այլ ինչ, քան երկակի չափանիշների խտրական կիրառում չի կարելի գնահատել: Այդ ենթատեքստում դատարանը նշում է, որ, ի տարբերություն Հոլոքոստի ժխտմանը վերաբերող գործերի, սույն գործով դիմումատուն իբրև ոչ թե ժխտել է պատմական փաստերը, այլ միայն դրանց իրավական գնահատականը: Դատարանի այս մտեցումը ոչ մի կերպ արդարացված և հիմնավոր չենք կարող համարել, քանի որ իրավական գնահատականները ամեն դեպքում պետք է բխեն հենց պատմական փաստերից, և մերժելով խնդրո առարկա իրադարձությունները ցեղասպանություն համարելը՝ դիմումատուն

¹ Նույն տեղում, կետ 87, էջ 151:

² Նույն տեղում, կետ 117, էջ 165:

ժխտել է նաև «շատ կոնկրետ» պատմական իրողությունը՝ թուրքական կառավարության նպատակը՝ մեկընդմիջտ «լուծել» հայկական հարցը հայերի գանգվածային ոչնչացման միջոցով:

Ավելի մտահոգիչ է դատարանի՝ Հոլոքոստից «հստակ տարբերակելու» մյուս փաստարկը, այն, որ, ի տարբերություն Հայոց ցեղասպանության, Հոլոքոստին վերաբերող «պատմական փաստերը քննվել են հստակ սահմանված միջազգային արդարադատության դատարանի կողմից»: Դատարանի կողմից այս «տարբերակումը» կարելի է գնահատել որպես անհեթեթ և, հաշվի առնելով Եվրոպական դատարանի վճիռների նախադեպային ուժը նաև վտանգավոր, քանզի ստացվում է, որ որևէ պատմական փաստ կամ դրան տրված իրավական գնահատական գոյություն ունենալ չի կարող, եթե այն չի քննվել «միջազգային արդարադատության դատարանի կողմից»: Ակներև է, որ նման մոտեցումը լուրջ չի կարող ընկալվել: Բացի դրանից, դատարանի որդեգրած այս մոտեցումը շատ խոցելի է մարդու իրավունքների պաշտպանության տեսանկյունից, և կարող է տպավորություն ստեղծվել, որ Եվրոպական դատարանը մոռացել է իր հիմնական առաքելությունը: Դատապարտելով ցեղասպանությունները՝ միջազգային հանրությունը ելնում է նախ և առաջ զոհերի և նրանց սերունդների պաշտպանության դիրքերից, և որքանով է հիմնավորված կամ բարոյական նման պաշտպանության բացակայությունը հիմնավորել նույն միջազգային հանրության անկարողությամբ՝ կազմակերպելու նման դատավարություններ: Ցեղասպանության զոհերը չեն կարող պատասխանատու լինել այդ ցեղասպանությունը դատապարտող միջազգային ասոյանի բացակայության համար: Ինչ վերաբերում է Հայոց ցեղասպանությանը, ապա պետք է շեշտել, որ մարդկության դեմ կատարված հանցագործությունների համար միջազգային պատասխանատվության գաղափարի առաջքաշումը ուղղակիորեն կապված է հենց 1915 թ. իրադարձությունների հետ: 1915 թ. մայիսի 15-ի Ֆրանսիայի, Մեծ Բրիտանիայի և Ռուսաստանի համատեղ հռչակագրում միջազգային հարաբերությունների պրակտիկայում առաջին անգամ ամենաբարձր մակարդակով հիշատակվեց «մարդկայության դեմ հանցագործությունը» հասկացությունը, և հայտարարվեց, որ համապատասխան տերությունները «պատասխանատվության են ենթարկելու օսմանյան կառավարության բոլոր անդամներին և այդ ջարդերում ներգրավված նրանց գործակալներին»¹: Արդյոք այն, որ ինչ-ինչ պատճառներով, բայց հաստատապես ոչ ցեղասպանության զոհերի և դրանց ժառանգների մեղքով, այդ ողջունելի մտադրությունը չհաջողվեց կյանքի կոչել, պետք է որևէ կերպ ազդի այդ ոճրագործության պատմական իրողության կամ իրավական գնահատականի վրա: Կարծում եմ՝ պատասխանը միանշանակ է, և Եվրոպական դատարանը պետք է հրաժարվի նման հիմնագուրկ և խտրական մոտեցումներից:

¹ Նույն տեղում, էջ 9:

2013 թ. իր վճռով դատարանը թույլ է տվել նաև մեկ այլ խտրական մոտեցման դրսևորում: Նույնպես զուգահեռներ անցկացնելով Հոլոքոստի հետ՝ դատարանը «... կհսում է թուրքական կառավարության կարծիքը, որի համաձայն՝ Հոլոքոստի հերքումն այսօր հակասեմիտականության հիմնական շարժիչն է: Իրականում նա գտնում է, որ այն վերաբերում է մի երևույթի, որը կրկին արդիական է, և ընդդեմ որի միջազգային հանրությունը պետք է ամուր և զգոն կանգնի: Չենք կարող հաստատել, որ «ցեղասպանության» իրավաբանական որակման հերքումը 1915 թվականին և դրան հաջորդող տարիներին տեղի ունեցած ողբերգական իրադարձությունների ժխտումը կարող է նույն ազդեցությունն ունենալ»¹:

Միջազգային ծանրագույն հանցագործությունը ժխտող Թուրքիայի կառավարության երկակի չափանիշներով և խտրականությամբ լի նման դիրքորոշումը «կիսելը» պատիվ չի կարող բերել մարդու իրավունքների պաշտպանության ոլորտում գործող ամենահեղինակավոր միջազգային ասոյանին: Եթե անգամ մի պահ անտեսենք այդ դիրքորոշման խտրական էությունը, ապա, միևնույնն է, այն անընդունելի է, քանի որ չի համապատասխանում իրականությանը: Հայոց ցեղասպանության ժխտումը հայատյացության կենտրոնական տարրն է, որով առաջնորդվում են ոչ միայն թուրքական ծայրահեղ ազգայնականները և ահաբեկիչները, այլև Թուրքիայի ամբողջ պետական մեքենան և պաշտոնական քարոզչությունը: Որպես օրինակ կարելի է հիշատակել Թուրքիայի ներկայիս նախագահ Էրդոհանի հայտարարությունը, որով նա վիրավորանք է համարում «հայ» անվանելը²: Նույն հայատյաց գաղափարական արմատներից են սնվում նաև մի շարք ահաբեկչական դրսևորումներ, այդ թվում 2007 թ. հայտնի հայ լրագրող Հրանտ Դինքի սպանությունը: Հայոց ցեղասպանության ժխտումը մեկ այլ պետության՝ Ադրբեջանի արտաքին քաղաքականության հիմնաքարերից մեկն է³: Եվ դա պատահական չէ, քանի որ հենց այդ պետությունում հայատյացությունը վերածված է պաշտոնական պետական քաղաքականության, ինչի մասին են վկայում նույն Եվրոպայի խորհրդի մեկ այլ հեղինակավոր ասոյանի՝ Ռասիզմի և անհանդուրժողականության դեմ պայքարի եվրոպական հանձնաժողովի (ECRI) զեկույցները⁴: Այսպիսով՝ այս ամենը անտեսելով և թուրքական պարզագույն դեմագոգիկ հնարքի հետ համամիտ լինելով՝ Եվրոպական դատարանը թույլ է տվել ինչպես սկզբունքային, այնպես էլ փաստային լրջագույն սխալ, որը պարտադիր ենթակա է ուղղման:

¹ Նույն տեղում, կետ 119, էջ 166:

² Տե՛ս <http://www.washingtonpost.com/blogs/worldviews/wp/2014/08/06/is-armenian-an-insult-turkeys-prime-minister-seems-to-think-so/>

³ Տե՛ս օրինակ, <http://azeridaily.com/politics/653> կամ <http://en.president.az/articles/11533>

⁴ Տե՛ս First report on Azerbaijan (adopted on 28 June 2002), Second report on Azerbaijan (adopted on 15 December 2006), Third report on Azerbaijan (adopted on 23 March 2011), http://www.coe.int/t/dghl/monitoring/ecri/Country-by-country/Azerbaijan/Azerbaijan_CBC_en.asp

Բացի վերը նշվածից, դատարանը իր վերին աստիճանի կասկածելի վճիռը հիմնել է մի շարք այլ անընդունելի փաստարկների վրա: Մասնավորապես, դատարանը գտնում է, որ իբր գոյություն չունի գերակա հանրային շահ և հրատապ սոցիալական անհրաժեշտություն քրեականացնելու ցեղասպանությունների ժխտումը:

«129. Հաշվի առնելով շարադրվածը և հատկապես համեմատական իրավունքի տարրերի լույսի ներքո՝ դատարանը գտնում է, որ ազգային իշխանությունների կողմից դիմումատուին դատապարտելու համար առաջ քաշված պատճառաբանություններից ոչ բոլորն են տեղին և, միասին վերցրած, բավարար չեն: Ներպետական մարմինները չեն ցուցադրել մասնավորապես այն, որ դիմումատուի դատապարտումը հանդիսանում է «հանրային գերակա շահ» կամ այն անհրաժեշտ է եղել ժողովրդավարական հասարակությունում 1915 թ. և հաջորդող տարիներին վայրագությունների գոհերի հետևորդների պատվի և զգացմունքների պաշտպանության համար: Ներպետական մարմինները գերազանցել են իրենց օժտած հայեցողությունների սահմանը, որը վերաբերում է որոշակի հանրային շահի ներքո գտնվող բանավեճին»¹:

Այս եզրահանգումը, որում ամփոփված է կայացրած վճռի էությունը, դատարանը, բացի վերը շարադրած մոտեցումներից հիմնավորում է նաև նրանով, որ ոչ բոլոր պետություններն են ճանաչել կամ քրեականացրել Հայոց ցեղասպանության ժխտումը: Փորձելով ավելի համոզիչ դարձնել իր դիրքորոշումը՝ դատարանը «համեմատական իրավունքի լույսի ներքո» վկայակոչում է² Իսպանիայի Սահմանադրական դատարանի 2007 թ. նոյեմբերի 7-ի (No 235/2007) և Ֆրանսիայի Սահմանադրական խորհրդի 2012 թ. հայտնի վճիռները: Նպատակ չունենալով սույն անդրադարձում նշված փաստաթղթերի առանձին վերլուծություն կատարել՝ նշենք միայն, որ անհրաժեշտ է հստակ գիտակցել, որ Մարդու իրավունքների եվրոպական դատարանը չի կարող կաշկանդված լինել առանձին պետությունների մարմինների դիրքորոշմամբ, այլ հակառակը, վերջիններս պարտավոր են իրենց մոտեցումները համապատասխանեցնել Մարդու իրավունքների եվրոպական դատարանի իրավական դիրքորոշումներին: Այս պարզ ճշմարտությունը անշուշտ գիտակցում էին նաև քննարկվող դատական վճռի հեղինակները, որոնք հատուկ նշել են, որ նշված վճիռները «ձևականորեն չեն վերաբերում իր պահանջած նախադեպերին», սակայն ոչ հստակ և որևէ կերպ չհիմնավորված պատճառներով «դատարանը չէր կարող անտարբեր մնալ այդ զարգացումների նկատմամբ»³:

Ինչ վերաբերում է այն բանին, որ ոչ բոլոր պետություններն են ճանաչել

¹ AFFAIRE PERİNÇEK c. SUISSE(Requête no 27510/08): Մեջբերվում է ըստ Վ. Քոչարյանի կազմած հիշյալ ժողովածուի, էջ 169:

² Նույն տեղում, կետեր 121, 122, 123, էջ 167-168:

³ Նույն տեղում, կետ 123:

Հայոց ցեղասպանությունը, ապա դատարանի նման հարցադրումը, մեղմ ասած, զարմանք հարուցող կարելի է համարել: Արդյոք կա միջազգային իրավունքում որևէ կերպ ձևակերպված և բոլոր պետություններին ուղղված պահանջ ճանաչելու բոլոր ցեղասպանությունները, այդ թվում՝ Հայոց ցեղասպանությունը: Արդյոք ք ցեղասպանության իրողության հետ կապված հարցը պետք է լուծվի պետությունների «ձայների մեծամասնությամբ», իսկ եթե այո, ապա ի՞նչ մեծամասնություն պետք է լինի՝ պարզ, թե՛ որակյալ: Նման մոտեցման անհեթեթությունն էլ ավելի է ընդգծվում այն փաստով, որ առկա են ընդամենը երկու պետություն, որոնք պաշտոնապես ժխտում են Հայոց ցեղասպանությունը: Խոսքը Թուրքիայի և Ադրբեջանի մասին է, որոնք, ինչպես արդեն ներկայացվեց, հայատյացությունը դարձրել են Թուրքիայի դեպքում կիսապաշտոնական, իսկ Ադրբեջանի՝ պաշտոնական քաղաքականության հիմք:

Ըստ 2013 թ. ընդունված որոշման՝ ՄԻԵԴ-ի կարծիքով չկա ոչ մի անհրաժեշտություն սահմանելու քրեական պատասխանատվություն ցեղասպանությունները ժխտելու համար: Դատարանի նման պնդումը հատկապես աղաղակող է մեր օրերում, երբ, ցավոք սրտի, ցեղասպանություն երևույթը զուտ պատմական չէ, և այդ աղետալի ոճրագործությանը մենք ականատես ենք ժամանակակից Միջին Արևելքում:

Անընդունելի և անհասկանալի կարելի է անվանել դատարանի այն պնդումը, թե իբր ցեղասպանությունները ժխտելու համար քրեական պատիժ սահմանելու «ծայրահեղ սոցիալական անհրաժեշտություն» գոյություն չունի: Անհրաժեշտ է շեշտել, որ նման պահանջ պարունակում է Եվրոպայի խորհրդի Ռասիզմի և անհանդուրժողականության դեմ պայքարի եվրոպական հանձնաժողովի կողմից դեռևս 2003 թ. ընդունված և բոլոր եվրոպական պետություններին ուղղված Ընդհանուր քաղաքական երաշխավորագիրը¹, որը նվիրված է ռասիզմի դեմ ուղղված ազգային օրենսդրության նվազագույն չափորոշիչներին: Սույն տողերի հեղինակը պատիվ ունի հանդիսանալ նշված մարմնի անդամ և անձամբ իր մասնակցությունն է բերել նշված որոշման մշակմանը և ընդունմանը: Նշված փաստաթղթի չորրորդ՝ «Քրեական օրենսդրություն» բաժնի 18-րդ կետը ուղղակի նախատեսում է, որ «օրենքը պետք է հետապնդի և պատիժ սահմանի կանխամտածված և ռասիստական դրդումներով կատարված ցեղասպանության հանցագործության, մարդկության դեմ հանցագործությունների և ռազմական հանցագործությունների հանրային ժխտումը, արդարացումը կամ նշանակության նվազեցումը»: Հատկանշական է, որ ի սկզբանե այդ փաստաթղթի նախագիծը նախատեսում էր նման դրույթ սահմանել միայն Հոլոքոստի վերաբերյալ,

¹ ECRI General Policy Recommendation No.7: National legislation to combat racism and racial discrimination, տես http://www.coe.int/t/dghl/monitoring/ecri/activities/GPR/EN/Recommendation_N7/default_en.asp

սակայն հետագա բանավեճի արդյունքում պարզ դարձավ երկակի չափանիշների անընդունելիությունը, և Հանձնաժողովը եկավ վերոհիշյալ որոշմանը: Պարզ չէ, թե ինչպես Եվրոպայի խորհրդի մարմինը նման պահանջ կարող էր ուղղել պետություններին՝ սոցիալական անհրաժեշտության բացակայության պայմաններում: Ընդհանուր առմամբ պետք է նշել, որ վերջին տարիներում ՄԻԵԴ-ի պրակտիկայում գնալով ավելանում են դեպքերը, երբ դատարանը իր վճիռները հիմնավորում է Ռասիզմի և անհանդուժողակության դեմ պայքարի հանձնաժողովի փաստաթղթերի հղումներով¹: Համապատասխանաբար միայն տարակուսանք կարող է առաջացնել այն հանգամանքը, որ խնդրո առարկա վճիռը կայացնելիս դատարանը փաստացի անտեսել է Եվրոպայի խորհրդի հեղինակավոր կառույցի վերոշարադրյալ սկզբունքային մոտեցումը:

Ընդհանուր առմամբ գտնում եմ, որ Փերինչեքի գործով ՄԻԵԴ-ի կայացրած վճիռն անհիմն և խոցելի է, ըստ էության անընդունելի և վտանգավոր դատական սխալ է: Այս առումով պատահական չէ այն հանգամանքը, որ փաստացի այդպիսի վճիռ ընդունելուն կողմ է եղել դատարանական կազմի փոքրամասնությունը, քանի որ յոթ դատավորներից չորսը ներկայացրել են հատուկ կարծիք: Մնում է հուսալ, որ ՄԻԵԴ-ի Վերին պալատում 2015 թ. կրկնակի քննությամբ հնարավոր կլինի ապահովել արմատապես այլ որակի, իրավունքին և պատմական իրողությանը համապատասխանող վճիռ:

Виген Кочарян – Геноцид армян в свете международного права

В статье освещаются ряд теоретических вопросов связанных с правовой квалификацией Геноцида армян, а также проводится критический анализ решения 2013 г. Европейского суда по правам человека по делу “Perincek v. Switzerland”. Отмечается неоднозначность и сомнительность аргументации суда и применение “двойных стандартов”, что привело к принятию ошибочного решения.

Vigen Kocharyan – The Armenian Genocide in the Context of International Law

The problems of legal qualification of the Armenian Genocide are discussed in the article. The author focused on controversial ECHR 2013 judgment on “Perincek v. Switzerland” case. The critical analysis of Court’s argumentation shows ill-founded conclusions and use of “double standards” which led to the adoption of an erroneous judgment.

¹ Տե՛ս **Кочарян В. В.**, Проблемы формирования европейских стандартов в области борьбы с дискриминацией и нетерпимостью // Современные проблемы совершенствования правового регулирования: национальные и международные правовые аспекты. Сборник материалов международной научно-практической конференции, посвященная 80-летию создания юридического факультета ЕГУ, Ереван, 2013, с. 145-159:

**THE PARALLEL CRIME: THE ARMENIAN GENOCIDE
AND THE GREEK GENOCIDE**

Keywords – *Armenian Genocide, Greek Genocide, Ottoman State, Young- Turks, Mustafa Kemal (“Ataturk”), History, Diplomacy, Politics, Denial, Recognition*

Introduction

Alfred de Zayas write that “Genocide is a international crime. Its prosecution and punishment are subject to universal jurisdiction, as are piracy, slave trade and other international crimes”¹. Also Ruben Safrastyan write that the “Genocide is not only a historical phenomenon or a scientific abstraction, but a sever reality of our days, a gravest crime against humanity, which prevention can save millions of human lives”².

The term “Genocide” was firstly expressed in 1944 by the Raphael Lemkin³ and was made known just before the trial of Nuremberg⁴ for the ones responsible for the extermination of the Jews by the Nazi”⁵. In his writings on Genocide, Lemkin is known to have detailed the fate of Armenians and Greeks in Turkey. In August 1946 the *New York Times* reported: “Genocide is no new phenomenon, nor has it been utterly ignored in the past. ... The massacres of Greeks and Armenians by the Turks prompted diplomatic action without punishment. If Professor Lemkin has his way genocide will be established as an international crime...”⁶.

Lemkin described the crime of Genocide as follows:

«Generally speaking, genocide does not necessarily mean the immediate destruction of a nation, except when accomplished by mass killings of all members of a nation. It is intended rather to signify a coordinated plan of different actions aiming at the destruction of essential foundations of the life of national groups, with the aim of annihilating the groups themselves. The objective of such a plan would be disintegration of the political and social institutions, of culture, language, national feelings, religion, and the economic existence of national groups, and the destruction

¹ **Zayas A. de**, *The Genocide against the Armenians 1915-1923 and the relevance of the 1948 Genocide Convention*, Beirut, 2010, p. 11.

² **Safrastyan R.**, *Ottoman Empire: The genesis of the program of Genocide (1876-1920)*, Yerevan, 2011, p. 7.

³ **Mcdonnell M. A.** and **Dirk Moses A.**, “Raphael Lemkin”. *Journal of Genocide Research*, Vol. 7, Issue 4, December, 2005, pp. 501-529.

⁴ Tribunal Militaire International de Nuremberg, Procès des grands criminels de guerre, Nuremberg, p. 46. Επίσης **Ginsburgs G.-Kudriavtsev V.**, *The Nuremberg Trials and international Law*, Dordrecht, Martunus Nijhoff editions, 1990.

⁵ **Klier J.**, Pogrom, in **Shelton D.** *Genocide and Crimes against humanity*, London, Macmillan, 2004, p. 812-815. Also crime against the humanity is the “Night of Crystals” (Kristallnacht), November, 1938.

⁶ “Genocide”, *New York Times*, 26 August 1946.

of the personal security, liberty, health, dignity, and the lives of the individuals belonging to such groups. Genocide is directed against the national group as an entity, and the actions involved are directed against individuals, not in their individual capacity but as members of the national group»¹.

Genocide has been the base of the terminology the United Nations have used to make the « Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide» (December 9th 1948) and came into force in January 1951.

At that time the specific crime was coded and there were even set punishments for the criminals, but that hasn't stopped the forcing of violence against a group of people different from their persecutors.

According to the Convention, the term "genocide" is given by the articles as follows:

Article 2

Genocide is whichever of the following actions committed with the intention to completely or partly destroy a national, ethnic, racial or religious group because of being so

a) homicide of members of the group b) causing severe physical or mental disorder to members of the group c) implementation of such life conditions that lead to their complete or partial destruction d) implementation of measures which aim at preventing birth inside the group e) violent transportation of children from the group to another

Additionally, in the following articles of the treaty the following are mentioned:

Article 3

“The criminal actions below are to be punished:

1. genocide b) conspiracy aiming at genocide c) direct or indirect instigation of committing genocide d) attempt to commit genocide e) taking part in genocide

Article 4

Individuals who conspire and act the above in article 3, no matter if they have acted with constitutionality, under public command or individually are to be punished.

Article 6

The individuals who are responsible for genocide actions or any other action as mentioned in article 3 must be tried in the country where the crime has been committed or in some international penal court which will be recognized by the contracting parties...² Genocide, according to the treaty, has to do with a crime which, by violent means most of the times, aims at the systematic extermination of a whole race or part of it in a particular place. It is a primary crime, which has no connection with war battles. It is the destruction of a nation or of a national group; it is a coordinated plan of several activities that tend to destroy the substantial foundations of life of these national groups, in order to exterminate these groups.

¹ See **Lemkin R.**, *Axis Rule in Occupied Europe: Laws of Occupation – Analysis of Government – Proposals for Redress*, Washington, 1944, *idem*: *Le génocide*, *Revue internationale de droit pénal*, 1946. Special issue: Raphael Lemkin: the founder of the United Nations Genocide Convention a historian of mass violence, *Journal of Genocide Studies*, Vol. 7, n° 4, 2005.

² Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide (CPPCG). General Assembly Resolution 260 a (III) of 9/12/1948. UNTS, No 1021, vol. 78, 1951, p. 228, **Jones A.**, *Genocide: A Comprehensive Introduction*, Routledge, 2 edition (August 1, 2010), **Rubinstein W. D.**, *Genocide: a History*, London, 2004.

The Armenian Genocide

Since 1876, the Ottoman state had been led by Sultan Abdul Hamid II. Immediately after the Treaty of Berlin was signed, Abdul Hamid attempted to forestall implementation of its reform provisions by asserting that Armenians did not make up a majority in the provinces and that their reports of abuses were largely exaggerated or false. In 1890, Abdul Hamid created a paramilitary outfit known as the Hamidiye which was made up of Muslims, irregulars who were tasked to “deal with the Armenians as they wished”¹.

On 1 October 1895, 2,000 Armenians assembled in Constantinople to petition for the implementation of the reforms, but Ottoman police units converged on the rally and violently broke it up. Soon, massacres of Armenians broke out in Constantinople and then in Bitlis, Diyarbakir, Erzurum, Harput, Sivas, and Van, as well as Armenian populated regions, as Trabzon.

The German Foreign Ministry operative, Ernst Jackh, estimated that 200,000 Armenians were killed and a further 50,000 expelled from the provinces during the Hamidian unrest. French diplomats placed the figures at 250,000 killed.

On 24 July 1908, Armenians’ hopes for equality in the empire brightened once more when a “coup d’état” staged by officers in the Ottoman Army based in Thessaloniki removed Abdul Hamid II from power and restored the country to a constitutional monarchy. In 1908, elements of the Third Army and the Second Army Corps declared their opposition to the Sultan and threatened to march on the capital to depose him. Some reactionary Ottoman military elements, joined by theological students, aimed to return control of the country to the Sultan and the rule of Islamic Law. Riots and fighting broke out between the reactionary forces and Committee Union and Progress (CUP) forces², until the CUP was able to put down the uprising and court martial the opposition leaders.

While the movement initially targeted the Young Turk government, it spilled over into pogroms against Armenians who were perceived as having supported the restoration of the constitution³. When Ottoman Army troops were called in, many accounts record that instead of trying to quell the violence they actually took part in pillaging Armenian enclaves in Adana province. The number of Armenians killed in the course of the massacres in Cilicia, organized by Young Turks and perpetrated by the help of Hamidian regime, ranged between 25,000 and 30,000 people⁴.

In 1912, the Balkan War I ended with the defeat of the Ottoman Empire as well

¹ **Balakian P.**, *The Burning Tigris: The Armenian Genocide and America’s Response*, New York, 2003, pp. 25, 445.

² The Committee Union and Progress founded a “special organization” (*Teşkilat-i Mahsusa*) that participated in the destruction of the Ottoman Armenian community. This organization adopted its name in 1913 and functioned like a special forces outfit. In 1914, the Ottoman government influenced the direction the special organization was to take by releasing criminals from central prisons to be the central elements of this newly formed special organization. **Dadrian V.**, *The Documentation of the World War I. Armenian Massacres in the proceedings of the Turkish Military Tribunal*, *International Journal of Middle East Studies*, 1991, 23 (4), pp. 549-576.

³ **Akçam T.**, *A Shameful Act: The Armenian Genocide and the Question of Turkish Responsibility*, New York, 2006, p. 24.

⁴ “30,000 killed in massacres: Conservative estimate of victims of Turkish fanaticism in Adana,” *New York Times*, 25 April 1909, **Akçam T.**, *op. cit.*, p. 36.

as the loss of 85% of its European territory. Many in the empire saw their defeat as “Allah’s divine punishment for a society that did not know how to pull itself together”. The Turkish nationalist movement in the country gradually came to view Anatolia as their last refuge. That the Armenian population formed a significant minority in this region would figure prominently in the calculations of the three Pashas who would eventually carry out the Armenian Genocide.

Before entering the war, the Ottoman government had sent representatives to the Armenian congress in Erzurum, to persuade Ottoman Armenians to facilitate its conquest of Transcaucasia by inciting an insurrection of Russian Armenians against the Russian army in the event a Caucasus front was opened.

On 25 February 1915, Enver Pasha sent an order to all military units that Armenians in the active Ottoman forces be demobilized and assigned to the unarmed Labour battalion (*amele taburlari*). He explained this decision as “out of fear that they would collaborate with the Russians”. Traditionally, the Ottoman Army only drafted non-Muslim males between the ages of 20 and 45 into the regular army. The younger (15-20) and older (45-60) non-Muslim soldiers had always been used as logistical support through the labor battalions. Before February, some of the Armenian recruits were utilized as laborers (*hamals*), though they would ultimately be executed¹.

On 19 April 1915, Jevdet Bey demanded that the city of Van immediately furnish him 4,000 soldiers under the pretext of conscription. However, it was clear to the Armenian population that his goal was to massacre the able-bodied men of Van so that there would be no defenders.

The next day, 20 April 1915, the siege of Van began when an Armenian woman was harassed, and the two Armenian men who came to her aid were killed by Ottoman soldiers. The Armenian defenders protected the 30,000 residents and 15,000 refugees living in an area of roughly one square kilometer of the Armenian Quarter and suburb of Aigestan with 1,500 able bodied riflemen who were supplied with 300 rifles and 1,000 pistols and antique weapons.

On the night of 23-24 April 1915, the Ottoman government rounded up and imprisoned the Armenian intellectuals and leaders of the Constantinople and later those in other centers, who were moved to two holding centers near Ankara. Following the passage of Law of Deportation (“Tehcir Law”) on 29 May 1915, the Armenian leaders, except for the few who were able to return to Constantinople, were gradually deported and assassinated.

On 29 May 1915, the CUP Central Committee passed the “Tehcir Law”, giving the Ottoman government and military authorization to deport anyone it “sensed” as a threat to national security.

With the implementation of “Tehcir Law” the confiscation of Armenian property and the slaughter of Armenians that ensued upon its enactment outraged much of the western world. While the Ottoman Empire’s wartime allies offered little protest, a wealth of German and Austrian historical documents has since come to attest to the witnesses horror at the killings and mass starvation of Armenians².

¹ **Toynbee A.**, *Armenian Atrocities: The Murder of a Nation*, London, 1915, pp. 181-182.

² **Fisk R.**, *The Great War for Civilization: The Conquest of the Middle East*, New York, 2005, **Fromkin D.**, *A Peace to End All Peace: The Fall of the Ottoman Empire and the Creation of the Modern Middle East*, New York, 1989, pp. 212-213.

A network of 25 concentration camps was set up by the Ottoman government to dispose of the Armenians who had survived the deportations to their ultimate point. This network, situated in the region of Turkey's present-day borders with Iraq and Syria, was directed by Sukru Kaya. Some of the camps were only temporary transit points. Others, such as Radjo, Katma, and Azaz, were briefly used for mass graves and then vacated by autumn 1915. Camps such as Lale, Tefridje, Dipsi, Del-El, and Ra's al-'Ayn were built specifically for those whose life expectancy was just a few days¹.

The Greek Genocide

The first phase of the Greek Genocide is traced in 1908 and lasts until the beginning of World War I, when the Eastern issue, the rise of the Young-Turks in powerful positions in the Ottoman empire, the Balkan Wars and Germany's assistance as a strategic ally of the Ottoman state, created the right conditions for the initiating the expulsions of the Greeks. During that period, there are no longer declarations by the Young-Turks about fair and equal treatment of all in the state, on the contrary the Greeks are to be exterminated. Major part in this extermination as in Armenian Genocide has the "Special Organization" (*Teşkilat-ı Mahsusa*)² which, having a paramilitary structure, makes the Greeks and the Armenians a target³.

The second period started in 1914, when the conflicts that arose during World War I, promoted the genocidal policies⁴. The Young-Turk government orders a number of actions taken in order to further continue the extermination of the Greeks, together with the Armenian Genocide⁵.

In December 1916 the majors Enver, Cemal and Talat, leaders of the Young-Turks party, advanced an extermination project against the Greeks, that aimed at the immediate extermination of men only, aged 16-60 years old, and general exile of all men, women and children from the villages in the inner Anatolia. At that time, the Armenian Genocide was already taking place, with 1.500.000 victims. The Ottoman state is at war with the Entente Forces and the realization of the structured genocide plan appears easier than ever.

The period 1919-1923 is the third, last and more intense face of the genocide, as the establishment of Mustafa Kemal (Ataturk) in the interior of the Ottoman state which is coincident with the establishment of the Soviet Union and the aid provided

¹ **Kotek J., Pierre R.**, *Le siècle des camps : détention, concentration, extermination*. JC Lattes, 2000.

² **Hull V.**, *Absolute Destruction: Military Culture and the Practices of War in Imperial Germany*, Ithaca, 2005.

³ **Fotiadis K.**, *The Genocide of Greeks of Pontos*, Thessaloniki, 2004.

⁴ «The anti-Greek persecutions carried out in Turkey since the beginning of the European War are but the continuation of the plan of extermination of Hellenism practiced by the Young Turks, since 1913». **Morgenthau H.**, *The Greatest Horror in History*, Red Cross Magazine, March 1918.

⁵ The reporter of the newspaper "The Morning Post" states that "All crimes committed by Neron, Kalligoula, Attila and Abdoul Hamit, are equal to nothing, compared to the millions of people deliberately murdered in Turkey, during the last four years". Among the victims lie foreign enemies, prisoners of war, Armenians, Greeks, Arabs, etc. ". The Morning Post, 6.12.1918.

towards the nationalistic movement of Mustafa Kemal, as well as the change of course in the exterior policy affairs of the great European forces¹.

The Young-Turks, and Kemalist authorities pre-planned and realized the Greek Genocide. The orders for the deportations of the Greek populations, men, women, children, to Kurdistan, Syria and elsewhere, either in the form of governmental decisions, either as a bill of the National Assembly, such as 1041 of the 12th June 1921 and 941 of the 16th June in the same year, had been signed both by the Young-Turks and Mustafa Kemal himself. Also, like the Armenia case in 1921 killed all the Greek leadership in the so-called courts of independence in Amaseia (Pontos).

Consequently until 1923, the Young-Turks and the Kemalists, having taken harsh measures against the Greeks (special in Asia Minor-Smyrna²) through the means of expel, rape, slaughtering, deportations and hangings, exterminated hundreds of thousands of Greeks. Among the victims of the genocide there was a great number of women and children, groups of the Greek population that consisted a particular plan of the extermination plan³. Methods of destruction which caused death indirectly – such as deportations involving death marches, starvation in «labour» camps, concentration camps etc. – were referred to as «white massacres»⁴.

This plan against Greeks can be verified through the reports and documentations of the foreign ambassadors, consuls, embassies, and others, where one can find references on the acts of slaughtering and brutality.

The Greek Genocide forced the surviving Greeks, to abandon their homeland. The final chapter of this mass murder deals with the forcible removal of the survivors from their homeland. With the treaty referring to the population exchange, signed both by Greece and Turkey in 1923, the uprooting of the Thracian Greeks from their land is completed, closing the issue of one of the bloodiest mass murders in the history of mankind.

After 27 centuries of presence, prosperity and contribution of a historical nation, the Greeks of Thrace, Pontos, Asia Minor, Cappadocia, abandoned the land of their ancestors, their homes, churches, graves, a culture of world wide appeal.

The Greeks from former Ottoman Empire, nowadays in Greece, in the U.S.A., in Canada, in Australia, in Europe, and throughout the world wants justice to be attributed in the name of their ancestors that were murdered during the genocide from the Ottoman State. A Genocide that consists part of a greater crime committed against that cost the life of 1.000.000 Greeks⁵ and 1.221.000 Greeks became refugees¹.

¹ **Hofmann T.**, *Verfolgung, Vertreibung und vernichtung der Christen im Osmanischen reich*, 1912-1922, Munster-Hamburg, 2005, **Sarris N.**, *Foreign policy and political developments in the first Turkish Democracy*, Athens, 1992, p. 234, **Charalampidis M.**, *The Pontian question in United Nations*, Athens, 2006 (in Greek).

² **Hatzidimitriou G.**, *American Accounts Documenting the Destruction of Smyrna by the Kemalist Turkish Forces: September 1922*, New Rochelle, New York, 2005, p. 2.

³ **Morgenthau H.**, *Ambassador's Morgenthau Story*, New York, 1918.

⁴ **Rendel G. W.** (20 March 1922). *Foreign Office Memorandum on Turkish Massacres and Persecutions of Minorities since the Armistice*.

⁵ **Kitromolidis P. - Alexandris A.**, «Ethnic survival, nationalism and forced migration», *Bulletin of Asian Minor Centre*, 5 (1983-1984), p. 23. For the numbers of victims see Patriarchate Oecumenique, « Les atrocités kemalistes dans les régions du Pont et dans le reste de l'Anatolie », Constantinople, 1922. *Black book, The Tragedy of Pontos 1914-1922*, Athens, 1922 (in Greek), **Valavanis G.**, *Modern General History of Pontos*, Thessaloniki, 1995, **Zayas A. de**, op. cit., p. 25, "Turks Proclaim Banishment Edict to

The Armenian Genocide and the Greek Genocide and Turkey's denial

“One object of writing this book is to make the truth known concerning the very significant events and to throw the light on an important period during which colossal crimes have been committed against the human race, with Christianity losing ground in Europe and America as well as in Africa and the Near East”.

US Consul-General in Smyrna George Horton².

“The Genocide is the reality. It remains to us, to try to recognize from the international community. It cannot be continued the current situation in Turkey, where the state has changed the humans in slaves. Turkey must recognize the Genocide»

Turkish publisher and writer Ragip Zarakolu³.

All the successive governments of Turkey, from the end of World War I until today⁴, denied the accusation of committing Genocide.

Article 142 of the 1920 Treaty of Sevres prepared after the first World War I, called the Turkish regime “terrorist” and contained provisions to repair so far as possible the wrongs inflicted on individuals in the course of the massacres perpetrated in Turkey during the war. The Treaty of Sevres was never ratified by the Turkish government and ultimately was replaced by the Treaty of Lausanne, which was accompanied by a “Declaration of Amnesty”, without containing any provision in respect to punishment of war crimes⁵.

The Turkish government did not stop developing concise efforts to prevent any recognition of the Genocide and any research on the events by international organizations and during scientific meetings. Moreover, the Turkish governments not only refused to learn about these serious accusations concerning their responsibility for the extermination of the Armenians and the Greeks⁶, but also there is evidence to prove that the plan of extermination of the Armenians and the Greeks is still in process with the premeditated destruction, desecration and desertion of the cultural monuments.

Turkey, apart from its tactics of denying the facts, the responsibility of those who took part in them, the methods of disclaiming of history applied by the *servants* of formal history, makes use of the following: selective use, partial description or

1.000.000 Greeks”, The New York Times, 2 December 1922, p. 1, **Tsirkinidis H.**, Finally to them we eradicated. The genocide of Greeks of Pontos, Thrace and M. Asia, through the French files. Thessaloniki, 1995, p. 113.

¹ **Aigidoy D.**, Greece without the refugees. Athens, 1934, p. 18.

² **Horton G.**, The Blight of Asia, Athens, 1928.

³ **Zarakolou R.**, The “Genocide” in: **Zarakolou R. - Cetinoglu S. - Malkidis T.**, The Greek Genocide, Kavala, 2011, p. 45.

⁴ Le Martyre du Pont-Euxin et l'opinion publique internationale, Genève, 1922, p. 74, and “Times”, 27.6.1919.

⁵ **Bassioun M.**, Crimes Against Humanity in International Criminal Law, The Hague, 1999, pp. 62-63.

⁶ The Turkish Courts-Martial of 1919-1920 saw charges brought against a number of leading Turkish officials for their part in ordering massacres against both Greeks and Armenians. **Akçam T.**, Armenien und der Völkermord: Die Istanbul Prozesse und die Türkische Nationalbewegung, Hamburg, 1996, S. 185.

masterly twisted reality, continually improved presentation of projects of academic glamour¹, which will increase credibility when addressing non-experts, scientific radio televised broadcasts etc. This comes from the misinformation of the propaganda on the Turkish population against the Greeks, their role in the past and their feelings².

These measures it develops in order to disclaim the historical truth and to serve the misinformation, can and will probably be intensified in the future: Turkey could do that by rallying their national feelings round facts such as commemorative occasions for the victims of Turkey in the period between 1915-1918 or by assigning days of national memory and honor of the main responsible for the genocide (among which the ministers Talaat, Cemal, and Enver, Mustafa Kemal, Topal Osman, etc.). Abroad, in an external level, they could create new institutes and other “centers of Turkish studies”, etc.

Turkey counts mainly on its international relationships in order to pass an according to its benefits edition of history and its strong denial the Greek and Armenian Genocide comes from political influence. The developed Turkish “arguments” reappear with variations in the formal speeches of politicians and historians. They consider the Greeks to be responsible for the massive crime, their local organizations of self-defense (partisan forces) which caused the Turkish retaliation. Additionally, they blame the Greeks for their act against the Great Powers during Word War I or their behavior during the presence of the Greek army in Smyrna region.

Moreover, they twist the statistic figures in order to present less victims and they selectively use certain evidence, partial lapsing or distorting reality, academic research papers, which are supposed to increase validity and prestige and mainly misinformation and propaganda in the interior of Turkey. In response to the 1998 Greek law on Genocide, the Turkish government released a statement which claimed that describing the events as genocide was “without any historical basis”³. The latest acts⁴ which point out the special role of the Turkish propaganda against the Greek Genocide are the declarations on this issue, made from the Department of Foreign Affairs for the establishment of Greek refugees from USSR in Thrace⁵, made by R.T. Erdogan (May 2006) after the unveiling of the memorial of genocide in Thessaloniki or the participation of the Minister of external affairs at that time and later President of the state A. Gul (January 2007), who actually declared that the Greek-Pontian dances are in fact Turkish. This propaganda which moves against many Greek-speaking populations mainly in Pontos, armed a young man in Trapezunta, who murdered the Catholic priests (2006 and 2010). However, there exist a number of testimonies of fugitives and survivors, foreign eye witnesses, foreign countries records or records

¹ **Uzunoglu N.**, Newspaper Citizen, November 2008.

² See the books, as a part of Turkish propaganda **Yilmaz K.**, Pontus Issue, Ankara, 1995 (in Turkish), **Capa M.**, Pontus Issue. The national fight in the Trapezoynta and in Kerasounta, Ankara, 1993 (in Turkish), **Getikli Y.**, The question of Pontos, Ankara, 1995, **Guler A.**, The question of Pontos and the Greek terrorist organisations, Ankara, 1991 (in Turkish), **Turkdogan B.**, The Pontos Issue and the Policy of Greece, Ankara, 2000.

³ Office of the Prime Minister, Directorate General of Press and Information: Turkey Denounces Greek Genocide Resolution (1998).

⁴ See and the statement of Minister of Defence of Turkey for the ethnic cleansing. Vesti Gunul Newspaper Vatan, 10/11/2008.

⁵ Newspaper Agonas, 23/9/1993.

belonging to Turkey itself which ensure the premeditated and massive character of the crime.

These prosecutions have often been accompanied by hate campaigns and threats, as was the case for journalist Hrant Dink who was prosecuted three times for “denigrating Turkishness”, and murdered in 2007. Later, photographs of the assassin being honored as a hero while in police custody, posing in front of the Turkish flag with grinning policemen, gave the academic community still more cause for pause with regard to engaging the Armenian issue. The leading lawyer behind the prosecutions, Kemal Kerincsiz, has been accused of plotting to overthrow the government as a member of the alleged “Ergenekon network”.

The Genocide and the recognition

The presence of Greeks in Thrace, Pontos, Asia Minor, Cappadocia, after the Ottoman domination over this region, the Greek influence and their contribution to various cultural achievements were threatened. The authority system and the government, the discriminations against the Christians, the conditions of the financial and political life threatened the continuity of the Armenians and Greeks in the region.

With the creation of the Young Turks group in the Ottoman state, a nationalistic ideology appeared and consolidated, and with the domination of power in 1908, there was a desire for the Christian populations to become extinct, a dream which came true during Word War I, the Armenians and Greeks were a central target¹.

When the Armenian Genocide was about to end, it was time for the Greeks to be exterminated by the same means: massacres, atrocities, massive violence, arrests of women and children, violent conversions to Islam, marches of death. These facts are confirmed by survivors of the genocide as well as foreign witnesses, whereas lots of people left the region taking refuge in Russia.

The Genocide against Greeks and Armenians continued even after the end of Word War I and systematically after 1919, when on May 19th of the same year Mustafa Kemal arrived at Samsunta. Operations of massive assassinations, deportations, banishments, destruction of cultural and religious places took place as well as burning down villages and cities. Nobody can explain these crimes and this fact is confirmed by the Turks², many foreigners³ and allies of Mustafa Kemal's coup⁴.

Approximately 1.500.000 Armenians and 1.000.000 Greeks were lost due to massacres, deportations and marches of death. This premeditated destruction of the more of 50% of the Armenians and Greeks, constitutes Genocide according to the

¹ **Charalambidis M. - Fotiadis K.**, Pontians: Right to memory, Athens, 1988 (in Greek).

² Speeches, that pronounced Mustafa Kemal in the second concentration of Democratic Popular Party of (15-20 October 1927) for the Pontus question and the attempt of foundation of Democracy of Pontos and the reports of Ottoman are certain sources. **Mustafa Kemal Atatürk**, Nutuk, Ankara, 1980. For the proceeding of Turkish National assembly see Proceeding of Secret Meetings of Big National assembly, Türkiye İis Bankası Kültür Yayinlari, vol. 3, Ankara, 1985 (in Turkish).

³ **Fotiadis K.**, The Genocide of Greeks of Pontos, Thessaloniki 2004. Also see certain articles in the newspaper «New York Times» (New York) and in newspaper «The Times» (London).

⁴ See the opinions of Soviet envoy in Turkey. The presence of Frounze in Turkey, Istanbul, 1978.

criteria of U.N. (article 2 of the Convention, paragraphs a, b, c, d and e) and other acts, papers on Genocide¹.

¹ For example see the 8 Stages of Genocide by Gregory H. Stanton. Genocide is a process that develops in eight stages that are predictable but not inexorable. At each stage, preventive measures can stop it. The process is not linear. Logically, later stages must be preceded by earlier stages. But all stages continue to operate throughout the process.

1. CLASSIFICATION: All cultures have categories to distinguish people into “us and them” by ethnicity, race, religion, or nationality: German and Jew, Hutu and Tutsi. Bipolar societies that lack mixed categories, such as Rwanda and Burundi, are the most likely to have genocide. The main preventive measure at this early stage is to develop universalistic institutions that transcend ethnic or racial divisions, that actively promote tolerance and understanding, and that promote classifications that transcend the divisions. The Catholic church could have played this role in Rwanda, had it not been given by the same ethnic cleavages as Rwandan society. Promotion of a common language in countries like Tanzania has also promoted transcendent national identity. This search for common ground is vital to early prevention of genocide.

2. SYMBOLIZATION: We give names or other symbols to the classifications. We name people “Jews” or “Gypsies”, or distinguish them by colors or dress; and apply the symbols to members of groups. Classification and symbolization are universally human and do not necessarily result in genocide unless they lead to the next stage, dehumanization. When combined with hatred, symbols may be forced upon unwilling members of pariah groups: the yellow star for Jews under Nazi rule, the blue scarf for people from the Eastern Zone in Khmer Rouge Cambodia. To combat symbolization, hate symbols can be legally forbidden (swastikas) as can hate speech. Group marking like gang clothing or tribal scarring can be outlawed, as well. The problem is that legal limitations will fail if unsupported by popular cultural enforcement. Though Hutu and Tutsi were forbidden words in Burundi until the 1980’s, code-words replaced them. If widely supported, however, denial of symbolization can be powerful, as it was in Bulgaria, where the government refused to supply enough yellow badges and at least eighty percent of Jews did not wear them, depriving the yellow star of its significance as a Nazi symbol for Jews.

3. DEHUMANIZATION: One group denies the humanity of the other group. Members of it are equated with animals, vermin, insects or diseases. Dehumanization overcomes the normal human revulsion against murder. At this stage, hate propaganda in print and on hate radios is used to vilify the victim group. In combating this dehumanization, incitement to genocide should not be confused with protected speech. Genocidal societies lack constitutional protection for countervailing speech, and should be treated differently than democracies. Local and international leaders should condemn the use of hate speech and make it culturally unacceptable. Leaders who incite genocide should be banned from international travel and have their foreign finances frozen. Hate radio stations should be shut down, and hate propaganda banned. Hate crimes and atrocities should be promptly punished.

4. ORGANIZATION: Genocide is always organized, usually by the state, often using militias to provide deniability of state responsibility (the Janjaweed in Darfur.) Sometimes organization is informal (Hindu mobs led by local RSS militants) or decentralized (terrorist groups.) Special army units or militias are often trained and armed. Plans are made for genocidal killings. To combat this stage, membership in these militias should be outlawed. Their leaders should be denied visas for foreign travel. The U.N. should impose arms embargoes on governments and citizens of countries involved in genocidal massacres, and create commissions to investigate violations, as was done in post-genocide Rwanda.

5. POLARIZATION: Extremists drive the groups apart. Hate groups broadcast polarizing propaganda. Laws may forbid intermarriage or social interaction. Extremist terrorism targets moderates, intimidating and silencing the center. Moderates from the perpetrators’ own group are most able to stop genocide, so are the first to be arrested and killed. Prevention may mean security protection for moderate leaders or assistance to human rights groups. Assets of extremists may be seized, and visas for international travel denied to them. Coups d’etat by extremists should be opposed by international sanctions.

6. PREPARATION: Victims are identified and separated out because of their ethnic or religious identity. Death lists are drawn up. Members of victim groups are forced to wear identifying symbols. Their property is expropriated. They are often segregated into ghettos, deported into concentration camps, or confined to a famine-struck region and starved. At this stage, a Genocide Emergency must be declared. If the political will of the great powers, regional alliances, or the U.N. Security Council can be

The population which survived the Genocide was led to expulsion. Thousands of them took refuge in several countries. The Treaties that were signed between Greece and Turkey in 1923 for the “exchange of populations”¹, as well as the Treaty of Lausanne² did not include the Armenian and Greek survivors, whose great majority was islamized. This is the dimension of the Armenians and Greeks – mainly in Pontos (Black Sea) which remains alive even today, with the existence of large populations who speak the, closest to ancient Greek, spoken dialect nowadays, the Greek-Pontian dialect, which, together with the identity of these people, is threatened by the Turkish regime.

The Armenian and the Greek Genocide is an issue which has remained cut off from the world for many years and is appointed in the late 1980’s and in the early 1990’s, posed pressure grounds and on the issue, which resulted in applying for the issue of the recognition of the Genocide. In 1994 and 1996 the Greek Parliament voted for the declaration «Day of Commemoration of the Greek Genocide»³. (In 1996 the Greek Parliament voted the 24th of April as «Day of Commemoration of the Armenian Genocide»)⁴

mobilized, armed international intervention should be prepared, or heavy assistance provided to the victim group to prepare for its self-defense. Otherwise, at least humanitarian assistance should be organized by the U.N. and private relief groups for the inevitable tide of refugees to come.

7. EXTERMINATION begins, and quickly becomes the mass killing legally called “genocide.” It is “extermination” to the killers because they do not believe their victims to be fully human. When it is sponsored by the state, the armed forces often work with militias to do the killing. Sometimes the genocide results in revenge killings by groups against each other, creating the downward whirlpool-like cycle of bilateral genocide (as in Burundi). At this stage, only rapid and overwhelming armed intervention can stop genocide. Real safe areas or refugee escape corridors should be established with heavily armed international protection. (An unsafe “safe” area is worse than none at all.) The U.N. Standing High Readiness Brigade, EU Rapid Response Force, or regional forces -- should be authorized to act by the U.N. Security Council if the genocide is small. For larger interventions, a multilateral force authorized by the U.N. should intervene. If the U.N. is paralyzed, regional alliances must act. It is time to recognize that the international responsibility to protect transcends the narrow interests of individual nation states. If strong nations will not provide troops to intervene directly, they should provide the airlift, equipment, and financial means necessary for regional states to intervene.

8. DENIAL is the eighth stage that always follows a genocide. It is among the surest indicators of further genocidal massacres. The perpetrators of genocide dig up the mass graves, burn the bodies, try to cover up the evidence and intimidate the witnesses. They deny that they committed any crimes, and often blame what happened on the victims. They block investigations of the crimes, and continue to govern until driven from power by force, when they flee into exile. There they remain with impunity, like Pol Pot or Idi Amin, unless they are captured and a tribunal is established to try them. The response to denial is punishment by an international tribunal or national courts. There the evidence can be heard, and the perpetrators punished. Tribunals like the Yugoslav or Rwanda Tribunals, or an international tribunal to try the Khmer Rouge in Cambodia, or an International Criminal Court may not deter the worst genocidal killers. But with the political will to arrest and prosecute them, some may be brought to justice. **Stanton G., The 8 Stages of Genocide, Genocide Watch, 1996.**

¹ **Pentzopoulos D.,** The Balkan Exchange of Minorities and Its Impact on Greece, Paris and the Hague, 1962.

² Treaty of Lausanne, Acts signed in Lausanne of 30 January and 24 July 1923, Athens, 1923 (in Greek).

³ Greek Parliament, 1994 and 1996 (in Greek).

⁴ Nations worldwide (<http://www.genocide-museum.am/eng/states.php>), several states of the U.S., and other countries (http://www.genocide-museum.am/eng/provincial_governments.php) and international organizations (http://www.genocide-museum.am/eng/international_organisations.php), have passed resolutions recognizing the Armenian Genocide.

So far, the Greek Genocide has been recognized, among the others, by the European Parliament, Greek Parliament, Parliament of Representatives of the Cypriot Republic, from the Swedish Parliament, the Parliament of South Australia and South Wales and by several institutional conveyors of the USA. The issue has been introduced in the financial and social council of the U.N. as well as the organization for the Safety and Co-operation in Europe have been occupied with it, the latter after the intervention of non governmental organizations¹.

The question was posed at the Committee of European Affairs of the European Parliament (5th September 2006), by the presentation of the composition of the Dutch European-deputy Camiel Eurlings, in which her notes on the development of Turkey in its course to the European accession were reported².

Parallel the International Association of Genocide Scholars (IAGS), recognize the genocide of the Armenians, Greeks and Assyrians (December 2007)³, while for first time actuarial company of USA⁴, gives the possibility in descendants of victims of

For Greek Genocide see resolution of the Parliament of Cyprus (1994), the Parliament of Sweden (2010), the Federal parliament of Southern Australia (2008) and New South Wales (2013), resolutions of several states of the U.S., and international organizations resolutions (European Parliament-2006 paper for Turkey's progress for EU International Association of Genocide Scholars-2007).

¹ **Charalambidis M.**, The Pontian Question in the United Nations, Athens (in Greek), see also **Charalambidis M.**, The Pontian Question Today, Athens, p. 127 (in Greek).

² The Committee of Foreign Affairs of the European Parliament (Brussels 05.09.2006), and European Parliament. Texts Adopted at the sitting of Wednesday 27 September 2006 Provisional Edition. Turkey's progress towards accession, p. 12.

³ The full text of IAGS resolution: "WHEREAS the denial of genocide is widely recognized as the final stage of genocide, enshrining impunity for the perpetrators of genocide, and demonstrably paving the way for future genocides; WHEREAS the Ottoman genocide against minority populations during and following the First World War is usually depicted as a genocide against Armenians alone, with little recognition of the qualitatively similar genocides against other Christian minorities of the Ottoman Empire; BE IT RESOLVED that it is the conviction of the International Association of Genocide Scholars that the Ottoman campaign against Christian minorities of the Empire between 1914 and 1923 constituted a genocide against Armenians, Assyrians, and Pontian and Anatolian Greeks. BE IT FURTHER RESOLVED that the Association calls upon the government of Turkey to acknowledge the genocides against these populations, to issue a formal apology, and to take prompt and meaningful steps toward restitution". <http://www.genocide-museum.am/eng/2007-december.php>

⁴ As weird or unbelievable as it may seem, the recording of an event in history, in other words the wretched attempt of Talaat Pasha, Minister of Internal Affairs of the Young-Turks in 1915, to collect 'on behalf of the Armenians' the compensation money from their death insurance, a death which he himself contributed to via mass extermination, was reason enough for lawyer Vartkes Yeghiayan to begin a 20 year legal struggle in the State of California with a view to claim back in favour of the descendants of these victims of the genocide of 1915, the above money. The defender of the victims of the Greek and Armenian Genocide, Henry Morgenthau, American Ambassador to Constantinople in the period 1914-17, states in his book *Ambassador Morgenthau's Story* (1918) (in the Greek publication *The Secrets of the Bosphorus*, 1918), that Talaat asked him whether the Ottoman Government could collect the compensation money from the life insurance contracts which were held by many Armenians (Ottoman nationals), while he personally had undertaken the organisation of their extermination. Vartkes Yeghiayan, whose origins are from Asia Minor, whilst reading the lines from the above book, conceived the idea of reclaiming this compensation money for the descendants of the victims of the Armenian Genocide. At first many didn't take his efforts too seriously, however through strong will and hard work the distinguished lawyer was eventually vindicated. Recently the insurance companies New York Life and AXA, after a long and difficult legal battle were ordered to pay to beneficiaries the total sum of 53 million dollars. Apart from life insurance contracts, it is also well known that in that same period in Anatolia, fires destroyed many

genocide of claiming compensations (September 2008). The Genocide against Armenians and Greeks¹ is a political issue and its international extension refers to the commitment of all the institutions of the International community, to the states and the international organizations to recognize the offence of genocide which was committed at the expense of the Armenian and Greeks and to restore, this way, the huge moral damage they suffered. The perspective of building a new Europe and a new peaceful planet which will be more democratic and true depends today on creating a freer, fair, equal, harmonious world. This Europe and the planet on its whole that we anticipate to construct cannot be indifferent, simulated concerning itself and history.

The international crime of Genocide opposes responsibilities not only on the state which committed it, but also to the whole international community:

- a) For not recognizing a situation created by global crime as legal
- b) For not helping the performance of an international crime to maintain the illegal situation and²
- c) To help other countries with the application of the obligations above. That is, it imposes on the international community the obligation not to recognize an illegal situation as a result of genocide³.

A struggle to ask for and point out the truth will find a lot of nations agreed. In order not to repeat the crimes, the responsible and the reasons that led them have to be found out. The truth must be sought and presented to the international public opinion, which knows how to judge and sentence without self-interest. Nowadays, when other nations suffer genocides from racist states, it is time for the first step to be taken to recognize the crime of Armenian⁴ and Greek Genocide. On the other hand, the

buildings and belonging owned by Greeks, so in September 2008, New York Life Launches Voluntary Program to Reach out to Heirs of Greek Policies from 1914.

¹ **Schaller D., Zimmerer J.**, Late Ottoman Genocides: the dissolution of the Ottoman Empire and Young Turkish population and extermination policies – introduction, *Journal of Genocide Research*, vol. 10 (1), 2008, pp. 7-14.

² **Shaw M.**, in *International Law*, New York, 2002, p. 481, it marks that the violation of international obligation gives reason for a requirement for the repair.

³ **Lauterpacht H.**, *Recognition in International Law*, Cambridge University Press, 1947, p. 20, **Bassiouni C.**, *Crimes against Humanity in International Criminal Law*, Martinus N., Dordrecht, 1992, **Shelton D.**, *Encyclopaedia of Genocide and Crimes against Humanity*, MacMillan reference, 2004. **Jacques F.**, *Aspects juridiques des crimes contre l'humanité*, in *L'actualité du génocide des Arméniens*, Paris, 1999, pp. 397-404, **Zayas A. de**, op. cit.

⁴ **Akçam T.**, *A Shameful Act: The Armenian Genocide and the Question of Turkish Responsibility*, New York, 2007, *idem*: *The Young Turks' Crime Against Humanity: The Armenian Genocide and Ethnic Cleansing in the Ottoman Empire*, Princeton, 2012, **Balakian P.**, op. cit., **Bloxham D.**, *The Great Game of Genocide: Imperialism, Nationalism, and the Destruction of the Ottoman Armenians*, Oxford, 2005, **Dadrian V.**, *The History of the Armenian Genocide: Ethnic Conflict from the Balkans to Anatolia to the Caucasus*, Oxford, 1995, *idem*: *Warrant for Genocide: Key Elements of Turko-Armenian Conflict*, New Brunswick, New Jersey, 2003, **Kevoorkian R.**, *The Armenian Genocide: A Complete History*, London, 2011, **Hovannisian R.**, *Remembrance and Denial: The Case of the Armenian Genocide*, Detroit, 1998, *idem*: *The Armenian Genocide: Cultural and Ethical Legacies*. New Brunswick, New Jersey, 2007, **Barton J. L.**, *Turkish Atrocities: Statements of American Missionaries on the Destruction of Christian Communities in Ottoman Turkey, 1915-1917*, Ann Arbor, 1997, **Bryce J.** and **Toynbee A.**, *The Treatment of Armenians in the Ottoman Empire, 1915-1916: Documents Presented to Viscount Grey of Falloden*, Uncensored ed. Edited and with an introduction by Ara Sarafian, Princeton, 2000, **Dadrian V.**, *Documentation of the Armenian Genocide in Turkish Sources*, Jerusalem, 1991.

contemporary Turkish state has to answer for the Genocide¹, without making propaganda and pleads inconsistency as a state in order to be exculpated from the charge. This state, as the creation of Mustafa Kemal, and the Young Turks are responsible for the crime of Genocide. Each nation has the right to intensely demand from the authorities of the crimes and offences committed against it to recognize them. The greater the harm and the longer the facts were hidden, the more intense the desire for such recognition becomes. Recognition, which is a substantial way to fight against genocide; Recognition which constitutes the confirmation of a nation's right to the respect of its existence according to the international law and the historic truth.

Genocide is defined as “the deliberate and systematic destruction, in whole or in part, of an ethnic, racial, religious, or national group”². Revisionist attempts to deny or challenge claims of genocides are illegal in some countries. For example, several European countries ban denying the Holocaust, whilst in Turkey it is illegal to refer to mass killings of Armenians and Greeks by the Ottoman Empire towards the end of the World War I as a Genocide.

The historical however period where we cover create favourable conditions in Armenia, in Greece, in Europe and in all the world, even in Turkey becomes henceforth comprehensible that without the knowledge of history and this tragic page that knew the Armenians and the Greeks, without that is to say appointment of genocide, it cannot exist completed comprehension of history. For this and are undertaken initiatives of substance for the appointment of genocide that is moved in a news and more essential frame of operation and activity of collective representations. The time will show the result of this intervention, the first samples however shows that the substance has exceeded the press, the truth has exceeded the lies, light has overcome the darkness³.

¹ **Fotiadis K.**, *The Genocide of Greeks of Pontos*, Thessaloniki, 2004, **Enepekidis P.**, *Genocide in Pontos*. Diplomatic documents from Vienna (1909-1918), Thessaloniki, 1996, **Vakalopoulos K.**, *Persecutions and Genocide of Thracian Hellenism*, Thessaloniki, 1998 (in Greek), **Morgenthau H.**, *The murder of a nation*, New York, 1974, *Ambassador Morgenthau's Story*, New York, 1918, *I was sent of Athens*, New York, 1929, *An international drama*, London, 1930. *Black Book: The Tragedy of Pontus 1914-1922*, Athens, 1922 // *Livre Noir : La tragédie du Pont 1914-1922*, Athènes, 1922, *Le martyre du Pont-Euxin et l'opinion publique internationale*, Genève, 1922, **Oeconomus L.**, *The Martyrdom of Smyrna and Eastern Christendom; a file of overwhelming evidence, denouncing the misdeeds of the Turks in Asia Minor and showing their responsibility for the horrors of Smyrna*, London, 1922. The editions of Patriarchate Oecumenique, *The Black Book of the sufferings of the Greek people in Turkey from the armistice to the end of 1920*, Constantinople, 1920 and *Les atrocités kemalistes dans les régions du Pont et dans le reste l'Anatolie*, Constantinople, 1922, **Hofmann T.** (ed.), *Verfolgung, Vertreibung und Vernichtung der Christen im Osmanischen Reich 1912-1922*, Münster, 2004, **Bierstadt E. H.**, *The Great Betrayal; A Survey of the Near East Problem*, New York, 2001, *Not Even My Name*, New York, **Hofmann T.**, **Bjornlund M.** and **Meichanetsidis V.** (ed.), *The Genocide of the Ottoman Greeks Studies on the State Sponsored Campaign of Extermination of the Christians of Asia Minor (1912-1922) and its Aftermath: History, Law, Memory*, New York, 2011.

² **Funk T. Marcus**, *Victims' Rights and Advocacy at the International Criminal Court*, Oxford, 2010, p. 1.

³ **Malkidis T.**, “Greek Genocide”, in **Zarakolou R.**, **Cetinoglu S.**, **Malkidis T.**, *The Greek Genocide*, Kavala, 2011, p. 78.

Թեոֆանիս Մալկիդիս – Նույնօրինակ հանցագործություն. հայերի և հույների ցեղասպանությունը

Օսմանյան պետությունում երիտթուրքերի համախմբման և քեմալական շարժման ձևավորմամբ առավել արմատավորվեց ազգայնական գաղափարախոսությունը, և 1908 թ. իշխանության գլուխ անցնելով՝ խնդիր դրեցին բնաջնջելու քրիստոնյա բնակչությանը: Դա հնարավոր եղավ Առաջին համաշխարհային պատերազմի ընթացքում և դրանից հետո: Ցեղասպանության կենտրոնական թիրախը դարձան հայերն ու հույները:

Երբ Հայոց եղեռնն արդեն ավարտին էր մոտենում, հերթը հասավ հույներին: Կիրառվում էին նույն մեթոդները՝ ջարդեր, գազանություններ, զանգվածային բռնություններ, կանանց և երեխաների գերեվարում, բռնի իսլամացում, մահվան քարավաններ:

Հոդվածում զուգահեռ է անցկացվում հայերի և հույների ցեղասպանությունների միջև: Երիտթուրքերի և քեմալականների հանցագործությանը զոհ դարձան 1.500.000 հայեր և 1.000.000 հույներ: Հեղինակը նշում է, որ հայ և հույն բնակչության ավելի քան 50%-ի կանխամտածված բնաջնջումը, ըստ ՄԱԿ-ի չափանիշների (Կոնվենցիայի 2-րդ հոդված, ա, բ, գ, դ և ե կետեր) և Ցեղասպանության մասին այլ փաստաթղթերի, պետք է որակվի ցեղասպանություն:

Теофанис Малкидис - Схожее преступление: геноциды армян и греков

В результате объединения младотурок и формирования кемалистского движения в Османском государстве еще более укрепилась националистическая идеология и придя к власти в 1908 г. они поставили цель уничтожить христианское население. Это стало возможным во время Первой мировой войны и после нее. Центральной мишенью ее были армяне и греки.

Когда Геноцид армян уже приближался к завершению, настала очередь греков. Применялись те же методы: погромы, жестокость, массовое насилие, пленение женщин и детей, насильственная исламизации, караваны смерти.

В статье проводится параллель между армянским и греческим народом. Жертвами младотурок и кемалистов стали 1.500.000 армян и 1.000.000 греков. Автор отмечает, что по критериям ООН (2-я статья Конвенции, пункты а, б, в, г и д) и другим документам о геноциде, намеренное уничтожение свыше пятидесяти процентов армян и греков должен быть квалифицирован как геноцид.

ГЕНОЦИД АРМЯН И ХОЛОКОСТ

Ключевые слова – Геноцид армян, Холокост, США, Израиль, армяне, евреи, народ, преступление, трагедия, признание

Модернизация социальных систем в XX в. отразилась странным образом на отношении к человеку. С одной стороны, смысл индустриализации состоял в том, чтобы с помощью массового промышленного продукта удовлетворить базовые потребности человека и насытить голод, тем самым освободив мысли и творческие способности личности для решения более сложных проблем, чем выживание.

Но с другой стороны, ни в каком другом веке, ни в какой другой период не происходило столь чудовищных преступлений против человечности, когда политические, экономические и даже правовые системы низводили бы человека до «масс народа» и «толпы», до «винтика» в управленческом конвейере, до «людей 17 апреля»¹ и до широкомасштабных чисток среди интеллигенции в Кампучии 1970-х гг. или до идеи рабства славян как «семейства кроликов»².

Парадокс социальных процессов и большая загадка для социальных наук состоит в осмыслении событий XX в., в которых одновременно воплощались крайние идеалы свободы и равенства (отказ от дискриминации женщин, от расовой сегрегации и т.п.) и уничтожения огромных групп живых людей под прикрытием какой-либо идеи. Мальтузианство предполагало необходимость сокращения населения ради уравнивания количества производимых товаров и численности потребителей этих товаров, что спасло бы людей от голода. Однако в течение практически всего XX века уничтожение целых категорий людей, этнических, религиозных, социальных – происходило по идеологическим причинам. Известно выражение: «Не сравнивайте человека со зверем. Это унижает животных. Если животные убивают, чтобы выжить, то человек сделал из убийства бессмысленную забаву». Этот страшный афоризм в наибольшей полноте воплотился в истории XX столетия, еще в самом начале которого произошел и бессмысленный расстрел демонстрации рабочих в Санкт-Петербурге 9 января 1905 г. («Кровавое воскресенье»).

Продолжился XX век с нарастанием масштабов трагедий. Первым геноцидом XX в. был геноцид армян. Одним из наиболее чудовищных примеров «индустриализации» жизни и смерти людей стал Холокост, сыгравший свою

¹ Выселенные в деревни из городов жители Кампучии (Камбоджи), которым было запрещено не только селиться и общаться с местными, но также возделывать землю. 17 апреля 1975 г. – дата взятия Пномпеня красными кхмерами.

² Яковлев Е., О расовом аспекте войны Германии против СССР // Информационно-аналитический проект «Однако», 2011, 6 июля <http://www.odnako.org/blogs/o-rasovom-aspekte-voyni-germanii-protiv-sssr/>

страшную, но исключительную роль в осознании и в последующей гуманизации политических и социальных направлений развития. Так, А.Л. Бергер пишет: «Действительно, после шока от Холокоста, мы стали осознавать факты массового уничтожения, которые предшествовали Второй мировой войне и последовали за ней. Можно вспомнить, например, об армянском геноциде 1915-1923 гг., сталинском ГУЛАГе, Бурунди, Биафра, Индонезии, Судане, Эфиопии, а также о камбоджийском “само-геноциде”»¹.

Глобальный мир, сформировавшийся к XX в. на основе великих географических открытий XIV-XVII вв. и затем колониального освоения территорий вне «Старого света», сегодня представляет собой более не прежнее, относительно четко разделенное на нации и народы население на территории планеты. Сегодня уже значительно сложнее осуществить массовую депортацию значительных категорий населения, и в то же время, в центре Европы, во Франции, в августе 2010 г., поддержанная президентом страны Н. Саркози, происходит массовая депортация румынских цыган. Не менее страшным представляется и мусульманский фундаментализм, угрожающий террористическими атаками не только против ценностей свободы слова, но против человеческих жизней.

Подобные события подтверждают то, что сегодня, в начале XXI в., сохраняется актуальность признания, анализа и понимания: что такое геноцид, как оказалось возможным, что одни люди уничтожают других, и как предотвратить в дальнейшем бессмысленное и чудовищное убийство людей друг другом.

В этом смысле, Холокост опять же находится в особом положении: благодаря давлению множества политических, экономических и социальных сил, он был признан на уровне государств Западной Европы, и с 1953 г., в некоторой мере, под давлением США, ФРГ начала выплачивать компенсации пострадавшим от Холокоста, т.е. представителям, еврейского народа. Именно Холокост стал поворотной точкой в массовом сознании, показав приоритет значения человеческой жизни над любыми государственными интересами. ООН приняла в 2005 г. резолюцию о недопустимости отрицания Холокоста. И сегодня Хасан Рухани, избранный в 2013 г. Президентом Иранской исламской республики, говорит о преступлении против еврейского народа, в его интервью с CNN, с учетом уточнений перевода с фарси: «Раньше я уже говорил, что я – не историк. Только они должны определять, констатировать и объяснять аспекты исторических событий. Но, в основном, мы полностью осуждаем любое преступление против человечества в истории, включая преступление, совершенное нацистами против евреев и неевреев. Так же, как если сегодня какое-либо преступление совершается против какой-либо страны, какой-либо религии, каких-либо народов или какой-либо веры, мы осуждаем это преступление и геноцид»². Насколько точен перевод с фарси на английский, важно не столько для социологического анализа, сколько для правового и политического. Но с точки зрения развития современного общества показателен сам факт обсуждения преступлений

¹ Berger A. L., Bearing witness to the Holocaust, Philadelphia, 1989, p. 55.

² Субботин И., СМИ Ирана: слова Хасана Рухани о признании Холокоста сфабрикованы. Агентство Fars заявляет, что канал CNN «переврал» иранского президента // Электронное периодическое издание «МК.ru», 26 сентября 2013. <http://www.mk.ru/politics/article/2013/09/26/921869-smi-irana-slova-rouhani-o-priznanii-holokosta-sfabrikovanyi.html>

против человечества на уровне Президента страны, весьма далекой от идеологического «мэйн стрима»¹.

Вместе с тем, более ранний пример массового уничтожения целого народа, Геноцид армян, не получил настолько широкого признания. И прежде всего, такие близкие к Турции страны, как Азербайджан и Израиль, несмотря на совершенно различные причины и разные этнорелигиозные системы менталитета и культуры, до сих пор не признают Геноцида армян в начале XX в.

В связи с этим, представляется важным, прежде всего, определить, что же понимают под геноцидом. Можно взять для основы энциклопедическое определение: «Геноцид – это действия, направленные на полное или частичное уничтожение национальной, этнической или религиозной группы путем убийства членов этой группы, причинения тяжкого вреда их здоровью, насильственного переселения либо иного создания жизненных условий, рассчитанных на физическое уничтожение членов этой группы»². Отдельно рассматривают также понятие демоцида – уничтожения народа³.

С чем связано такое страшное, чудовищное социальное явление? Возможно ли повторение таких катастроф сегодня, в сегодняшних условиях развития общества? Если мы не сможем определить причины и факторы, которые определили геноциды XX в., вряд ли мы сможем противостоять этой угрозе.

Поэтому можно затронуть ряд сопутствующих процессов, которые в совокупности сложились в действия не только отдельных государственных органов, но и общественные движения, поддержавшие массовое уничтожение некоторых категорий населения, живших бок о бок. Так, принято рассматривать социально-демографические подходы к фашизму, в значительной мере обоснованные специфическим прочтением взглядов Т. Мальтуса. В самом деле, одним из простейших решений, например, в период голодомора, когда невозможно (в силу неурожая, отсутствия ресурсов или иных причин) обеспечить пропитанием все живущее на некоторой территории население, кажутся меры по немедленному сокращению населения. И в данном случае, если Китай 1960-х гг. пошел по пути долгосрочной демографической политики «одна семья – один ребенок», то наиболее срочное решение – убийство части уже живущего на этой территории населения. И в таком случае возникает вопрос критерия для отбора той части, которую необходимо убить.

Арифметика эффективности – деление ресурсов на население и уменьшение знаменателя этой дроби – представляется простейшим решением в ту минуту, когда более сильная часть населения обесчеловечена голодом. Страшные факты каннибализма наблюдаются всюду, где был страшный голод, от этого явления несвободны и такие страницы истории XX в., как блокада Ленинграда, японские острова Тайпан, Гуам и др. в период Второй мировой войны. Но если каннибализм представляет собой исключительное явление, то уничтожение целой кате-

¹ main stream – основное, наиболее распространенное мнение.

² Большой юридический словарь / Под ред. А.Я. Сухарева, В.Е. Крутских, 2-е изд., перераб. и доп., М., 2000, с. 115.

³ **Rummel R. J.**, Eliminating Democide and War Through an Alliance of Democracies // International Journal of World Peace 18, 2001, N 3, p. 55-68.

гории населения отражает ту же логику «озверелого» голода, но уже на уровне народа.

Можно ли говорить о такой «арифметике» применительно к геноциду армян или евреев? Лишь в малой степени, поскольку те миллионы (по разным оценкам, до 2 млн. 102 тысяч армян были убиты в 1915-1923 гг.¹, до 5 млн. 860 тысяч евреев в период Холокоста²) мужчин и женщин, детей и стариков, значительно превосходили по числу ту «величину знаменателя», сокращение которой было необходимо для выживания остальной части населения³.

Эта же страшная «арифметика» говорит нам, что недостаточно одних только экономико-демографических и социально-демографических причин для массового убийства армян или евреев, которые получили в XX в. наименование геноцида.

Если геноцид нельзя объяснить (не оправдать!) факторами борьбы за выживание, которые единственные могут быть если не «естественными», природными, то по крайней мере, логичными, следовательно, остается набор тех факторов, которые приходится не только признать бесчеловечными, но и иррациональными, бессмысленными, бесполезными и бесцельными. Речь не идет о массовом безумии турецких националистов, германских или эстонских фашистов, не о социально-психологическом расстройстве, но об извращенной логике, о ложном целеполагании и об обмане и манипуляции массовым сознанием, которыми воспользовались заинтересованные в геноциде группы и организации для достижения своих собственных, узко-корпоративных целей.

И для осуществления собственных задач, в частности, для перераспределения ресурсов (включая как материальные, так и культурные богатства, интеллектуальные достижения, художественное и научное наследие), узкие группы людей использовали идеологию (религиозную, этническую или любую иную) для того, чтобы тысячи «обычных» людей были вовлечены в поражающее по своим масштабам убийство.

Технологические возможности XX в. и инструменты массовой коммуникации позволили изменить организационно-управленческие методы для убийства, которое было предназначено, чтобы освободить территорию и одновременно, выплеснуть недовольство населения на одну, конкретную группу.

Если в Османской империи Геноцид армян был, отчасти, связан с созданием «коридора, ведущего к мусульманским народам России, что подразумевало искоренение армянского присутствия на изменённых территориях» ради объединения всех представителей турецкой расы⁴, то на фашистских территориях уничтожение евреев, как и других представителей не арийской нации, преследовало цель очищения земли для «более высокоразвитых народов» (причем если Герма-

¹ *Ibidem.*

² **Bauer Y.**, A History of the Holocaust, New York, 2001 <http://www.chgs.umn.edu/museum/memorials/auschwitz/>

³ **Aaron Y.**, The Banality of Denial: Israel and the Armenian Genocide, Transaction Publishers, 2004.

⁴ **Astourian S. H.**, Genocidal Process: Reflections on the Armeno-Turkish Polarization, *Hovannisian R. G.*, editor, New York, 1992, p. 68-69.

ния относила к их числу только немцев, то жители захваченных нацистской Германией территорий произвольно трактовали этот «критерий»).

Перераспределение ресурсов, но не в пользу наций, а в пользу отдельных групп, стало одной из причин как самого по себе геноцида армян и евреев, так и последующих проблем признания. Если по итогам Второй мировой войны, ФРГ признала свою ответственность за Холокост и согласилась выплатить огромные суммы компенсаций (если уместно употреблять этот термин, как возмещение причиненных страданий и чудовищных убийств), то для Турции сегодня проблема признания Геноцида армян также представляет серьезный вопрос ответственности – не только моральной, культурной и интеллектуальной, материальной, но и политической.

Здесь и ресурс исключительности, уникальности еврейской нации – ведь признание Израилем геноцида армян поставит это событие в один, чудовищный в своей бесчеловечности, ряд с Холокостом.

Здесь и ресурс исторических связей, которые возникли между Израилем и Турцией более полувека назад, когда, «оказавшись в изоляции на Ближнем Востоке после первой арабо-израильской войны, Израиль был крайне заинтересован в том, чтобы найти себе союзника в этом регионе. Выбор был ограниченным, отношения стали налаживаться с Турецкой республикой, которая стала первым мусульманским государством, признавшим Израиль в 1949 г.»¹. Теперь весьма непросто отбросить эти связи и нарушить близость интересов США, Турции и Израиля на сложной геополитической карте начала XXI в.

Можно упомянуть, в этой связи, и сложные взаимоотношения в целом между Израилем и США, которые отражают и дружбу, и высокий уровень взаимной зависимости и заинтересованности, что также осложняет вопрос признания Геноцида армян, поскольку Турция является не только союзником в НАТО и местом расположения военных баз США на территории в непосредственной близости к Европейскому Союзу и России, но и государством, связывающим юг Европы с торговыми и энергетическими путями из ближнего и среднего Востока. Географическое положение Турции в этом смысле особенно выигрышно, с учетом выхода к Черному и Средиземному морям и контроля над Босфорским проливом. В результате пересечения множества интересов, социокультурная гуманистическая тема признания Геноцида армян тонет в многоголосье мнений, а взывающие к поминанию мертвых голоса звучат тише, чем насущные запросы бизнеса об обеспечении прибыли или требования армии о военном присутствии.

Цель данного материала – не в том, чтобы призвать отбросить интересы живых ради уважения к мертвым. Напротив.

Невозможно строить новые, эффективные, результативные и взаимовыгодные отношения в таком сложном регионе без разрешения вопросов прошлого. Невозможно сегодня для Армении создавать взаимопонимание в бизнесе и утверждать общие коммерческие интересы с турецкими, американскими или израильскими партнерами, не поставив точку в вопросах, которые составляют боль для каждого армянина. Невозможно встать на ноги и идти плечом к

¹ Сулейманов Р. Р., Израиль и проблема признания геноцида армян. <http://www.g.openu.ac.il/kurs/skorb-poznanuya/suleimanov.html>

плечу к экономическому развитию, управленческому процветанию и социально-политическому лидерству в регионе, не залечив «многопоколенческую травму»¹.

Поэтому, когда в 2010 г. и 2014 г. в Ереване была вручена премия президента Армении за значительный вклад в дело признания Геноцида профессорам Израэлю Чарни и Яиру Орому, виднейшим геноцидологам, представителям Израиля, это событие стало признанием глубочайших связей и сложности взаимопонимания между двумя народами, каждый из которых пережил в XX в. свою трагедию, и каждый по своему справляется сегодня с историческим наследием².

Израиль и еврейские ученые и мыслители, общественные и политические деятели уже несколько десятилетий предпринимают попытки затронуть темы признания Геноцида армян. Наиболее известна история Первой международной конференция по вопросам Холокоста и геноцида, провести которую планировалось в июне 1982 года в Иерусалиме с открытием в мемориале Яд ва-Шем. Из 150 докладов, принятых к программе конференции, 5 были посвящены геноциду армян. Но под давлением Турции и заявлений турецких раввинов об опасности репрессий для турецких евреев, МИД Израиля потребовал, чтобы организаторы конференции исключили из программы доклады о геноциде армян. В результате ожесточенных дискуссий и взаимных компромиссов, армянские доклады остались в программе, но мемориал Яд ва-Шем отказал организаторам конференции, и она была перенесена в Тель-Авив. Половина из заявленных 600 участников отказалось участвовать в конференции. Турецкие представители и МИД Израиля требовали от еврейских организаций отменить участие в мероприятии. МИД Израиля и Турция отрицали давление на организаторов и участников, а также угрозу турецким евреям, однако МИД заявил, что призыв отменить конференцию обусловлен «интересами евреев, которые не могут быть озвучены». Несмотря на угрозы организаторы конференции в главе с И. Чарни провели запланированную конференцию, в которую включили и доклады по армянскому вопросу³, которые были изданы среди прочих материалов конференции⁴.

Начиная с 1965 г., когда Уругвай первым признал геноцид армян, его примеру последовали Россия, Франция, Италия, Германия, Голландия, Бельгия, Польша, Литва, Словакия, Швейцария, Швеция, Греция, Кипр, Ливан, Канада, Венесуэла, Аргентина и 43 штата США. Геноцид армян признали также Ватикан, Европейский парламент, Всемирный совет церквей⁵. Вопрос о признании Израилем геноцида армян был внесен в Кнессет в 2011 г. партией МЕРЕЦ и передан на рассмотрение комиссии по образованию, культуре и спорту. 13 мая 2014 г. в Кнессете прошло специальное заседание, на котором обсуждалась

¹ International Handbook of Multigenerational Legacies of Trauma (Springer Series on Stress and Coping), Springer, 1998

² Я не знаю еврея, который не признавал бы Геноцида армян: Анна Азари // Арменпресс, 20 июня 2014 г.

³ **Auron Y.**, op. cit., p. 217-226.

⁴ The Book of the International Conference on the Holocaust and Genocide: Book One: The Conference Program and Crisis. – Tel Aviv, Institute of the International Conference on the Holocaust and Genocide, 1983. См. также: **Bartrop P. R., Steven L. J.**, Fifty Key Thinkers on the Holocaust and Genocide, Taylor & Francis, 2010, p. 67-72.

⁵ Заявление Эрдогана адресовано не армянам, а мировым СМИ (“Новости – Армения”, Армения) <http://inosmi.ru/sngbaltia/20140424/219804083.htm>.

возможность признания геноцида армян до 100-летней годовщины этого события в 2015 г. Ряд парламентариев поддержал эту инициативу. Заместитель генерального директора израильского МИДа, Анна Азари, в интервью заявила, что не знает ни одного еврея, кто не признавал бы геноцида армян. Тем не менее, согласно А. Азари, официальное признание противоречит стратегическим задачам, необходимым для существования Израиля¹. Понимая всю сложность ситуации, в год 100-летия Геноцида армян, когда 24 апреля 2015 г. планируется почтить память погибших армян, представляется важным вывести на явный уровень обсуждения этот вопрос.

Отношение к признанию Геноцида армян служит индикатором человечности всех действующих сегодня режимов, политических и общественных сил, готовых и способных – или не готовых и не способных – принимать жизнь в ее сложной реальности, признавать ее трагичность – и на этом фундаменте строить дальнейшее развитие.

Մրմեն Սահակյան - Հայոց ցեղասպանությունը և Հոլոքոստը

Հեղինակը դիտարկում է XX դարի դաժան իրադարձությունները, հայ ժողովրդի զանգվածային ոչնչացումը՝ Հայոց ցեղասպանությունը և հրեաների ցեղասպանությունը: Հեղինակը փորձում է բացահայտել այդ սարսափելի իրադարձությունների պատճառները և հետևանքները՝ բերելով պատմական ստույգ տվյալներ: Ընդհանրացնելով շատ երկրների առջև ծառայած հարցերն ու դրանց պատասխանները՝ նա հանգում է այն եզրակացության, որ քաղաքակիրթ հասարակություն կառուցելու համար անհրաժեշտ է, որ Հայոց ցեղասպանությունը ճանաչեն առաջատար երկրները, մասնավորապես Իսրայելը և Թուրքիան:

Саакян Армен - Геноцид армян и Холокост

В статье “Геноцид армян и Холокост”, автор рассматривает страшные события двадцатого века, это массовое уничтожение армянского народа - геноцид армян и уничтожение евреев в период Холокоста. Приводя достоверные исторические факты, автор пытается разобраться в причинах и последствиях этих страшных событий. Обобщая поставленные вопросы и ответы перед многими странами мира, автор делает вывод о том, что необходимо признать геноцид армян ведущими странами мира, такими как Израиль и Турция, чтобы строить цивилизованное развитие общества.

¹ Я не знаю еврея, который не признавал бы Геноцида армян: Анна Азари // Арменпресс, 20 июня 2014 г.

ՀԱՅՈՑ ԽԱՉԵԼՈՒԹՅԱՆ ԱՌԱՋԻՆ ՀՈՒՇԱՄԱՏՅԱՆԸ

Բանայի բառեր – Թեոդիկ, Հրանտ Դինք, Արևմտյան Հայաստան, Թուրքիա, Կ. Պոլիս, եղեռն, արքայ, ջարդ, նահատակ, հուշարձան, հիշատակ, գրող, ազգային գործիչ, մտավորական, կրոնավոր, հերոս, վերապրող

Կան գրքեր, որոնք լույսընծայման պահից հավերժության ճամփան են բռնում: Ահա և մեկը դրանցից՝ Թեոդիկի՝ 2010 թ. Ստամբուլում վերահրատարկված «Յուշարձան ապրիլ 11-ի» գիրքը¹: Այն բաղկացած է ներածական, կենսագրական, գրական բաժիններից, համառոտ վերջաբանից և անցյալ դարասկզբին Կ. Պոլսում լույս տեսած մի քանի հայկական թերթերի ու նրանց խմբագիրների մասին հակիրճ տեղեկություններից:

Այս հրատարակությունը, իհարկե, տարբերվում է բուն բնագրից: Միյուրօքի մեր անվանի մտավորական, թարգմանիչ ու մի շարք ուշագրավ գրքերի հեղինակ Դորա Սաքայանի նախաձեռնությամբ ու խմբագրությամբ լույս տեսած այս մեծարժեք հրատարակությունը, ցավոք, մայր հայրենիքում գրեթե անհայտ է: Այս գրքում հիմնականում Նարինգյուլ Թադեոսյանի կողմից առաջին անգամ թուրքերեն են թարգմանված արձակ ու չափածո այն գրական-գեղարվեստական կտորները, որոնք առկա են Թեոդիկի գրքի բնագրում, որը, անկասկած, կրկնակի նշանակություն է հաղորդում ստամբուլյան հրատարակությանը. այն պարունակում է եռալեզու՝ հայերեն, անգլերեն, թուրքերեն, ինչպես ներածական, այնպես էլ տեղեկատվական նյութեր, որոնք պատկերացում են տալիս ոչ միայն Թեոդիկի կենսագրության ու նրա գրքի ընդգրկումների մասին, այլև ներառում են մեր ժամանակների ազգային նվիրյալ Հրանտ Դինքի՝ 2007 թ. Ստամբուլի «Ակոս» թերթում տպած վերջին խմբագրականը՝ «Աղանիի նման անհանգիստ ներաշխարհս» շատ խոսուն վերնագրով, ինչպես նաև նրա կյանքին ու գործին վերաբերող մի նյութ, որը հաստատում է հայտնի ճշմարտությունը, որ «Թեոդիկեն մինչև Հրանդ Տինք» (այսպես է այն վերնագրված) թուրքական իշխանությունների գործելակերպը նույնն է՝ **մորթվում-սպանվում է աղավնի-խաղաղությունը:**

¹ Teodik – Թեոդիկ – Theodik, 11 Nisan Anıtı – Յուշարձան Ապրիլ 11-ի – Memorial to April 11, Istanbul, 2010. Նշենք, որ այն առաջին անգամ տպագրվել է 1919 թ. Պոլսում և վերահրատարակվել Բեյրութում՝ 1985 թ. Մեծ եղեռնի 70-ամյակի կապակցությամբ: Գրքի վերնագրի՝ «Ապրիլ 11-ի» նշումը կատարված է հին տոմարագրությամբ, որը հանգույն է մերօրյա ապրիլ 24-ի:

«Յուշարձան ապրիլ տասնըմեկի»¹ գրքի տպագրությունը նախաձեռնող հանձնախումբը «Վերջաբանի տեղ» վերտառության մեջ այն հույսն է հայտնել, թե գիրքը «առաջիկային աւելի ճոխացած և լիակատար ձևի մը տակ»² կներկայացվի ընթերցողին չկասկածելով, որ այն կարող է լրացվել ոչ միայն XX դարասկզբին Հայոց մեծ եղեռնի գոհը դարձած մարդկանց վերաբերյալ տեղեկություններով³, այլև XXI դարի առաջին տասնամյակում տեղի ունեցած մեկ այլ հայի՝ մեծ մարդասեր Հրանտ Դինքի սպանության մասին վկայությամբ⁴: Այս առումով բնութագրական է գրքի հայտնի հրատարակիչ, թուրքական իրականության մեջ գործուն քննադատ, թուրք ամենաառաջադեմ մտավորականներից մեկի՝ Ռազփ Չարաքուրուի ձևակերպումը, որը վերաբերում է մեր օրերի Թուրքիային. «Ապրիլի 24-ի դեպքերը կը քողարկուին կամ արդարացումներ մեջտեղ կը դրուին, մտաւորականներու վրայ գործադրուող ճնշումները, հաւաքական ձերբակալութիւնները եւ մահափորձերը կը դառնան սովորական երեւոյթներ: Ամէն սերունդ իր սեփական փորձով այս բոլորի վկան եղած է... Չարաղէտ պատմութիւն մը անդադար կրկնած է ինքզինքը» (էջ XXXI-XXXII):

Ասել է թե՛ «Թուրքիան միայն թուրքերին» նշանաբանը հարատև է բոլոր ժամանակների համար, ասել է թե՛ ոչինչ չի փոխվելու նաև այսուհետ, և թուրքը միշտ մնալու է ավելի ու ավելի անզիջող ու մարդասպան: Գրքի հրատարակության այս տարբերակում որպես վերն ասվածի հաստատում է հնչում Դինքի խոսքը. «Եթէ զիս դատապարտեն, օդանաւով կամ նաւով չէ, այլ ժողովրդիս պէս, անոնց գացած ճամբով պիտի հեռանամ երկրէն, ոտքո՛վ» (էջ XXXII):

Ընթերցողի ուշադրությանը ներկայացվող այս գրքի շապիկին պատկերված է կանգուն ու շեն պատի վրա մուլախոտի նման տարածված թփի սև մանրապտղի հատիկներով մի պատկեր-նկարագարդում: Այն ասես խորհրդանշում է հայ ժողովրդին պատուհասած այն սև մահն ու ավերածությունը, որ համատարած էր այդ պտուղների նման ու փաթաթված հայության մարմնին, որ անանուն էր իր կիրառման օրերին, իսկ հետո **Մեծ Զուլում** ու **Մեծ Եղեռն** անունները ստացավ: Այդպես, այդ մանրապտղի նման ջարդարար թուրքը կպել էր հայ մարմնին՝ ամեն ինչ քանդելով ու ավերելով պատ հիշեցնող աշխարհի անտարբեր հայացքի առջև: Թեև գրքի նյութը արյան մասին է, սակայն շապիկի նկարիչը կարմիր գույնով է ձևավորել միայն

¹ «Յուշարձան ապրիլ տասնըմեկի», հաւաքեց ու խմբագրեց Թեոդիկ, Կ. Պոլիս, 1919:

² Teodik – Թեոդիկ – Theodik, էջ 255:

³ Հարկ է կարևորել գրքի վերջում Դ. Մաքայանի զետեղած ապրիլյան մեր 761 գոհերի անվանացանկը, որը բացակայում է Թեոդիկի գրքի բնօրինակում: Ընդ որում, այն ներկայացված է երկու լեզվով՝ թուրքերեն և հայերեն: Տե՛ս նույն տեղում, էջ 256-269 (այս գրքից բերվող բոլոր մեջբերումների էջերը այսուհետ կնշենք տեղում):

⁴ Ուստի միանգամայն օրինաչափ է, որ գրքի սույն հրատարակությունը նվիրված է Հրանտ Դինքի հիշատակին: Առաջին էջի վրա նշված է՝ In memoriam: Hrant Dinck 1954-2007:

թուրքերեն վերնագիրը, և դրան հակառակ՝ սպիտակով են գրված հայերեն ու անգլերեն վերնագրերը¹: Բուն կարմրի իմաստը գրքում հնչում է որպես սև խարան՝ ուղղված օսմանյան հանցագործ պետությանը:

Մեծ խորհուրդ ուներ նաև Թեոդիկի հուշամատյանի 1919 թ. հրատարակության շապիկը, որի վրա հենց այդ օրերին Կ. Պոլսի Թագսիմի հրապարակի մոտ գտնվող Սուրբ Հակոբ եկեղեցուն կից հայկական գերեզմանատանը կանգնեցված «Յուշարձան Ապրիլ տասնըմեկի» կոթողի լուսապատկերն է: Այդ հուշարձանը քեմալականների՝ Կ. Պոլսի նոյեմբերյան գրավումից հետո «անհետացավ» (այդ վայրում այժմ հյուրանոց ու ռադիոտուն է կառուցված): Հուշարձանը պատվանդանի վրա բարձրացող անհամաչափ քարակոթող է, որի առաջին պլանում և հեռապատկերում բարձրաքանդակի ձևով պատկերված է աքսորի ճանապարհը բռնած մարդկանց մի խումբ՝ հալածված հորդ անձրևից ու քամիներից: Հուշարձանի պատվանդանի առաջամասում զոհերի կորուստն են ողբում ձուլածո երկու սգավոր կանայք: Հուշարձանի լուսապատկերը ասես խտացումն էր Թեոդիկի գրքի բովանդակության:

Սկիզբ առնելով 1915 թ. ապրիլ 24-ի սև գիշերից՝ Մեծ եղեռնը ձգվեց Առաջին համաշխարհային պատերազմի ամբողջ ընթացքում՝ հայության հոգում սփռելով մահվան մի լռություն, որը անընդհատ գոռում է ու գոռալու է միշտ էլ: Թեոդիկի գիրքը այդ պատմությունն է մեզ ներկայացնում՝ շեշտելով, թե հայության դեմ օգտագործված դաշույնը կռանվել էր շատ ավելի վաղ:

Մուդրոս նավահանգստում 1918 թ. կնքված զինադադարից անմիջապես հետո՝ 1919 թ., պոլսահայությունը ձեռնարկեց անմեղ զոհերի հիշատակը հավերժացնող հարգանքի ու սգո միջոցառումների շարք, որոնցից մեկը եղավ դրանք նախաձեռնող հանձնախմբի դիմումը ժամանակի հայտնի մտավորական, գրասեր ու բնագրահավաք, Պոլսի «Բիզանդիոն», «Ծաղիկ», «Մանգումեի էֆթար» և այլ թերթերում տպագրված մի շարք հոդվածների հեղինակ, «Ամենուն տարեցոյցի» համբավավոր խմբագիր-հրատարակիչ, «Ճանչվոր դեմքեր» և «Կադանդ» գրքերի հեղինակ Թեոդիկին՝ Թեոդորոս Լապճինճյանին (1873-1928)² առաջարկելով կազմել մեր բազում նահատակների անձն ու գործը ներկայացնող գիրք-հուշամատյան: Գրքի հեղինակի ընտրությունը պատահական չէր նաև մեկ այլ տեսանկյունից: Խոսելով Թեոդիկի մարդկային որակների մասին՝ Շահան Շահնուրը նրան նվիրված իր հոդվածում³ նշում է հատկապես գրի նկատմամբ նրա ունեցած մեծագույն պատասխանատվությունը՝ շեշտելով, որ տպագրվելիք նյութը, որպես օրենք,

¹ Տեղեկացնենք, որ կազմի և գրքի համակարգչային ձևակերպումը կատարել է Մարո Մանավյանը, իսկ կազմի լուսանկարը հրատարակիչներին է տրամադրել նկարչուհի Անահիտ Աբրահամյանը:

² Թեոդիկը ծնվել էր վրանի տակ, երբ հերթական անգամ հրդեհ էր բռնկվել Կ. Պոլսում, և մահացել ազգային մեկ այլ «հրդեհում»՝ Փարիզի այն դատարկ խցում, որը վրանից գրեթե չէր տարբերվում:

³ Տե՛ս **Շահնուր Շ.**, Զոյգ մը կարմիր տետրակներ, Պէյրուս, 1967:

մի քանի անգամ ճշտվում ու ստուգվում էր նրա կողմից և նոր միայն հրատարակվում:

«Եւ ինչպէ՞ս դիմադրել հրէշային բան մը, որ անանուն է»¹, – գրել է Շ. Շահնուրը: Ամեն հայի մտատանջող այս հարցի պատասխանը Թեոդիկը տալիս է իր 130 էջանոց գրքով՝ **ասելով՝ շարունակել նահատակների գործը, շարունակել ապրել, բայց ապրել հիշելու վ:**

Թեոդիկը ձերբակալված², ապա Տավրոսի փեշերը արքայրված հայ մտավորականներից էր, որի կյանքը ասես մարմնավորումն է արևմտահային բաժին հասած ծանր ճակատագրի: Աքսորական Թեոդիկին ուղեկցող նամակում նշված է եղել. «Մահը տեղեկացնել հեռագրաւ»³: Հայթայթված կեղծ անձնագրով ու հայրենասեր մի քանի հայ երիտասարդների գործունեության շնորհիվ նրան հաջողվել է ազատվել: 1918 թ. վերադառնալով արքայից՝ Թեոդիկը ձեռնամուխ է եղել պոլսահայ գրական ու մշակութային կյանքի վերականգնման տքնաջան աշխատանքին, ձեռնարկել 1916-1920 թթ. «Տարեցոյցի» միացյալ համարի տպագրությունը, թղթակցել «Ժամանակ», «Վերջին լուր» և այլ թերթերի: «Բարեմիտ եւ պարկեշտ» (Շ. Շահնուր) այս մարդը դժբախտ է եղել նաև ընտանիքով. հյուժախտից մահացել են որդին ու կինը՝ միշտ կարոտ օրվա հացի (նրա կինը «Ամիս մը ի Կիլիկիա» գրքի հեղինակ Արշակունիի Թեոդիկն էր (Ճեզվեճյան): 1922 թ. քեմալականների կողմից Կ. Պոլսի գրավումից հետո շատերի պես նա հեռացել է օսմանյան պետության մայրաքաղաքից: Անցնելով Հունաստան՝ ուսուցչություն արել Գորֆու կղզում ապաստանած հայ որբերի համար, տեղափոխվել Կիպրոսի Մելքոնյան վարժարան, ապա մեկնել Փարիզ, 1924-1926 թթ. Փարիզում, Վիեննայում ու Վենետիկում շարունակել իր տարեցույցների լույսընծայումը: 1928 թ.՝ հերթական լույս տեսնելիք «Տարեցոյցի» նյութերը սրբագրելիս էլ կաթվածահար մահացել է:

Թեոդիկը իր ժամանակի այն գրական մարդկանցից մեկն է, ով միշտ գտնվեց «պատնեշին վրայ», անմնացորդ նվիրում ցուցաբերեց դեպի մատենագրությունը: Նա հավաքում էր ու գնում, հայթայթում էր ու անգամ մուրում ձեռագրեր, գրքեր, գրություններ, կենսագրականներ, թերթերի, ամսագրերի համարներ ու էջեր: Նրա այս մատենամոլությունը հանգեցրել էր նրան, որ իր տան հազարավոր հատորներից բաղկացած գրադարանը բարձրացել էր մինչ ձեռուն, որը պատճառ էր դարձել նրա ընտանիքի ծայրագույն աղքատության, քանի որ ձեռքն ընկած ամբողջ նյութական միջոցները ծախսում էր այդ ամենը ձեռք բերելուն: Բայց Թեոդիկը միայն գրահավաք չէր: Նա հեղի-

¹ Նույն տեղում, էջ 28:

² 1915 թ. հրատարակած իր «Ամենուն տարեցոյցում» Գլադստոնի ճառը տպագրելու պատճառով օսմանյան իշխանությունները նրան դատապարտել են մեկ տարվա բանտարկության:

³ Տե՛ս **Շահնուր Շ.**, նշվ. աշխ., էջ 31:

նակն է մի շարք գրքերի¹, բոլորը համառորոնումների ու անխոնջ աշխատասիրության արդյունք: Ուրեմն, իրոք որ, բոլորովին էլ պատահական չէր, որ 1919 թ. հենց Թեոդիկին առաջարկվեց կազմել «Յուշարձան ապրիլ տասներմեկի» հուշամատյանը:

1908 թ. թուրքական սահմանադրության (Թեոդիկը այն անվանում է «խաբեպատիր եւ աղէտալի») պատճառած ոգևորությունը, որն ընդհատվեց 1909 թ. կիլիկյան կոտորածներով և ապա անթեղվեց 1913-1914 թթ. հայ գրի ստեղծման և հայերեն տպագրության հոբելյաններով, արևմտահայությունը 1918-1922 թթ. ոգևորության ևս մի կարճ ժամանակաշրջան ապրեց²: Պատերազմում Թուրքիան պարտվել էր արագ աճում էր քաղաքի հայ բնակչության թիվը (այն շուտով հասավ նախապատերազմականի սահմաններին), լույս էին տեսնում տասնյակ հայկական թերթեր ու ամսագրեր, տպագրվում էին գրքեր: Երբ Թեոդիկը ձեռնարկել էր իր գրքի նյութերի հավաքումը, վերապրած հայերի մի մասը հավատացած էր, թե Թուրքիայի կործանումը վերջնական է ու անդարձ. չէ՞ որ ստեղծվել էր «պատերազմի և տեղահանության հանցագործությունների հետաքննության» հանձնաժողովը, ձերբակալվել էր ջարդերի ու աքսորների կազմակերպիչների մի մասը: Քիչ չէր նաև այն մարդկանց թիվը, ովքեր կարծում էին, թե Հայաստանի վերականգնումն ու ազգի ազատությունը արդեն իրողությունն է: «Հայութեան լուսապայծառ արևը... ահա՛ իր կենսառոյգ ճառագայթները կ'արձակէ», - գրում էր այդ օրերին Բյուզանդ Պոյաճյանը (էջ 223):

Ինչպես նախորդ տասնամյակներում, այդ տարիներին ևս հայությունը Արևմտյան Հայաստանի ազատագրման հույսը շարունակում էր կապել մեծ տերությունների հետ՝ կարծելով, թե Ֆրանսիան, Անգլիան, Ռուսաստանը, Ամերիկայի Միացյալ Նահանգները... ուր որ է կբերեն այդ ազատությունը և այն էլ՝ ոչ թե մեկ, այլ «երեք-չորս հատ ազատություն»:

Աքսորից վերադարձողները հրապարակը լցրել էին տեսածի ու լսածի պատմություններով ու հուշերով: Այդ մարդկանց խոսել ու գրել էր տալիս տառապանքի աննախադեպությունը: Նկատի ունենալով զգացածն ու ապրածը թղթին հանձնելու այդ ոգևորությունը՝ Արշակ Ալպոյաճյանը իրավացիորեն գրել է. «Կեանք ու ոգևորություն կը տեսնվի, միայն ընտրութիւնն է, որ կը պակսի»³:

Թեոդիկի գրքի արժանիքներից են հենց այդ «ընտրության» ապահովումը, սպանդի սարսափելի դեմքի իրական պատումի ստեղծումը և, մանա-

¹ Տե՛ս օրինակ՝ **Թեոդիկ**, Տիպ ու տառ, Կ. Պոլիս, 1912, *նույնի՛* Ձուլումը եւ մեր որբերը, Կ. Պոլիս, [1921], *նույնի՛* Գողգոթա թրքահայ հոգևորականութեան եւ իր հօտին աղէտալի 1915 տարիին, հ. առաջին (Ա մաս), Անթիլիաս, 1966:

² Կ. Պոլսում լույս տեսած իր «Ձուլումը եւ մեր որբերը» գրքում Թեոդիկը այն բնութագրում է «երեւութապես փրկարար»: Տե՛ս **Թեոդիկ**, Ձուլումը եւ մեր որբերը, էջ 19:

³ «Կոչնակ», 1921, էջ 214:

վանդ, սպանդ երևույթի ընդհանրական լինելու ցուցադրումը, քանի որ մյուսները պատմում էին լոկ մի դեպքի կամ սպանության մասին:

Այո՛, եղեռնը **պատմվում էր**, բայց այն հար մնալու էր **անպատում**, քանի որ սպանողը առհասարակ հնարավոր չէ բառերով պատմել: Թեոդիկը իր գրքով հիմք է դնում եղեռնապատումի ավելի զգաստ, ծավալուն ու որքան հնարավոր է ամբողջական պատմությանը: Այն, ըստ էության, **հավաստի վկայությունների մի ամբողջություն է, պատմական արժեք ներկայացնող վավերաթուղթ**: Թեոդիկը, ինչպես նշվեց, կրել էր աքսորի բոլոր տառապանքները և վերապրողներից մեկն էր: Բայց արդյո՞ք կենդանի մնալը երջանկություն էրավ նրա ու նրա նմանների համար: Իրեն ծանոթ ու կիսածանոթ, ինչպես և անծանոթ ամեն մի նահատակ հայի վերաբերող խոսքը, բառն ու տողը գրելիս արդյոք նա մշտապես չի՞ վերապրել նրանց կրած տառապանքները, ձեռքն ընկած ամեն մի նկարի հետ չի՞ զգացել նրանց մայրերի, հայրերի, երեխաների ու հարազատների կսկիծները: Չէ՞ որ հայտնի ճշմարտություն է՝ երբ տեղեկանում ես մարդկանց գործերին ու նայում նրանց նկարներին, նրանք էլ նայում են քո գործերին, նայում են քեզ՝ ասես հարցնելով քո ապրած կյանքի ու կատարած գործերի մասին: Եվ երբ Թեոդիկի գիրքը լույս ընծայվեց, կարելի է ասել, որ **ապրիլյան զոհերը ներկա էին ու վկայություն էին տալիս**: Ու թեև մորմոքող վերքը շատ թարմ էր, և աղետի ծավալները, կիրաված մեթոդները դեռևս պատված էին քողով, սակայն, իր տեսակի մեջ լինելով առաջինը, ինչպես իրավացիորեն նշում է առաջաբանի հեղինակ Տիգրան Զավենը, Թեոդիկի գիրքը հաստատում էր «Գաղափարին յաղթանակը Բիրտ Ուժին վրայ» (էջ E):

Իր գրքում Թեոդիկը չի խտացնում գույները, հեղինակային հավելումներ չի անում, քանի որ ներկայացվող փաստերը ինքնին շատ խոսուն էին, և ինքն էլ այն համոզումն ուներ, որ **միմիայն ճշմարտությունը կարող է նրանց հիշատակի հաստատուն երաշխիքը լինել**: Եվ իրոք, գիրքը լայն բացված դարպաս է՝ հայ ժողովրդի նահատակության մի մասը ճանաչելու, մահախուճապ սերնդի ապրած սարսափների մեջ խորանալու, նրանց կրած անմարդկային տառապանքների ամբողջ ահավորությունը զգալու համար:

Հեղինակը հիշատակում և արձանագրում է զոհ գնացած 761 մարդու կյանքի պատմություն: Երբ կազմվում էր այս գիրքը, շատ նահատակների անուններ դեռևս հայտնի չէին: Հեղինակը ծրագրել էր նրանց մասին գրել «Յուշարձանի» Բ. հատորում, որը մասամբ իրականացրեց 1920-1921 թթ. շարադրված «Գողգոթա Թրքահայ Հոգեւորականութեան» գրքում, ուր ընդգրկված են միայն կրոնական գործիչները: Թալասի հայության տված զոհերի մասին, օրինակ, Թեոդիկը 1919 թ. գրում է. «... առայժմ հազիւ մէկ հոգի կարելի էր մեզ յիշատակել, ներքին գաւառներու հետ լայն յարաբերութիւններէ զուրկ ըլլալով դեռ» (էջ 135): Նպատակ ունենալով որքան հնարավոր է իր ժողովրդի մահագրության ստույգ և ծավալուն պատմությունը շարադրել՝

հեղինակը կանգնել է նաև այն բարդության առջև, որ ոչ միայն պատմագրի, այլև մարդկային կարողության սահմաններից դուրս է՝ ճշգրիտ պատկերը ներկայացնել այն լլկումների, խոշտանգումների, որոնց ենթարկվել էին իր ազգակիցները: Նյութի պատճառած հոգեբանական բարդություններից գատ՝ Թեոդիկը պետք է հաղթահարեր նաև անհրաժեշտ տվյալներ հավաքելու դժվարությունները. դիմեր ականատեսներին ու արքայներից վերադարձածներին, կուսակցական ու կրոնական անձանց, խմբագրություններ վազեր, նամակներ, խնդրագրեր ու դիմումներ գրեր, որի համար ժամանակ ու ջանքեր էին պահանջվում, մինչդեռ ժամանակ գրեթե չկար:

Թեոդիկը իր գրքում օգտագործել է նաև զավատներից եկած նամակներ, որոնցից մեկը Մուշի առաջնորդարանի քարտուղար Նազարեթի՝ Կ. Պոլիս ուղարկած գրությունն է. «Մշոյ դաշտեն 5000 հոգի ազատած են, մինչդեռ 200 000 էին» (էջ 129): Նշենք, որ Թեոդիկի հենց այդ տքնաջան աշխատանքի շնորհիվ է, որ մենք ունենք որոշ գրողների ու գործիչների (Է. Ակնունի, Մ. Կյուրճյան, Ռ. Ջարդարյան, Ն. Տաղավարյան, Ս. Բյուրատ, Գ. Բարսեղյան և այլք) ինքնության տվյալները՝ ինքնակենսագրականներ, գրություններ, նաև ուշագրավ նկարներ: Ի դեպ, նման գիրք ստեղծելու ամենամեծ դժվարություններից էր նաև ներկայացվող դեմքերի լուսանկարների հայթայթումը՝ այդ օրերի համար ոչ դյուրին մի բան: Իրողություն էր, որ օսմանյան իշխանությունները իրականացրած խուզարկությունների ժամանակ տարել էին ամեն բան՝ գրքեր, ձեռագրեր, փաստաթղթեր, լուսանկարներ: 1908 թ. թուրքական հեղափոխությունը խայծի նման Կ. Պոլիս էր հավաքել արևմտահայության ամբողջ մտավոր սերունդը, և դա ողբերգական եղավ այն առումով, որ ոչ միայն իշխանություններից մեծ ջանքեր չպահանջվեց ձեռքակալությունների ու արքայի ծրագիրը իրագործելու համար, այլև ոչնչացրեց բազում մտավոր ու մշակութային արժեքներ:

Թեոդիկը վկայում է, որ այդ օրերի համար սովորական մի բան էր որոնվող մարդուն չգտնելու դեպքում նրա հարազատներին արքայելը: Հաճախ ձեռքակալությունների մարմաջը հասնում էր զավեշտի: Ձեռքակալվում էին նույն անուն-ազգանունը ունեցող բոլորովին այլ մարդիկ: Այդպես, «Ազատամարտի» Հրաչի (Հայկ Թիրաքյան) փոխարեն արքայ էր ուղարկվել մի այլ անձ, մանկավարժ Մկրտիչ Կարապետյանի փոխարեն՝ մի ուրիշ հայ, հեղափոխական Ռոստոմի փոխարեն նահատակության էին ենթարկել մի ուրիշ Ռոստոմ Ռոստոմյանի, իսկ գարահիսարցի Գառնիկ Պոյաճյանին ձեռքակալությունից ազատել էին՝ պայմանով, որ երեսուն ոսկի (այն ժամանակվա համար չնչին մի գումար) փոխհատուցի: Եվ քանի որ չի ճարվել այդ գումարը, նրան նորից են բանտարկել. «Իր հուսկ բանքը, խոստովանահորը ուղղեալ, «Տեր Պապա, գնա՛ ըսէ, որ 30 ոսկի չունենալուս համար կը կախուիմ կոր...», – գրում է Թեոդիկը (էջ 101):

Այն, որ օսմանյան իշխանությունների համար նշանակություն չունեի, թե

ովքեր են ձերբակալվում, ժամանակին գրել է նաև Շ. Շահնուրը իր «Զոյգ մը կարմիր տետրակներ» գրքում. «... Շաւարշը (խոսքը «Ազատամարտ» թերթի խմբագիր Շավարշ Միսաքյանի մասին է – *Ս. Ա.*) ձեռք անցնելու մոլուցքէն բռնուած, ոստիկանութիւնը բարակ սանտրէ անցուց Պոլիսը, եւ իրենց թաքստոցէն դուրս քաշեց բազմաթիւ դողահար և դալկադէմ Շաւարշներ... Շաւարշները միշտ Հայ չէին. կար յոյն Շաւարշ մը»¹:

Իշխանությունները մարդկանց ձերբակալելու համար գործադրել են ամենաստոր միջոցները, դիմել նենգ հնարքների: Թեոդիկը գրում է, որ Հրանտ Աղաճանյանին կալանավորելու համար վերջինիս հասցեով ուղարկվել է ազգային գործիչ Փաստրմաճյանի կեղծ նամակը, որի հիման վրա հասցեատերը մեղադրվել է իշխանության դեմ դավադրելու հանցանքով:

Քանի որ անհնար էր հայ ժողովրդի միջից հանել ազատության գաղափարները, հարկ համարվեց սպանել մարմինը, ժողովրդին անճիտելու համար նախ և առաջ վերացնել մտքի, խոսքի ու հավատի մարդկանց, որը նշանակում էր նաև կասեցնել հայ ժողովրդի մտավոր ու մշակութային առաջընթացը: Աքսորյալների առաջին խմբերը կազմված էին գրողներից, թերթերի ու հանդեսների խմբագիրներից, կուսակցականներից ու կրոնավորներից: Իսկ համատարած ջարդը իրեն երկար սպասել չտվեց: Մեղադրվում էին հին ու նոր մեղքերի համար. ասենք՝ մասնակցություն 1890 թ. Գում-Գափուլի կամ 1895 թ. Բաբը Ալիի խաղաղ ցույցերին: Էջմիածնի կաթողիկոսական ընտրությունների պատվիրակ լինելու համար կախսադան բարձրացվեց վաճառական Կարապետ Ճամճյանը, իսկ կեսարացի Տետեյան եղբայրներին բանտարկել էին Թեոդիկի «Տարեցոյցին» բաժանորդագրված լինելու համար: «Յանկարծական Տեղահանութեան երեւոյթին տակ տեսակ մը Զուլում էր ատիկա. բռնի հաւատափոխութիւն, անլուր հարստահարութիւն եւ զարհուրելի սպանոյթ», – գրում է Թեոդիկը (էջ 121), տեղահանություն, որ ընդգրկել էր բնակչության բոլոր շերտերը՝ թարգմանիչներ, դերասաններ, երաժիշտներ, արհեստավորներ, ուսանողներ, դեղագործներ, պրոֆեսորներ (այդ թվում և՛ թուրքերենի): Մտվար են եղել մանավանդ ազգային ժողովի անդամների, արտասահմանյան բարձրագույն հաստատությունների, Կ. Պոլսի կրթական օջախների շրջանավարտների շարքերը: Թուրքական իշխանությունները ձերբակալեցին նաև իրենց բանակում ծառայող հայ զինվորներին ու բժիշկներին՝ այդ ամենը ուղեկցելով գույքի և ունեցվածքի բռնագրավումներով ու թալանով, որը իրականացնելու համար բանտերից ազատեցին հազարավոր մուսուլման քրեածին տարրերի, ովքեր սիրով զինվորագրվում էին որպես **չեթե** (թուրքական ոչ կանոնավոր զորքի զինվոր, որը զբաղվում էր թալանով ու սպանություններով):

Կեսարիայի և Թալասի մասին վկայաբանելիս Թեոդիկը գրում է, որ կառավարանների քանակով այդ բնակավայրերը ամենից մեծաթիվն էին. «Այդ

¹ Տե՛ս **Շահնուր Շ.**, նշվ. աշխ., էջ 30-31:

օրերուն էր, որ յիսունը չորս հոգի մարտիրոսացան» (էջ 131): Իր «Գողգոթա Թրքահայ Հոգեւորականութեան» գրքի ներածականում Թեոդիկը գրել է. «Դիտելի է, որ թուրանեան միտքը կրնայ սլացք առնուլ մինչեւ հանճար, երբ նօթճե (նյութել – *Ս. Ս.*) դաւ և ոճիր»¹:

Եվ արևմտահայության ոսկե ծաղիկը զանգվածաբար Գողգոթա քշվեց՝ նահատակվելու Բագինի վրա՝ ծեծ, տանջանք, կաղախան, մորթոտում, քարյուղով հրկիզում, հրացանազարկում՝ սովորական բաներ՝ կրկնվող ամեն օր ու ժամ: Թուրքի գազանային բնագոյր ասպարեզ էր հանել տաժանքի բազում ձևեր՝ «... ներբան տաղել, եղունգ փետել, լինտեր խորտակել, մօրէ մերկ՝ գլխիվայր կախել, մատերու պճեղին փայտէ բեւեռ մխել, լանջուկը գելուլ, աչք փորել, ոտք պայտել»²:

Իր գրքում հայության նկատմամբ կատարվածը Թեոդիկը համարում է նախօրոք ծրագրված: Գրեթե «**գիտական ճշգրտությամբ**» վարվող այդ գազանությունները կարող էին անհավանական թվալ, սակայն ըստ տասնամյակներ շարունակ թուրքերի կողմից դեպի այլազգիները և մանավանդ հայերը դրսևորած նենգ քաղաքականության՝ կռահելի էին: Ի պատասխան պատերազմը սկսելու առիթով հայկական որոշ շրջաններում ծագած ոգևորության, ինչպես վկայում է Կոստան Զարյանը, խոսել է նաև Զոհրապը. «Դուք տաճիկները չէք ճանչնար... Ես մօտեն կը դիտեմ ամեն բան... Կ'ըսեմ ձեզի, ինձ համար այլևս կասկած չկայ, որ այս անգամ անոնք վերջ պիտի տան թե՛ մեր հարցին, թե՛ մեզի: Այո՛, այս անգամ անոնք պիտի օգտագործեն պատմական եզակի պարագաները եւ անխնայ պիտի ջարդեն: Այդպիսի հրաշալի առիթ է կուգեք որ շուները չօգտուի՛ն... Մեծ պետությունները զբաղած՝ սահմանները փակ»³: Իրոք որ, Օսմանի մարդակեր ժառանգները ամեն ինչ կատարեցին գերագույն հետևողականությամբ ու սառնասրտությամբ՝ իրենց ծրագրերն ու գործունեությունը մշակելով ամենայն մանրամասներով: Դրա ապացույցներից է նաև այն, որ ձերբակալություններն ու աքսորները ամբողջ Թուրքիայի տարածքում սկսվեցին միաժամանակ ու իրականացվեցին մինչև վերջ: Որպեսզի ժողովրդին զրկեն ինքնապաշտպանությունից, կառավարությունը հայ երիտասարդությանը տարել էր պարտադիր զինվորական ծառայության, տներից հավաքել անգամ ճաշի դանակները, հայ լինելու «անքավելի մեղքով» տեղահանել ոչ միայն աշխատունակ մարդկանց, այլև կանանց ու երեխաներին: Այդ սև շրջանի մասին խոսելիս Թեոդիկը հաստատում է, որ Կ. Պոլսի Մեզրեի բանտը ամեն օր նոր մարդկանցով էր լցվում, և ամեն օր նոր խմբեր էին մեկնում դեպի Զանդրիի, Այաշի աքսորավայրերը՝ այնուհետև Դեր-Զորի անապատները տարվելու համար՝ ավազուտների մի անհայտու-

¹ **Թեոդիկ**, Գողգոթա Հայ Հոգեւորականութեան, Նիւ Յորք, 1985, էջ 2:

² Նույն տեղում, էջ 4:

³ «Գրիգոր Զօհրապը ժամանակակիցների յուշերում եւ վկայութիւններում», Երևան, 2006, էջ 265:

թյուն, որտեղ մեկնած մարդկանց գերեզմանատեղն անգամ հնարավոր չէր ճշտել (նրանցից էր և գրող Երուխանը՝ Երվանդ Սրմաքեշխանյանը): Տառապանքի այդ ճամփաներին շատերը մահացան քաղցից ու համաճարակներից, գետամույն եղան Եփրատի ջրերում, իսկ մեծ մասը զոհ դարձավ չեթեական, քրդական ու մուսուլմանական այլևայլ մարդասպան հրոսակախմբերին: Իհարկե պատահում էին և վրիպումներ: Օրինակ, ինչպես վկայում է Միքայել Շամտանճյանը՝ գրող Արամ Անտոնյանը հրաշքով վերապրողների թվում էր հայտնվել այն դիպվածով, որ ճանապարհին կոտորվել էր ոտքը, և ուղեկցող ոստիկանները նրան նետել էին հիվանդանոցներից մեկը ու ... մոռացել (էջ 227):

Թեոդիկի գիրքը թե՛ գրական, թե՛ պատմագիտական և թե՛ ազգագրական արժեք ներկայացնող հուշարձան է, թուրքական բռնակալության կողմից հայերի նկատմամբ իրականացված եղեռնի՝ ցեղասպանության անժխտելի վկայություն, ինչպես ներկայացված ու հիշատակված, այնպես էլ բոլոր հայ նահատակների սուրբ անվան հիշատակի արժանի տուրք: Գիրքը, ինչպես և նրա շապիկի վրա պատկերված հուշարձանը, եղեռնի զոհերի **հիշատակի առաջին գործնական արձագանքները** եղան հայ իրականության մեջ: Մինչև այս գրքի տպագրությունը քչերը գիտեին կատարվածի ամբողջ սարսափների, զոհերի անունների, նրանց մահվան մանրամասների, նահատակների՝ նախկինում կատարած գործերի մասին:

Առաջին զոհը, ում անդրադառնում է հեղինակը այս գրքում, փաստաբան, գրող, հրապարակախոս և ազգային գործիչ Գրիգոր Ջոհրապն է: Գրողին նվիրված խիստ համառոտ այդ էջում Թեոդիկը կենսագրական մի քանի տվյալներ է հաղորդում և նրան բնութագրում որպես թափանցող ու պայծառ իմացականություն, «կնճռոտ հանգուցները» քակող, նաև «անստերիւր (անսխալ, ճշմարիտ – Մ. Ա.) տրամաբանութեան» դրոշմը պահող, «գրակալութեան մէջ կարկառուն դէմք», նորավեպի «հոյակապ վարպետ»¹ և այլն:

Իր գրքում Թեոդիկը նույն ջերմությամբ ու ափսոսանքով է գրում հայ գրականության մյուս մեծագույն դեմքերի՝ նահատակված Վարուժանի, Միամանթոյի, Ռ. Սևակի (նա ոչ միայն բժիշկ էր, այլև զինվորական ծառայության մեջ էր թուրքական բանակում), ազգային, քաղաքական ու կուսակցական գործիչներ Հարություն Շահրիկյանի (Ատոմ), Գարեգին Չազայանի (Գ. Խաժակ), Խաչատուր Մալումյանի (Է. Ակնունի), Տիրան Քելեկյանի ու շատ-շատերի մասին՝ իր խոսքին կցելով նրանց ստեղծագործություններից, գրություններից, ինքնակենսագրականներից, նամակներից հատվածներ ու պատառիկներ, որոնք մեկ անգամ ևս հայելիացումն են դառնում ոչ միայն այդ մարդկանց գրական ու ազգային վաստակի, այլև հաստատումը և հանձնարարականը հայ ժողովրդի անցած ու անցնելիք

¹ Թեոդիկը առաջիններից մեկն էր, որ Ջոհրապին այս որակումն է տալիս, որը, ըստ էության, քիչ է տարբերվում «նորավեպի իշխան» հանրահայտ բնութագրումից:

կյանքի ճանապարհի, խոսքեր, որոնք այսօր ևս խիստ արդիական են հնչում: Վերհիշենք է. Ակնունու «Հայրենիք» գրությունից մի հատված. «Մայր–Հայրենիքից դուրս՝ Հայ ժողովուրդը ազգ չէ, այլ փշրանք, թափթփուկ, անպէտ եւ անկարելորդ: Երկիրն է նրա պատմական դերի բեմը, նրա կուլտուրական բաղձանքների հնոցը: Թափառական, շրջիկ կեանքը, տարագրութիւնը՝ սպանեց հրէական տաղանդաւոր ազգը, նա մեզ էլ կը սպանի՝ հասցնելով ազգը հայկական ջիւղութեան:

... Մեզանից աւելի հալածական ... նախնիքը՝ տանջանքների բովից անցնելով՝ մեզ թողին մի մեծ ժառանգութիւն – Հայրենիք: Ի՞նչ, մի թէ մենք պետք է մեր ապագայ սերունդին Հայրենիքի փոխարէն թողնենք լոկ հայկական գաղութներ, ցիրուցան օվկէանի այս եւ այն կողմը» (էջ 15):

Սա հենց հեղափոխական տրամադրությունների բովում ազգային մտածողության մեջ ծնված հայրենասեր արևմտահայության՝ իր երկրին ու հողին անմնացորդ նվիրման այն բարձր գաղափարի արտահայտությունն էր, որ իր հիմքում ուներ մեկ ու միակ պատգամ՝ **արևմտահայությունը իր ազատությունը գտնելու համար միայն մի վայր ունի՝ ազատագրված Արևմտյան Հայաստանը:**

Գրքում Թեոդիկը նաև ներկայացնում է գրող Գեղամ Բարսեղյանի կենսագրությունը, նկարը և փոքրիկ մի հատված նրա «Խոնարհ հերոսներ» գրությունից: Թեոդիկի բնութագրմամբ՝ այդ «խոստումնալից տաղանդը»՝ «Մեհյանի», հեղափոխական «Ազատամարտի» ու «Ազդակի» խմբագիրը, լինելով դաշնակցական կուսակցության ակտիվ գործիչներից, օսմանյան իշխանությունների կողմից հրապարակային կախաղան էր բարձրացվել Կ. Պոլսում: Հենց այս խաչելության պատկերից է ծնվել Կոստան Զարյանի լավագույն բանաստեղծություններից մեկը՝ «Ասացուած կախաղան բարձրացողի համար».

Այսօր քաղաքում,
մեծ հրապարակում,
մարդիկ հրեշտակի –
կում-կում
արին են խմում¹:

Հայ մտավորականներին ու գործիչներին կախաղան բարձրացնելը թե՛ անցյալում և թե՛ նոր օրերում սովորական բան էր օսմանյան իշխանությունների համար (հիշենք դեռևս սուլթանական Թուրքիայում կաղախան բարձրացված «Անմահն Ժիրայրին»). դա շարունակվեց ինչպես ապրիլյան սև գիշերից անմիջապես հետո՝ Համբարձում Պոյաճյան (Մուրատ), Մարտիրոս Գունտակճյան և այլք, այնպես էլ ողջ պատերազմի ընթացքում: Օրինակ՝ 1915 թ. հունիսի 2-ին հրապարակային կախաղան հանեցին 20 հնչակյան-

¹ Զարյան Կ., Օրերի պսակը, Պէրոյթ, 1971, էջ 152:

ների, որոնց թվում էր Վանի ինքնապաշտպանության հերոս Փարամազը (Մատթեոս Սարգիսյան): Ճակատագրի բերումով՝ Թեոդիկը նրանցից ոմանց հետ նույն բանտում էր եղել, անձամբ ճանաչել: Ուրեմն դժվար չէ պատկերացնել, թե ինչ մորմոքներ է ապրել նրանց մասին իր ամեն մի տողը շարադրելիս:

Գրքում տպագրված մի քանի ինքնակենսագրականներ հեղինակները Թեոդիկին էին հանձնել դեռևս պատերազմը սկսվելուց առաջ, երբ վերջինս իր «Տարեցույցերի» հերթական գրքերի համար նյութեր, ձեռագրեր ու գրական նշխարներ էր հավաքում: Տեղին է ասել, որ հենց Թեոդիկի այդ ջանքերի շնորհիվ են մեզ հասել նաև Մ. Մեծարենցի և արևմտահայ մի քանի այլ գրողների որոշ գործեր ու ձեռագրեր, որոնք նա հայտնաբերել է, կարելի է ասել, անհայտության ու մոռացության փոշիների միջից:

Թեոդիկը հաճախ է սեղմ, բայց և սպառնիչ որակումներով բնութագրում այս կամ այն գործչին, մտավորականին, գրողին, ազգի նվիրյալին: Այդ դիպուկ որակումները՝ «Քաջն Վահան», «անմեռանելին Ռուբեն», այսօր էլ մնում են ուժի մեջ, մեզ խորհել տալիս: Ռուբեն Զարդարյանին նա որակում է «թունդ դաշնակցական», բայց և՛ «գրական ջղուտ, յղկուած եւ պատկերալից ոճ մը» ունեցող, Ռուբեն Սևակին՝ «արուեստին թագնութեանց» մեջ հմուտ, «երագող ու գիտուն», «Մարդկութիւնը, Հայրենիքն ու Սէրը» երգող, Սիամանթոյին՝ «ցեղին մարտիրոսացումները կ'եղերերգեր, հերոսներու կեանքը կը պանծացնէր ու վրէժ կը կայծկլտար այնքան հուժկու և սխրալի ոճով մը» (էջ 19): Վանի հայտնի Իշխանին (Նիկողայոս Պողոսյան) բնութագրում է որպէս «գյուղացուց պատշամունքին առարկայ»: Խմբագիր, ուսուցիչ, ազգային երեսփոխան Սարգիս Մինասյանին համարում է «նկարէն ոճ» ունեցող, Սմբատ Բյուրատին՝ «Հմուտ՝ Գրքր.-ի (գրաբարի – *Ս.Ս.*), ֆրնս.-ի (ֆրանսերենի – *Ս.Ս.*) եւ պատմութեան» գրող, Արտաշէս Հարությունյանին՝ «տաղանդաւոր գրագետ», «գեղագետ-քննադատ», մտավորական, ում մեջ «քերթողը ցվերջ ապրեցաւ»: Անգամ այնտեղ, որտեղ թվում է, թե Թեոդիկը «երկար» է գրում, իրականում շատ հակիրճ է իր բոլոր արտահայտություններում: Արևմտահայ իրականության մեջ իր գործունեությամբ հայտնի Թորգոմի (Արտաշէս Սեմիրճյան) մասին Թեոդիկը գրել է ընդամենը վեց տող, բայց լեցուն ու հազեցած տողեր. «Պոլսոյ հին դաշնակցականներէն և իր ծննդավայրին շրջանակին եռանդուն կազմակերպիչներէն: Կը վարէ զանազան տէրօրներ մինչև 1895: Յետոյ կ'անցնի Պուլկարիա, և Պոլիս դարձին՝ կը մասնակցի Պապը Ալիի ցույցին և Պանք Օթոմանի դեպքին, փոխադրական գործով զբաղվելով: Երլտըզի «դժոխային մեքենայ»-ի պայթման իր դերակատարութենէն ալ վերջ՝ կը մեկնի արտասահման, ուր կը մնայ մինչեւ Սահմանադրութեան հռչակում, և կու գայ մայրաքաղաք, հոս մնալով մինչեւ իր տարագրումը» (էջ 75):

Իհարկե, կարելի է և չհամաձայնել գրքում տեղ գտած գրողներից և մտա-

վորականներից ոմանց տրված որոշ բնութագրումների և գնահատումների հետ: Դրանց մի մասը մեր օրերի համար, իհարկե, հնացած կարելի է համարել: Բայց հարցի ամբողջ էությունն էլ այն է, որ Թեոդիկը իր ժամանակի համար վերաբերմունքի և ընկալման ճանապարհ էր հարթում, առաջին խոսքն ասում ու առաջին արժևորումը հնչեցնում, որը շատ կարևոր էր մանավանդ կորստի մեծությունն ու ցավը գիտակցելու առումով: Կար և երկրորդ գործոնը. Թեոդիկի բնութագրումները մղելու էին ճշտելու իր կողմից տրված «գլուխգործոց» կամ «ամենա» որակումների ճշմարտացի կամ ոչ ճշմարտացի լինելը, որն արդեն նպաստելու էր այս կամ այն մարդու իրական վաստակի ու գործի ստուգապես ճշգրտմանը: Այդ նպատակին հանգեցնում է և այն, որ Թեոդիկը շատ հաճախ գրողի գլուխգործոց է համարում մի գործ, բայց իր գրքում տպագրում է մի ուրիշ գործ կամ հատված, որով նահատակ-ընթերցող կապի ստեղծումը ավելի է ընդլայնվում: Առհասարակ հարկ է նշել, որ Թեոդիկը ոչ մի տող ինքնանպատակ չի գրել իր հուշամատյանում: Ահա նա կես էջ ծավալով տպագրել է Սմբատ Բյուրատի «Նամակներ Այաշի բանտեն» գրությունը, որը մի կողմից ինքնին վկայություն է այն բանի, որ գրության հեղինակը բանտ է նստել (և այն էլ մի քանի անգամ), մյուս կողմից, որ նա միակը չի եղել («առանձին ալ չեմ, 84 հոգի ենք»), որ բանտում անգամ նա իր հույսը չի կորցրել ու միշտ հորդորել է յուրայիններին «մտահոգ չլինել», անգամ եղել է լավատես. «Մօտ ատենեն կ'ազատինք Աստուծով», որի վերջին բառը նաև մի վերջին հույս կամ, որ ավելի ճիշտ է, անհուսություն է պարունակում: Իսկ այն արտահայտությունը, թե «Եթե Թալաթ պեյ գիտնայ, թե ընտանեօք ինչ աղետի ու զրկանքի ենթարկուած են, վերջ պիտի տայ ներկայ վիճակիս՝ որ կը նսեմացնէ իր վեհանձնութիւնը» (էջ 39), ծաղրի լավագույն օրինակ է՝ ուղղված թուրք իշխանավորին:

Բերելով այս կամ այն նահատակի կենսագրական տվյալները՝ Թեոդիկը հաճախ է վեր հանում հայ մարդու ազգային նկարագրի բարձրությունը ընդգծող հատկանիշներ՝ նվիրում, ազնվություն, զոհողություն, հայրենասիրություն, մարդասիրություն: Այդպիսի օրինակներ են Ռ. Սևակի՝ կրոնափոխության և թուրք աղջկա հետ ամուսնանալու պայմանով ազատ արձակվելու մերժման հիշատակումը, Հայկ Թիրաքյանի մարդասիրական քայլը, երբ վերջինս ինքնակամ գնացել ու հանձնվել է ոստիկանություն՝ իր փոխարեն նույն անուն-ազգանունը կրող անմեղ աքսորյալին ազատելու համար: Ամեն օր ու ամեն ժամ ազգասիրության ու պատվարժանության այդպիսի օրինակներ են ցույց տվել նաև աքսորի ճանապարհը բռնած և բանտերում հայտնված հազարավոր հայեր, մարդիկ, որոնք իրենց կյանքով ու գործով բազմիցս հավաստել են, որ իսկական հերոսներ են: Օրինակ՝ Թեոդիկը ներկայացնում է Եղոյի (Գրիգոր Եղիազարյան) կյանքի մի քանի դրվագներ. «Բինկեանցի, 50 տարու: 1891-ին կը մտնէ Դաշնակցութեան շարքին մէջ և Պօլիս կը մասնակ-

ցի Մամբրէ վրդ.-ի տէրօրին: Կառավարութենէն կասկածուելով, կ'անցնի Կովկաս եւ մաս կ'ունենայ կրկին տէրօրական գործի մը մէջ՝ որուն հետեւանօք կը ձերբակալուի և կ'աքսորուի Սախալին: Հոն կը մնայ մինչեւ 1905, երբ Ճաբոն՝ կղզիին կէտը կը գրաւէ, զինքն ալ ազատ արձակելով: Սահմանադրութեան հռչակումին Պոլիս կու գայ եւ պահ մը առեւտրով զբաղելէ վերջ կը մեկնի Ամերիկա: Պատերազմի տարին ծննդավայրը կը դառնայ: – Սարսափի օրերուն, ծուղակը չիյնալու համար, Մուրատի հետ խմբովին կը բարձրանայ սար և մինչեւ 1916-ի վերջը քանիցս կընդհարի կանոնաւոր բանակին: Յետոյ կ'իջնէ Մամսոն, ուր ընկերով բռնի վերցնելով առագաստանաւ մը՝ բաց ծովը կ'ելլնէ, Ռուսիա անցնելու համար: Եզերապահ մը յատուկ հրահանգով Թիգէէն կը մեկնի՝ նաւը բռնելու: Քանի մը ժամ վերջ եզերապահը կը վնասուի եւ պարտուած ետ կը դառնայ, բայց ինքն ալ գնդակահար կ'իյնայ» (էջ 143-144):

Թեոդիկի խոսքում հաճախ նկատելի են ոճական-լեզվական ուշագրավ դրսևորումներ, որոնք ոչ միայն ծառայում են ներկայացվող անձի անհատական բնութագրումներին, այլև հեղինակային խոսքին և ամբողջ պատումին հաղորդում են յուրահատուկ երանգավորում: Գրիգոր Թորոսյանի մասին, օրինակ, նա գրում է. «**ազատօրէն** ծեծեց միշտ ազգայնական խնդիրներ», կամ, ասենք, Ղազար Ղազարյանի (Մարգպետ) վերաբերյալ՝ «Երկու անհատ – «մտաւորական»-ն ու «հայդուկ»-ը – կապրէին իր մէջ»: Իսկ գրող Թլկատինցուն (Հովհաննէս Հարությունյան) բնութագրում է որպէս «բազմաթիւ սաներ» հասցնող (նրա սաներից մեկը Ռ. Զարդարյանն էր), ով գրականությունը «շէնցուցած է համով հոտով արձակներով» և «Ամենացցուն դէմքը գաւառիկ գրականութիւնը մշակողներու շարքին մէջ»:

Որքան էլ Թեոդիկը հակված լինէր դէպի հայ գիրն ու գրականությունը և իր գրքում նախ և առաջ անդրադառնար նահատակ հայ գրողների կյանքին ու գործին, ու որքան էլ ինքն իր խառնվածքով լինէր, այսպէս ասած, գրական աշխարհի մարդ, չէր կարող գրքում արժանավորապէս չհիշատակել հասարակական այլևայլ ոլորտներում աչքի ընկած և չքացումի զոհ դարձած մարդկանց՝ երեսփոխանների, թերթերի աշխատակիցների, պատրիարքարանի, կրթության ոլորտի ու ազգային կառույցների ներկայացուցիչների, ինչը ոչ ավելորդ անգամ հաստատում է այն իրողությունը, որ թուրքական սպանող իր ծավալուն ընդգրկումներով ու համատարածությամբ բառիս բուն իմաստով համազգային եղեռն էր:

Այս առումով գիրքը բազում փաստեր ու ապացույցներ է պարունակում, արձանագրում հարյուրավոր մարդկանց տառապանքների ու մահվան պատմությունը, իմաստավորելով նրանց մահը՝ միևնույն ժամանակ ցույց տալիս նրանց անմեղությունը: Այդպէս նա սրտի մորմոքով է գրում նաև Եոզղատի նահատակների մասին. «Ի՞նչ գրել անգոր զոհերուն մասին. ո՞ր մտաւորականը, փաստաբանը, կամ ազգային ու կրթական գործիչները

կենսագրել, երբ տեղոյն բիրտ ավելի բնակչութենէն քանի մը իլեակ հազի կրնանք վերապրած տեսնել: Եօզղատի առաջնորդ հէք ՍՍԱԿԱՆ ՎԱՐԴԱՊԵՏ, որ կեանքիդ բոլոր շրջաններուն մէջ չարչարանքը միայն ճանչցար, Համիտի օրերէն մինչեւ կեղծ Սահմանադրութեան հոչակումը՝ կալանակալ եւ արգելափակ, աչքերէդ ու գրիչէդ թափելով միշտ «Կաթիլ մը արցունք այրած սրտերու»: Ընդհ. Պատերազմի սկզբնաւորութեան, երբ կարգակիցներդ մայրաքաղաքէս չէին ուզեր գաւառ մեկնիլ՝ ... դուն- Օտապաշեանի պէս «զինուոր Հայոց Աստուծոյ»- վազեցիր հասար հօտիդ քով, անոր հետ տառապելու եւ անոր հետ վկայուելու խժափար» (էջ 215):

Հայոց պետականութեան անկումից ի վեր կրոնավորները եղան մեր ազգային շահերի պաշտպաններն ու ժողովրդին առաջնորդողները: Ուստի բնական է, որ ջարդերի ու արքայների տարիների թուրքական բռնապետութիւնը իր ողջ ուժերը ուղղեց մանավանդ այդ դասի դէմ. քանդվեցին ու ավերվեցին մատուռներ, հողին հավասարվեցին եկեղեցիներ, հազարավոր եկեղեցականներ՝ գերապայծառից մինչև սարկավազ ու վարդապետ, քշվեցին անապատները, ուր դարձան իրենց սուրբ կրոնի անարգման ականատեսը և «մինչև ցեղումն արեան» բաժանեցին իրենց հոտին բաժին հասած տառապանքները: Իր գրքում Թեոդիկը ակնածանքով է խոսում շատ կրոնավորների մասին, տալիս եկեղեցականների անուններ, ովքեր ընկան իրենց «պարտականութեան ճամբուն վրայ», որոնցից էր Սահակ Տ. Վ. Օդաբաշյանը, ով գործել էր Սվազում, Ամասիայում, Մարզվանում, Սամսոնում, Բրուսայում, 1914 թ. պատրիարքական հանձնարարականով մեկնել գավառ ու դարձել «Պօլսոյ և գաւառի բոլոր աշխարհականներուն ու եկեղեցականներուն մէջէն առաջին **գոհը**» (էջ 167): Որքան էլ ցավով ու կսկիծով է խոսում հեղինակը ներկայացվող գոհերի մասին, այնուամենայնիվ ողջ շարադրանքի ընթացքում գերակշռում է մի բան. նա իր խոսքը չի ծանրաբեռնում սպանդի սարսափներով՝ դրանով իսկ ցանկանալով ասել, որ նրանք ու նրանց հիշատակը անմահ են, և իրենց մահով՝ կյանքն է, որ հաստատել են: Եվրոպական ու կրոնական հագուստներով այդ մարդիկ՝ ամեն մեկը իրական մի նահատակ ու հերոս, գրքի բոլոր էջերից, տարիների հեռավորությունից ասես քննական իրենց հայացքն են ուղղել բոլոր դարերի հայ սերունդներին՝ հարցնելու համար՝ շարունակվո՞ւմ է իրենց գործը, և արդյո՞ք իրենց մահը իզուր մի վատնում չի եղել: Նրանք՝ խառնվածքով ու զբաղմունքներով տարբեր այդ մարդիկ, որոնց միավորել էր եղեռնի կրակներից ելած հայոց ճակատագիրը, որոնց համար ոչ միայն գրականությունը կամ սքեմը փշե պսակ եղավ, այլև կուսակցական, ուսուցիչ, հողագործ, սերմնացան լինելը... Հարյուրավորներ, հազարավորներ: Օրինակնէ՛ր. գրքում ներկայացված հարյուրավոր մարդկանց կենսագրություններից... ցանկացածը:

Թեոդիկի այս գրքում խոսվում է նաև մինչև ապրիլի 11-ը ձերբակալված ու խոշտանգված մարդկանց մասին այն հասկանալի հիմնավորմամբ, որ

նրանց մահը եթե մի կողմից նախադրու՞ն էր ընդհանուր սպանդի, ապա մյուս կողմից՝ նրանք ևս հանուն «Սուրբ գործի» ու իրենց ժողովրդի ազատության կյանքը գոհասեղանին դրած մարդիկ էին, դրանով իսկ՝ նահատակներ: Այդ մարդկանցից Թեոդիկը առանձնացրել է Վանի կուսակալ Ջնդեթբեյի սաղրանքով քնած պահին խողխողված (ծանոթ պատկեր նաև մեր ժամանակների համար) Իշխանին (Նիկողայոս Պողոսյան), Վանի մեպուս Վռամյանին (Օննիկ Դերձակյան), որը դարձյալ սպանվել էր նույն կուսակալի սաղրանքներով, և ում մահվան վերաբերյալ Թեոդիկը գրում է. «Առաջին արհուն էր այս, որ կը թափուէր Վասպուրականի մէջ, որմէ յետոյ Հայաշխարհի հողը ճակատագրուած էր ծայրէ ի ծայր ներկուելու կարմիրով, ... տռամ, բեմադրուած՝ Իրթիհատի ջոլիրին կողմէ գերման **ռէժիսէտուրթեամբ**, որ «Ճերմակ Կոտորուած»-ի գիւտն ալ երկնեց» (էջ 107):

Թեոդիկի գրքում կան բնութագրումներ, որոնք առաջին հայացքից կարող են թվալ հպանցիկ և կամ պատահական, սակայն իրականում դրանք հայ տպագիր կամ գրավոր խոսքում այն առաջին ձևակերպումներն էին: Եթե միայն «կարմիր» կամ «ճերմակ» կոտորած ձևակերպումները նկատի ունենանք, ապա մեր օրերի դիտանկյունից դրանք կարող ենք որակել **պատմագիտական**, քանի որ, իրոք, նաև գերմանական ուղեղներում էին ծնվել զանգվածային տարագրման գաղափարները, մահվան ու աշխատանքի ճամբարների ստեղծումը, համատարած կոտորածները, որոնք հետագայում հիտլերյան Գերմանիայում նույն վայրագությամբ կիրառվեցին: Նրանց այդ գաղափարախոսությունը որոշակիորեն ձևակերպվեց նաև «Մայն կամպֆում», ուր, այլևայլ հանձնարարականներից գատ, առաջադրվում էր մոռացման ու լռության քաղաքականությունը, և ողբերգություն ապրող մարդուն արգելվում այլոց տեղեկացնել իր տառապանքի մասին կամ խոսել այն քաղաքականության մասին, որն այսօր ջանադրորեն իրականացնում է Թուրքիան:

Թուրքական ու գերմանական սրտակցությունը իհարկե ավելի հին իրողություն է, և այն, որ թուրքերը Արևելքի գերմանացիներն էին, իր հուշերում հաստատել է նաև արյունարբու սուլթան Աբդուլ Համիդ II-ը. «... մենք բնաւորութեամբ շատ ընդհանուր գծեր ունենք... մենք իրար լաւ հասկանում ենք... գերմանական հին կայսրերը ցանկանում էին տարածել իրենց տիրապետութիւնը մինչեւ Ալպերի այն կողմը եւ երագում էին հռոմէական մեծ կայսրութեան մասին: Իմ նախնիները եւս ցանկանում էին հիմնել մի կայսրութիւն, որ տարածուէր ամբողջ աշխարհի վրայ»¹:

Մեծ տերությունների՝ տարիներ շարունակվող այդ նենգ ու երկդիմի քաղաքականությունը հենց նկատի ուներ Երվանդ Օտյանը, երբ Կ. Պոլսի «Երգիծական տարեցոյցում» գրում էր, որ շարունակվում են հյուսիսից, հարավից, արևելքից ու արևմուտքից ի նպաստ հայ ժողովրդի եկող համակրական ցույցերը, ապա սրամտորեն ավելացնում. «Համակրական ցոյցերու

¹ Պետրոսյան Ս., Թուրքերը թուրքերի մասին, Երևան, 2011, էջ 183:

մէջ մագ մնաց պիտի խեղդուէինք... բայց փոխանակ խեղդուելու համակրական ցոյցերէ, մելիճներէ կը սկսինք ջարդուել ոչ համակրական կերպով»¹:

Թեոդիկի գիրքը, որը հիմք դրեց եղեռնի ճշգրիտ ու ընդգրկուն պատմությանը, գիտական արժէք ծառայելուց գատ, իրավաբանական վկայություն է առհասարակ մարդկային պատմության, որից ոչ միայն կարելի է հազարավոր անմեղ մարդկանց խոշտանգման ապացույցներ քաղել, այլև հավաստի վկայություններ այդ ժամանակաշրջանի իրական ջարդարարների, ինչպես 1896 թ. կոտորածների հեղինակ Նեմլի Ջադէ Հաճի Օսմանի, 1916 թ. հուլիսյան կոտորածների կազմակերպիչ Ջաքի փաշայի, Թալէաթի «աջ բազուկ» Կ. Պոլսի Կեղրոնական բանտի տնօրէն Իբրահիմ Խայթիի, Եոզղատի ջարդարար «գասապ» Քեմալի, Կ. Պոլսի ոստիկանապետ Պետրի բեյի և շատ այլոց մասին²:

Հայկական ջարդերի իրականացման գործում մեծ դեր խաղացին հատկապես քրդական աշիրեթները, չէչենական ու լեզգիական խմբերը: Մակայն էթե նրանք սպանում էին թալանի ու առևանգման համար, դառնում լոկ գործիք, թուրքերը առաջնորդվում էին քաղաքական, ազգային ու պետական նպատակներով:

Թէև իր գրքի շատ էջերում Թեոդիկը շեշտում է այդ ջարդարարների ազգային պատկանելությունը, սակայն ոչ մի տեղ սպանող չի պատճառաբանվում կրոնական հակադրման հանգամանքով: Այլ բան է, որ թուրք իշխանությունները բորբոքել էին նաև մուսուլմանների կրոնական բնագոյները, որը շատ հարիր էր իրենց ծրագրերին:

Այս գրքի մասին ամփոփիչ խոսք ասելուց առաջ հարկ ենք համարում անդրադառնալ Թեոդիկի վաստակի մեկ այլ արտահայտության ևս, որը դրսևորվեց նրա վերջին՝ «Գողգոթա Թրքահայ Հոգեւորականութեան» գործով, որի միայն 16 էջանոց առաջին մասն է տպագրվել (1921 թ.) հեղինակի կենդանության օրոք: Ծրագրված մյուս մեծածավալ մասերը լույս չեն տեսել քաղաքական կյանքի վատթարացման և հեղինակի՝ արտասահման մեկնելու պատճառով: Գիրքը ամբողջությամբ ընթերցողին է հասել իր գրությունից քառասունհինգ տարի անց՝ 1966 թ.: Առաջին անգամ տպագրվել է Անթիլիասում, ապա վերահրատարակվել է Նյու Յորքում 1985 թ. (այն տպագրվել է նաև որպես Բոստոնի «Պայքար» թերթի հավելված): Բնութագրելով այս գիրքը՝ Շահան Շահնուրը, ով Թեոդիկի քրոջ որդին էր, գրել է. «**Գողգոթան** գիրք մըն է, ուր կ'ըսուի, թէ տեղի ունեցաւ ոճիր մը: Ճիշդ է: Սպաննեցին մեր Տէր Հայրը: Հազարամեայ ծերունի՛ն յօշոտեցին վայրագաբար, կուտակուած ոխով եւ **բոլորովին անփույթ՝ հանդէպ հաւանական**

¹ «Երգիծական տարեցոյց», 1921, էջ 4:

² Թուրք ջարդարարների ու մարդասպանների մի մասի ցուցակը կարելի է տեսնել 1985-ին Նյու Յորքում տպագրված «Գողգոթա Հայ Հոգեւորականութեան» գրքի «Ջարդարարներ» բաժնում (էջ 560-570), ուր նրանց թիվը հասնում է 378-ի:

վրիժառույթեան (ընդգծումը մերն է – *Ա. Ա.*): Անպաշտպան էր մեր երեցը, ինչպես որ անպաշտպան էր իր հօտը»¹:

Թեոդիկի այդ գիրքը կարևոր հանրագիտարան է ոչ միայն արևմտահայության բնակավայրերի անվանումների, մարդկանց թվաքանակների, բազում կրոնավորների կենսագրական տվյալներ պարունակելու առումով, այլև երկրի մեծ ու փոքր քաղաքներում, գյուղերում ու բնակավայրերում եղած վանքերի, միաբանությունների, մենաստանների, սրբավայրերի, կրոնական հաստատությունների ճշգրտման առումով. այն ունի ոչ միայն ազգագրական, այլև աշխարհագրական ու տեղագրական նշանակություն: Հարկավ, դա այդպես է: Բայց մենք, խոսելով այս գրքի մասին, ցանկանում ենք հաստատել այն գուգահեռը, որ կա դրա և Թեոդիկի «Յուշարձան ապրիլ տասներմեկի» միջև, և որը այնքան դիպուկ նկատել է Շահնուրը՝ **սպանեցին, քանի որ բոլորովին անհոգ էին հավանական պատասխանատվության ու վրիժառության հանդեպ:** Կատարվածի համար պատասխան տալու կոչը չէ՞, որ հնչեցնում է Թեոդիկը իր երկու գրքերով, և ուժեղ լինելու հանձնարարականը չէ՞, որ անում է նա իր հիշատակած ամեն մի մահով: Եվ որ ամենակարևորն է՝ որքան էլ Թեոդիկի գրքերը վերաբերում են մահացածներին, դրանք իրականում ուղղված են ապրողներին: Հենց դա է այս երկու գրքերի խորհուրդը, նրանց գոյության իմաստը, կոչումը: Մանավանդ որ թե «Յուշարձանում» և թե «Գողգոթայում» քիչ չեն նաև այն էջերը, որոնք սպացույց են դառնում հայ ժողովրդի ապրելու ու հարատևելու իրավունք-հիմքի. հիշենք հեղինակի կողմից հիշատակվող Վանի, Մուշի, Մասունի, Վասպուրականի, Գարահիսարի, Ուրֆայի և այլ վայրերի դուրսագնական դիմադրությունները, որոնք հաստատումն են այն բանի, թե **սպանդին համակերպվելը անընդունելի զգացում է իսկական հայ մարդու համար, և որ այլևս չպետք է թույլ տալ դրա կրկնությունը:**

Նահատակվածներից շատ-շատերը չունեցան իրենց գերեզմանները, մնացին անթաղ և կամ ավագուտների տակ: Թեոդիկի «Յուշարձան ապրիլ տասներմեկի» գիրքը եղավ նահատակների մի մասի պանթեոնն ու առաջին կանգնեցված հուշարձանը՝ որպես անմահ հիշատակի լուսավոր խաչ նաև հայոց եղեռնին զոհ գնացած մյուս բոլոր մարդկանց համար:

Հ.Գ. Հոդվածում արտահայտված այն միտքը, որ Թեոդիկի գիրքը ոգեկոչում է նահատակների անվան ու գործի տևական հիշողություն, պետք է ընկալել նաև մերժամանակյա գործունեության իմաստով: Այսօր, երբ ամբողջ հայ ժողովուրդը որդեգրել է Հայոց ցեղասպանությունը աշխարհին ու Թուրքիային ճանաչել տալու արդար ուղին, խիստ կարևոր է աշխատել և այն ուղղությամբ, որ մեղքի իրենց բաժինը ընդունեն ոչ միայն կայսերական Գերմանիայի իրավահաջորդ Գերմանիայի Դաշնային Հանրապետությունը,

¹ Շահնուր Շ., Զոյգ մը կարմիր տետրակներ, Պէրուք, 1967, էջ 10:

այլն Թուրքիայի տարածքում բնակվող քրդերը, չեչենները, դրբաշներն ու այլ ցեղախմբեր:

Արսրուն Աვაգյան–Первый дневник воспоминаний армянского распятыя

В статье затрагивается документальное и историческое содержание книги «Memorial to April 11» западноармянского литературного деятеля Теодика, вышедшей в свет в 1919 г., переизданной в Стамбуле в 2010 г. Автор, в частности, склоняется к мысли, что эта книга – первый памятный дневник в армянской действительности, который увековечивает память об армянских писателях, национальных деятелях, духовенстве и представителей других общественных слоев, ставших жертвой Геноцида армян. Если с одной стороны он утверждает невинность жертв, то с другой стороны он подтверждает ту истину, что все они были носителями свободолюбивых идеалов своего народа и были преданы национальным интересам. Автор склоняется к заключению, что Турция запланировала и осуществила Геноцид армян, поскольку не заботилась о вероятной ответственности и мести. Поэтому книга Теодика посвящена не только памяти погибших, но и размышлениям и деятельности живущих, констатируя, что забвение резни и смирение с ней неприемлемы, и мы не должны допустить ее повтора.

Artsrun Avagyan – The First Memorial of the Crucifixion of the Armenians

The article refers to the authentic and historical material included in the book “Memorial to April 11” by Western Armenian literary figure Teodik printed in 1919 and reprinted in 2010 in Istanbul. The author particularly expresses the opinion that this book is the first memorial in the Armenian reality perpetuating the memory of the Armenian writers, intellectuals, national activists, religious people and representatives of other social strata who became victims of the Armenian Genocide. If, on the one hand, it proves the innocence of the victims, on the other hand it confirms the truth that they were all the bearers of freedom-loving ideals of their nation, they were people of high moral values, and true patriots devoted to the interests of the nation. The author comes to the conclusion that Turkey had planned and carried out the Armenian Genocide being indifferent towards possible responsibility and vengeance. Therefore, Teodik’s book is not only in memory of the dead but it is also directed to the thoughts and activities of the living, saying that forgetting the slaughter and adapting themselves to it is unacceptable and that it should not be repeated anymore.

ՄՈՒՍՈՒԼՄԱՆ «ԵՐԱԽՏԱՎՈՐՆԵՐԻ» ՀԻՄՆԱԽՆԴԻՐԸ
ՀԱՅՈՑ ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅԱՆ ՀԱՄԱՏԵՔՍՏՈՒՄ

Բանալի բառեր – ցեղասպանություն, երախտավորներ, ալտրոնիստական, անշահախնդրություն, փրկություն, միջամտություն, երախտագիտություն, շահագործում, աշխատուժ, հարկադիր, կաշառք, փոխադարձություն

Վերջին ժամանակաշրջանում Հայոց ցեղասպանության համատեքստում բավականին լայնորեն քննարկվում է մուսուլման «երախտավորների» հիմնախնդիրը, որը ի տարբերություն Հրեական հոլոքոստի, թերևս ամենանվազ ուսումնասիրված թեմաներից է: Երկրորդ աշխարհամարտի տարիներին հազարավոր գերմանացիներ և Գերմանիայի կողմից ռազմակալված տարբեր երկրների ներկայացուցիչներ, հաճախ վտանգելով իրենց և հարազատների կյանքը, փրկել են հազարավոր հրեաների: 1953 թ. Իսրայելի Ազգային ժողովն ընդունել է նացիզմի գոհերի և դիմադրության հերոսների հիշատակը հավերժացնող օրենք, ըստ որի՝ նրանց, ովքեր ազգությամբ հրեաներ չեն եղել, բայց վտանգելով իրենց կյանքը անշահախնդրորեն օգնել են հրեաներին և փրկել նրանց կյանքը, շնորհվում էր «Երախտավորներն ազգությունների մեջ» («The Righteous Among the Nations») կոչումը:

«Երախտավորների» հիմնախնդիրը Հայոց ցեղասպանության համատեքստում մուսուլմանների կողմից հայերին օգնություն ցուցաբերելու կամ «փրկելու» տեսանկյունից քննարկելիս հետազոտողները հատկապես առանձնացնում են անձնագոհության և անշահախնդրության հարցերը¹:

Թուրք գիտնական և գրող Զիյա Մերալը 2005 թ. հանդես է եկել նմանօրինակ մի նախաձեռնությամբ: «Project Common Humanity» կոչվող կայքէջի միջոցով նա հավաքել է թուրքերի կամ քրդերի կողմից փրկված հայերի պատմությունները: «Պետք չէ մոռանալ, – գրում է հեղինակը, – որ հայերի մեծ մասը տեղահանությունից ու ջարդերից փրկվել է շնորհիվ իրենց շրջապատի թուրքերի և քրդերի»: Նա կոչ է անում չմոռանալ օսմանյան բոլոր այն պետա-

¹ Տե՛ս **Մարության Հ.**, Հայոց ցեղասպանության և հրեաների Հոլոքոստի հիշողության կառուցվածքային առանձնահատկությունները, «Պատմաբանասիրական հանդես», 2011, թիվ 2, էջ 29:

կան պաշտոնյաներին, որոնք մերժել են տեղահանության հրամանը ու մեծարել 1915 թ. թուրք «շինդլերներին»¹:

Թուրքագետ Հակոբ Չաքրյանը թուրքերի կողմից հայերին և հատկապես հայ երեխաներին փրկելու գործընթացին նվիրված հոդվածում նշում է, որ դա չի կարելի «փրկություն» կոչել, քանի որ «փրկվածների» մեծ մասը եղել է երիտասարդ աղջիկներ և փոքրահասակ երեխաներ, որոնց բռնի հավատափոխ էին անում, ստիպում մոռանալ մայրենի լեզուն և թրքաճառ: Հեղինակը գրում է. «Այդ փրկվածների մեջ չկա մի երեխա, որին պահպանած լինեն հայ լինելու համար կամ ընտանիքի հարկի տակ ընդունեն՝ հարգելով հայերի լեզվական, հոգևոր ու մշակութային արժեքները»: Նա նաև նշում է, որ մարդու ներաշխարհի վրա բռնանալու միջոցով ֆիզիկական գոյության պահպանումը չի կարելի համարել «փրկություն», քանի որ մարդու ներաշխարհն ու ֆիզիկական կառուցվածքն ամբողջությունն են²:

Խնդրի վերաբերյալ Հայկ Դեմոյանը նշում է, որ չնայած կան բազմաթիվ օրինակներ ցեղասպանությունը վերապրածների գրավոր և տպագիր հուշերում, ինչպես նաև բանավոր պատմություններում, որոնք վկայում են, որ շարքային մուսուլմանները (թուրքեր, քրդեր, արաբներ) հայ անհատներին և ամբողջական ընտանիքների օգնել են գոյատևելու, թեկուզ և՛ ժամանակավորապես, այնուամենայնիվ այս թեման շոշափելիս կարևորագույն խնդիրներից է պատմությունների դասակարգումը³:

Հայոց ցեղասպանության պարագայում երախտավորների խնդրի վերաբերյալ ազգագրագետ Հարություն Մարությանը առաջարկում է այն քննարկելիս պատասխանել թերևս ամենաթիրախային հարցին, թե ի՞նչ է նշանակում «փրկություն» բառեզրը և ի՞նչ ընդգրկում ունի այն: Նա առաջարկում է համեմատություններ անցկացնել հրեական փորձի հետ և աշխարհի կողմից ճանաչված և արդեն կես դար գործող մեթոդաբանությունը⁴ կիրառել Հայոց

¹ Տե՛ս www.projectcommonhumanity.net (ղիտվել է 17.10.2013 թ.): Հեղինակը նկատի ունի գերմանացի Շինդլերին, որը փրկել է հազարավոր հրեաների կյանք և հանրահայտ դարձել դրանով:

² **Չաքրյան Հ.**, 1915-ին ոչ մի թուրք որևէ հայ երեխայի չի փրկել, «Ձայն Համշենական», 2011, սեպտեմբեր-հոկտեմբեր, թիվ 9-10 (86-87):

³ **Դեմոյան Հ.**, Արդար թուրքեր. ովքե՞ր են, և ինչու՞ են նրանք կարևոր, – ՀՅԹԻ ԷԼ-Թերթ, http://www.genocide-museum.am/arm/g_brief_15.php (ղիտվել է 12.02.2015):

⁴ Յադ Վաշեմի հիմնական խնդիրներից մեկն Իսրայելի պետության և հրեա ժողովրդի անունից շնորհակալություն հայտնելն է այն ժողովուրդների ներկայացուցիչներին, ովքեր, վտանգելով իրենց կյանքը, Հոլոքոստի ժամանակ փրկել են հրեաներին: Վերջինս ամրագրված է Յադ Վաշեմի հիմնադրման օրենքում: Երախտավորի կոչումը շնորհելու չափորոշիչները որոշվել են 1963 թ.: Կազմվել է Իսրայելի Գերագույն դատարանի կողմից ղեկավարվող հանձնաժողով, որը հետազոտում է յուրաքանչյուր մասնավոր դեպք և պատասխանատվություն է կրում երախտավորի կոչումը շնորհելու համար: Այդ կոչումը շնորհվում է հետևյալ չափորոշիչներով. 1) փրկողը գիտակցել և ենթադրել է հրեայի՝ մասնավորապես փրկությունը, 2) նրա գործողությունները չեն հետապնդել կանխիկ գումարով պարգևատրման կամ այլ փոխհատուցման նպատակներ, ինչպիսիք են, օրինակ, փրկվողի կրոնափոխությունը, որդե-

ցեղասպանության պարագայում՝ այսպիսով տարանջատելով «խկական» փրկությունը «կեղծ» փրկությունից¹:

Հայոց ցեղասպանության համատեքստում մուսուլման հասարակության կողմից այլասիրական կամ մարդասիրական վարքի վերաբերյալ մեզ հայտնի միակ աշխատությունը, թերևս, Ռիչարդ Հովհաննիսյանի հոդվածն է, որտեղ հետազոտված են Հայոց ցեղասպանությունը վերապրածների 527 բանավոր պատմություններ, որոնցից 183-ում կան տեղեկություններ մուսուլմանների միջամտության մասին²: Հեղինակը փորձել է պարզաբանել փրկողների սոցիալական ու տնտեսական կարգավիճակը և միջամտության դրդապատճառները: Ռ. Հովհաննիսյանն իրավացիորեն նշում է, որ բավականին բարդ է սահմանել միջամտության դրդապատճառները կամ ներկայացնել անհատական ընդգրկվածության սոցիալ-հոգեբանական պատկերը: 183 վերապրողներն ընդհանուր առմամբ փաստում են 215 թուրքերի, քրդերի և արաբների 233 միջամտություն: Այս բանավոր պատմությունների համատեքստում կատարված ուսումնասիրությունները ցույց են տալիս, որ միջամտողների մեծ մասը եղել է շարքային քաղաքացիներ, որոնք ցուցաբերել են փոքրածավալ օգնություններ, օրինակ՝ փրկել են մեկ կամ մի քանի հոգու՝ նրանց իրենց հովանավորության ներքո վերցնելով մի քանի օրով կամ տարով: Հեղինակն առանձնացնում է նման վարքագծի մի շարք դրդապատճառներ՝ տնտեսական, հումանիտար, կրոնական, սեռական շահագործման, կաշառքի, հարկադիր աշխատանքի, աստվածավախության կամ բարոյական զգացումների, երեխաներ չունենալու պատճառով երեխաների որդեգրման: Հետաքրքրական է այստեղ առանձնացնել այն հանգամանքը, որ ըստ հեղինակի՝ օգնություն ցուցաբերելու դեպքերը մեծ մասամբ հիմնվել են մարդասիրական զգացումների վրա: Սակայն նա միաժամանակ մատնանշում է, որ թեև պարտիզմը³ համարժեք է ընդհանրապես որևէ շահ չհետապնդելուն,

գրությունը և այլն, և եթե նա գումար է վերցրել ապա միայն փրկության հաջողությունն ապահովելու, այլ ոչ թե հարստանալու նպատակով, 3) առկա է եղել իրական վտանգ փրկողի կամ նրա հարազատների համար (երկու պարագայում հաշվի է առնվում փրկողի տնտեսական և սոցիալական ապահովվածությունը), 4) բոլոր վերոնշյալները հաստատվում են այն վերապրողների վկայություններով, որոնց օգնություն է ցուցաբերվել, կամ փրկության փաստը և վերջինիս պայմաններն ապացուցող համապատասխան փաստաթղթերի առկայությամբ: Տե՛ս <http://www.yadvashem.org/yv/ru/righteous/about.asp>, https://ru.wikipedia.org/wiki/Праведники_мира (կայք էջը դիտվել է 19. 02. 2015 թ.):

¹ Մանրամասն տե՛ս **Մարություն Հ.**, Երախտավորների ինստիտուտի խնդիրը հայոց և հրեից պարագաներում (անտիպ): Շնորհակալություն ենք հայտնում Հ. Մարությանին ձեռագիրը մեզ տրամադրելու համար:

² Նշենք, որ փրկողներին կամ երախտավորներին հեղինակն անվանում է «միջամտողներ»: Տե՛ս **Hovannisian R.**, *Intervention and Shades of Altruism during the Armenian Genocide*, in: *The Armenian Genocide. History. Politics. Ethnics*, New York, 1992, p. 1:

³ «Ալտրոնիզմ» եզրույթը ծագում է ֆրանսերեն «altruisme» բառից, որի հիմքում ընկած է լատինական «alter»՝ «այլ», արմատը և մեկնաբանվում որպես բարոյական սկզբունք, որը ենթադրում է այլ մարդկանց բարօրությանը նպատակաուղղված անձնուրաց գործողություններ:

այդուհանդերձ նշված դրդապատճառները նպատակահարմար է գտնում կա՛մ վերախմբավորել, կա՛մ ընդհանրապես շրջանցել¹:

Մեր կողմից քննարկվող երևույթը առաջին հայացքից դժվարբնութելի է, քանի որ դրա էությունը հասկանալու համար անհրաժեշտ է դիտարկել հետևյալ խնդիրները. ի՞նչով է պայմանավորված նման վարքագիծը, ի՞նչ մտադրություններ են ունեցել կամ ի՞նչ նպատակներ են հետապնդել «երախտավորները»: Խնդրի ուսումնասիրության համար կարևոր ենք համարում առանձնացնել մասնավորապես հետևյալ երկու հիմնական հարցադրումները՝ ովքե՞ր են փրկողները, և ի՞նչպես են նրանք վարվել:

Հոգեբան Սթիվեն Բաումը, ուսումնասիրելով «երախտավորների» վարքագիծը Հոլոքոստի օրինակով, նշում է, որ ցանկացած հասարակության մեջ կգտնվեն մարդիկ, ովքեր կընդդիմանան կառավարությանը և կվտանգեն իրենց կյանքը «զոհերին» փրկելու համար²: Ցեղասպանության համատեքստում ակտրոլիզմի առաջին ուսումնասիրողներից մեկը՝ Նեչամա Թեքը, ուշադրություն է դարձրել փրկողների սոցիալական խմբին, կրթության մակարդակին, քաղաքականության մեջ ընդգրկվածությանը, կրոնական պատկանելությանը, հակահրեականությանը կամ բարեկամությանը հրեաների հետ և հանգել այն եզրակացության, որ այս հանգամանքներից և ոչ մեկը ակտրոլիստական վարքագծի նախադրյալ չէ³:

Պատահական չէ, որ նման անհատները դուրս են մնում տվյալ հասարակությունից և ընկալվում որպես «օտարներ», և նրանց նկատմամբ սահմանվում են նաև պատիժներ: Օրինակ՝ Հրեական հոլոքոստի ընթացքում հրեաներին փրկողները պիտակավորվում էին որպես «հրեասերներ»⁴:

«Թիրախային խմբից» որևիցե մեկին օգնություն ցուցաբերելու, թաքցնելու դեպքերը բացառելու կամ սահմանափակելու համար տարբեր սոցիալական խմբերի նկատմամբ հստակ պատիժներ էին սահմանվել նաև Օսման-

Այն շրջանառության մեջ է դրել ֆրանսիացի փիլիսոփա Օգյուստ Կոնտը (1798-1857) բրիտանական բարոյական փիլիսոփայության համատեքստում՝ ի հակակշիռ էգոիզմի:

¹ **Hovannisian R.**, նշվ. աշխ., էջ 175-176:

² **Baum S.**, *The Psychology of Genocide. Perpetrators, Bystanders, and Rescuers*, New York, 2008, p. 208. «Ցեղասպանությունների և մարդկության դեմ հանցագործությունների հանրագիտարանը» խնդրի առնչությամբ փաստում է, որ Գերմանիայի կողմից ռազմակալված ցանկացած երկրում եղել են մարդիկ, ովքեր վտանգել են իրենց կյանքը պաշտպանելու համար հրեաներին: Տե՛ս **Tec N.**, *Rescuers, Holocaust*, in: *Encyclopedia of Genocide and Crimes against Humanity*, v. 2, Editor in chief Shelton D., Detroit, New York, etc., 2005, p. 895: Ըստ պատմաբան Քրիստոֆեր Բրաունինգի տվյալների՝ գերմանացի զինվորների 10-20 տոկոսը մասնակցություն չի ունեցել հրեաների սպանություններին: Տե՛ս **Browning Ch.**, *Ordinary men. Reserve Police Battalion 101 and the Final Solution in Poland*, London, 2001, p. 159: Իսկ համաձայն Յադ Վաշեմի կայքէջի տվյալների՝ Հրեական հոլոքոստի պարագայում հաշվվում է 49 երկրի ու ազգության 25.271 երախտավոր, ովքեր պատկանում էին ամենատարբեր սոցիալական խմբերի, ունեին տարբեր կրթություն և կարգավիճակ: Տե՛ս www.yadvashem.org (դիտվել է 28. 08. 2014 թ.):

³ Տե՛ս **Tec N.**, նշվ. աշխ., էջ 898:

⁴ Տե՛ս **Baum K.**, նշվ. աշխ., էջ 201:

յան կայսրությունում: Նրանք պիտակավորվում էին որպես «դավաճաններ»: 1915 թ. երրորդ բանակի հրամանատար Մահմուդ Քյամիլի «ստորագրությունը կրող հեռագրում նշված է, որ հայերից որևէ մեկին հովանավորող մահմեդականը մահապատժի է ենթարկվելու իր բնակավայրում և տունն էլ հրդեհվելու է»¹: Նախագգուշացվում էին նաև թուրք զինվորականները և պետական պաշտոնյաները: Հրամանները չկատարելու դեպքում՝ «եթե հովանավորողը պետական պաշտոնյա լինի, ապա գործից վտարվելով՝ դատվելու է զինվորական դատարանով: Իսկ եթե զինվորական լինի, ապա որպես հանցագործ կանգնելու է ռազմական բարձր աստյանի առաջ»²:

Արամ Անտոնյանի կողմից շրջանառության մեջ դրված թուրքական վավերագրերից մեկում, որոնք տրամադրել է Հալեպի գաղթականության տեսչության գլխավոր քարտուղար Նայիմ բեյը, առկա է նաև Թալեաթի նախագգուշացնող հրահանգը. «Դարեր է ի վեր Թուրքիոյ համար փորձանքի տարր դարձող եւ վերջին ատեններս՝ բովանդակ օսմ. կայսրութիւնը արիւնի մէջ խեղդելու ջանացող Հայոց գոյութիւնը ապահովել ուզողները իբր *հայրենիքի դաւաճան* (ընդգծումը մերն է – Շ. Գ.) պէտք է պատժել տարբեր պատրուակով մը եւ պատկանեալ պաշտօնեաներուն տեղեկացնել գաղտնաբար»³: Հայոց ցեղասպանությունը վերապրածների հուշագրություններում կան բազմաթիվ վկայություններ այն մասին, որ մունետիկները շրջում էին բնակավայրերում և անընդհատ հիշեցնում հրամանի մասին⁴:

Այնուամենայնիվ, հիմնվելով վերապրողների հուշագրություններում և օտարերկրյա դիվանագետների զեկուցագրերում տեղ գտած վկայությունների վրա, կարելի է պայմանականորեն դասակարգել Օսմանյան կայսրությունում մուսուլմանների կողմից «երախտավորության» դրսևորման դրդապատճառները, նպատակները և խմբավորել դրանք՝ բացահայտելով, թե նման վարքագիծն անշահախնդի՞ր էր, և նպատակահարմար է արդյոք դա մահվան դատապարտված հայերի փրկություն համարել:

Հայոց ցեղասպանության ընթացքում մուսուլման հասարակության կողմից հայությանն օգնություն ցուցաբերելու դրդապատճառներն ու հիմնական նպատակները բաժանել ենք մի քանի պայմանական խմբերի՝ հիմնականում հիմք ընդունելով բանագետ Վերժինե Սվազյանի հավաքած 385 հուշ-վկա-

¹ «Հայերի ցեղասպանությունը ըստ երիտթուրքերի դատավարության փաստաթղթերի»: Առաջաբանը, թարգմանությունը և ծանոթագրությունները Ա. Հ. Փափագյանի, Երևան, 1988, էջ 44:

² Նույն տեղում:

³ **Անտոնյան Ա.**, Մեծ ոճիրը: Հայկական վերջին կոտորածները և Թալեաթ փաշա, Երևան, 1990, էջ 99:

⁴ Տե՛ս **Կճիկեան (Առաքելեան) Լ.**, Մօրենիկ եւ իր սեւ տարին, Անթիլիաս-Լիբանան, 1969, էջ 51:

յությունները և գրույց-վկայությունները¹, որոնք ներառում են հայերին մահից փրկելու կամ պարզապես նրանց օգնություն ցուցաբերելու 104 մասնավոր դեպք: Հանդիպում են դեպքեր, երբ վերապրողներն իրենց անցյալը վերհիշելիս հպանցիկ, ընդհանուր բնույթի նկարագրություններով են նշում, որ երբեմն հայերը փրկվել են շնորհիվ ցուցաբերած օգնության կամ միջամտության: Հայոց ցեղասպանությունը վերապրածների վերհիշած մասնավոր դեպքերում թվաքանակով ամենաշատն օգնություն են ցուցաբերել թուրք և արաբ տղամարդիկ: Նրանք, որպես կանոն, կարողանում էին թաքցնել կամ ապաստան տրամադրել ընդամենը մի քանի հոգու. փրկվածների քանակը հազվադեպ է գերազանցել տասը:

104 վկայություններում հանդիպող միջամտողների ընդհանուր պատկերն ըստ դեպքերի քանակի այսպիսին է.

Էթնոս	քանակ	անուն	սեռ	Ժամկետն ըստ օրերի, շաբաթների, ամիսների և տարիների	փրկվողների քանակը
Եզդի, քուրդ	17	4	10-տղամարդ 5-կին 2-չի նշվում	7-օրով 1-շաբաթով 2-ամսով 3-տարով 5-չի նշվում	58
արաբ	29	3	17-տղամարդ 7-կին 3-ընտանիք 5-չի նշվում	12-օրով 11-տարով 6-չի նշվում	33
թուրք	39	5	24-տղամարդ 11-կին 2-ընտանիք 3-չի նշվում	15-օրով 4-ամսով 11-տարով 9-չի նշվում	214
հույն	5	X	4-տղամարդ 2-կին	3-տարով 3-չի նշվում	19
չեչեն	2	X	2-տղամարդ	1- օրով 1-ամսով	10
չերքեզ	1	X	1-տղամարդ	1-չի նշվում	1
չի հիշատակվում	11	2	5-տղամարդ 1-կին 4-չի նշվում	3-օրով 5-տարով 3-չի նշվում	19
ընդհանուր քանակը	104	14- հայտնի 91-ան- հայտ	64-տղամարդ 26-կին 16-չի նշվում 5-ընտանիք	36-օրով 1-շաբաթով 7-ամսով 33-տարով 27-չի նշվում	354

¹ Տե՛ս **Սվազյան Վ.**, Հայոց ցեղասպանություն. ականատես վերապրողների վկայություններ, Երևան, 2011:

Առաջարկվում է այս ցուցակի տեղը փոխել Միջամտության
դրդապատճառները

Էթնոս	եզդի, քուրդ	արաբ	թուրք	հույն	չեչեն	չերքեզ	չի նշվում
Հարկադիր աշխատանք	3	13	8	X	X	X	6
Հարկադիր ամուսնություն	X	3	4	X	X	X	X
Նյութական շահ	2	X	4	2	X	X	1
Մարդասիրության	1	2	4	2	X	X	X
Նախագուշացնող- ներ	X	X	2	X	X	X	X
Փոխադարձության սկզբունքով	4	1	6	X	X	1	3
Երեխա չունենալու պատճառով	X	1	4	X	X	X	X
Չի հիշատակվում	6	7	7	1	X	X	7

Հենվելով վերոհիշյալ սկզբնաղբյուրների, ինչպես նաև այլ հուշագրությունների վրա՝ օգնություն ցուցաբերելու կամ մահից փրկելու դրդապատճառները պայմանականորեն բաժանել ենք հետևյալ խմբերի՝ *հարկադիր աշխատանքներում օգտագործելու, նյութական շահ հետապնդելու, հարկադիր ամուսնությունների, աջակցության «հումանիտար» նպատակների (ղեպքեր, երբ պատճառը չի հիշատակվում), երախտագիտության զգացում, երեխաներ չունենալու, փոխհատուցում ստանալու ակնկալության:*

Հարկադիր աշխատանքներում օգտագործելու դրդապատճառ

Հայաբնակ բնակավայրերից և աքսորի ճանապարհներին առևանգված կամ միջամտության ու ցուցաբերած օգնության պատճառով ողջ մնացած հայ կանայք, դեռատի աղջիկներն ու երեխաները տարվում էին մուսուլմանական ընտանիքներ, իսլամացվում, անվանափոխվում, սակայն որպես կանոն չէին ինտեգրվում ընտանիքում և շահագործվում էին որպես հավելյալ աշխատուժ:

1895 թ. Մեբաստիայի Տերիկ գավառակում ծնված Խոթեն Գյուլբենկյանը¹ շատ դիպուկ է նկարագրում մեզ հետաքրքրող խնդիրը. «Վերջապես հասանք Շեհիր դշլա, որը մեր վերջին հանգրվանն էր լինելու: Մեր հասնելուց մի որոշ ժամանակ անց եկան մի քանի պաշտոնյաներ: Նրանք հավաքեցին բոլոր պատանիներին ու աղջիկներին: Թուրքերը մոտենում էին նրանց և որպես

¹ Հուշագրությունը գրի է առնվել 1989 թ.:

ապրանք ընտրում ու տանում էին տղաներին՝ բատրակության, բանվորության, իսկ աղջիկներին՝ իրենց ընտանիքներում ծառայության: Աղջիկներից ամենագեղեցիկներին տանում էին իրենց հարեմները: Ինձ վերցրեց Շեհիր դշլայի մի նպարավաճառ՝ իր խանութում աշխատելու: Այսպես իմ կյանքը փրկվեց...»¹: Մեկ այլ վերապրող՝ Հովհաննես Գասպարյանը², պատմում է, որ 1915 թ. հուլիսին իրենց գյուղի բնակչությանը քստրել են և հասցրել Պոզկի գյուղաքաղաք. «Մենք չէինք իմանում՝ մեր ճակատագիրը ինչ է լինելու: Մյուս օրը եկան հիսուն-վաթսուն տարեկան մարդկանց առանձնացրեցին, մեզ էլ հետը և ասին, որ գյուղերն են դրկելու: Մեզ հետ մի ընտանիք կար, որոնց տղայի անունը Ռուբեն էր: Նրա հետ մեզ հրամայեցին գոմերը մաքրել, իսկ մայրս նրանց տնային գործերն էր անում: Հետո դարձա այդ գյուղի չոբանը, իսկ հետո՝ գյուղի մուլլայի բատրակը: Մուլլայի մոտ ձմեռվա աշխատանքս էր անասունների կերակրելը, ջրելը, գոմ մաքրելը, եզներին խնամելը, իսկ զարնանը և աշնանը՝ վար կանեի եզան գութանով, որի համար առավոտյան լուսաբացին էի վեր կենում, եզներին կերակրում, գնում էինք արտը վարելու, իսկ ամռանը, բերքահավաքի ժամանակ, հանգիստ չունեինք: Ցորենը, գարին հնձում էինք ձեռքի մանգաղով, լուսաբացից մինչև մութն ընկնելը: Այդ հնձած ցորենն ու գարին եզան կամով էինք ծեծում: Գիշեր ու ցերեկ աշխատում էի, ամենաձանր ամիսներն էին»³: Իսկ Համբարձում Սահակյանը⁴ վերհիշում է. «Ես մինակ մնացի: Օր մը ավագի վրա պառկած էի՝ անոթի ու տկլոր, մի արաբ մարդ եկավ, մոտեցավ ոստիկանին, փող տվեց, ասաց. «Ես սրան տանեմ, ինձ մոտ թող աշխատի»: Առավ տարավ ինձ իր մոտ որպես ծառա: Ես էդ մարդու մոտ չոբանություն էի անում: Էդ արաբը իմ կյանքը փրկեց: Ես միշտ օրհնում եմ նրան: Ճիշտ է գոմում էի ապրում, բայց կյանքս փրկված էր»⁵: Էրզրումցի Վարդանուշի մասին նրա դուստրը պատմում է, որ մի թուրք զինվորական նրան տարել է որպես սպասուհի իր կնոջ համար⁶:

Որոշ պատումներ վկայում են այն մասին, որ հայերն անձամբ են դիմել ծանոթ կամ պատահական մուսուլմաններին իրենց կյանքը փրկելու խնդրանքով՝ փոխարենն առաջարկելով աշխատել նրանց համար: Խարբերոցի մի բնակչի վկայության համաձայն, որը գրի է առնվել 1915 թ. հուլիսի 11-ին Հայ-սիրիական ամերիկյան նպաստամատույց հանձնախմբի աշխատակիցների կողմից, հաճախ մայրերն իրենք էին առաջարկել մուսուլմաններին վերցնել իրենց երեխաներին: Թուրքերն ընտրում էին այդ աղջիկ-

¹ Մվազյան Վ., նշվ. աշխ., էջ 318:

² Ծնվել է 1902 թ. Էսքիշեհիրի Յայլա գյուղում: Հուշագրությունը գրի է առնվել 1973 թ.:

³ Մվազյան Վ., նշվ. աշխ., էջ 405-406:

⁴ Ծնվել է 1898 թ. Սեբաստիայում: Հուշագրությունը գրի է առնվել 1970 թ.:

⁵ Մվազյան Վ., նշվ. աշխ., էջ 321: Տե՛ս նաև նույն տեղում, էջ 186, 202, 204, 226, 229, 254, 279, 288, 292, 314, 321, 346, 347, 353, 362-363, 385, 425, 426, 427, 434, 443, 447, 457, 467, 505, 517, 530-531, 564-565:

⁶ ՉՅԹԻ-ի գ. ֆ., բաժին 4, տեսագրություններ, թիվ 15 (2 ր. 41 վ.):

ներից ու երեխաներից իրենց մոտ ծառայության տանելու համար, նույնիսկ աղջիկներին բժշկական քննության ենթարկում՝ առավել առողջներին ընտրելու նպատակով¹: Նրանք, որպես կանոն, հարկադրական աշխատանքներ էին կատարում տնային տնտեսության, անասնապահության և հողագործության ոլորտներում: Հետաքրքրական է նշել, որ հայերն իրենք հաճախ այս հանգամանքն ընկալում էին որպես փրկություն մոտալուտ մահից: Հարկ է նշել նաև այն, որ հաճախ երեխաները պատմում էին այն մասին, որ աշխատանքը «լավ» չկատարելու դեպքում իրենք նաև պատժվում էին տերերի կողմից: Ըստ ընդունված կարգի՝ նրանք գիշերում և ճաշում էին ընտանիքի անդամներից առանձին:

Բիթլիսի Խալթիկ գյուղում 1902 թ. ծնված Հմայակ Բոյաջյանը² վերհիշում է, թե ինչպես է իրենց գյուղի կոտորածի ժամանակ փախել լեռները, որտեղ հանդիպել է քրդերին. «Երկու քյուրդ եկան ինձ քարշ տվին: Քյուրդը ուզեց ինձ սպանել, կողքինն ասաց՝ մեղք է: Ինձ տարան իրենց տուն: Ցերեկն անասուններին տանում էի արածեցնելու, գիշերը տուն էի գալիս: Էդ քրդական գյուղում ես հանդիպեցի Մանուկյան Սաքանազին, նա մեր գյուղացի էր, և միասին սկսեցինք արածեցնել անասուններին: ...էն տունը, որ ես ապրում էի, ինձ առանձին էին ճաշ տալիս: Մեկ էլ քրդի երեխաները գդալը վերցնում էին, գալիս էին իմ ճաշն էին ուտում: Էսպես ապրեցի մինչև ձմեռ»³:

Իսկ Դերջանի Բուլք գյուղում ծնված Հովհաննես Հարությունյանը 1915 թ. մայիսին Կարնո դաշտի հայկական գյուղերի տեղահանության և կոտորածի մասին վկայում է, որ տասնմեկ տարեկան հասակում Կամախի կիրճից փրկվել է մի քրդի օգնությամբ: Ըստ նրա վկայության՝ այդ քրդի ընտանիքի անդամները նրան թույլատրել են ճաշել իրենց հետ, ինչը հազվադեպ երևույթ է. «Ինձ Մելիդ քիւրտը տարաւ տունը. ախոռը կը մաքրէի, հօտադութիւն կընէի: Օրական երեք անգամ հաց կու տար, քիւրտի հետ հաց կ'ուտէի»⁴:

Մուսուլմանների մոտ աշխատանք կատարելու շնորհիվ ողջ էին մնում առանձին անհատներ կամ ընտանիքի մի քանի անդամներ: Հազվադեպ են եղել այնպիսի դեպքեր, երբ այս կերպ միաժամանակ փրկված լինեն բազմաթիվ մարդիկ: 1916 թ. պատահաձ նման մի դեպքի մասին, օրինակ, պատմում է վերապրող Սարգիս Պալապանյանը: Նա վկայում է, որ մի ամբողջ գյուղ փրկվել է՝ աշխատանքի անցնելով գյուղատիրոջ մոտ. «Այս կամուրջին

¹ The Treatment of Armenians in the Ottoman Empire 1915-16. Documents presented to Viscount Grey of Fallodon. Secretary of State for Foreign Affairs by Viscount Bryce, London, p. 262.

² Հուշագրությունը գրի է առնվել 1989 թ.:

³ ՀՅԹԻ-ի գ. ֆ., բաժին 4, տեսագրություններ, թիվ 15 (2 ր. 41 վ.):

⁴ «Հայոց ցեղասպանությունը Օսմանյան Թուրքիայում: Վերապրածների վկայություններ»: Փաստաթղթերի ժողովածու, հ. III, Էրզրումի, Խարբերդի, Դիարբեքի, Սեբաստիայի, Տրապիզոնի նահանգներ, Պարսկահայք, գլխավոր խմբագիր՝ Ա. Վիրաբյան, Երևան, 2012, էջ 103:

(խոսքը վերաբերում է Եփրատի կամրջին, որը գտնվում էր Բաղդադ տանող շոգեկառքի գծի մոտ – Հ.Գ.) մօտիկը կը գտնուէր թրքական գիւղ մը դէմն ու դէմը Ճարապլուս հնամենի քաղաքին: Այդ գիւղը Ջօրմաղրա կը կոչուէր: Գիւղատէրը՝ Իբրահիմ Միրքէլամգաստէ եւ իր որդին՝ Ֆատը Պէյ, բարեսիրտ մարդիկ էին: Անոնք օրուցի բոլոր հայ գիւղացիները բերեր կ'աշխատացնէին իրենց ազարակներուն մէջ որպէսզի մեր հայրենակիցները տարագրուէլէ ազատուէին»¹: Համաձայն վերապրողի մեկնաբանության՝ գյուղատերն այս քայլին դիմել է հայերին տարագրությունից փրկելու համար, սակայն իրական նպատակի բացահայտումը բավական բարդ է. նա տեղեկություններ չի հաղորդում նրանց հետագա ճակատագրի մասին:

Հաջողվում էր ողջ մնալ, թերևս, միայն արհեստավորների ընտանիքների անդամներին, ովքեր շահագործվում էին բանակի կարիքները հոգալու և անհատներին ծառայելու համար: Իբրև աշխատուժ օգտագործելու համար խնայում էին հատկապես կոշկակարներին, դերձակներին, վարսավիրներին, պայտարներին, շինարարներին, ջրաղացպաններին:

Հայոց ցեղասպանությունը վերապրած Մեսրոպ Մեսրոպյանը² յոզղաթցիների՝ 1915 թ. օգոստոսին տեղի ունեցած տեղահանության մասին վկայում է. «Քաղաքի ամբողջ հայությունն ըստ հրամանի պիտի տեղահանվէր, պիտի մնային բացառապես զինվորական բժիշկ, դոկտոր Մկրտիչ Քեչեյանի ընտանիքը, քաղաքապետարանի աշտարակային մեծ ժամացույցի վարպետ Ղազարոս Յոսմանյանը, խաչմերուկների գիշերային լույսերը վառող Պաղջեյանի ընտանիքը, դեղագործ Դանիէլը, 15 հոգի ալ երկաթագործ վարպետներ՝ բոլորն էլ իսլամանալու պայմանով»³: 1908 թ. Սեբաստիայի Խոչիխար գյուղում ծնված Հովհաննէս Չաղրջյանը վերհիշում է. «Հորս, որպէս շինարարի, պահել էին գյուղում. երբ հայերին հավաքած տանում էին սպանելու, թուրք մեծավորը, որը հորս հարգում էր, կըսէ հորս. «Հիսուն հոգու հավաքէ, որ աշխատեն»: Հայրս տեսնում է թները կապկպված հայերին, որոնց տանում էին մորթելու, նրանց միջից վաթսուն հոգու կընտրէ, նրանց կյանքը կըփրկէ, կտանի իր մոտ, միասին կսկսեն շենքեր կառուցել»⁴:

Ըստ Յոհաննէս Լեփսիուսի տեղեկագրի՝ Ջեյթունի հայության տեղահանության ժամանակ՝ 1915 թ. մայիսին, այնտեղ մնացել են և տարագրությունից խուսափել միայն վեց հոգի, ովքեր տարբեր արհեստների էին տիրապետում⁵: Ազգային բյուրոյի նախագահի տեղակալ Հովսէփ Խունունցի՝

¹ Պալապանեան Ս. (Պալապան Խոճա), Կեանքիս տաք ու պաղ օրերը (Այնթապ-Քեսապ-Հալէպ), Հալէպ, 1983, էջ 106:

² Ծնվել է 1900 թ. Յոզղաթում: Հուշագրությունը գրի է առնվել 1970 թ.:

³ Մվազյան Վ., նշվ. աշխ., էջ 357:

⁴ Նույն տեղում, էջ 345, տե՛ս նաև էջ 280, 309, 366-373:

⁵ «Գաղտնի տեղեկագիր Տոթթ. Եօհաննէս Լեփսիուսի: Նախագահ գերման Մօտաւոր Արեւելքի Միսիոնին եւ Գերմանահայկական ընկերութեան, Հայաստանի ջարդերը», Կ. Պոլիս, 1919, էջ 14:

Կարինում հայերի կոտորածների և տեղահանության մասին 1916 թ. փետրվարի 23-ի զեկուցագրի համաձայն՝ Էրզրումում շուրջ հիսուն հայ արհեստավորների հաջողվում է ողջ մնալ գորքի համար կոշիկ, զգեստ կարելու անհրաժեշտությամբ¹: Խոտորչուրցի Կարլոս Չախալյանը, ով սովորում էր Մխիթարյանների վարժարանում և Էրզրումցիների երկրորդ գաղթի ժամանակ տեղահանվել էր նրանց հետ, պատմում է, որ հանդիպել է վաճառական Արմենակ Հալեբյանին, որն իր ամբողջ ընտանիքով, 40 այլ ընտանիքների հետ առերես իսլամն ընդունելով, որպես կարևոր արհեստավոր փրկվել էր ու այդ ժամանակ աշխատում էր Ուրֆայում²:

Ըստ ականատեսների վկայությունների՝ Տարոնում կառավարության հրամանով 1915 թ. հուլիսին հինգ հարյուր արհեստավոր կարողացել է խույս տալ տեղահանություններից³: Մուշի Վարդենիս գյուղի կոտորածը վերապրած Սարգիս Մխիթարյանն այս առնչությամբ վկայում է. «Այսպիսով ազատուեցին ջրաղացպանները, որոնց թուում և ես: Ինձ կանգնեցրին մեր գիւղի ջրաղացի վրայ, որ զօրքի համար ալիւր էր աղում»⁴: Խարբերդ նահանգի Բերրի քաղաքի տեղահանությունը և կոտորածը վերապրած Հակոբ Հովոբիկյանը⁵ վկայում է, որ 1915 թ. հունիսին տեղի տղամարդկանց հավաքում են Թլաբերդում և կոտորում. «Թլաբերդի ողբերգությունից Բաղնիք գյուղի բնակիչ Մեհմեդ բեգի օգնությամբ փրկվեց միայն տասնյոթամյա Խոսրով Նալբանդյանը, որովհետև նա պայտարի որդի էր, իսկ Մեհմեդ բեգը տասնյակ ջորի և ձի ուներ»⁶:

Այսպիսով, տեղահանություններից և մահից փրկվածների առաջին խմբում ընդգրկված էին այն երեխաներն ու կանայք, որոնք որպես աշխատուժ համալրեցին մուսուլմանական ընտանիքները, որոնց տղամարդկանց գերակշռող մասը գտնվում էր բանակում, և որոնք աշխատուժի կարիք ունեին: Դա նպաստեց, որպեսզի մուսուլմանական շատ ընտանիքներ պատերազմական իրադրության հետևանքով ստեղծված տնտեսական ծանր պայմաններում կարողանան պահպանել իրենց նախկին սոցիալական վիճակը և բարելավել այն: Նրանցից բացի, նշանակալից թիվ էին կազմում նաև

¹ «Հայոց ցեղասպանությունը Օսմանյան Թուրքիայում: Վերապրածների վկայություններ», հ. III, էջ 403:

² ՀՅԹԻ-ի գ. ֆ., բաժին 8, ձեռագիր հուշագրություններ, թղթ. 97:

³ **Բղէեան Ս. և Մ.**, Հարագատ պատմություն Տարօնոյ, Գահիրէ, 1962, էջ 433:

⁴ «Հայոց ցեղասպանությունը Օսմանյան Թուրքիայում: Վերապրածների վկայություններ»: Փաստաթղթերի ժողովածու, հ. II, Բիթլիսի նահանգ, գլխավոր խմբագիր՝ Ա. Վիրաբյան, Երևան, 2012, էջ 274:

⁵ Օնվել է Խարբերդ նահանգի Բերրի քաղաքում 1902 թ.: Հիշողությունները գրի է առել 1980-ական թթ.:

⁶ **Հովոբիկյան Հ.**, Անմոռանալի անցյալ: Մեծ եղեռնից վերապրողի հուշերը, Երևան, 1995, էջ 48:

անհատ արհեստավորները և նրանց ընտանիքների անդամները, որոնք հոգում էին մասնավորապես օսմանյան բանակի կարիքները:

Նյութական շահ հետապնդելու դրդապատճառ

Մեծ եղեռնի տարիներին հայերը տեղահանությունից զերծ էին մնում՝ կաշառելով իրենց ծանոթ քրդերին կամ թուրքերին, ոստիկանությանը, տեղական կառավարման մարմիններին: Երբեմն հայերն իրենք էին կաշառք առաջարկում, իսկ երբեմն թուրքերն ու քրդերն էին պահանջում գումար՝ խոստանալով թաքցնել նրանց: Կաշառք կորզող թուրքերը կամ քրդերը հայերին թաքցնում էին իրենց տներում, հայ գաղթականներին հետ էին պահում քարավաններից և վերադարձնում իրենց բնակավայրերը, պարզապես ազատ էին արձակում կամ հանձնում մոտեցող ռուսական զորքերին: Երբեմն նույնիսկ թույլատրում էին գաղթական հայերին փոքր-ինչ հանգստանալ ճանապարհին: Այդուհանդերձ, ողջ մնացած հայերին հիմնականում ընդամենը մի քանի օր էին թաքցնում: Կաշառքի ձևերը տարբեր էին հագուստեղեն, տնային իրեր, զարդեղեն կամ գումար:

1908 թ. Մուշի Գյումգյում գյուղում ծնված Սաթենիկ Պետրոսյանը վկայում է. «Մեր ամեն ունեցածը բաժանեցինք մեր թուրք դրացիներուն, բոլոր հայերը հավաքվեցան գյուղին կենտրոնը՝ պարտեզին մեջ: Քույրս ոսկիներով հյուսած էր մագերը. հարուստներու օրենք էր ադ: Հարսերս ոսկի սրմաներով կապույտ թավիշ հագուստ հագած էին: Մեկ հսկա քյուրդ մը եկավ: Այդ հագուստները տվինք մեր ծանոթ քյուրդին, որ մեզի ազատի: Ան մեզի տարավ իր տունը: Հազիվ մեկ ժամ ճամբա գացինք, քյուրդերը վրանիս հարձակվեցան: Կիներուն հագուստները հանեցին: ...Ժանդարման եկավ մեզի տարավ: Քյուրդը եկավ, մեզի հետ վերցուց, նորեն բերավ իր տունը»¹:

1900 թ. Չմշկածագի Մամուսա գյուղում ծնված, վերապրող Ծիրանի Մաթևոսյանը պատմում է իրենց գյուղի 1915 թ. կոտորածի մասին. «Մեզ կնիկ, աղջիկ, էրեխեք, սաղին քշեցին, լցրին հայկական ժամը: ...Մեր քուրդ ծառային մենք փող տվեցինք. նա տարավ ոստիկաններին տվեց: Էդ գիշերը մեր քուրդ ծառան երկու ախպերներիս՝ Մաթևոսին ու Արամին, նստեցրեց ձիու վրա, էս էլ՝ մորս ձեռքը բռնած, գնացինք: Մեր քուրդ ծառան մեզի տարավ իրենց սարի բիրան: Էդ ժամանակ ռուսը Երզնկայում էր: Ռուս ֆուրգոններով հայերին տարավ Երզնկա»²:

Խարբերդի կոտորածը վերապրած Փայլուն Տերտերյանը³ վերհիշում է. «Մայրս կպատմեր, որ քառասունմեկ հատ դեղին ոսկի են տվել թուրք մեծավորին, որ իրենց ազատի: Ան ըսել է՝ հիմա բան չեմ կրնար ընել, միայն թուղթ

¹ Սվազյան Վ., նշվ. աշխ., էջ 96: Հուշագրությունը գրի է առնվել 1989 թ.:

² Նույն տեղում, էջ 263:

³ Ծնվել է 1907 թ. Խարբերդի Եղեզի գյուղում: Հուշագրությունը գրի է առնվել 1997 թ.:

մը կրնամ կ'պցնել ձեր դուռին վրա, որ ասոնք թրքացել են և ձեզի ձեռք չեն տա: Այդպես ալ եղավ»¹:

Հարկ է մեկնաբանել, որ ըստ որոշ վկայությունների՝ կաշառք վերցնողները միշտ չէ, որ կատարում էին իրենց խոստումը, ավելին՝ մատնում էին հայերին կամ անձամբ սպանում: 1915 թ. ապրիլին տեղի ունեցած Արճեշի Օրորան գյուղի կոտորածը վերապրած Մուրադ Հովսեփյանն այս առնչությամբ վկայում է. «Տակաւին ոստիկանները չեկած՝ տեղացի թիրաքեր խաբեցին իմ հօրեղբայր Արմենակին՝ 22 տ., թէ փո՛ղ տուր մեզ, մենք քեզ կը պահենք: Առին նրանցից 5 օսմ. ոսկի: Յետոյ երբ ոստիկանները գիւղն եկան, յայտնեց նրա թաքստոցը մի նախրորդ [նախրապան]: Ոստիկաններ գնացին, գտան նրա տեղը ու սպաննեցին»²:

Հարկադիր ամուսնության դրդապատճառ

Հաճախ հայ կանանց չէին սպանում սեռական շահագործման կամ հարկադիր ամուսնության նպատակով: Որպես կանոն երիտասարդ մուսուլմաններն առնանգում էին հայ աղջիկներին և կանանց կամ համաձայնության հանգեւով՝ նրանց տանում էին իրենց հետ, օգնում թաքնվել, նաև ամուսնանում էին նրանց հետ և այդպիսով փրկում նրանց կյանքը: Երբեմն հայ կանայք ստիպված ամուսնանում էին մուսուլմանների հետ, որպեսզի կարողանան ապահովել իրենց ապրուստը:

Ըստ արաբ Բաթրայի վկայության՝ հայերը «եկան և հավաքվեցին Դեր Ջորի կամուրջի մոտ: Մենք տեսնում էինք, թե ինչպես թուրք ժանդարմները ու չեչենները նրանցից շատերին սպանում էին: Ողջ մնացած կանայք ստիպված ամուսնացան մեր արաբ անապատական շէյխերի ու գյուղապետերի հետ»³: Վերապրողներից Մարիցա Փափազյանն⁴ արքորի ճանապարհի մասին վերհիշում է. «Անոթի, ծարավ՝ ճամբան խոտեր փրցուցինք ու կերանք, մինչև որ հանդիպեցա բարձրաստիճան զինվորականի մը: Ան ուզեց մեծ աղջիկս՝ Արսինենն առնել: Ես մերժեցի: «Ազատ ես, – ըսավ մարդը, – բայց գիտցիր, որ եթե ինձ չտաս, վաղը կամ մյուս օրը ուրիշը պիտի բռնաբարի»: Աս մարդը խոստացավ պահել ընտանիքիս բոլոր անդամները, պայմանով, որ աղջիկս տամ իրեն՝ իբրև օրինավոր կին: Ստիպված էի ընդունել»⁵: Մեկ այլ վերապրող՝ Բողազյան գյուղից իննամյա Բարունակ Փափազյանը, վկայում

¹ Մվազյան Վ., նշվ. աշխ., էջ 278: Տե՛ս նաև էջ 85, 247, 267, 278, 290, 302, 365, 417, 419:

² «Հայոց ցեղասպանությունը Օսմանյան Թուրքիայում: Վերապրածների վկայություններ: Փաստաթղթերի ժողովածու», հ. I, Վանի նահանգ, գլխավոր խմբագիր՝ Ա. Վիրաբյան, Երևան, 2012, էջ 257-258:

³ Մվազյան Վ., նշվ. աշխ., էջ 517-518:

⁴ Օնվել է 1874 թ. Սամսոնում: Հուշագրությունը գրի է առնվել 1970 թ.:

⁵ Մվազյան Վ., նշվ. աշխ., էջ 352:

է. «Էդ թուրքը արդեն երկու կնիկ ուներ, մորս հետ էլ ամուսնացավ: Մորս անունը Ֆաթմա դրեց, իմ անունն ալ՝ Իբրահիմ: Ինձ ալ թլպատեցին»¹:

Ինչպես արդեն նշել ենք, հայ կանանց ու աղջիկներին բաժանում էին թուրքական ու քրդական ընտանիքներին: Սակայն հաճախ նրանք բռնությամբ էին տարվում քրդերի, թուրքերի կողմից՝ համալրելու համար իրենց հարեմները: Դեռատի հայ աղջիկների ու կանանց առջև հաճախ երկընտրանք էր ծառանում. նրանք պետք է ընդունեին իսլամը կամ կյանքին հրաժեշտ տային:

Փորձելով արդարացնել իրենց վարքագիծը՝ թուրքերն ասում էին, որ բռնություն չեն գործադրել և հայ աղջիկների հետ ամուսնացել են վերջիններիս ցանկությամբ²: Ի հակակշիռ թուրքական պնդման՝ բերենք մի հատկանշական օրինակ: Սեբաստիայի նահանգում գտնվող Գեմերեկ (Կեմերեկ) ավանում երիտասարդ կանանցից ու աղջիկներից առանձնացրել են երեսուն հոգու և առաջարկել կրոնափոխվել, բայց նրանք մերժել են: Ի պատասխան՝ Սեբաստիայի կուսակալը հրահանգել է նրանց բաժանել մուսուլմանների միջև³: Հղենք նաև Լեփսիուսի գրառումը. «Շատ մը հայ քրիստոնեայ կիներ, որոնց ամուսինները թուրք բանակին մէջ կը ծառայէին, բռնադատուեցան իրենց ամուսիններուն բացակայութեան, այս անարգ եղանակով ամուսնանալու Մահմետականներու հետ»⁴:

Հայ աղջիկների հետ բռնի ամուսնությունների կապակցությամբ տիկին Շողակաթը պատմում է. «Քրդական Թթոիչ գյուղը չհասած նորեն ինձ մոտեցավ ինձ ուղեկցող երիտասարդ ժանդարման (որը միշտ բարյացակամ էր եղել մեր հանդեպ և ամբողջ ճանապարհին շարունակ ինձ դիմել էր, որ իմ աղջկան հոժարությամբ իրեն կնության տամ, խոստանալով փրկել նաև իմ կյանքը և միշտ էլ մերժվել էր իմ կողմից) և հայտնեց, որ կարավանը իր վերջին ժամերը կապրե: ...Որ հրամանը շատ խիստ է... Ամենքը պիտի ոչնչանան անխտիր... մեղք է, մի համառեք... Ես, վերհիշելով Կարինից մինչև այդտեղ մեր քաջած սարսափները և նայելով իմ մինուճար, գեղեցկուհի աղջկան և պատկերացնելով, որ վերջիվերջո, առանց իմ համաձայնությամբ էլ աղջիկս կարող է առևանգվել այդ ժանդարմայի կողմից կամ այլ մի թուրքի կողմից, անհուն ցավով ստիպված եղա տալ իմ համաձայնությունը... Ժանդարման պահեց իր խոստումը և Թթոիչ քրդական գյուղում ինձ ու աղջկանս աննկատելիորեն անջատելով կարավանեն, մի քրդի ընտանիքի մոտ պահ տվավ մեզ...»⁵:

¹ Նույն տեղում, էջ 365, տե՛ս նաև էջ 104, 242-243, 360, 373, 473-474, 558:

² The Treatment of Armenians in the Ottoman Empire 1915-16, p. 313.

³ Գաղտնի տեղեկագիր Տօթթ. Եօհաննէս Լեփսիուսի, Հայաստանի ջարդերը, էջ 269-272:

⁴ Նույն տեղում, էջ 268:

⁵ ՉՅԹԻ-ի գ. ֆ., բաժին 8, ձեռագիր հուշագրություններ, թղթ. 97:

*Աջակցություն «հումանիտար» նպատակներով
(դեպքեր, երբ պատճառը չի հիշատակվում)*

Հումանիտար աջակցություն հիմնականում ցուցաբերում էին հայերի դրացիները կամ ծանոթները: Որպես կանոն, դրացիների օգնությունը կարճաժամկետ էր լինում: Նրանք կամ թաքցնում էին հայերին, որպեսզի վերջիններս խուսափեին տեղահանությունից, կամ հետ էին պահում տեղահանվածների քարավաններից: Ավելի հաճախ նրանց ցուցաբերած աջակցությունը սահմանափակվում էր պարզապես գալիք տեղահանության և կոտորածների մասին զգուշացմամբ:

Օսանոթ թուրքերի կողմից փրկվելու մասին է պատմում նաև 1909 թ. Մարաշում ծնված Արամ Մոմջյանը. «Մնացինք ես ու Տիգրանը: Մեզ ալ հրաշքով ազատեց թուրք տղա մը՝ Դուրդու անունով, որ թուրքական բանակում ծառայող քեռուս տղայի՝ Մարաշի գերմանական հիվանդանոցի գլխավոր բժշկի՝ դոկտոր Հարություն Տեր-Ղազարյանի սպասավորն էր: Այդ թուրք Դուրդուն, իբր, իր էջն է քշում, էջի վրայի խուրջինի երկու աչքերուն մեջ դրեց ինձ ու Տիգրանին՝ ամեն մեկս մի կողմում, որ ետ տանի Մարաշ՝ քեռուս տղային՝ բժշկին հանձնի մեզ: ...Թուրք Դուրդուն ինձ տարավ ետ Մարաշ, հանձնեց մեր ազգական բժշկի քրոջը՝ Հայկուհուն»¹:

Հետևյալ օրինակը բավական հետաքրքրական է նրանով, որ մի հայ տղայի օգնում է ողջ մնալ ծանոթ զինվորականը: Վերապրող Բենիամին Կարապետյանն այս մասին վկայում է. «Աբաս անունով մի մեծ մարդու մը չուպանը իդա մինչև ազատուիլը: Միկալ եկան ճանտարմները միզի բռնեցին: Այդ գյուղի զինվորացու քրդերին հավաքեցին ու ըսկսան միկ միկ անունները ցուցակագրիլ, որ հերթը հասավ ինձի, այդ ժանտարմների միծը օսման Չաուշն էր ինձի ըսավ անցիր տղաս, անցիր, սայիլ մի հոր տղայի, ինձի չի բռնին, բայց բոլոր քյուրտերուն տարան: Օսման Չաուշը այդ ճանտարմներու միձն էր, միր տուն միշտ դոնադայ եղածի միր հաց կերած և ինձ այդ դժվարին տեղից ազատեց»²:

Եղել են անհատներ, ովքեր մի քանի շաբաթ սատարել են հայերին հատկապես սահմանամերձ շրջաններում մինչև ռուսական զորքերի ժամանումը: Վկայություններ կան քուրդ աշիրեթապետների մասին, ովքեր Արճեշի գավառակի Կտրած քար գյուղում, Բիթլիսի Մոտկան գավառակում 1915 թ. ապրիլին տեղի ունեցած կոտորածների ժամանակ ամիսներ շարունակ պաշտպանել են տեղի մեծաթիվ հայերին, ապա՝ հանձնել ռուսական զորքին³: Վերապրող Գրիգոր Բաղդասարյանը 1915 թ. ապրիլին Վանի գավառա-

¹ Մվազյան Վ., նշվ. աշխ., էջ 462, տե՛ս նաև էջ 87, 89, 101, 102, 229, 345, 374, 422:

² ՀՅԹԻ-ի գ. ֆ., բաժին 8, ձեռագիր հուշագրություններ, թղթ. 115:

³ «Հայոց ցեղասպանությունը Օսմանյան Թուրքիայում: Վերապրածների վկայություններ», հ. I, էջ 248, տե՛ս նաև նույն տեղում, հ. II, էջ 81:

կի Արատենց գյուղի կոտորածների մասին պատմում է. «Մեր գիւղացիները մեծ մասամբ յաջողեցան նախապէս փախչիլ, իսկ միւսները մեր գիւղի քիւրտերէն Ահմէտի տղան՝ Ալօն, գաղտնի գիւղը մնացածները կը հաւաքէ, կա՛ռաջնորդէ թէ կ՛առաջնորդէ դէպի Նարգիւղի դաշտը և ինքը կվերադառնայ, այդպիսով ժողովուրդը անվնաս Վարագ կը հասնի և այնտեղէն ալ՝ Վան, ուր սկսած էին ապրիլեան կռիւները»¹: Իսկ Արճեշի Կտրած քար գյուղում Մուրադ աղան երկու հարյուրի չափ կին և երեխա է վերցնում իր պաշտպանության տակ և երկու շաբաթ պահում նրանց²:

Անձանութների կողմից մարդասիրական օգնության դրսևորման ձևերից էր նաև այն, որ գաղթի ճանապարհների մոտերքում ապրող մուսուլման կանայք ուտելիք և ջուր էին վաճառում հայ աքսորյալներին կամ կարեկցելով նրանց՝ անվճար տրամադրում:

1915 թ. ապրիլին Կարինի Հինձք գյուղի տեղահանության ճանապարհին տեղի ունեցած նման դեպքի մասին է պատմում Բագրատ Քոչքցյանը. «Արդէն բավական մթնել էր, երբ կանգ առանք մի գյուղի դիմաց, որի շուրջը սևին էր տալիս հրկիզված արտը: Գյուղից թուրք կանայք եկան՝ հետները բերելով ձու, կաթ, մածուն: Գթասիրտ մարդիկ դուրս եկան, որոնք մատչելի գներով վաճառեցին մթերքը: Լրիվ չքավորներին տալիս էին մի բաժակ կաթ կամ մածուն: Մա եզակի դեպք էր, որ պատահեց ամբողջ ճանապարհին»³: Մեկ այլ վերապրող՝ Լևոն Կճիկյանը, պատմում է, որ 1916 թ., երբ սովորականի պես գնացել է արտը վարելու, հանդիպել է երկու թուրքի: Նրանք դէպի իր կողմն են գնացել, և երբ նրանցից մեկը ցանկացել է ծեծի ենթարկել իրեն՝ գյավուրի ձագ անվանելով, մյուսը պաշտպանել է⁴:

Մեծ եղեռնի տարիներին եղել են նաև անհատներ, ովքեր պարզապես թաքցրել կամ պաշտպանել են հայերին: Այս առնչությամբ վերապրող Գարեգին Թուրիկյանը Էրզրումի Քղի գավառակի հայկական գյուղերում 1915 թ. մայիս-հունիս ամիսներին տեղի ունեցած կոտորածների մասին պատմելիս անդրադառնում է նաև հայերի կյանքը փրկողներին. «Քարիւր աշիրէթի գլխատրը՝ Քիւչուկ աղան իր աշիրէթներով, Խարատէվրէնտի Հասան աղային որդի՝ Ազիզ աղան և կըմէկցի Իսմայիլ աղան ու իր կինը եղած են խիստ բարձր, տասնեակ ամիսներով ապրեցուցած ու պահած են հարիւրներով հայեր»⁵: Ըստ Խարբերդի՝ 1915 թ. ապրիլին տեղահանությունը և կոտորածը վերապրած Միսակ Պապաջանյանի վկայության՝ Խաթաբաշի աշիրէթից Մահմեդ անունով քուրդը թաքցրել է 500 հայ երիտասարդների և 700-800 կանանց ու երեխաների, Փիլվանկի աշիրէթից Հաջի աղան պատսպարել է 500

¹ Նույն տեղում, հ. I, էջ 155:

² Տե՛ս նույն տեղում, էջ 28:

³ Քոչքցյան Բ. (Մարտիրոսյան), Մի հայի կյանք, Երևան, 2002, էջ 79:

⁴ Կճիկեան (Առաքելեան) Լ., նշվ. աշխ., էջ 67:

⁵ «Հայոց ցեղասպանությունը Օսմանյան Թուրքիայում: Վերապրածների վկայություններ», հ. III, էջ 152-153:

մարդու, ազգությամբ քուրդ Մաթիուցի փաշայի մոտ են ապրել 600-700 հայ, կոզանցի Ջեյնալ և Սլեյման աղաները թաքցրել են մոտ 400 հայի, Մզե անու- նով քուրդը պաշտպանել է հիսուն հայի¹:

Չնայած վերոնշյալ դեպքերը որակել ենք որպես մարդասիրության սկզբունքով ցուցաբերած օգնություն, սակայն դրանց թվում հանդիպում ենք նաև դեպքերի, երբ օգնություն ցուցաբերելու պատճառը եղել է սովյալ ընտա- նիքի անդամներին ճանաչելը: Պարզաբանենք նաև, որ վերապրողները երբեմն չեն հիշատակում օգնության դրդապատճառները:

Վանեցի Մաքրուհի Սահակյանը վկայում է. «Հորեղբորս կնիկը՝ Պայծա- որ, մեզ վերցրեց, մարագի մեջ մտանք: Թուրք հարևանի կնիկը դարմանը լցրել էր մեզ վրա, որ մեզ չգտնեն ու չսպանեն: ...Էն մյուս օրը գիշերը էդ թուրք կնիկը մեզ՝ հինգ-վեց երեխեքիս, տարավ իր տունը, կերակրեց, պահեց ու գիշերով մեզ ուղարկեց Վան: Հորեղբորս աղջիկը՝ Արշալույսը, պատմում է, որ իր ամուսնուն՝ Սահակին, ևս օգնություն են ցույց տվել հարևանները»²: Արդեն հիշատակված Արշալույս Տեր-Նազարեթյանը պատմում է գաղթի ճա- նապարհին իր հետ պատահածի մասին. «Հազիվ նստած մածուն էինք ու- տում, տեսանք, որ երկու թուրք եկան մտան, ախպերներիս՝ Հակոբին ու Մի- սաքին բռնին տարան մորթելու: Մնացինք իմ քույրերով, մայրս ու ես: Մեկ էլ տեսանք մի թուրք մեր դեմը պպզել է, մեզ է նայում: Եկավ հորեղբորս կնիկին ասաց. – Էդ աղջկան տուր տանեմ, լավ կպահեմ: Մեկ է ձեզի ջուրը պիտի գցեն, բալի էդի սաղ մնա»³:

Երախտագիտության դրդապատճառ

Վ. Սվազյանի գրառած 104 մասնավոր վկայություններում հանդիպում են դեպքերի, երբ քրդերն ու թուրքերն իրենց ծանոթ հայերին օգնել են, քանի որ նախկինում հայերն աջակցել են նրանց: Օրինակ, մշեցի Սեդրակ Հարութ- յունյանը⁴ պատմում է. «Ինձ աղջկա շոր էին հագցրել: Հորեղբայրս՝ հարուստ Պետոն, յոթ հարյուր գլուխ ոչխար ուներ, իննսունուր տարեկան էր: Ինքն ու իր նախրչի Մելոն գալիս էին, էդ երկուսին էլ խփեցին: Մեկ էլ տեսա՝ աջ կողմից մեկը ինձ գրկեց: Տեսա՝ քրդի կինն է, որին մենք հաց էինք տալիս: Երևի ձիերի ոտքերի տակ կմնայի. էդ կինը փրկեց ինձ, տարավ մորս մոտ, ասաց մորս. – Մարե՛, երեխին գրկեմ, որ չսպանեն, թող իմանան քրդի երե- խա է»⁵: Աֆիոն-Գարահիսարի տեղահանության մասին 1907 թ. ծնված Ասա- տուր Մենեջյանը վկայում է. «...Մամաս ժամանակին կաթ էր տվել մեր դրա-

¹ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 257:

² Սվազյան Վ., նշվ. աշխ., էջ 146:

³ Նույն տեղում, էջ 202, տե՛ս նաև էջ 91, 107, 115, 163, 168, 223, 271, 306, 311, 436, 445, 471, 474, 516, 517, 534, 557, 559:

⁴ Ծնվել է 1904 թ. Մուշում: Հուշագրությունը գրի է առնվել 1997 թ.:

⁵ Սվազյան Վ., նշվ. աշխ., էջ 94:

ցի թուրք ընտանիքի չոջուխին: ...Երբ 1915 թ. ջարդը պիտի ըլլար, մեր դրացի թուրքը էկավ մամայիս ըսավ. «Դուռը բաց ձգեցեք, եկեք մեր տուն»: Մեր փոքրը մեկ հայ նպարավաճառի ընտանիք մը կար: Թուրքերը անոնց հորն ու մորը և տղային մորթեցին, իսկ աղջկան ալ բռնաբարեցին: Էդ մեր դրացի բարի թուրքը էդ աղջկան մեղքցավ, ներս առավ, պահեց մեզի հետ»¹:

Կամախում ծնված Տիգրան Օհանյանը, ով այդ ժամանակ եղել է տասներեք տարեկան, Կամախի ձորի կոտորածների (1915 թ. մայիս-հունիս) մասին պատմելիս վկայում է, որ ողջ է մնացել իրենց ծանոթ թուրքերի շնորհիվ. «Էնտեղ ծանոթ թուրքեր դուրս եկան, հայրս դրանց տղաներին աստղձագործություն էր սովորեցրել: Ծանոթ թուրքերն ինձ առան պահեցին»²: Արդեն հիշատակված Մեսրոպ Մեսրոպյանը պատմում է. «Թուրքը, տապարը վերցուած, կհալածեր 13-ամյա տղա մը՝ Խորեն Արսլանյանը, որը փորձած էր փախչել, որ չմորթվի, բայց թուրքը կհասնի ետևեն, կուզե խոշտանգե անոր՝ թե քանի հատ ոսկի կլլած է: Այդ միջոցին չերքեզ ձիավորներու խումբ մը վրա կհասնի: Մեծավորը Խորենին կհարցնե, թե որուն տղան ես, սա կպատասխանե, թե՛ հայրը ժամանակին Ուզունլուի գայմագամը եղած էր և Մանվել էֆենդի կկոչվեր, որը գաղթական չերքեզներու վերաբնակեցման ժամանակ բարեացակամորեն ծառայություններ ըրած էր: ...Չերքեզները Խորենին կազատեն, հետերնին կտանին, որը այս տարի մեռավ Երևանի մեջ»³:

Երեխաներ չունենալու դրդապատճառ

Ըստ Վ. Սվազյանի հավաքած վկայությունների՝ հանդիպում ենք նաև դեպքերի, երբ թուրքերը երեխաներ չունենալու պատճառով հայ երեխա են վերցրել: Այսպես, Տիգրանուհի Մովսեսյանը պատմում է. «Զարդեն առաջ Օվսաննան, որը դեղեխ հորեղբոր աղջիկը կըլլա, դեռ ծնված չէր: Մայրը Օվսաննայով հղի էր, երբ հորը տարին թուրքական բանակ, և այլևս ետ չէկավ: Զարդի ժամանակ անոնց տեղահան կընեն: Օվսաննան վեց տարեկան կըլլա: Մեծ մայրը կառնե անոր, Կեսարի կտանի: Հոն, անշուշտ, չքավորություն և շատ նեղություններ կտեսնան: Թուրք պաշտոնյա մը անոր հոգեզավակ կառնե, քանի որ ինքն ալ զավակ չուներ»⁴: Ըստ մեկ այլ վերապրող Պետրոս Կիլիշյանի վկայության՝ «ինձ համոզեցին, ձեռս բռնեցին կինը և մարդը, մենք գնացինք այդ թուրք մարդի տունը, որ զավակ չուներ: Երեք տարի ես մնացի այդ թուրքի մոտ»⁵:

¹ Նույն տեղում, էջ 393-394:

² Նույն տեղում, էջ 236:

³ Նույն տեղում, էջ 358, տե՛ս նաև էջ 86, 94, 236, 258, 269-270, 274, 330-331, 338, 531:

⁴ Նույն տեղում, էջ 557:

⁵ Նույն տեղում, էջ 251: Տե՛ս նաև էջ 280, 285, 556:

Փոխհատուցում ստանալու ակնկալիքի դրդապատճառ

Ռեզոլուցիաներում տարածքներում հայերին օգնություն ցուցաբերելը ևս անշահախնդիր չէր, քանի որ դա արվում էր փոխադարձության սկզբունքով: Նկատի ունենալով ռուսական գործերի առաջխաղացումը՝ տեղի մուսուլմանները պաշտպանում էին հայերին՝ հուսալով, որ ռուսների մուտք գործելու դեպքում հայերն իրենց կպաշտպանեն: Այս առնչությամբ, օրինակ, էրզրումցի Նազար Ղազարյանը վկայում է. «Ռուս-տաճկական պատերազմը յայտարարուելուն պէս հայերուն վիճակը վատացաւ, գիւղերը կողոպտուեցան քիւրտերու կողմէ, որոնք իրենց «ծանօթ» հայերէն ոմանց պաշտպանեցին այն պատճառով, որ հայերէն կը սպասէին փոխադարձ պաշտպանութիւն՝ ռուսներու հանդէպ: Հայերը պաշտպանող քիւրտերը Քոլէն և Չուռուկ (Քոլ և Չուրուք – Հ. Գ.) գիւղացի էին, որոնք պաշտպանեցին տասնհինգ օր»¹: Մեկ այլ վերապրող՝ Թորոյանը, փաստում է, որ ստացել է մի թուրքի աջակցությունը, ով հետագայում ասել է. «Այժմ դու պետք է պաշտպանես ինձ. ռուսները գալիս են»²:

Երախտավորների վարքային դրսևորումների ուսումնասիրությունը դրդապատճառների տեսանկյունից հիմնականում շեշտադրում է հավատքի, համոզմունքների և ալտրուիստիկ մարդկանց անհատականության գործոնները: Կարծում ենք, սա պայմանավորված է նրանով, որ «հակառակորդ» խմբի անդամներին օգնություն ցուցաբերելու համար սեփական կյանքը վտանգի ենթարկելով, երբ ամբողջ հասարակությունը գտնվում է զանգվածային կոտորածներ իրականացնելու համար անպատժելիության մթնոլորտում, անհատը վեր է կանգնում իր էթնիկ պատկանելությունից և բավարարում իր նմանի նկատմամբ կարեկցանքի և նրան ձեռք մեկնելու պահանջմունքը:

Չնայած դեռևս անհրաժեշտություն կա Հայոց ցեղասպանության համատեքստում երախտավորների հիմնախնդիրն առավել համակողմանի և ադրյուրագիտական լայն հենքի վրա դիտարկել, այնուամենայնիվ կատարված ուսումնասիրությունը թույլ է տալիս հանգել որոշակի եզրակացությունների: Օսմանյան կայսրության իրագործած ցեղասպանության համատեքստում մուսուլման հասարակության տարբեր սոցիալական խմբերի կողմից ալտրուիստական վարքագծի դրսևորման դրդապատճառների ու նպատակները:

¹ «Հայոց ցեղասպանությունը Օսմանյան Թուրքիայում: Վերապրածների վկայություններ», հ. III, էջ 232:

² **Kévorkian R.**, *The Armenian Genocide. A Complete History*, London, New York, 2011, p. 313.

րի դիտարկումները ցույց են տալիս, որ բարոյական հոգեբանության գործոնը «փրկողների» համար ունեցել է աննշան դերակատարություն:

Համաձայնելով Հայոց ցեղասպանության համատեքստում «երախտավորների» հիմնախնդրի վերաբերյալ Հ. Մարությանի առաջադրած լուծման հետ՝ այն է՝ Հրեաների հոլոքոստի պարագայում գոյություն ունեցող մեթոդաբանական փորձը կիրառել Հայոց ցեղասպանության պարագայում և դասակարգելով մուսուլման հասարակության կողմից երախտավորության դրսևորման հիմնական նպատակներն ու պատճառները, հարկ է այդուհանդերձ արձանագրել, որ վերջինս գերազանցապես դուրս է մնում փրկություն եզրույթի սահմանման շրջանակներից:

Մուսուլման հասարակության կողմից երախտավորության դրսևորման հիմքերը, թերևս, պետք չէ փնտրել համամարդկային բարոյականության, կրոնական կամ էթնիկ պատկանելության համատեքստում, այլ մեր կողմից նշված և մեկնաբանված դրդապատճառների շրջանակներում:

Асмик Григорян – Проблема «благотворителей» в контексте Геноцида армян: ее проявления на уровне мусульманского общества

В контексте Геноцида армян, пожалуй, менее всего исследована проблема «благотворителей» мусульман, относительно которой в последнее время идут довольно активные обсуждения. Опираясь на свидетельства в дневниках свидетелей и докладах иностранных дипломатов, можно условно классифицировать мотивы проявления «благотворительности» мусульманами в Османской империи. Изучение мотивов и целей организации альтруистического поведения со стороны различных социальных слоев мусульманского общества в контексте геноцидов, осуществленных османскими властями, различные социальные группы общества обнаруживают, что для «благотворителей» фактор нравственной психологии почти не играл роли. Основы проявления «благотворительности» не следует искать в контексте общечеловеческой нравственной, культурной, религиозной или этнической принадлежности, а в более узких рамках, таких как материальный интерес, принудительная работа, сексуальная эксплуатация, брак, добрососедские отношения, чувства преданности, взаимные ожидания, тем более, что подобное поведение в основном проявлялось по личной инициативе.

Hasmik Grigoryan – The Issue of “Rescuers” in the Armenian Genocide Context; Manifestations of Muslim Society

The issue of the Muslim “rescuers” is the least researched theme in the context of the Armenian Genocide, discussions which have taken place quiet often recently. Sacrifice and objectiveness must primarily be stressed during the discussions of the issue in the Armenian Genocide milieu, especially from the point of view of helping and “saving” Armenians by the Muslim society.

Based on the testimonies of the Armenian survivors and reports of foreign diplomats, motives and purposes of Muslim “Rescuers” of the Ottoman Empire can be conventionally classified, revealing whether such behavior was objective or not and whether it can be called salvation or not.

Observations of altruistic behavior and motives of the Muslim society in the context of genocides taken place in the Ottoman Empire unveil that moral psychology had no connection with the behavior of “Rescuers”. Basis of patronages by Muslim society should be searched for not in the context of human ethics, cultural, religious or ethnic affiliation, but in narrow circles, for instance in the expectation of material benefit, forced labor, sexual exploitation, marriages, neighboring relationships, gratefulness and mutual anticipation, as such behavior was mainly organized by individual initiatives.

**JOHANNES LEPSIUS: THE FIRST HISTORIAN OF THE
ARMENIAN GENOCIDE AND HIS HUMANITARIAN ENGAGEMENT**

Keywords – Genocide, Turkization, Nationalism, Moral Law, One-party dictatorship, Johannes Lepsius, Henry Morgenthau, Mehmet Talaat, Enver Pasha, Hans von Wangenheim, Abdul Hamid II

It was late in the day of 31 July 1915 when Henry Morgenthau, American Ambassador to Istanbul, sent a cable to the State Department at Washington. “Doctor Lepsius, President of German Orient Mission which maintains six Armenian orphan asylums in Turkey, has information from reliable source that Armenians, mostly women and children, deported from the Erzerum district, have been massacred near Kemakh between Erzinghan and Harput”¹. Johannes Lepsius had arrived at the Ottoman capital on 24 July. The events of his journey are narrated by Franz Werfel in his novel *The Forty Days of Musa Dagh*. It was wartime, and the journey had been prompted by disconcerting news regarding the fate of the Armenians in the Ottoman Empire, a German ally.

What Morgenthau references, a disturbing account of great massacres taking place in Kemakh Canyon at the upper Euphrates, was among the first batch of horrific news given to Lepsius by eye witnesses Thora von Wedel and Eva Elvers. These two Nurses had showed up at the German Embassy on 21 July to deliver to Consul General Johann Heinrich Mordtmann a report of what they had seen. Their descriptions were independently corroborated by Austrian zoologist and mountaineer Victor Pietschmann². Mordtmann, who had been born in Istanbul and who was the true expert on Oriental matters at the Embassy, was in all likelihood less surprised by this news than was Morgenthau. The country was riddled with German Consulates, mission stations, hospitals, schools, as well as employees of the Baghdad Railway and businessmen. Their reports of what they had witnessed in the heartland in spring of 1915 had already been received by the Embassy.

No later than 6 June, Ottoman Minister of the Interior Mehmed Talaat had openly expressed towards Mordtmann his government’s intention to use the World War for its own political gain. “Without diplomatic interference from abroad”, it would be easy to “thoroughly clean house concerning enemies within – domestic Christians of any confession”³. Based on precise information contained in reports he had received from all parts of the country, Ambassador Hans von Wangenheim cabled Chancellor Theobald von Bethmann-Hollweg on 7 July, that there could be no doubt about “the

¹ Morgenthau to Secretary of State, 31 July 1915. <http://www.armenian-genocide.org/us-7-31-15>.

² Note Mordtmann, 21 July 1915. Politisches Archiv des Auswärtigen Amts (subsequently: PA-AA) BoKon/169.

³ Note Mordtmann. Rößler to Botschaft Konstantinopel, 6 June 1915. PA-AA/BoKon/169.

government's actual intention to eradicate the Armenian race from the Turkish Empire"¹. He couldn't have made a more definite statement. The deportations and massacres of increasing intensity that could be observed in the Anatolian provinces since the spring served the express purpose of systematically handing an ethnic group – the Ottoman Armenians – over to destruction. Wangenheim's words prove that the German government was aware of this at least by early July 1915. Had one asked – in Lepsius's words – the *quaestio juris* after thus answering the *quaestio facti*², in this view, one were doubtless compelled to speak of a "genocide"³.

It was on this particular day, 7 July, when Morgenthau conversed about the Armenian question with Austro-Hungarian Ambassador Pallavicini. We can see from his diary entry that he did not nearly have as comprehensive and clear a picture of the full scope of the issue as did Wangenheim. The diary talks of excess, yet it does not make mention of any systematic policy of extermination. Instead, its main focus is on the deportation of 280.000 Jews from Baltic Courland by the Russian army. Moreover, the diarist commiserates British attempts at an intervention at Petrograd and their sobering result: the Tsardom's declaration that it would not tolerate any external interference with its domestic affairs⁴.

Civilians had been targets of warfare from the outset of this war. It had started in August 1914 with the so-called Belgian atrocities – which in fact were also French atrocities – when a sum total of 6.427 civilians fell victim to the German paranoia of alleged ambushes by so-called franc-tireurs⁵. Later, plans were devised by German officials to permanently remove the Polish border population by force in order to implement a "racial military border" against the Russians⁶; even though those were never put into action. In the beginning of 1916, 143.000 Serbs lost their lives during death marches orchestrated by Habsburg and Bulgarian military personnel⁷. In Russia, the following fell victim to a military policy of deportation within the first three years of the war: six million civilians, among them hundreds of thousands of Jews, German minorities, inhabitants of the Baltic territories, Roma, and Muslims from the Caucasus and Central Asia. They were universally deemed potential enemies within and "unreliable" as sections of the populace⁸. There were also plans for a permanent Russification of the border regions⁹.

¹ Wangenheim to Bethmann-Hollweg, 7 July 1915. PA-AA R 14086.

² **Lepsius J.**, *Armenien und Europa. Eine Anklageschrift wider die christlichen Großmächte und ein Aufruf an das christliche Deutschland*, Berlin, 1896, S. 10.

³ **Lepsius J.**, *Mein Besuch in Konstantinopel Juli/Aug. 1915*. *Der Orient*, Vol. 1919, n° 1/3, S. 14.

⁴ *United States Diplomacy on the Bosphorus. The Diaries of Ambassador Morgenthau 1913-1916*, 7 July 1915, London, 2004, p. 271.

⁵ **Horne J.** and **Kramer A.**, *German Atrocities, 1914. A History of Denial*, New Haven and London, 2001, p. 74.

⁶ **Mommsen W.J.**, *Der "polnische Grenzstreifen". Anfänge der "völkischen Flurbereinigung" und der Umsiedlungspolitik*, in: *idem: Der Erste Weltkrieg. Anfang vom Ende des bürgerlichen Zeitalters*, Frankfurt am Main, 2004, S. 118-136.

⁷ **Roshwald A.**, *Ethnic Nationalism and the Fall of Empires. Central Europe, Russia and the Middle East, 1914-1923*. London, and New York, 2001, p. 126.

⁸ **Gatrell P.**, *A Whole Empire Walking. Refugees in Russia During World War I*, Bloomington, 2005, p. 3.

⁹ **Schwartz M.**, *Ethnische "Säuberungen" in der Moderne. Globale Wechselwirkungen nationalistischer und rassistischer Gewaltpolitik im 19. und 20. Jahrhundert*, Munich, 2013, S. 131f.

However, there was a very specific difference between these and Talaat's announcement to Mordtmann: no one had any intentions of thoroughly cleaning house concerning certain ethnicities because nobody aimed to destroy the Russian multinational Empire in this war¹. Hence, Talaat announced way more than a deportation caused by the necessities of war. His was the announcement of a new, and essentially Turkish post-war order not achievable merely through deportations of domestic enemies but only by dispersing them completely, and thereby eliminating their influence once and for all. There had never been an announcement quite like this before. In contrast to the Russian deportation policy, which was ruthless and inhumane in its own right, Talaat's vision encompassed an outright apocalyptic aspect. This contrast, however, is highly significant for an understanding of the events². Wangenheim and the German government were aware of this by no later than the beginning of July.

There is ample evidence suggesting that it was in fact Johannes Lepsius who informed Morgenthau of the magnitude of the events. Days before their meeting, the latter was still convinced that great massacres did not occur as part of the deportations and that deadly force had only been used in skirmishes with Armenians putting up armed resistance³. Yet, Morgenthau had for some time harbored suspicions of the ultimate goal being "race extermination"⁴. When Lepsius first came to see him at the American Embassy on 31 July 1915 at 3 p. m.⁵, these suspicions grew firmer⁶.

According to Lepsius's report quoted in Morgenthau's cable to the State Department, the following had taken place on the upper Euphrates in late spring. On 10 June, a convoy of deported Armenians approached the bottleneck near Kemakh Canyon, where they came under crossfire. "Ahead, Kurds blocked the way, behind were militia troops" in the words of Thora von Wedel who had gotten all the details from Turkish soldiers. "At first, they were looted, then brutally slaughtered, and finally their bodies were thrown into the river"⁷. The carnage lasted a total of three days. Finally, on the fourth day, the 86th cavalry brigade arrived, supposedly to put a stop to the murdering. In truth, though, they had come to surround the Armenian

¹ All the differences notwithstanding, there are also certain similarities to be made out: "Up to a point", as Donald Bloxham and Dirk A. Moses observe, "CUP population policy mirrored that of the Tsars. After a series of localized "pacification" measures in their shared border regions from the outset of the war, and incursions into enemy territory, each regime radicalized its policies in spring 1915, as the war situation became critical". **Bloxham D.** and **Moses D. A.**, *Genocide and ethnic cleansing*, in: **Bloxham D.** and **Gerwarth R.** (Ed.), *Political Violence in Twentieth Century Europe*, Cambridge, New York, 2011, p. 97.

² "Mit der praktisch vollständigen Zerstörung einer "nationsfremden" Ethnie wurde in der Geschichte erstmalig ein radikal sozialdarwinistisch-nationalistisches Gedankengut realisiert". **Kieser H. L.**, *Der verpasste Friede*, Zurich, 2000, S. 16.

³ United States Diplomacy on the Bosphorus. The Diaries of Ambassador Morgenthau, 26 July 1915, p. 286.

⁴ Morgenthau to Secretary of State, 16 July 1915. <http://www.armenian-genocide.org/us-7-16-15>.

⁵ United States Diplomacy on the Bosphorus. The Diaries of Ambassador Morgenthau, 31 July 1915, p. 291.

⁶ It seems almost inconceivable, as Margaret Anderson observed about Morgenthau, "that a man whose Armenian translator accompanied him everywhere, every hour of the working day as well as most evenings", should have taken this long to understand what was happening. **Anderson M. L.**, *Helden in Zeiten eines Völkermords?* Armin T. Wegner, Ernst Jäckh, Henry Morgenthau, in: **Hosfeld R.** (Ed.), *Johannes Lepsius – Eine deutsche Ausnahme*. Göttingen, 2013, S. 154 .

⁷ Valentini to Bethmann-Hollweg, 10 September 1915, Appendix 2. PA-AA R 14093.

women and children who were stuck in the canyon. On order, they were all gunned down. It had been commanded thus, recalled a Turkish soldier who was present.

The army's gruesome slaughter of 13 June raged on for four hours, from 11 a. m. to 3 p. m.¹. The operation had apparently been well prepared. Thora von Wedel: "They had brought ox carts in order to dump the corpses into the river and to cover their deed's tracks. After the butchery, manhunts were held for several days in the cornfields of Erzincan, shooting those who had escaped to look for shelter there"². In total, between twenty and twenty five thousand people fell prey to the eliminatory orgy perpetrated by military, police, special forces, and irregular gangs only between 10 and 14 June 1915 in Kemakh Canyon³. Evidently, the deportations of the upper Euphrates valley were regularly accompanied by massacres, and, as Lepsius uncovered, the same occurred in other parts of Eastern Anatolia. This was clearly no matter of a military preemptive strategy but rather the work of a political will to eliminate⁴.

Morgenthau relates that Lepsius was planning to inform the International Red Cross of these goings-on (which he actually did after his return, through semi-legal publications in Switzerland). Moreover, he was determined to try to persuade his own government to put a halt to this crime against humanity perpetrated by a wartime ally – as we know, he failed. But first and foremost, he wanted to gather as much information as possible about the extent and characteristics of this catastrophe. Morgenthau requested permission in Washington to allow Lepsius access to the American consular documents⁵. Whether this was officially granted him is unknown⁶. Morgenthau did in fact show several reports to Lepsius, whom he deemed to be a "high-minded Christian gentleman"⁷, and allowed him to make verbatim excerpts. "His feelings were aroused chiefly against his own government", Morgenthau records in his memoirs in view of those hours spent together at the American Embassy. "He expressed to me the humiliation which he felt as a German, that the Turks should set about to exterminate their Christian subjects, while Germany, which called itself a Christian country, was making no endeavours to prevent it"⁸.

In the beginning of August 1915, Lepsius wrote from Istanbul to his wife Alice at Potsdam: "Unspeakable things have happened and are happening still. The goal is perfect extermination – executed under the veil of martial law. There is nothing else to be said"⁹. Lepsius, 57 years old at the time, was received for an audience with War Minister Enver Pasha on 10 August 1915 after a recommendation by Auswärtiges Amt (the German State Department) and the German Embassy. This was precisely when

¹ Thora von Wedel-Jarlsberg to Neurath, 28 July 1915. PA-AA/BoKon/170.

² Valentini to Bethmann-Hollweg, 10 September 1915, Appendix 2. PA-AA R 14093.

³ **Lepsius J.**, *Deutschland und Armenien*, Potsdam, 1919, Einleitung, S. XXIV.

⁴ "The Armenian fate was composed of the two elements: ethnic cleansing, or forced collective displacement, and direct physical annihilation. Only because of the presence of both elements is the epithet genocide applicable". **Bloxham D.**, *The Great Game of Genocide. Imperialism, Nationalism, and the Destruction of the Ottoman Armenians*. Oxford, New York, 2005, p. 69.

⁵ Morgenthau to Secretary of State, 31 July 1915. <http://www.armenian-genocide.org/us-7-31-15>.

⁶ Lepsius claims to have been denied access. *Mein Besuch in Konstantinopel*, S. 6.

⁷ *Ambassador Morgenthau's Story*, New York, 1918, p. 343.

⁸ *Ibid.*, p. 344.

⁹ Lepsius to Alice Lepsius, beginning of August 1915, Lepsius-Archiv Potsdam (subsequently: LAP) 118-1320.

the siege at Musa Dagh was unfolding, where some 5.000 Armenians had sought refuge on the escape from their persecutors, the fateful days that are recounted in Franz Werfel's novel. The meeting was by no means a matter of course. Its background, too, remains unclear to this day and will in all likelihood never be fully uncovered. Certainly, the Reich's government at that point took a strong interest in exercising a mitigating influence on its Turkish ally¹. The German Embassy at Istanbul, however, doubted it could ever end successfully². Enver, in turn, had a vested interest in a certain amount of German backing³. At least until the increasing success in defending the strategically important Dardanelles and the resulting growth in Turkish confidence would have completely dispelled any qualms.

Lepsius produced a protocol of this conversation at the War Ministry which is extensively quoted by Werfel: "Ich übernehme die Verantwortung für alles", said 33-year-old Enver in perfect German, which translates to "I take full responsibility for everything". This was his reply to Lepsius's queries regarding domestic goings-on. It was followed by a lengthy lecture on the military necessities that had rendered a wartime offense against the revolutionary elements of the Empire a duty. "I for one do not believe in an Armenian conspiracy", was Lepsius's answer and he asked whether there was any solid evidence pointing to its existence. At that point, Enver donned a smile of superiority and responded: "That is obsolete, we originate from the Revolution ourselves and we know how it is done." On another occasion he said almost exactly the same to Morgenthau⁴. With almost evangelistic zeal, he added: "We can handle our internal enemies. You in Germany cannot. In this we are stronger than you"⁵. For the time being, thoughts like this were foreign to German politics. Yet, not much later, they were the reason why Adolf Hitler admired Enver as an example to follow, whom – among others, particularly Mussolini – he referenced in his trial before the Munich People's Court in 1924. According to Hitler, Enver managed to build up a whole new nation, successfully detoxifying the multicultural Gomorrah that was Constantinople⁶. This unveiled a deep congruency of fundamental imaginations of purification. Hitler's "awaking" Germany welcomed the radically nationalist Young Turks as a congenial example.

Lepsius was not the only one who needed some time to realize the full extent of the Ottoman Empire's Armenian policy during World War I. Nobody was expecting a repetition of the great Armenian massacres of 1894-1896 that had taken about three hundred thousand people, and much less an escalation beyond that precedent. Yet, the disquieting news increased. During the first months of the war, it was a reasonable supposition that these were locally restricted measures. The deadly consequences of the allegedly war-related deportations in particular became apparent only gradually. Still, the Ottoman government's involvement in the process of giving their Christian

¹ Wangenheim to Scheubner-Richter, 21 June 1915. PA-AA/BoKon/169.

² Wangenheim to AA, 9 June 1915. PA-AA R 14086.

³ Wangenheim to AA, 31 May 1915. PA-AA R 14086.

⁴ Ambassador Morgenthau's Story. p. 347.

⁵ Lepsius J., Mein Besuch in Konstantinopel, S. 8.

⁶ Gordon H. J. (Ed.), The Hitler Trial before the People's Court in Munich, Vol. 1, Arlington, 1976, p. 180.

populace “over to extinction”¹ was a fact of which Lepsius was fully aware, even before he left Potsdam for the Orient.

When planning his journey in June 1915, he had originally hoped to present the Ottoman leadership with a proposition which was worked out in cooperation with *Auswärtiges Amt*² and the Central Committee of the Armenian Revolutionary Federation *Dashnaktzuyun*³, namely that the Russian Armenians would “separate their cause from Russia’s”⁴ in exchange for a waiver of further deportations. *Auswärtiges Amt* lent its support to this desperate attempt to mediate mainly because there were concerns about the Armenians being forced to join the Entente camp by Turkish repression and revolutionary activists possibly destabilizing the country through assassinations and attempted coups⁵. Humanitarian considerations played no part in this. Lepsius, however, was hoping to achieve something, given such political backing. This was particularly so because *Auswärtiges Amt*, represented by Undersecretary Zimmermann, had in November 1914 given a written warrant to the German-Armenian Society to pursue a responsible policy in regard to the Armenians of the Ottoman Empire, even during the war⁶. It looks as though Zimmermann still felt bound by this in June 1915 when he wrote to Wangenheim concerning Lepsius’s planned journey, insisting that the Armenian cause should by no means be sacrificed on the altar of political constellations⁷. Of course, this is exactly what was cold-bloodedly done shortly thereafter. As Margaret Anderson has accentuated, Lepsius’s endeavour was a fairly risky mission in a hopeless situation⁸. But above all, he was too late⁹. As Wangenheim reported to Wilhelmstraße, a short time before Lepsius left: “The Turkish government [was] thoroughly determined to follow through with these measures and it [had] lately even intensified them”, unaffected by its allies’ objections¹⁰.

On his way to the Orient, Lepsius had gathered information, mainly through his Armenian connections at Basel, Geneva, Bucharest, and Sofia. The decisive part in this was played by Liparit Nazariantz of the German-Armenian Society, travelling with a German passport under the name of Dr Liparit, and the *Dashnaktzuyun* network¹¹. The *Dashnaks* even granted him access to their secret party correspondences at Sofia which was why he stayed on longer than originally planned¹². By the time of his arrival at Constantinople he had thus already gained a clear picture of what was going

¹ Lepsius to AA, 22 June 1915. PA-AA R 14086.

² “Dr. Lepsius wishes to go there not in order to exert pressure on Porte, but rather to bring Armenians to terms”. Zimmermann to Wangenheim, 6 June 1915. PA-AA R 14086. Of course, this is a diplomatically streamlined version of Lepsius’s intentions, but Zimmermann himself may have believed it.

³ Lepsius to Rosenberg, 11 June 1915. Appendix 1. PA-AA R 14086.

⁴ Lepsius to Rosenberg, 22 June 1915. PA-AA R 14086.

⁵ Lepsius to AA, 22 June 1915. PA-AA R 14086.

⁶ **Stier E.**, *Geschäftsbericht der Deutsch-Armenischen Gesellschaft*, 21 May 1919. PA-AA R 14106.

⁷ Zimmermann to Wangenheim, 13 June 1915. PA-AA R 14086.

⁸ *Germany and the Armenian Genocide. An Interview with Margaret Lavinia Anderson by Khatchig Mouradian*, ZNet, November 14, 2006.

⁹ Wangenheim to AA, 9 June 1915. PA-AA R 14287.

¹⁰ Wangenheim to AA, 2 July 1915. PA-AA R 14086.

¹¹ **Hayruni A.**, *Johannes Lepsius’ armenische Verbindungen*, in: **Hosfeld R.** (Hg.), *Johannes Lepsius – Eine deutsche Ausnahme*, Göttingen, 2013, S. 215ff.

¹² **Lepsius J.**, *Bericht über die Lage des armenischen Volkes*, Potsdam, 1916, S. 181ff.

on, and it pointed to “an organized elimination of the domestic Armenian populace”¹. The information he then received from the German Embassy, the Armenian Patriarchy and other Armenian contacts, German observers of the events in the heartland, representatives of the American *Bible House*, as well as American Ambassador Morgenthau only corroborated what he had discovered before. Johann Heinrich Mordtmann supplied extensive oral briefings which Lepsius appreciated as especially instructive².

Lepsius was not sojourning to Istanbul for the first time. What especially caught his eye was how the once cosmopolitan metropolis was becoming “increasingly Turkish”. He noted that every non-Turkish billboard and company sign had disappeared and that even street names were now exclusively in Turkish³. These observations were nothing less than the visible image of a process of a cultural-ideological homogenization towards Turkization that was accompanying the elimination of the Armenians. “One fatherland, one education, one language. All of Turkey was supposed to become Turkish”, as he had critically remarked earlier⁴. A programme like this could only result in violence.

Lepsius decided not to remain silent. This was in stark contrast to the considerable amount of people in the Reich who knew exactly what was going on in Turkey, yet did not speak up in order to preserve the *raison d'état*. Even the majority of the German clergy adhered to this practice almost unconditionally. “Nationalized Christianity’s conscience is easily swayed in such conflicts of interest to subordinate that which is imperative on grounds of humanity to that which is politically opportune”⁵. Johannes Lepsius, who wrote these words, did not succumb. He wanted to take a stand.

After his return, his journal *Der Christliche Orient* (“The Christian Orient”) published a “cry for help”. At present, it was impossible to speak openly on the current situation in Turkey. Yet, “the tasks we are facing in response to even just the pinnacle of the screaming needs are nonetheless ten times greater than what was needed after the great massacres of Abdul Hamid”⁶. The reference to the massacres of the late 19th century could hardly be misconstrued. It was at a Berlin press conference on 5 October 1915 when Lepsius made himself even clearer. There, he actually accused the German government of having become a slave to the Ottoman leadership instead of duly ruling as its master. In the beginning of the war, Lepsius had subscribed to the illusion that the German-Turkish alliance would by necessity bring about a certain hegemonial Europeanization of Turkey at the hands of Germany as well as establish order in its judicial system. These Lepsius had considered positive effects⁷. Such pipe-dreams were now shattered, as it became apparent that Turkey was following its own agenda in this war. In case of conflict, it could very well be directed

¹ Lepsius J., *Mein Besuch in Konstantinopel*, S. 3.

² *Ibid.*, p. 4f. Only two days later, on 7 October 1915, total censorship was declared on the Armenian question.

³ Lepsius J., *Mein Besuch in Konstantinopel*, S. 10.

⁴ Lepsius J., *Die armenischen Reformen*. *Der Christliche Orient*, Vol. 14 (1913), S. 215.

⁵ Lepsius to August Winkler, 26 March 1916. LAP 7183.

⁶ *Hilferuf!* *Der Christliche Orient*, Vol. 16 (1915), S. 73.

⁷ “Memel and Basra are the endpoints of the European Limes towards Asia”. Lepsius J., *Unsere Waffenbrüderschaft mit der Türkei*. *Der Christliche Orient*, Vol. 16 (1915), S. 17.

against Germany whose government had to submit due to military dilemmas. Johannes Lepsius, although a German patriot, turned from his previous convictions and instead adopted the stance of denouncing his own government in the face of the great crime against humanity. The Reich's Oriental opportunism was steeped in a German spirit of cultural relativism Lepsius had never shared. "The butcher receives my antipathy a priori", as he had already written in an 1897 issue of Maximilian Harden's journal *Zukunft*, "the victim gets my sympathy, however else I may countenance his value in other respects". The Moral Law, whether it be based on a Humanist or Christian foundation, he took to be universal. It could never be that the national interest be turned into the measuring rod of moral thought, judgment, and doing¹.

Back from his journey to Istanbul, Lepsius gave lectures in Switzerland and he anonymously published articles about the Armenian genocide in the Swiss newspaper *Basler Nachrichten*, a paper that was accessible in the Reich. At Basel, he also functioned as an agitator, as covered by the *Neue Zürcher Zeitung*² and furthermore reported to Berlin by Consul Wunderlich. His activities were also felt in Germany. Military intelligence had him under surveillance. In his devastation he went as far as publicly demanding German military control of the northern Ottoman Empire. He even suggested surrendering the Ottoman Arabic territories to the British³. The German government reacted in a fairly moderate manner considering the scope of this provocation. A course of deliberate disinformation was taken, complemented by a warning against inadvertently being used as a battering ram for the Armenian question⁴. On 11 January 1916, a query from Social Democratic MP Karl Liebknecht confronted the Reichstag (the German parliament) with Lepsius's assessment of "an outright extinction of the Turkish Armenians"⁵. "Lepsius's very name", as Margaret Anderson observed, regarding the context of these events, "had become a *synecdoche* for embarrassing information"⁶. Documents, originating from Lepsius's material gathered during his Turkish journey, have doubtless found their way into James Bryce's and Arnold Toynbee's 1916 British Bluebook *The Treatment of the Armenians in the Ottoman Empire, 1915-1916*. How this was possible is still unclear. In turn Lepsius learned certain details from British sources, for instance concerning the developments at the Musa Dagh. These he published in 1916, taking some literary liberties, in his journal *Der Christliche Orient*⁷. International contacts and attempts to exert influence on policies were, despite the war, still intact.

¹ Lepsius J., Antwort auf Hans Barth. *Zukunft* 18 (1897), S. 478.

² Wunderlich to Bethmann-Hollweg, 22 September 1915. PA-AA R 14087.

³ Jackh Papers, n° 22, OHL (Zensurbüro) to Ernst Jäckh, 1 November 1915, n° 2.610 O.Z. Trumpener U., *Germany and the Ottoman Empire 1914-1918*, Princeton, 1968, p. 223. Not unlikely Lepsius was informed about Boghos Nubar's negotiations with the British military command in Egypt concerning an invasion in the gulf of Iskenderun. (An unrealized plan that had the support of the Dashnaktsuyun at Sofia with whom Lepsius had close ties). Bloxham D., *The Great Game of Genocide*, p. 80.

⁴ Trumpener U., op. cit., p. 224.

⁵ Anfrage des Reichstagsabgeordneten Karl Liebknecht in der 26. Sitzung des Reichstags, 11 January 1916. PA-AA R 14089.

⁶ Anderson M. L., Who Still Talked about the Extermination of the Armenians? German Talk and German Silences, in: Suny R. G., Göcek F. M. and Naimark N. M., *A Question of Genocide. Armenians and Turks at the End of the Ottoman Empire*, Oxford, New York, 2011, p. 213.

⁷ Lepsius J., *Das rettende Kreuz. Der Christliche Orient*, vol. 17 (1916). H. I/III, S. 12-19.

In summer of 1916, Lepsius published his report *Die Lage des armenischen Volkes in der Türkei* (“The Situation of the Armenian People in Turkey”) spanning over three hundred pages. It contained precise chronological representations as well as meticulous statistics, both of which, even today, serve as the basis for research as well as thorough analysis of causes. Despite the looming military censorship, he personally managed to have over 20.000 copies printed secretly and distributed all over the Reich. The pamphlet was banned by military censorship on 7 August 1916. The German Turkophile Ernst Jäckh working at Auswärtiges Amt issued him a warning pertaining to his “propaganda lectures and leaflets”¹ and prompted the Ministerial passport office to bar Lepsius from entering Switzerland for further talks². However, he had already left Germany by mid-July to take residence in neutral Holland where it was possible for an anonymous Dutch translation of his *Bericht* to be published. By 1916 and still at Potsdam, a clandestinely copied French translation of the *Bericht* had been available under the title *Rapport sur la situation du peuple arménien en Turquie. Par le Dr Johannes Lepsius, Président de la Deutsche Orient-Mission et de la Société Germano-Arménienne*³. It was released as a book, extended by a preface, in 1918 at Paris.

The *Bericht* is an astonishing opus. First and foremost, it is a testimony of extraordinary courage. During this time, as the so-called national Burgfrieden (“home peace”) of the World War was kept, censorship turned any public utterance about war crimes into a potentially dangerous affair, be they of German origin or committed by Her allies. By the same token, the *Bericht* marks the beginning of a serious historiography of genocide, by writing contemporary history in the very midst of dramatic events. Lepsius was not only a Theologian whose upbringing, environment and wealth of experience had equipped him with a diverse historico-educational backdrop and a charismatic public persona. He was an academically trained Mathematician, held a doctorate in Philosophy, and commanded the ability to think systematically and conceptually.

Methodologically, Lepsius’s *Bericht* is similar to his 1896 piece *Armenien und Europa* which was subsequently translated into several languages. The earlier publication had been penned during the era of the great Armenian massacres under sultan Abdul Hamid II making Lepsius a man of note in Europe. “We are therefore entering the realm of facts first”, as he had written then, “and we will not engage with the quaestio juris until our readers have been enabled to come to a conclusion about the quaestio facti”⁴. He discovered behind the brutal excesses of seeming mass rage an operation that was well-organized by the Sultan’s palace. By its own inner rationale, this was “a purely political occurrence, to put it more precisely: an administrative measure”⁵. The violent demographic policy was intended to effectively minimize the influence of Christian minorities in Eastern Anatolia and thereby to stop the

¹ Jäckh to Lepsius, 11 September 1916. LAP 13321(2).

² Jäckh to Zimmermann, 31 Juli 1916. PA-AA R 14092.

³ The Mekhitarist library at Vienna is said by Axel Meißner to have a copy of this French translation in its possession. See **Meißner A.**, Martin Rades “Christliche Welt” und Armenien. Bausteine für eine internationale Ethik des Protestantismus, Berlin, 2010, S. 231 ff.

⁴ **Lepsius J.**, Armenien und Europa. Eine Anklageschrift wider die christlichen Großmächte und ein Aufruf an das christliche Deutschland, Berlin, 1896, S. 10.

⁵ *Ibid.*, p. 33.

disintegration of the Ottoman Empire. Phrased timely in the manner of Emile Zola's famous *J'accuse*¹, Lepsius's work of indictment was one of the great milestones of political morals as it was growing ever more popular in late nineteenth century Europe². In the words of a recent study, *Armenien und Europa* was, without a doubt "one of the most influential books on the Armenian massacres"³.

Since then, Lepsius had repeatedly devoted his attention to developments relating to the Armenian question in the Ottoman Empire, particularly through articles in his journal *Der Christliche Orient*. Hope had been rising after the constitutional revolution of 1908, which involved the Armenian Revolutionary Federation as the Young Turks' ally; yet only one year later the Armenian pogroms of the Adana region left more than twenty thousand dead. The devastating Balkan Wars followed. The Ottoman Empire lost almost all of its European territories. But, most importantly, these panned out as ethnic campaigns, running up death tolls in the hundreds of thousands among all ethnicities and religions affected. Entire regions were destroyed, bringing about massive flows of refugees. A culture of uncontrolled violence directed against civilians flourished during these conflicts – Bulgarians against Greeks and vice versa, Serbs against Albanians and vice versa, Christians against Muslims and vice versa – and it became accepted as an instrument of policy⁴. One ought to tackle the issue of reform in Anatolia now, noted Lev Trotski, accredited as a journalist and Bulgarian correspondent of a Kiev newspaper during the First Balkan War, or witness "unavoidably ensuing turmoil in Asia Minor later". However, in light of Turkey being incapable of setting any reform in motion, he deemed European intervention a necessity⁵. The first one-party dictatorship in modern history was in fact established through a coup d'état staged by the Young Turk Committee for Unity and Progress in 1913⁶. The direct consequences of this were a militarization and ideological Turkization of public life.

"Conditions in Armenia remained equally unbearable under the Young Turks' governance as they long had been under Sultan Abdul Hamid's reign", as Lepsius wrote during this time⁷. The interior warfare against the Armenian people had never stopped⁸. What he imagined as the solution was something "akin to European regiment", hence a guarantee for the rule of law and the security it brings. Austria-Hungary was practicing this fairly successfully with its multiracial populace in

¹ **Kieser H.-L.**, Zion-Armenien-Deutschland. Johannes Lepsius und die "protestantische Internationale" in der spätosmanischen Welt. www.lepsiushaus-potsdam.de; Publikationen.

² **Bösch F.**, "Kampagnen gegen Massenmorde". Das Aufkommen der Moralpolitik im ausgehenden 19. Jahrhundert. Johannes Lepsius im internationalen Kontext. Lecture at Lepsiushaus Potsdam on 24 January 2014.

³ **Rodogno D.**, *Against Massacre: Humanitarian Intervention in the Ottoman Empire, 1815-1914. The Emergence of a European Concept and International Practice*, Princeton, 2012, p. 206.

⁴ **Kennan G. F.**, *The Balkan Crisis: 1913 and 1993*, in: *The Others Balkan Wars. A 1913 Carnegie Endowment Inquiry in Retrospect with a New Introduction and Reflections on the Present Conflict* by George F. Kennan, Washington, 1993, p. 10.

⁵ **Trotski L.**, *Die Balkankriege 1912-13*, Essen, 1995, S. 277.

⁶ "The Young Turk Revolution resulted in the gradual emergence of a radically new type of regime that was to become frighteningly familiar in the twentieth century: one-party rule". **Hanioglu M. S.**, *A Brief History of the Late Ottoman Empire*, Princeton and Oxford, 2008, p. 151.

⁷ **Lepsius J.**, *Die Zukunft der Türkei*. *Der Christliche Orient*, vol. 14 (1913), S. 78.

⁸ **Lepsius J.**, *Die armenischen Reformen*. *Der Christliche Orient*, vol. 14 (1913), S. 177.

Bosnia-Herzegovina¹. Eastern Anatolia, however, was a far cry from this scenario. Johannes Lepsius had excellent political connections by pedigree, as he was the son of Germany's most respected Egyptologist. He played a vital part as consultant to Auswärtiges Amt during 1913 international negotiations concerning reform in the Armenian settlement territories. The ensuing reform plan entailed the creation of two provinces in areas with a high percentage of Armenians, allotting them special protection. European Inspectors-General were supposed to enforce this reform plan. Young Turk leadership, however, considered the reform an unacceptable challenge to its sovereignty, especially since it had only materialized due to international pressure. Radical party newspaper *Taswiri Efkiar* commented on the signing of these contracts, claiming the Armenians had "challenged the government and infringed upon its basic rights"². Lepsius observed that, upon the Ottoman Empire's entry into the war, when all international contracts were terminated, the Armenians were, on account of the reform question, portrayed as a "nation of traitors"³. This was not boding well and it was one of the reasons for the cumulatively exacerbating anti-Armenian propaganda and persecution⁴.

Initial deportations occurred in spring of 1915 and the course they took can be gathered from Lepsius's *Bericht* in great detail, at least with respect to the events of 1915. In this book, penned at his house in Potsdam's Große Weinmeisterstraße (which is today as the Potsdam Lepsius House a center for genocide studies), he begins yet again with a methodically precise treatment of the *quaestio facti*. Three sequential deportations took place in 1915 in three different regions. These are the events depicted in the book's opening passages. Starting at the end of May, an increasingly radical approach was noticeable⁵, connected to the Erzurum activities of Bahaeddin Shakir, leading Young Turk Committee member and Commanding Officer of the party-bound special forces *Teskilat-i-Mahsusa*, whom Turkish Historian Serif Mardin has dubbed the Committee's "Stalin"^{6,7}. Bahaeddin Shakir and his special units were vital in the execution of the genocidal massacre programme. That Lepsius was able to recognize their role this early on is remarkable. His insight was most likely based on the information he had gleaned from the Sofia circle of Dashnaks. The subject did not even reappear until 1996 when recent research dealt with it in depth⁸. Among the sources Lepsius used for the *Bericht* were, among others, the accounts of Thora von Wedel and Eva Elvers which he had mentioned to Morgenthau. In addition to these, he relied on countless reports by the American Consulate and oral information passed by Mordtmann. The *Bericht* conveys a comprehensive overall impression, even by

¹ Lepsius J., Bericht über die Lage des armenischen Volkes in der Türkei, Potsdam, 1916, S. 157.

² Wangenheim to Bethmann-Hollweg, 27 November 1913. PA-AA R 14082.

³ Lepsius J., Bericht, S. 228f.

⁴ Bloxham D., The Great Game of Genocide, p. 64ff.

⁵ The escalation from the first measures to genocide, explains Michael Mann, happened a lot faster than Hitler's subsequent attack on the Jews. Mann M., The Dark Side of Democracy. Explaining Ethnic Cleansing, Cambridge, 2005, p. 152.

⁶ Hanioglu M. S., Preparation for a Revolution. The Young Turks, 1902-1908, Oxford, 2001, p. 140.

⁷ Lepsius J., Bericht, S., p. 43.

⁸ Akçam T., Armenien und der Völkermord. Die Istanbul Prozesse und die türkische Nationalbewegung, Hamburg 1996. More details in: Akçam T., From Empire to Republic. Turkish Nationalism and the Armenian Genocide, London, New York, 2004, p. 158-179.

today's standards of research. "The device of deportation most often turned into systematic elimination within the blink of an eye"¹, resulting in "an expropriation of enormous proportions, victimizing one and a half million citizens"², even though a remnant of the deported survived.

None of this was to be explained as a result of excesses or spontaneous criminal acts. What happened was, in Lepsius's own words, a political-administrative measure³, albeit occurring beyond the purview of the rule of law⁴. "The only explanation by which the acts of the authorities do not appear to be utterly random", as the *Bericht* explains "is found in the assumption that what was executed here with cold precision and utter calculation was an interior political programme of eliminating the Armenian element of the populace"⁵. The ultimate objective was a violent Turkization of Anatolia, increasingly considered to be the core land of the Ottoman Empire. Recent research on Ottoman sources confirmed this assessment. Cases in point are Fuat Dündar's groundbreaking study on the role of statistics in regard to the Armenian question as well as the latest book by US-based Turkish historian Taner Akçam on genocide and ethnic "cleansing"⁶. Most contemporaries, as Michael Mann has pointed out, had their eyes focused on the barbaric methods of the genocide which they deemed to be signs of cultural backwardness. As a result, they were unable to understand its essentially modern demographico-political objectives⁷. Yet, Lepsius had a firm grasp on the gist of things.

However, he had his difficulties in developing a thorough understanding the political system of Istanbul – as did every other European of his time. It was after all, as observed in Mehmet Sükrü Hanioglu's history of the late Ottoman Empire, something to which Middle and Eastern Europe would only be introduced in the 1920's: an ideologically motivated one-party dictatorship with a propensity towards absolute control exerted on the state and its apparatus by one party alone⁸.

Here is how Lepsius phrased it. The Young Turk Committee had established a "strict party reign" nationwide, thereby exercising true power as a "parallel government" and thus enforcing conformity within the Empire⁹ pertaining to the political-ideological principles of "Turkish nationalism and the panislamic idea"¹⁰. This was an almost perfect description of the power structures underlying "new" Turkey, as the country was truly governed by an uncontrollable "deep state". Even so, he failed to develop a complete understanding of the inner workings of this fatal

¹ Lepsius J., Bericht, p. 133.

² Lepsius J., Bericht, p. 152.

³ Lepsius J., Bericht, p. 158.

⁴ Lepsius J., Bericht, p. 191.

⁵ Lepsius J., Bericht, p. 217.

⁶ Dündar F., *Crime of Numbers. The Role of Statistics in the Armenian Question (1878-1918)*. New Brunswick 2010, and Taner Akçam: *The Young Turks Crime against Humanity. The Armenian Genocide and Ethnic Cleansing in the Ottoman Empire*, Princeton, Oxford, 2012.

⁷ Mann M., op. cit., p. 175.

⁸ Hanioglu M. S., *A Brief History of the Late Ottoman Empire*, p. 151.

⁹ Ungör U. Ü., *Center and Periphery in the Armenian Genocide: The Case of Diyarbakir Province*, in: Kieser H.-L., Elmar P. (Ed.), *Der Völkermord an den Armeniern, die Türkei und Europa*, Zurich, 2006, S. 73.

¹⁰ Lepsius J., Bericht, S. 217-219.

innovation. The ideas of uprising modernity¹ from which it had originated were imported from European intellectual as well as military circles. The Young Turks had appropriated them by way of the traditions of South Eastern European gang culture. Given this mix, a cultish way of violently solving problems was inevitable².

The second edition of the 300 page *Bericht über die Lage des armenischen Volkes in der Türkei* was published after the war under the new title *Der Todesgang des armenischen Volkes* (“The Death March of the Armenian People”)³. There were no changes to the main text, only a preface was added. In light of its history, this was astonishing. In July of 1919, the book was reviewed by the *New York Tribune* under the heading *Another Chapter in Germany’s Confession of Turkish Guilt*. Americans in all likelihood did not expect the following: “No more powerful indictment of Turkey’s crimes in Armenia appeared during the war than that presented by a German writer, Dr. Johannes Lepsius, chairman of the German Orient Mission and the German-Armenian Society. Dr. Lepsius has investigated the Armenian persecutions on the spot and incorporated his findings in a report entitled *Die Lage des Armenischen Volkes in der Türkei*, published secretly at Potsdam in 1916”⁴. As late as 1968, Ulrich Trumpe-ner’s seminal *Germany and the Ottoman Empire* referred to Lepsius’s *Bericht* as “the best work of synthesis on this subject”⁵. In-depth research on the Armenian genocide, as it gained traction in the 1980’s and 1990’s, managed to add several details and new insights to Lepsius’s *Bericht*, albeit leaving Trumpe-ners basic assessment unchanged.

A plethora of detailed local eye witness accounts were published in Lepsius’s journal *Der Orient* after the war, covering the persecution and extermination of the Armenians, complete with remarkable internal observations by Druze and former Ottoman official Faiz El-Ghusein⁶. *Der Orient* also commented on post-war develop-ments, particularly the early Kemalists’ campaigns against the young Armenian Republic. A collection of diplomatic documents from Auswärtiges Amt, compiled and commented by Lepsius, was published in 1919 under the title *Deutschland und Armenien*. Secretary Wilhelm Heinrich Solf⁷ had a reputation for withholding files arbitrarily from applicants (the Independent Social Democrat Karl Kautsky is a case in point)⁸. To what extent Lepsius was subjected to this treatment, particularly in cases incriminating German military and political officials, is unclear, but it seems fairly likely. Nonetheless, *Deutschland und Armenien* was the very first systematic documentation of diplomatic sources concerning the Armenian genocide. It was revelatory and helped to clarify vital questions about the sequence of events of the

¹ On the effectiveness and significance of practices, rituals, and moral concepts of South Eastern European gang culture, cf. **Hanioglu M. S.**, *Preparation for a Revolution, passim*.

² **Üngör U. Ü.**, *The Making of Modern Turkey. Nation and State in Eastern Anatolia, 1913-1950*, Oxford, 2011, p. 8ff.

³ **Lepsius J.**, *Der Todesgang des Armenischen Volkes. Bericht über das Schicksal des Armenischen Volkes in der Türkei während des Weltkrieges*, Potsdam, 1919.

⁴ “Another Chapter in Germany’s Confession of Turkish Guilt”, *New York, Tribune*. PA-AA, 27.7.1919, R 14106.

⁵ **Trumpe-ner U.**, op. cit., p. 204.

⁶ **Faiz El-Ghusein**, *Armenisches Märtyrertum*, *Der Orient*, Vol. 1921, n° 3.

⁷ **Lepsius J.**, *Deutschland und Armenien 1914-1918*, Vorwort, S. V.

⁸ **Hosfeld R., Pölking H.**, *Die Deutschen 1918 bis 1945. Leben zwischen Revolution und Katastrophe*, Munich, Zurich, 2006, S. 35.

genocide and its background. These documents are to this day a reliable testimony by which to assess what happened.

The book even played a role in the trial of Talaat Pascha's assassin. Talaat, who as Ottoman Minister of the Interior and later as Grand Vizier had been the mastermind behind the Armenian persecution, was murdered by the Armenian student Soghomon T'ehlerean at Berlin in spring of 1921. Based on a rather makeshift argument, the perpetrator was acquitted on grounds of temporary insanity at the time of the crime. In truth, though, the jurors had wanted to free him on account of the victim's heinous crimes.

Johannes Lepsius's most concise claim about the Armenian genocide originates from this trial, during which he served as court-appointed expert. Based on "German and Turkish documents", he drew the conclusion "that the general deportation had been decided by the Young Turk Committee" and executed with the help of its organization, whose leading figure was Talaat. The aim was to destroy everything that was not considered purely Turkish in a racial sense, as he explained during questioning by the defense¹. He was aware of the right-wing nationalist modernity and systematicity of this genocide, as can be seen from his explicit reference to the Pan-German movement² whose radical-antisemitic wing was garnering attention at the time by engaging in political murders.

According to the *New York Times*, it was his expertise on which the Berlin Court based its conclusion that it had been the leaders of the Turkish government during World War I that had been "solely responsible for turning the deportations into a blood bath"³. Lepsius had obtained material from the 1919-1921 Istanbul trials of war criminals⁴. These documents confirmed the analytical conclusions at which he had originally arrived in his 1919 collection of diplomatic documents *Deutschland und Armenien* as well as in *Bericht über die Lage des armenischen Volkes in der Türkei*, penned under the régime of military censorship in 1915/1916.

According to this evidence, it was now beyond a doubt that the Turkish government had pursued a policy of extermination against the Armenians and that German leadership had been well informed about those matters. Most importantly, though, the full scope and every detail of what Lepsius had uncovered during the war – mainly through clandestine investigative research – was now proven to be true.

The Armenian genocide was the well-organised project of the Young Turk party's radical-nationalist wing. Motivated by the exceptional circumstances of the World War, their intention was to rid the country of an ethnically defined "enemy within". In

¹ **Wegner A. T.** (Ed.), *Der Prozess Talaat Pascha*. Stenographischer Bericht, Berlin, 1921, S. 56, S. 60f.

² *Ibid.*, p. 61.

³ **Montgomery G. R.**, *Why Talaat's Assassin was Acquitted*, in: *New York Times Current History*, July 1921. In his expert opinion, Lepsius presented openly available publications from the Ottoman *Journal Officiel* about the Istanbul court-martials. He had originally intended to include Talaat Pascha's extermination depeches that had recently been published at Paris by Armenian Aram Andonian and the title *Documents officiels concernant les massacres arméniens*. The authenticity of these documents, however, has been strongly contested by historians for a long time. They did not in fact play any part in the trial. See: **Hosfeld R.**, *Operation Nemesis. Die Türkei, Deutschland und der Völkermord an den Armeniern*, Cologne, 2005, p. 26 ff.

⁴ **Akçam T.**, *Armenien und der Völkermord*, as well as **Dadrian V. N. & Akçam T.**, *Judgement at Istanbul. The Armenian Genocide Trials*, New York, Oxford, 2011.

this respect, it set a dangerously modern precedent¹, paving the way for “artificial Migration Periods” in European politics². Johannes Lepsius the Theologian thought thoroughly along the lines of the political Historian’s secular discourse. Shortly after his death, George Peabody Gooch, editor of the *Contemporary Review* who later authored a remarkable monograph on Frederick the Great, christened Lepsius a “well-known Armenophile” of substantial powers of judgment³. Of course, Lepsius was first and foremost a Theologian. To him, though, Theology was less suited for analysing the world and more for providing a foundation of its ethical assessment and pacification.

Ռոլֆ Հուֆելդ – Յոհաննես Լեփսիուս. Հայոց ցեղասպանության առաջին պատմաբանը և նրա մարդասիրական գործունեությունը

Առաջին աշխարհամարտի տարիներին, անկախ այն բանից, թե որտեղ էր հիշատակվում կայսերական Գերմանիայի կառավարությանը միշտ վրդովմունք պատճառող Յոհաննես Լեփսիուսի անունը՝ Ռայխստագում թե շրջանառվող տեղեկություններում, այն առնչվում էր միայն Օսմանյան պետությունում ցեղասպանության ենթարկվող հայերին: Լեփսիուսը՝ իբրև մի մարդ, ում համար քաղաքականության ասպարեզում բարոյական չափանիշները ավելի կարևոր էին, քան ազգային շահերը, գերմանացիների մեջ բացառություն էր: Սկզբնական շրջանում նա հույս էր տածում, որ Գերմանիան կունենա Թուրքիայում իրավական պետություն ձևավորելուն նպաստող դերակատարում: Առնվազն 1915 թ. ամռանը, սակայն, նրա համար պարզ դարձավ, որ հակառակ գործընթաց է տեղի ունենում: 1916 թ., չնայած սպառնալից հետևանքներով հղի ռազմական գրաքննությանը, նա գաղտնի հրատարակեց և հասարակական շրջաններին առաքեց 300 էջից բաղկացած՝ «Թուրքիայում հայ ժողովրդի վիճակի մասին տեղեկագիրը» խորագրով իր աշխատությունը, ինչը քաղաքացիական արիության բացառիկ օրինակ էր: Առ այսօր զարմանք ու հիացմունք են պատճառում Լեփսիուսի օգտագործած մեծաթիվ սկզբնաղբյուրները, ինչպես նաև թուրքերի դիտավորություններին առնչվող նրա դիպուկ և հստակ վերլուծությունները: Կանադացի պատմաբան Ուլրիխ Տրումպեները դեռևս 1968 թ. այդ գիրքն անվանել է պատմագրական տեղեկությունների՝ Հայոց ցեղասպանությանը վերաբերող լավագույն համադրություն: Լեփսիուսի տեղեկագիրը բացառում է օսմանյան իշխանությունների կողմից հայ ժողովրդի տեղահանության «միջոցառումը»՝ որպես ոչ կանխամտածված գործողություն որակելու հանգամանքը: Ինչպես պարզաբանվում է, խոսքը վերաբերում էր ներքաղաքական մի ծրագրի, որում սառնասրտորեն ու սթափ հաշվրկով նախատեսվում էին հետևողականորեն իրականացնել հայ ժողովրդի ոչնչացումը և որպես վերջնական նպատակ օսմանյան հայրենիք հորջորջվող տարածքների վերջնական թրքացումը:

¹ Lepsius to Weckeser, 2 December 1922. LAP 141-1555 (1).

² **Lepsius J.**, Der umgekehrte Kreuzzug. Der Orient, Vol. 1922, n° 8/12, S. 101.

³ **Gooch G. P.**, Recent Revelations of European Diplomacy, London, 1927, p. 130.

Рольф Хосфельд – Йоганнес Лепсиус. Первый историк Геноцида армян и его гуманитарная деятельность

В годы Первой мировой войны, независимо от того, где бы не упоминалось имя Йоганнеса Лепсиуса, вечно вызывающее гнев правительства Германии – в Рейхстаге или новостях, оно всегда ассоциировалось с армянами, подвергаемыми геноциду в Османской империи. Как человек, для которого моральные критерии в сфере политики важнее, чем национальные интересы, он был исключением среди немцев. В начальный период он надеялся, что Германия будет играть роль, поощряющую формирование правового государства в Турции. Однако летом 1915 г., для него стало ясно, что идет обратный процесс. В 1916 г., несмотря на угрозы военной цензуры, он тайно опубликовал и выслал общественным кругам свой 300-страничный труд, озаглавленный «Справочник о положении армянского народа в Турции», явившийся необычайным примером гражданского мужества. До сих пор вызывают удивления многочисленные источники, использованные Лепсиусом, а также его безошибочные и четкие замечания. Канадский историк Улрих Трумпенер еще в 1968 году назвал эту книгу лучшим сборником историографических материалов, касающихся Геноцида армян. Труд Лепсиуса исключает квалификацию «мероприятия» по депортации армянского народа османскими властями как непреднамеренное действие. Как разъясняется, речь идет о внутривластной программе, предусматривающей последовательное хладнокровное и рациональное уничтожения армянского народа, что в свою очередь преследовало окончательную цель насильно тюркизировать территории, называемые османской родиной.

**KAREN JEPPE IM KAMPF UM DIE RETTUNG
DER VERSCHLEPPTEN ARMENIER**

Schlüsselwörter – *Völkermord, Karen Jeppe, Johannes Lepsius, Völkerbund, Lösegeldkinder, Aleppo, Rettungsheim, Der es Sor, Hassidje, Rakka, Mardin, Djerablus, Dr. Lepsius Orient-Mission.*

Das Schicksal der während des Völkermords in die muslimischen Häuser und Harems verschleppten armenischen Kinder und Frauen war im Jahr 1920 im neu gegründeten Völkerbund zum Thema von Debatten geworden. Schon in seiner ersten Sitzung wurde beschlossen, wenn irgend möglich, in dieser Sache Abhilfe zu schaffen, da „hier ein offenkundiger Fall von weißem Sklavenhandel vorlag“¹. Dementsprechend beauftragte der Völkerbund in seiner ersten Versammlung (Vollversammlung vom 15. Dezember 1920) den Völkerbundsrat damit, eine Untersuchungskommission zur Sammlung von Informationen über die deportierten armenischen Frauen und Kinder nach Armenien, der Türkei und die benachbarten Ländern zu schicken².

Es wurden mit dieser Aufgabe drei schon an Ort und Stelle befindliche Personen, nämlich Frl. Karen Jeppe³, Dr. Kennedy und Frl. Emma Kuschman betraut. Bei der Prüfung der von ihnen geschickten Berichte, die von der fünften Kommission der Völkerbundsversammlung in ihrer Sitzung vom 21. September 1921 erfolgte, stellte es sich heraus, dass bereits zahlreiche armenische Frauen und Mädchen und etwa 90.000 armenische Waisen aus mohammedanischen Häusern herausgeholt und in Waisenhäusern untergebracht worden seien, während noch immer rund 73.000 armenische Waisen und viele Tausend armenische Frauen und Mädchen in mohammedanischer Gefangenschaft ihrer Befreiung harren⁴. Die Völkerbundsversammlung nahm in ihrer Sitzung vom 23. September 1921 eine zu dieser Sache verfasste Resolution der fünften Kommission einstimmig an, was unter anderem vorsah, einen gemischten Verwaltungskörper aus Mitgliedern der schon bestehenden Kommission (wenn nötig auch unter Zuziehung von Personen der interessierten Nationen zur Mitarbeit) zu bilden, der unter Leitung des Kommissars des Völkerbunds stehen und die Aufgabe haben sollte, mit Unterstützung der alliierten Kommissare, des armenischen

¹ **Jeppe Karen**, Vom Hilfswerk für die verschleppten armenischen Frauen und Kinder in Syrien und Nord-Mesopotamien, „Der Orient“, 1923, S. 21.

² Maßnahmen des Völkerbunds zur Rettung der von Türken verschleppten armenischen Frauen und Kinder, „Der Orient“, 1922, S. 9.

³ Karen Jeppe hatte sich schon seit 1903 durch ihr selbstloses Engagement für das bedrohte armenische Volk im Osmanischen Reich hervorgetan. In diesem Jahr kam sie im Auftrag von Dr. Johannes Lepsius in Urfa an, wo sie sich dann viele Jahre im dortigen Waisenhaus der Deutschen Orient-Mission betätigte. Ausführlicher über sie und ihre Tätigkeit in den Jahren 1903-1921 s. in: **Hayruni Aschot**, Die Mission von Johannes Lepsius, Jerewan, 2002.

⁴ Maßnahmen des Völkerbunds zur Rettung der von Türken verschleppten armenischen Frauen und Kinder, „Der Orient“, 1922, S. 9.

Patriarchats und der örtlichen karitativen Einrichtungen nach den verschleppten Frauen und Kindern zu forschen und sie zurückzuführen¹. Zu diesem Zweck sollte das inzwischen in Konstantinopel eingerichtete „Neutrale Haus“, das ursprünglich ebenso die Aufgabe hatte, die aus den türkischen Häusern geholten Kinder und Frauen in Empfang zu nehmen und zu verhören, reorganisiert und der Leitung und Aufsicht der Untersuchungskommission unterstellt werden².

Anfänglich war es vorgesehen, dass die Kommission ihre Tätigkeit in dem von der Entente besetzten Gebiet bei Konstantinopel beginnen sollte. Kurz später aber wurde beschlossen, dass die Rettungsarbeit in Syrien und Nordmesopotamien aufgenommen werden sollte. Dass die Rettungsarbeit ungeachtet der vielen Schwierigkeiten in Gang gesetzt werden konnte, war vor allem dem unermüdlichen Engagement von Karen Jeppe zu verdanken, die tatsächlich selbst die gesamte Organisation und die Durchführung der Arbeit zu übernehmen hätte. Es war ihr natürlich nicht leicht, eine solche Verantwortung zu übernehmen, denn ihr standen eigentlich keine Machtmittel diplomatischer und militärischer Art zur Verfügung, und auch die vom Völkerbund vorgesehenen Geldmittel erwiesen sich als absolut unzulänglich. Dass der Letztere keine Verpflichtungen bezüglich der betroffenen Armenier nach ihrer Befreiung übernommen hatte, und diese Unglücklichen folglich im Stich gelassen werden könnten, machte die Situation von Fr. Jeppe noch schwerer. „Das Ergebnis der Voruntersuchung war also, dass hier eine ungeheure Aufgabe ihrer Lösung harpte“, schrieb sie im Jahr 1923, „Selbst wenn diese gefangenen Armenier befreit würden, so wäre sie noch kaum zur Hälfte gelöst; man müsste sie auch in den Stand setzen, wieder einen Platz innerhalb ihres Volkes ausfüllen zu können, ja, das Wahrscheinlichste wäre, dass man ihnen noch diesen Platz erst verschaffen müsste. Waren sie ja doch sämtlich den Ihrigen entrissen, die größere Zahl würde keine Angehörigen mehr finden, sondern wäre der Vereinsamung ausgesetzt“³.

Als aber Karen Jeppe in Dr. Johannes Lepsius und den dänischen Armenierfreunden entschiedene Mitträger der schweren Last der Arbeit fand, befestigte sich in ihr die Hoffnung, dass es möglich wäre, gemeinsam auch Mittel für die weitere Existenz der befreiten Menschen beschaffen zu können⁴. Es fiel ihr dann nicht schwer, sich zur Übernahme dieser schweren Arbeit zu entschließen und sie so bald wie möglich aufzunehmen.

Die Perspektiven der Zusammenarbeit mit Dr. Lepsius wurden Anfang 1921, in der Woche vor Ostern, besprochen, als Jeppe nach ihrer Rückkehr in den Orient Lepsius in Potsdam besuchte und ihn über den Auftrag des Völkerbunds unterrichtete⁵. Es ist bemerkenswert, dass Fr. Jeppe, obwohl es schon geplant war, die Rettungsarbeit in dem vom Entente besetzten Gebiet bei Konstantinopel zu beginnen, nach der Besprechung

¹ Ebd.

² Zum Kommissar des Völkerbundes wurde M. Peet ernannt. S. den ganzen Text der Resolution in: Maßnahmen des Völkerbundes zur Rettung der von Türken verschleppten armenischen Frauen und Kinder, „Der Orient“, 1922, S. 9-10.

³ **Jeppe K.**, Vom Hilfswerk für die verschleppten armenischen Frauen und Kinder in Syrien und Nord-Mesopotamien, „Der Orient“, 1923, S. 21.

⁴ **Sick Ingeborg Maria**, Karen Jeppe im Kampf um ein Volk in Not, Stuttgart, 1930, S. 193. Das Komitee der dänischen Armenierfreunde, dem Fr. Jeppe beitrug, riet ihr, den Auftrag des Völkerbundes anzunehmen, indem es sie seines Beistands versicherte. Ebd.

⁵ **Lepsius Johannes**, Mitteilung, „Der Orient“, 1921, S. 62-63.

mit Lepsius beschloss, sich möglichenfalls in Urfa niederzulassen, und wenn dies wegen des Kriegszustands in Mesopotamien noch nicht möglich sein sollte, zunächst in Aleppo zu bleiben¹. Die Entscheidung war gut überlegt. Urfa war doch Jahrzehnte lang ein wichtiges Arbeitsfeld sowohl für Lepsius als auch für K. Jeppe gewesen, und die vielen Erfahrungen würden ihnen bei der Arbeit sehr nützlich sein. Was Aleppo anbetrifft, hatte es als ein natürliches Zentrum in Syrien und Nordmesopotamien, wo die Wege kreuzen, ebenso Vorteile, und es war zudem nicht weit von Urfa. Außerdem hatte eine vorläufige Untersuchung Jappes bereits erwiesen, dass in diesem Distrikt nicht weniger als 30.000 armenische Frauen und Kinder in mohammedanischen Häusern zurückgehalten wurden, die sich mehrheitlich nach Befreiung sehnten².

Beim fortwährenden Kriegszustand in der Türkei konnte Urfa auch weiterhin als Stützpunkt für die Rettungsarbeit auf keinen Fall in Frage kommen, so dass Frl. Jeppe es für zweckmäßig hielt, sich in Aleppo niederzulassen. Die Befreiung der verschleppten und in den muslimischen Häusern zurückgehaltenen armenischen Kinder und Frauen war eine sehr komplizierte Frage, denn der Völkerbund hatte keine Absicht, zu diesem Zweck militärischen oder diplomatischen Druck auf die jeweiligen Behörden bzw. Regierungen auszuüben. Und Karen Jeppe war eigentlich gezwungen, sich bei der Organisation und Durchführung der Arbeit vollkommen auf sich zu verlassen³. Sie musste außerdem soweit möglich jegliche Konflikte mit den Muslimen vermeiden. Das schien ihr aber kaum möglich zu sein, denn nach den tragischen Ereignissen waren schon rund sieben Jahre vergangen, und die Mohammedaner, inzwischen durch das enge Zusammenleben „die armenische Rasse kennengelernt“, würden sich mit der Trennung auf keinen Fall einverstanden erklären. „In der Regel ist der mohammedanische Mann sehr angetan von seinen armenischen Frauen“, so Karen Jeppe, „da sie einen höheren menschlichen Typus darstellen, als der Durchschnitt der mohammedanischen Frauen“⁴.

Karen Jeppe war sich aber der „Abneigung der armenischen Frau gegen ihren aufgezwungenen Gatten“ wohl bewusst, und sie war daher voller Hoffnung, dass sie, wenn man ihr Mut einflößte und ihr ein wenig auf dem Wege beistand, in den meisten Fällen die Flucht selber bewerkstelligen würde⁵. Nach Jappes Überzeugung würde dies auch bei solchen Kindern der Fall sein, die zur Zeit der Deportation zwischen fünf und zwölf Jahren waren und ihre Nationalität nicht vergessen hatten. Anders war aber die Situation bei den Kindern, die ihren Müttern weggenommen worden seien, als sie noch Babys waren. Sie waren in der Meinung aufgewachsen, dass sie mohammedanische Kinder seien, und hatten keine Vorstellung von ihrer Nationalität. Da es fast unmöglich war, die Identität dieser Kinder festzustellen, da sie selbst überzeugt waren, Mohammedaner zu sein, bestand auch kaum irgendeine Möglichkeit für ihre Rettung. Dafür würde zudem militärische Macht erforderlich sein, die Jeppe nicht zur Verfügung hatte⁶.

¹ Ebd.

² **Jeppe K.**, Vom Hilfswerk für die verschleppten armenischen Frauen und Kinder in Syrien und Nord-Mesopotamien, „Der Orient“, 1923, S. 21.

³ Ebd.

⁴ **Jeppe K.**, Rettung aus muhammedanischer Sklaverei. Wer hilft dazu? „Der Orient“, 1924, S. 59.

⁵ **Jeppe K.**, Vom Hilfswerk für die verschleppten armenischen Frauen und Kinder in Syrien und Nord-Mesopotamien, „Der Orient“, 1923, S. 22.

⁶ Trotzdem, wie K. Jeppe mitteilte, kämen manchmal auch derartige erstaunliche Fälle vor, dass irgendetwas auch solche Kinder plötzlich an ihre Heimat erinnerte. Es sei beispielsweise manchmal

Ungeachtet der erwähnten Schwierigkeiten war sie aber hoffnungsvoll, bei der Erfüllung ihrer Aufgabe erfolgreich zu sein. Es ist dabei bemerkenswert, dass ihr Optimismus vor allem aus ihrer Kenntnis des besonders starken Selbsterhaltungstriebes des armenischen Volkes herrührte. „Wer hat nicht von dem unbesiegbaren Selbsterhaltungstrieb der Armenier bestaunt, der sie nicht nur als Einzelwesen, sondern noch viel mehr als Volk beseelt?“, schrieb sie in einem ihrer Berichte, „es war vorauszu- sehen, dass diese ungeheure Kraft, die das armenische Volk auf seinem ausgesetzten Posten als Pionier unserer Rasse, unserer Kultur, unserer Religion Asien gegenüber erhalten hat, und die sich nun wieder machtvoll während der unerhörten Ereignisse der letzten Jahre gezeigt hat, sie jetzt auch selbst in der Vereinsamung gänzlich davor bewahren würde, den Mohammedanern gänzlich anheimzufallen“¹.

Eine der wichtigsten Fragen, die Jeppe – sie hatte sich im Frühjahr 1922 in Aleppo niedergelassen - zu lösen hatte, war die Besorgung der notwendigen Räumlichkeiten. Zuerst bestand das Flüchtlingsheim aus einem Zelt, das in einer Ecke eines armenischen Flüchtlingslagers errichtet war. Als es später parallel zur Zunahme der Zahl der befreiten Menschen erforderlich wurde, ein größeres Heim zu besitzen, mietete sie ein Haus in den Gärten, wo sie auch Zelter aufbauen ließ, so dass dort zahlreiche Menschen untergebracht werden konnten. Da die Zelte aber für eine dauerhafte Unterkunft nicht zweckmäßig wären, reifte in ihr bald der Gedanke, ein Grundstück zu mieten, um darauf Baracken zu errichten. Es fand sich ein entsprechendes Grundstück in den Gärten, worauf das neue Flüchtlingsheim errichtet wurde². Es bestand aus einigen Gebäuden, die vom Armenischen Roten Kreuz geschenkt worden waren. Sie bestanden aus einer großen transportablen Baracke³ und vier aus gebrannten Ziegeln errichteten kleineren Häusern. Außerdem ließ FrI. Jeppe auch ein Haus im Garten mieten, worin die Hauswirtschaftsabteilung mit Küche, Vorratsräumen, Baderaum, Esszimmer und ein besonderer Raum für die Frauen untergebracht wurden⁴. Diese Bauten, deren gesamte Kosten sich auf 22.800 Mark beliefen, hatten Platz für etwa 200 Menschen⁵ und für die steigenden Bedürfnisse der Rettungsarbeit vorläufig ausreichten.

vorgekommen, dass Knaben und Mädchen, die jahrelang unter mohammedanischem Zelte in dem Glauben gelebt hätten, sie seien die Kinder der betreffenden Familie, eines Tages aus dem Traum erwachten, sich als Armenier fühlten und von nun ihrem Volke zustrebten. Ebd. Oder, zum Beispiel, sei ein kleines Mädchen von einem armenischen Gottesdienst so angetan worden, dass sie unmittelbar in die Arme der Gemeinde flüchtete, weil sie sich als eine Christin erkannte. Auf einen kleinen Knaben machte der Anblick eines armenischen Kirchhofs den gleichen Eindruck. Diese waren aber insgesamt seltene Fälle. **Jeppe K.**, Rettung aus muhammedanischer Sklaverei. Wer hilft dazu? „Der Orient“, 1924, S. 61.

¹ **Jeppe K.**, Vom Hilfswerk für die verschleppten armenischen Frauen und Kinder in Syrien und Nord-Mesopotamien, „Der Orient“, 1923, S., 22.

² K. Jeppe hatte bei der Auswahl des Grundstücks damit gerechnet, dass die meisten Flüchtlinge aus Bergdörfern und aus der großen mesopotamischen Ebene kommen würden, so dass „es eine Qual für sie wäre, in der winkligen Stadt eingepfercht zu sein“. S. **Jeppe K.**, Jahresbericht vom Flüchtlingsheim in Aleppo, „Der Orient“, 1925, S. 19.

³ Die Baracke hatte einen großen Schulraum und zwei Schlafräume für die Knaben sowie einen besonderen Raum für den Lehrer. Der Boden diente als Schlafräum für die Mädchen. Die Wände des unteren Stockwerks waren inwendig mit Ziegelsteinen ausgesetzt, so dass die Räume warm und trocken im Winter und kühl im Sommer waren. **Jeppe K.**, Jahresbericht vom Flüchtlingsheim in Aleppo, „Der Orient“, 1925, S. 18.

⁴ Ebd. Es enthielt auch die Privaträume für die Leiterin der Station.

⁵ Dazu kam eine Summe von 4000 Mark als Miete für das Grundstück und für die Herrichtung, beispielsweise den Bau einer Straße usw. Ebd.

Nachdem auch einige zuverlässige und geschickte Personen sich als Verbindungsmänner oder Agenten Frl. Jeppe zur Verfügung stellten, konnte mit der Rettungsarbeit begonnen werden, die sich in der Hauptsache in Richtung Der es Sor-Hassidje-Mardin entwickelte¹. In diesen Distrikten wurden entsprechende Stationen errichtet, wo die Flüchtlinge sich erholen und Essen sowie Geld bekommen konnten, um den weiteren Weg durchzumachen. Außerdem ließ Frl. Jeppe in Djerablus, einem wichtigen Platz für die Überschreitung des Euphrats, und in Tel-Samen, einer neu gegründeten armenischen Kolonie zwischen Rakka und Tel-Abiat, Stationen errichten. Die Station in Djerablus hatte die Aufgabe, denen zu helfen, die, auf eigene Faust aus der Türkei kommend, die syrische Grenze erreicht hätten². Die Verbindung mit verschiedenen türkischen Städten wurde durch Agenten aufrecht gehalten, die, um sich nicht verdächtig zu machen, sich als Maultiertreiber verkleidet hatten³. Sie versuchten ihrerseits, sich durch andere Personen, wie blinde Musiker, die sich Eintritt in die Harems verschaffen konnten, oder durch Waschfrauen mit den Armeniern in Verbindung zu setzen bzw. ihnen eine Nachricht zukommen zu lassen⁴. Und nachdem ihnen der Kontakt und die Vereinbarung gelungen waren, mussten sie dafür sorgen, dass die Flüchtlinge wohlbehalten nach Aleppo kamen⁵.

Was die Aufsicht über die Stationen, ihre Tätigkeit und die Aufrechterhaltung ihrer Verbindung anbetrifft, wurde damit der Adoptivsohn von Karen Jeppe, Misak Melkonjan, beauftragt, der schon von Anfang an zu einem wichtigen Helfer Jappes wurde. Beim Aufsuchen der verschiedenen Dörfer und bei der Beförderung der körperlich zu schwachen Befreiten nach Aleppo leistete ein von Anna Gilpin, einer Amerikanerin, Karen Jeppe zur Verfügung gestelltes Automobil große Dienste, das den Namen „Anna-Auto“ trug, und dessen Unterhalt Frau Gilpin selbst auf sich genommen hatte⁶.

Nachdem die genannten Vorbereitungen getroffen waren, begann Frl. Jeppe, durch seine Agenten weit und breit eine „Propaganda“ zu betreiben, um von den gefangen gehaltenen Armeniern erhört zu werden und sie zur Flucht zu ermutigen. Die Propaganda wanderte unauffällig auf den Steppen und wurde allmählich erhört, so dass allein in den Sommer- und Herbstmonaten des Jahres 1922 über 225 Personen, Frauen, Mädchen, große Jungen, Kinder, dem Ruf folgten, sich auf den Weg machten und glücklich in Aleppo ankamen⁷.

Noch in den ersten Monaten der Befreiungsarbeit war es klar geworden, dass die finanzielle Unterstützung vom Völkerbund für eine Ausdehnung der Arbeit, wie dies von K. Jeppe angestrebt wurde, unzureichend war. Sie sah sich daher genötigt, so weit

¹ Ebd., S. 39.

² Ebd.

³ Ebd.

⁴ **Hetzel Gertrud**, An die Pflegeeltern unserer Waisen- und „Lösegeld“kinder, „Der Orient“, 1926, S. 15.

⁵ „Sie geben ihnen die Zeit an, wann sie fliehen sollen“, so Gertrud Hetzel, eine Mitarbeiterin von Karen Jeppe, „und machen einen Ort aus, wo sie sich finden können. Dort angekommen, werden die Flüchtlinge mit Geld und Nahrungsmitteln versorgt und dann entweder mit dem Rettungsauto oder mit der Eisenbahn aus der gefährlichen Zone fortgeschafft, und gelangen sie nach Aleppo ins Flüchtlingsheim. (...) Eine Flucht auf eigene Faust würde den Frauen und Mädchen wenig nützen, sie würden doch wieder aufgegriffen und für ihre Flucht schwer bestraft werden.“ Ebd.

⁶ **Jeppe K.**, Jahresbericht vom Flüchtlingsheim in Aleppo, „Der Orient“, 1925, S. 19-20.

⁷ **Jeppe K.**, Vom Hilfswerk für die verschleppten armenischen Frauen und Kinder in Syrien und Nord-Mesopotamien, „Der Orient“, 1923, S. 22.

möglich zu sparen. Die wirksamste Methode zur Verminderung der Kosten des Rettungsheims bestand ihrer Überzeugung nach darin, die Flüchtlinge in der kürzesten Zeit selbständig zu machen¹. Erfreulicherweise fanden sich in vielen Fällen Verwandte, die ihr die Verantwortung für die Zukunft der betreffenden Flüchtlinge abnahmen. Auch Fr. Jeppe tat ihr mögliches, um Angehörige aufzufinden, selbst wenn diese im Ausland wohnten. Obgleich die Auswanderergesetze auf ihr schwer lasteten, fand sie aber immer Mittel und Wege, um nach Vermittlung eines Kontakts die Flüchtlinge und ihre aufgefundenen Angehörigen zusammenzubringen, „die unbarmherzig zehn Jahre und mehr auseinandergerissen worden waren“². In jenen Fällen aber, bei denen es keine Verwandten gab, musste sie selbst die Verpflichtung für die Zukunft der Flüchtlinge übernehmen. Die zu dieser Gruppe gehörenden Kinder, die noch zu jung waren, um ihr eigenes Brot zu verdienen, nahm sie im Waisenhaus auf³, während ihre größeren Schutzbefohlenen das Studium in einer speziell für sie gegründeten Schule durchzumachen hatten. Die Schule wurde von den dänischen Armenierfreunden unterstützt, die die Lehrer bezahlten und für die Bücher und den sonstigen Schulbedarf sorgten. Sie ließen zudem Läden, eine Tischlerei und eine Gerberei für das Rettungsheim einrichten, um die Knaben anzulernen, und darüber hinaus trugen sie sehr dazu bei, um die Nadel- und Spitzenarbeit einzuführen, wodurch viele der Mädchen selbständig werden konnten⁴.

Um die Bedeutung der genannten Maßnahmen für die Schutzempfohlenen Jappes anschaulicher zu machen, sollte festgestellt werden, dass schon Anfang 1923 über die Hälfte der befreiten 225 Personen imstande waren, ihr Brot selbständig zu verdienen, und im Jahr 1924 ungefähr 100 Witwen und junge Mädchen in der Stickerei-Abteilung arbeiteten⁵. Ein großer Teil der armenischen Handarbeiten wurde nach Deutschland, an die Dr. Lepsius Orient-Mission⁶ geschickt, die sie durch ihre Handarbeitsabteilung in Deutschland verkaufen ließ⁷.

Ein großer Teil der selbständig gewordenen Mädchen blieb weiterhin lieber in Aleppo. Da das Leben in Städten wie Aleppo mit so gemischter Bevölkerung für Mädchen nicht ohne Gefahren war, trug die Verwaltung des Rettungsheims für sie eine besondere Verantwortung. Zum Schutz dieser Mädchen, von denen über 300

¹ **Jeppe K.**, Jahresbericht vom Flüchtlingsheim in Aleppo, „Der Orient“, 1925, S. 34.

² Ebd., S. 19. Vgl. ebd., S. 34.

³ Ebd., S. 19. Das Waisenhaus war von den dänischen Armenierfreunden gegründet worden, die auch für die Kosten der Unterkunft der Waisenkinder sorgten. Ebd., S. 35.

⁴ Ebd., S. 19.

⁵ **Jeppe K.**, Vom Hilfswerk für die verschleppten armenischen Frauen und Kinder in Syrien und Nord-Mesopotamien, „Der Orient“ 1923, S. 23. Vgl. **Jeppe K.**, Jahresbericht vom Flüchtlingsheim in Aleppo, „Der Orient“, 1925, S. 20.

⁶ Dieser Verein von Dr. Johannes Lepsius, ein Nachfolger der von ihm 1895 gegründeten „Deutschen Orient-Mission“, war 1919 unter dem Namen „Dr. Lepsius Orient-Mission (Armenisches Hilfswerk)“ eingetragen worden. Nach dem Tode von Lepsius wurde er in „Dr. Lepsius Deutschen Orient-Mission (Armenisches Hilfswerk)“ umbenannt. Die Eintragung des neuen Namens fand am 3. Mai 1926 statt. **Schäfer Richard**, Geschichte der Deutschen Orient-Mission, Potsdam, 1932, S. 120. Vgl. Satzungen von Dr. Lepsius Deutsche Orient-Mission (Armenisches Hilfswerk) e. v., Potsdam, „Der Orient“, 1926, Anlage zwischen den Seiten 96 und 97.

⁷ Armenische Handarbeiten aus dem Orient, „Orient im Bild“, 1927, S. 8. Vgl. Armenische Handarbeiten aus dem Orient, ebd., S. 15. Vgl. Für den Salon und das gemütliche Wohnzimmer, „Orient im Bild“, 1928, S. 12. Vgl. Armenische, reinsilberne Filigran-Schmucksachen (Handarbeit), „Orient im Bild“, 1929, S. 24. Vgl. Echte orientalische Knüpfteppeiche (Smyrnaknoten), „Orient im Bild“, 1930, S. 16.

nicht einen einzigen Verwandten in der Welt hatten, richtete K. Jeppe ein Kontrollbüro ein, dessen Ausgaben zum größten Teil vom Flüchtlingsheim getragen wurden, und das die armenischen Mädchen unter seiner Aufsicht hielt. Dadurch verbesserte sich die Situation der betreffenden Mädchen wesentlich, so dass sie sich nunmehr leichter um eine Arbeit kümmern konnten. Wie Frl. Jeppe mitteilte, waren die Mädchen des Flüchtlingsheims seitdem eifrig darum bemüht, einen Dienst anzutreten, und nur diejenigen blieben im Heim, die schwach oder irgendwie unfähig zur Arbeit waren oder kleine Kinder hätten. Bei der Arbeit des Kontrollbüros sah K. Jeppe einen weiteren Vorteil auch darin, dass es die christlichen Mädchen in den mohammedanischen Häusern unter seinem Einfluss behielt. „Anfangs trugen sich nur Mädchen von den äußeren, modernen oder halbeuropäischen Stadtvierteln in unsere Listen ein“, so K. Jeppe, „aber allmählich breitete sich der Einfluss des Büros aus und beginnt die dunkleren inneren Viertel zu durchdringen. Wir halten das für einen sehr wirksamen Weg, die christlichen Mädchen zu schützen und denen zu helfen, die in Not sind“¹.

Zur Aufrechterhaltung der Sicherheit der selbständig werdenden Armenier/innen sowie zur Verhütung jeglicher Gefahr, die sie physisch und psychisch bedrohen würde, war es höchst wichtig, dass alle, wenn sie krank oder mit ihrer Stellung unzufrieden waren, zurückkommen durften. „Wir sind jetzt eine große Familie mit vielen erwachsenen Kindern“, schrieb Karen Jeppe, „und wenn welche von ihnen in Not geraten, kommen sie natürlich nach Hause (...) Natürlich verursacht dies alles Ausgaben, aber es gibt den Kindern unseres Heims das Bewusstsein und Gefühl der Sicherheit, das sicherlich nicht hoch genug bewertet werden kann. Sie würden sich viel mehr scheuen, das Heim zu verlassen und etwas Eigenes zu versuchen, wenn sie nicht wüssten, dass der Weg zurück immer offen bleibt. Und in der Tat wird damit selten Missbrauch getrieben. Wir sind sehr erstaunt, wie ehrlich sie alle versuchen, auf eigenen Füßen zu stehen“².

Im Laufe des Jahres 1924 konnten weitere 250 Armenier/innen aus mohammedanischer Gefangenschaft befreit und ins Rettungsheim in Aleppo geführt werden³. 58 von ihnen waren Kinder unter 14 Jahren, 114 waren Knaben zwischen 14 und 18, und die anderen 80 waren Frauen und Mädchen⁴. Für ihre Befreiung wurden insgesamt

¹ **Jeppe K.**, Ein Jahr Befreiungsarbeit in Syrien, „Orient im Bild“, 1928, S. 34.

² Ebd. „Und wir ließen niemals eine von ihnen in Not“, schrieb Karen Jeppe 1928 zusammenfassend dazu; „sie konnten sich immer an uns wenden, wenn irgendetwas schief ging“. Ebd.

³ **Jeppe K.**, Jahresbericht vom Flüchtlingsheim in Aleppo, „Der Orient“, 1925, S. 34. Es sind über die Ergebnisse der Rettungsarbeit im Jahr 1923 keine präzisen Angaben erhalten geblieben. Ein Vergleich der Ergebnisse von 1923 und den Jahren 1926-1927 weist aber darauf hin, dass die Zahl der 1923 Befreiten sich über 200 belief. Ebd. Vgl. **Jeppe K.**, Vom Hilfswerk für die verschleppten armenischen Frauen und Kinder in Syrien und Nord-Mesopotamien, „Der Orient“, 1923, S. 22. Vgl. **Jeppe K.**, Ein Jahr Rettungsarbeit, „Der Orient“, 1926, S. 67 und 70.

⁴ **Jeppe K.**, Jahresbericht vom Flüchtlingsheim in Aleppo, „Der Orient“, 1925, S. 35. Es ist bemerkenswert, dass 48 der genannten 58 Kinder zwischen 12 und 14 Jahren waren, während nur 10 Kinder unter 12 Jahren waren. Ebd., S. 37. Es war äußerst schwer, Kinder in diesem Alter zu retten, weil sie meistens keine Erinnerung an ihre Familien und ihre nationale Zugehörigkeit hatten. „Sie sind und müssen für uns Ausnahmen bleiben“, schrieb Frl. Jeppe diesbezüglich, „Zehn Jahre sind nun vergangen seit den großen Deportationen, deren Opfer zu befreien unser hauptsächlicher Vorsatz ist. Natürlich sind auch viele christlichen Babys in dieser Zeit in die Hände von Mohammedanern gekommen, aber wer kann das jetzt noch beweisen? Das Kind selbst hat keine Erinnerung an seine Religion und Nationalität. (...) Es ist der allergrößte Zufall, wenn solche Kinder wieder aufgefunden werden. In der Hauptsache wird man diese als verloren betrachten müssen.“ Ebd., S. 37-38.

2300 englische Pfund (46.000 Mark) ausgegeben, wovon 600 Pfund für die Flüchtlingsarbeit, Stationen, Reiseausgaben usw., und 1700 Pfund für das Rettungshaus, Essen, Kleidung, medizinische Hilfe verwendet wurden¹. Die Durchschnittskosten für die Rettung jeder Person, wie Karen Jeppe in Anbetracht der gesamten Ergebnisse der vorherigen Arbeit im Jahr 1924 feststellte, beliefen sich auf 6 bis 7 Pfund Sterling oder 120 bis 140 Mark².

Wie gründlich und konsequent sie dann für ihre Schutzbefohlenen gesorgt hat, verraten die folgenden im April 1925 veröffentlichten Zahlen: Bis zu diesem Zeitpunkt hatten 130 Personen mit Hilfe Jappes es geschafft, ihre Verwandten zu erreichen. 10 Kinder waren im dänischen Waisenhaus aufgenommen worden, 40 waren schon selbständig geworden, und 70 blieben noch im Flüchtlingsheim³.

Die meisten Heimkehrenden befanden sich in einem äußerst schlimmen gesundheitlichen Zustand, und im Rettungshaus mussten daher auch große Ausgaben für ihre körperliche Wiederherstellung getätigt werden. „Es ist erschreckend, die Verwahrlosung zu sehen, welcher dieses arme Volk zum Opfer gefallen ist“, schrieb dazu Karen Jeppe, „Oft sind die Augen in kläglichem Zustand, ihre Köpfe sind mit Schorf bedeckt, und sie haben Malaria und vieles andere mehr durchgemacht. Dies ist der gewöhnliche Zustand bei unserer Arbeit und führte dazu, dass wir für besondere Ernährung und für verlängerten Aufenthalt größere Ausgaben hatten“⁴.

Allein im Jahr 1924 sind beispielsweise mehr als 200 englische Pfund für Ärzte und Apotheken ausgegeben worden, wodurch es möglich wurde, die Gesundheit selbst der scheinbar hoffnungslosen Flüchtlinge wiederherzustellen⁵. Unter den befreiten Frauen und Mädchen gab es öfters auch solche, die am Gesicht, meist am Stirn von den Mohammedanern tätowiert worden waren, und Frl. Jeppe war auf der Suche nach wirksamen Mitteln, wodurch es möglich wäre, die Tätowierungen zu beseitigen.

¹ **Jeppe K.**, Jahresbericht vom Flüchtlingsheim in Aleppo, „Der Orient“, 1925, S. 34.

² **Jeppe K.**, Rettung aus muhammedanischer Sklaverei. Wer hilft dazu? „Der Orient“, 1924, S. 62.

³ **Jeppe K.**, Jahresbericht vom Flüchtlingsheim in Aleppo, „Der Orient“, 1925, S. 35.

⁴ Ebd., S. 38. „Wir freuen uns, daß wir die armen Geschöpfe pflegen können, und welche eine Freude, wenn sie sich erholen“, so Gertrud Hetzel, „Diese Elenden brauchen ärztliche Behandlung und Pflege. Und in welchem Zustand sind die meisten Ankommenden überhaupt! Von einem Jungen Elias hören wir, wie froh er ist, daß er hier sein darf. Er ist wohl nie in seinem Leben gebadet worden. Sie sollten sein Gesicht gesehen haben, als er hier bei seiner Ankunft ein Bad bekam; sein kleines Gesicht strahlte, und er sagte: Wie herrlich es ist, wie ein Traum, eine Frau wäscht mich, und eine andere gießt Wasser über mich.“ S. **Hetzel G.**, An die Pflegeeltern unserer Waisen- und „Lösegeld“kinder, „Der Orient“, 1926, S. 15. „Ein elendes Geschöpf ist es mit ganz verbrannter Brust“, so in einem anderen Bericht, „da ihm die Araberfrauen – er war Hirtenjunge bei den Arabern – glühende alte Lumpen darauf getan haben. Ja, wie treffen die Erlösten ein: voller Schmutz und Ungeziefer, zerlumpt und verhungert – es gab mehr Schläge als Brot in der Sklaverei“. Ebd.

⁵ **Jeppe K.**, Jahresbericht vom Flüchtlingsheim in Aleppo, „Der Orient“, 1925, S. 38. Dem Arzt der Flüchtlingsanstalt leistete dabei der armenische Arzt Dr. Altunjan große Hilfe, der unter den Ärzten Aleppos mit dem Beinamen „Großes Licht“ bekannt war. Zusammen mit seinem Sohn, der ebenso Arzt war und in England studiert hatte, gründete Dr. Altunjan in Aleppo ein Hospital mit moderner Einrichtung, Röntgenapparaten, Laboratorium und allem sonstigen Bedarf. Es war für das Flüchtlingsheim von großem Wert, dass das Hospital das Blut der Flüchtlinge kostenlos untersuchte, was in vielen Fällen für eine richtige Diagnostizierung unentbehrlich war. Ebenso wurden dort Untersuchungen und Röntgenaufnahmen sowie außerordentlich schwierige Operationen umsonst gemacht. „Es war ein doppelter Vorteil für uns“, so K. Jeppe, „nicht nur waren alle Preise lächerlich niedrig, die Operationen hätten in keinem anderen Institut dieser Gegend ausgeführt werden können, und die armen Leute hätten leiden müssen, bis sie der Tod erlöste“. Ebd.

„Warum werden Christenmädchen von ihren mohammedanischen „Eigentümern“ tätowiert?“, so in einem 1925 in *Der Orient* veröffentlichten Bericht. „Am Anfang wurde es manchmal getan, um die Mädchen vor den türkischen Soldaten zu schützen, die alles nach christlichen Mädchen absuchten. Der häufigste Grund aber war der, die Mädchen an der Rückkehr zu ihrem Volk zu verhindern, denn die Araber und Mohammedaner glauben nicht, dass die Armenier Mädchen wieder aufnehmen, die so sichtbar das Zeichen mohammedanischer Sklaverei auf der Stirn tragen. Die Armenier aber achten nicht darauf, sie verlangen nur Reinheit des Charakters. Aber die Mädchen selbst sind sehr unglücklich und versuchen alle möglichen Mittel, um die Tätowierungen zu entfernen (Wer kann uns ein wirksames, unschädliches Mittel dafür nennen? Mitteilung erbeten an das Bureau der Orient-Mission, Roonstr. 13.)“¹.

Die Propaganda, die Jeppe durch ihre Agenten verbreiten ließ, war im Jahr 1924 schon so weit durchgedrungen, dass sogar aus Diyarbekir und anderen weit entfernten Städten der Türkei Fluchtversuche unternommen wurden². In diesem Fall handelte es sich natürlich vor allem um solche Jugendliche, die imstande wären, allerlei Strapazen und Gefahren auf ihrem langen Wege nach Aleppo zu überstehen. Diese Fälle wiesen aber auch darauf hin, wie groß die Zahl der gewaltsam in diese Gegenden verschleppten Armenier/innen sein musste, die sich nach Freiheit sehnten, aber ohne Hilfe nicht hätten flüchten können. K. Jeppe würde es nur bei einer Vermehrung der Rettungsstationen möglich sein, solchen Unglücklichen die Hand zu reichen, was aber durch die vom Völkerbund zugestellten sehr beschränkten Finanzmittel unmöglich war. Es ist daher selbstverständlich, dass sie stets auf der Suche nach weiteren Finanzmitteln war³. „Ist es nicht eine Schande für die zivilisierte Welt“, schrieb sie in einem ihrer Berichte, „dass diese Frauen und Kinder nicht gerettet werden können, weil das notwendige Geld dafür nicht vorhanden ist? Wir sind mehr oder weniger mitverantwortlich für dieses unerhörte Verbrechen, wenigstens werden wir es, wenn wir nicht dagegen aufstehen und die Bemühungen der Völkerliga (die ja selbst keine Mittel dafür hat, sondern auf die christliche Wohltätigkeit rechnet) vereitelt werden“⁴.

Es ist bemerkenswert, dass die selbstlose Hingabe Jappes nicht nur humane Beweggründe hatte, sondern sie auch vom Bewusstsein der Rettung eines europäischen Kulturvolkes geprägt war. Natürlich versuchte sie in ihren Berichten und Briefen immer, dies auch der zivilisierten Welt verständlich zu machen. „Noch finden sich unter uns weite Schichten“, schrieb sie in einem ihrer Berichte, „die bereit sind, für die Erhaltung unserer geistigen Güter große Opfer zu bringen. Und in diesem Falle muss sich auch in uns der Selbsterhaltungstrieb regen. Ist es doch ein Stück unserer Rasse, unserer Kirche, unserer Kultur, das hier einfach von Asien vernichtet wird. Kommt erst die Natur der Aufgabe zum Bewusstsein Europas, dann wird es sie als die seinige erkennen“⁵.

¹ Ebd.

² Ebd., S. 36.

³ „Die Zahl der Frauen und Kinder, die wir befreien können, hängt besonders von der Tätigkeit unserer Stationen ab“, schrieb Fr. Jeppe im Jahresbericht vom 1924. „Würde unser Budget uns erlauben, mehrere Stationen einzurichten und sie mit reichlichen Mitteln zu versehen, könnten wir viele befreien. Wenn wir unsere Stationen schließen müssen, schließen wir ihnen die Türen der Freiheit, denn nur in wenigen Fällen können sie durch eigene Kraft Aleppo erreichen“. Ebd.

⁴ **Jeppe K.**, Rettung aus muhammedanischer Sklaverei. Wer hilft dazu? „Der Orient“, 1924, S., 63.

⁵ **Jeppe K.**, Vom Hilfswerk für die verschleppten armenischen Frauen und Kinder in Syrien und Nord-Mesopotamien, „Der Orient“, 1923, S. 22.

Im Jahr 1925 gelang es ihr, eine Station in Ras-ul-Ain zu eröffnen. Sie war die sechste und befand sich inmitten vieler Beduinenstämme, die die Stadt in jeder Richtung passierten¹. Die Auswahl dieses neuen Arbeitsgebiets war gut überlegt worden, denn mehr als 24.000 Armenier, die die Deportation überlebt hatten, waren im Jahr 1916 in dieser Gegend massakriert worden, und dort waren infolgedessen Tausende von Kindern beiderlei Geschlechts an die Türken und Araber verkauft worden². Wenn auch die meisten von ihnen in andere Landesteile gebracht werden sollten, so nahm man doch an, dass etwa 2000 sich noch in der Umgebung von Ras-ul-Ain befanden³, deren Rettung die neue Station sich zur Aufgabe machen sollte. Außerdem war diese Stadt von Franzosen besetzt, und ein regelmäßiger Zugverkehr hielt die Verbindung mit Aleppo aufrecht, was für die Rettungsarbeit sehr vorteilhaft war. Die kommenden Monate zeigten, dass Karen Jeppe bei ihren Überlegungen nicht falsch gelegen hatte, und die neue Station für die weitere Rettungsarbeit von sehr großer Bedeutung war.

Im Jahr 1925 konnten weitere 300 Personen gerettet werden, wofür 2700 Pfund Sterling oder 9 Pfund (180 Mark) pro Kopf ausgegeben werden musste⁴. Die Kosten der Rettung betragen dabei 720 Pfund (14.400 Mark), die des Aufnahmehauses 217 Pfund (43.400 Mark), und außerdem sind 200 Pfund (4000 Mark) für Wintervorräte und 370 Pfund (7400 Mark) für Kleidung verwendet worden. 30% der befreiten Armenier/innen waren Frauen und Mädchen, 30 % Kinder unter 14 und 15 Jahren und der Rest waren größere Knaben⁵. Es ist bemerkenswert, dass 200 der geretteten Personen bis zum Jahresende Angehörige auffinden konnten, 30 Personen waren selbständig geworden, und am Anfang des folgenden Jahres wohnten daher nur noch 80 Personen im Rettungsheim⁶.

Im Laufe der ersten vier Jahre der Rettungsarbeit konnten also insgesamt 1100 Personen gerettet werden. Die Rettungskosten der 950 von ihnen waren aus den Karen Jeppe zur Verfügung stehenden Mitteln bezahlt worden, während die der weiteren 150 Personen ihre Angehörigen übernommen hatten⁷. Dieses Resultat konnte vor allem dank des hingebungsvollen Engagements von Karen Jeppe wie auch aufgrund des großartigen Beistands der Freunde des Rettungswerks (wie im Folgenden dargelegt wird, hat die Dr. Lepsius Orient-Mission nach dem Völkerbund den größten Beitrag dazu geleistet), und natürlich dank der aufopfernden Arbeit der Agenten Jappes erreicht werden, die auch schwere Verluste zu erleiden hatten. Im November 1925 starb einer der verdienstvollen Agenten, Krikor Agha, der sich in Der-es-Sor betätigte⁸. Kurz darauf wurde Vasil Sabagh, der Agent in Hassidje, von den Arabern

¹ **Jeppe K.**, Ein Jahr Rettungsarbeit, „Der Orient“, 1926, S. 67.

² Karen Jappes Arbeit, ebd., S. 5.

³ Ebd.

⁴ Ebd., S. 67.

⁵ **Jeppe K.**, Ein Jahr Rettungsarbeit, ebd., S. 69.

⁶ Ebd.

⁷ Ebd., S. 70. Obwohl die Rettung dieser 150 Personen ebenso durch die Agenten der Rettungsanstalt erfolgt ist, haben die Angehörigen der Befreiten das dafür notwendige Geld gespendet, indem sie zugleich die Kosten ihres weiteren Unterhalts übernahmen. Deswegen sind sie in die Listen des Rettungsheims nicht aufgenommen worden, und auch bei den fortlaufenden Berichten von Karen Jeppe sind sie nicht erwähnt worden. Ebd.

⁸ Karen Jappes Arbeit, „Der Orient“, 1926, S. 3. „Wir verlieren in ihm einen vorzüglichen Mitarbeiter von lauterem, selbstlosem Charakter“, schrieb K. Jeppe Ende 1925, „der eine große Anzahl von armenischen Frauen und Kindern befreit hat. Seit Friedenschluss widmete er dieser Aufgabe seine

aus Rache für die von ihm vorgenommenen Befreiungen getötet¹. Sie wurden durch andere Personen ersetzt.

Es kam auch bei den Stationen zu bestimmten Änderungen. Wegen des Mangels an Mitteln musste die Station Hassidje im Jahr 1925 eine Zeit lang geschlossen werden. Als sie dann aber wieder geöffnet wurde, konnte sie nicht mehr so gute Resultate wie zuvor erzielen. Und das lag vor allem am türkisch-kurdischen Krieg, der eine strenge Absperrung der türkischen Grenze zur Folge hatte, so dass die Verbindungen mit Mardin, einer Stadt, aus der im Jahr 1925 mindestens die Hälfte aller Flüchtlinge kamen, nunmehr vollständig abgeschnitten waren. Die Grenzsperrung machte verständlicherweise auch der Djerablus-Station ein Ende².

Ende 1925 ließ Karen Jeppe auch die Station in Der-es-Sor endgültig auflösen, weil dieser Landstrich nun wirklich „rein“ war. Da Der-es-Sor aber ein Übergangsort für Karawanen war, die von Hassidje kamen, blieb die Witwe Krikor Aghas im Auftrag von Jeppe auch weiterhin dort, nahm die Flüchtlinge in ihrem Heim auf, bis sie weiter nach Aleppo geschickt werden konnten³. Die Auflösung der genannten Stationen bot Karen Jeppe die Möglichkeit, den anderen Stationen noch größere Beträge zukommen zu lassen, um ihre Leistungsfähigkeit so gut wie möglich zu erhöhen.

Frl. Jeppe hatte bei der Rettungsarbeit auch in Leopold Gaszczuk einen hervorragenden Helfer, der vom März 1923 an in Aleppo sich als ihr Sekretär betätigte, wo ihm vor allem die Armen- und Krankenpflege übertragen worden war⁴. 1925 wurde auch eine andere Mitarbeiterin, Fräulein Jenny Jensen, von den dänischen Armenierfreunden nach Aleppo entsandt, die dort die Leitung des Rettungsheims und der Handarbeitsschule übernahm. Ihr unterstand die Suppenküche, die Fürsorge für einen Teil der Waisenkinder und die Pflege der Verbindung mit den aus der Fürsorge geschiedenen „Lösegeld“-Kindern. Das bedeutete für Frl. Jeppe eine gewisse Entlastung und bot ihr die Möglichkeit, sich gänzlich der Rettungsarbeit zu widmen⁵.

Ein gewisser Teil der Befreiten waren in der Deportationszeit kleine Kinder gewesen, kaum 5 bis 6 Jahre alt, und sie hatten eher instinktiv die Flucht ergriffen.

eifrigste Tätigkeit, und es ist hauptsächlich seinen Anstrengungen zu verdanken, dass die Umgebung von Der-es-Sor zur Zeit als gesäubert betrachtet werden kann“, ebd.

¹ Ebd., S. 3-4. „Dank der Arbeit des Agenten Vasil Sabagh und der Verbindungen, die es ihm mit Mardin herzustellen gelungen war“, so Frl. Jeppe, „wurde diese Station mit Flüchtlingen überschwemmt. Hätten wir damals die notwendigen Mittel aufbringen können, wären vorzügliche Resultate erzielt worden. ... Vasils Tod hat uns tief erschüttert. Er war ein Mann von seltener Tapferkeit, der keine Gefahr scheute, wenn es galt, ein junges Mädchen oder ein Kind aus der Not zu befreien“, ebd.

² Ebd., S. 5. Trotzdem postierte K. Jeppe dort, in der Ortschaft Bumbudsch, auch weiterhin einen Agenten, der die Untersuchung der Gegend nördlich und östlich von Aleppo zur Aufgabe hatte. **Jeppe K.**, Ein Jahr Rettungsarbeit, ebd., S. 67.

³ Ebd.

⁴ Ebd. Vgl. Der Geburtstag, „Orient im Bild“, 1929, S. 46. L. Gaszczuk, geb. 1896 in Weißkirchen, Österreich, hatte den Beruf Elektromechanikers gelernt und wurde 1915 als österreichischer Infanterist an die Front geschickt. Während des Weltkriegs ist er dreimal verwundet worden. Nach dem Waffenstillstand trat er beim amerikanischen Hilfswerk die Stelle eines Elektromechanikers ein, betreute 1919 die Lichtanlagen in Kaiserrieh, Siwas, Samsun und Charput. 1921-1922 war er der Chef des Transportwesens in Charput. Die zweite Deportation der Armenier und Griechen aus der Gegend des Schwarzen Meers machte er als Augenzeuge mit. Seit 1923 betätigte er sich als Sekretär bei Fräulein Jeppe in Aleppo. Bei der Gebietsverteilung nach dem Krieg in Mitteleuropa kam die Heimat Gaszczuks, das österreichische Schlesien, an Polen, weswegen er einen polnischen Pass erhielt, ebd.

⁵ Karen Jeppe Arbeit, „Der Orient“, 1926, S. 5-6.

„Wie eine dunkle Ahnung oder ein halbvergessener Traum lag in ihnen die Erinnerung an ihr früheres Leben“, schrieb Karen Jeppe, „sie verstanden kaum selbst den Trieb, der ihnen draußen keine Ruhe ließ, und der sie doch schließlich, meistens mit Beistand unserer Agenten, wieder heimführte“¹.

Obwohl sie sich manchmal mit einer gewissen Beharrlichkeit für Mohammedaner erklärten, war dies jedoch nicht als Ergebnis eines Missverständnisses zu betrachten. Die Ablehnung ihrer Herkunft war meist durch die Furcht verursacht, da „man ihnen zu verstehen gegeben hat, daß sie getötet werden würden, wenn sie sich zu ihrer Nationalität bekennen würden, denn die meisten von ihnen haben gesehen, dass ihre Verwandten ermordet wurden, so daß sie bestimmt glauben müssen, dass ihnen das gleiche Schicksal bevorsteht“².

Es war natürlich nicht schwer, die Kinder von dieser Furcht abzubringen und ihnen den Entschluss zur Flucht einzuflößen, und, wie Frl. Jeppe 1924 berichtete, gehörten mindestens die Hälfte der Flüchtlinge zu dieser Klasse. Es gab unter ihnen auch solche, die aus Überzeugung Mohammedaner geworden waren, und mit wildem Fanatismus auf diesen Standpunkt beharrten. Aber von solchen Fällen waren ebenfalls nur wenige hoffnungslos, und Knaben und Mädchen, die mit zwölf oder dreizehn Jahren strenge Moslems waren, kamen im vierzehnten oder fünfzehnten Jahr zu ihrem christlichen Glauben zurück³. Das hätte natürlich von sich aus nicht erfolgen können und wurde erst durch die im Rettungsheim organisierte konsequente Ausbildung möglich. „Doch „heimkommen“ ist für sie nicht sofort gleichbedeutend mit „sich heimisch fühlen“, so Frl. Jeppe, „nicht nur ihre Muttersprache ist fast gänzlich vergessen und muss neu erlernt werden, sondern sie müssen auch anfangen, ganz anders zu leben. Kommen sie doch aus einer Bevölkerungsschicht, ...wo ihnen im Wesentlichen die mohammedanischen Gedankengänge eingeprägt wurden“⁴.

Ein wichtiger Bestandteil dieser Ausbildung war das Beibringen der Muttersprache. Es ist aber bemerkenswert, dass die Volksmusik und die Lieder diese vom Bewusstsein ihrer nationalen Zugehörigkeit entrissenen Kinder viel schneller beeinflussten. „Die Worte zwar sind vergessen“, schrieb Karen Jeppe diesbezüglich, „und kommen oft nur langsam ins Bewusstsein zurück; aber die alten Melodien und die gewohnten Klänge, die ihnen im Heim und in der Kirche begegnen, grüßen sie wie alte Bekannte und tragen am wirksamsten dazu bei, die ursprünglichen Instinkte in ihnen wachzurufen. „Der Armenier erwacht“, wie wir uns auszudrücken pflegen. Man sieht es schon am Gesichtsausdruck“⁵.

Es wurde dabei großen Wert darauf gelegt, den Kindern den christlichen Glauben, die Person von Jesus Christus und seine Gebote nahe zu bringen. Zu diesem Zweck hatte Frl. Jeppe das Versammlungszimmer des Rettungsheims mit Bildern von Jesus Christus schmücken lassen, die dänische Freunde geschenkt hatten. Wie sie mitteilte,

¹ Karen Jappes neuester Bericht, „Orient im Bild“, 1927, S. 65.

² **Jeppe K.**, Rettung aus muhammedanischer Sklaverei. Wer hilft dazu? „Der Orient“, 1924, S. 61.

³ „Während es zwar einesteils nicht abzuleugnen ist, daß es für uns etwas schwer ist, die Befreiten so lange bei uns behalten zu müssen“, so Frl. Jeppe, „so sind wir doch auch andererseits froh darum, dass sie nicht allzu schnell wegkommen; Wir haben dadurch mehr Gelegenheit, für ihre geistige Erziehung zu sorgen; denn da ist ja sehr viel versäumt, was nachgeholt werden muss, und böses Unkraut gilt es auszujäten.“ S. Karen Jappes neuester Bericht, „Orient im Bild“, 1927, S. 65.

⁴ Ebd.

⁵ Ebd.

machen diese Bilder einen großen Eindruck auf die befreiten Kinder, die oft in Andacht vor ihnen standen. „Manchmal versuchen sie auch, die Bilder zu küssen“, schrieb Fr. Jeppe in einem ihrer Berichte. „Sie hängen reichlich hoch, sonst wäre sicher nichts mehr von ihnen übrig; wenn aber einer eigens zu diesem Zwecke hinaufklettert, lassen wir ihn auch gewähren. Die Handlung ist ein wahrer Ausdruck der Dankbarkeit seiner Seele, er soll nur vorderhand Jesus so verehren, später wird er wohl auch erkennen, dass die wahre Freiheit eine innerliche ist. Freilich Zeit und Geduld und viel Liebe tut not, ehe aus solchen durch 12 Jahre verwilderten Jungen oder Mädchen wieder rechte Menschen werden; aber es ist eine segensreiche Arbeit“¹.

Wenn man bedenkt, dass jede armenische Ansprache, um sie allen zugänglich zu machen, ins Arabische, Kurdische oder Türkische übersetzt werden musste, denn es gab immer eine ziemlich große Anzahl von Kindern, die nur die eine oder die andere dieser Sprachen verstanden², dann begreift man, wie viele Schwierigkeiten ihre Ausbildung (besonders in der Anfangszeit) zu überwinden hatte. Sie konnten aber auf jeden Fall überwunden werden, und jeder der befreiten Armenier war beim Verlassen des Rettungsheims imstande, selbständig zu leben.

Wie schon gesagt wäre es Fr. Jeppe unmöglich, das Rettungswerk nur durch die vom Völkerbund zur Verfügung gestellten, in der Tat sehr bescheidenen Mittel zu vollbringen. Sie bekam auch von anderen Organisationen oder Personen finanzielle Unterstützung. Zu ihnen zählten beispielsweise der Verein armenischer Damen in London, der „Lord-Mayor`s Fund“, die „Bible Lands Missions Aid Society“ in London, das „Imperial War Relief Fund“ sowie die Schweizer Vereine, Fr. Anna Gilpin usw.³. Unter all diesen Spendern wurde aber der größte finanzielle Beitrag zum Rettungswerk in Aleppo von Dr. Lepsius Orient-Mission geleistet, die eigentlich als die zweitgrößte Spenderin nach dem Völkerbund hervortrat. Die Gesellschaft war entschlossen, ihr Mögliches zur Erfüllung dieser wichtigen Aufgabe zu tun. Ihre Zeitschriften waren voll mit Appellen an die Öffentlichkeit. Darin wurden regelmäßig Berichte über die Befreiungsarbeit veröffentlicht. Es wurden auch Flugblätter in hohen Auflagen veröffentlicht und verschickt. Mehrere von ihnen erschienen auch in den Periodika der Gesellschaft⁴. „Wer gibt monatlich eine Mark für die Errettung eines christlichen Mädchens oder Knaben aus muhammedanischer Sklaverei?“, stand beispielsweise im Flugblatt Nr. 30 mit der Überschrift „Das Lösegeld“, „Tausende warten auf Befreiung. Die Türen des Kerkers stehen offen. Die Rettungsarbeit ist organisiert. Es fehlt nur an Geld“⁵.

Zur Erleichterung der Förderaktivitäten der Freunde ließ Dr. Johannes Lepsius in jedem Heft der Zeitschrift auch je ein Formular des folgenden Inhalts veröffentlichen: „Das Lösegeld. An das Bureau von Dr. Lepsius Orient-Mission Potsdam. Wir Unterzeichneten erklären uns bereit, gemeinsam – einzeln einmalig den Betrag von 120 Mark für Errettung eines Christenkindes aus muhammedanischer Sklaverei zu zahlen. Zahlung erfolgt: in Raten von monatlich Mk., vierteljährlich Mk., einmal Mk.“⁶.

¹ Ebd.

² Ebd.

³ Karen Jappes Arbeit, „Der Orient“, 1926, S. 5.

⁴ Es handelte sich hauptsächlich um die Zeitschriften „Der Orient“ und „Orient im Bild“.

⁵ **Jeppe K.**, Rettung aus muhammedanischer Sklaverei, „Der Orient“, 1924, S. 59.

⁶ Ebd., S. 58.

Auf dem Formular gab es auch Platz für Name und Unterschrift der jeweiligen Person. Ganz unten stand die Postanschrift der Gesellschaft¹. Die betreffenden Spender sollten also nur das Formular aus der Zeitschrift heraustrennen, es ausfüllen und der Gesellschaft zurücksenden.

Dr. Lepsius setzte sich mit größter Entschlossenheit und Tatkraft dafür ein, um durch Aufklärung der humanen und religiösen Bedeutung der Befreiungsarbeit möglichst viele Freunde und Förderer zu gewinnen. „Zur Zeit Abdul Hamids haben wir Tausende von Witwen und Waisen am Leben erhalten und geholfen, eine neue Generation großzuziehen“, schrieb er in einem seiner 1925 an die Öffentlichkeit gerichteten Appelle, „Nun ist das Elend zehnmal größer als damals. Sollen wir darum beiseite stehen und es andern Völkern überlassen, das große Liebeswerk zu tun? Nein, es soll auch von uns heißen: Sie haben getan, was sie konnten!“².

Angesichts der in Deutschland immer noch bestehenden Missionsbestrebungen wies er eindeutig darauf hin, dass diese, solange es um die Rettung der zur gewaltsamen Islamisierung ausgesetzten Christen ging, zwecklos und sinnlos seien. Er bezeichnete die Situation der zur Assimilation und Islamisierung gezwungenen Armenier/innen als eine eigenartige Prüfung für die deutsche Christenheit, die es nun zu beweisen habe, ob und inwieweit ihre Taten und Worte übereinstimmten. „Hier bietet sich nicht nur Gelegenheit, dem armenischen Volk tausende von Volksgenossen zu erhalten, sondern auch eine reife Ernte der Islammission heimzubringen“, so Lepsius in seinem 1924 veröffentlichten Aufruf, der „Lösegeld“ hieß, „die sonst auf den Feldern verfault. Hier kann sich zeigen, ob unsre Missionsliebe mehr als fromme Worte, ob sie christliche Glaubenstaten im Kampf mit dem Islam hervorzubringen vermag. Jede evangelische Gemeinde sollte wenigstens die Summe von 6-7 Pfund oder 120-140 Mk. aufbringen, um einen einzigen Christenknaben, um ein einziges Christenmädchen aus den türkischen und kurdischen Harems und Zelten zu befreien und aus dem Glaubensjoch des Islams zu erlösen. Ich bitte alle, die mit mir von der gleichen Empfindung der Scham und Schande bewegt werden, sich in den Dienst dieser Aufgabe zu stellen, und uns sobald wie möglich durch Ausfüllung einliegenden Formulars einen Betrag für Erlösung eines Christenkindes aus muhammedanischer Sklaverei zur Verfügung zu stellen. ... Möge der Segen Gottes unsern Aufruf begleiten“³.

Um für die Rettungsarbeit in Aleppo und die Waisenpflege in Ghasir⁴ möglichst viele Mittel einbringen zu können, nutzte Dr. Lepsius alle jeweils denkbaren Möglichkeiten der Aufklärung und Propaganda aus. Jeder, der die Arbeit des Vereins durch Übernahme eines Waisenkindes unterstützte für das Jahr, in dem diese Unterstützung geschah, galt als Vereinsmitglied. Den Mitgliedern wurden dabei je eine Jahresmitgliedskarte und ein Exemplar der Satzung übersandt⁵.

¹ Ebd.

² Lepsius J., 1925, „Der Orient“, 1925, S. 2.

³ Lepsius J., Lösegeld, „Der Orient“, 1924, S. 64.

⁴ Seit 1924 hatte Dr. Lepsius Orient-Mission auch die Kosten für die Pflege und Unterhalt der über 450 armenischen Waisen übernommen, die im Waisenhaus in Ghasir auf dem Libanon untergebracht worden waren.

⁵ Schäfer R., Mitteilungen, „Der Orient“, 1925, S. 46. Der Unterhalt jedes Kindes in Ghasir kostete jährlich 240 Mark. Was die Rettungsarbeit in Aleppo anbetrifft, betragen die Kosten für die Rettung jeder Person durchschnittlich 120 bis 140 Mark, und ab 1925 etwa 180 Mark. Ebd.; vgl. Jeppe K., Rettung aus

Es wurden auch die Reisevorträge weiter entwickelt und intensiviert. Im Jahr 1924 traten dem Verein zwei weitere Personen zu diesem Zweck bei, Lisa Reyer und Walter Zimmermann, die durch ihre vielen Reisevorträge einen großen Beitrag zur Vermehrung der Zahl der Freunde leisteten¹. Außerdem wurde vom Verein denjenigen Geistlichen, die in ihren Gemeinden selbst Vorträge halten wollten, eine Lichtbilderserie unter dem Titel „Der Untergang eines Christenvolkes“ angeboten, die sie vom Verein ausleihen konnten. Es bestand aus einer Reihe von Bildern, die außer der kurzen Geschichte des armenischen Volkes die letzten Leidenstage, die Deportationszeit, darstellten. Diejenigen Personen, die die Pflege eines Waisenkindes übernommen hatten, erhielten ein Bild und einen Bericht über ihr Pflegekind. Das Büro der Dr. Lepsius Orient-Mission stellte den Vortragenden und anderen jeweils daran interessierten Personen auch Flugblätter zur Verfügung, die in der Regel auch in den Periodika des Vereins veröffentlicht wurden. Sie konnten in beliebiger Anzahl zum Weitergeben und Werben vom Büro kostenlos bezogen werden². Die Dr. Lepsius Orient-Mission ließ auch die Berichte von Karen Jeppe, Jakob Künzler und der anderen Mitarbeiter/innen nach der Veröffentlichung in ihren Periodika in großer Anzahl vervielfältigen und versenden. Außerdem sind im Tempel-Verlag in Potsdam auf Kosten des Vereins verschiedene Monographien, Reiseberichte und andere Einzelveröffentlichungen erschienen, die dann von allen Interessenten bezogen werden konnten³.

muhammedanischer Sklaverei. Wer hilft dazu? „Der Orient“, 1924, S. 62. Vgl. **Jeppe K.**, Ein Jahr Rettungsarbeit, „Der Orient“, 1926, S. 67.

¹ Mitteilungen, „Der Orient“, 1924, S. 56. Vgl. Mitteilungen, ebd., S. 89.

² Waisenkinder, „Der Orient“, 1925, S. 13. Vgl. **Schäfer R.**, Mitteilungen, ebd., S. 46.

³ Im Jahr 1924 wurde den Lesern schon eine beträchtliche Auswahl solcher Veröffentlichungen angeboten. Es handelte sich vor allem um die folgenden Publikationen: „Deutschland und Armenien 1914-1918. Sammlung diplomatischer Aktenstücke aus den Archiven des Auswärtigen Amts und der Kaiserl. Deutschen Botschaft in Konstantinopel. Herausgegeben von Dr. Johannes Lepsius; **Lepsius J.**, Der Todesgang des armenischen Volkes. Bericht über das Schicksal des armenischen Volkes in der Türkei während des Zweiten Weltkrieges. Zweite vermehrte Auflage; **Künzler Jakob**, Im Lande des Blutes und der Tränen; **Eckart Bruno**, Meine Erlebnisse in Urfa; **Lehmann-Haupt Therese**, Erlebnisse eines zwölfjährigen Knaben Während der armenischen Deportationen; **Ein Muhammedaner**, Armenisches Märtyrertum; Der Prozeß Talaat Pascha. Stenographischer Prozeßbericht über die Verhandlungen gegen den des Mordes an Talaat Pascha angeklagten armenischen Studenten Salomon Teilirian vor dem Schwurgericht des Landgerichts III zu Berlin am 2. und 3. Juni 1921. Mit einem Vorwort von **Armin T. Wegener** und einem Anhang; **Niepage Martin**, Eindrücke eines deutschen Oberlehrers aus der Türkei. 3. Auflage. S. Der Tempel-Verlag in Potsdam, „Der Orient“, 1924, S. 90. 1925 kamen auch die folgenden zwei Broschüren dazu: **Reyer Lisa**, Was der Euphrat erzählt; **Jeppe K.**, Erlöst vom Mohammedanismus. S. **Schäfer R.**, Mitteilungen, „Der Orient“, 1925, S. 47. Im folgenden Jahr, 1926, konnten diese Veröffentlichungen auch durch mehrere andere ergänzt werden. Es ging unter anderem um die folgenden Publikationen: Johannes Lepsius zum Gedächtnis. Gedächtnisreden von Professor Weckesser, Dr. Paul Rohrbach u. a. bei der Gedächtnisfeier vom 6. April 1926 in der Neuen Kirche zu Berlin; **Jeppe K.**, Das Flüchtlingsheim in Aleppo; **Marquart Joseph**, Die Entstehung und Wiederherstellung der armenischen Nation; **Lehmann-Haupt Carl Friedrich**, Armenien einst und jetzt. Zweiter Bd.. Es ist bemerkenswert, dass die Veröffentlichung des Letzteren durch die politischen Verhältnisse seit einem Jahrzehnt behindert worden war. S. Tempel-Verlag Potsdam, „Der Orient“, 1926, Anlage zwischen den Seiten 128 und 129. Vgl. ebd., Anlage zwischen den Seiten 176 und 177. In den folgenden Jahren sind diese Einzelveröffentlichungen auch durch mehrere andere ergänzt worden, zu denen unter anderem die folgenden Bücher gehörten: **Nansen Fridtjof**, Das betrogene Volk. Eine Studienreise durch Georgien und Armenien als Oberkommissar des Völkerbundes; **Sick I. M.**, Karen Jeppe im Kampf um ein Volk in Not; **Künzler J.**, 30 Jahre Dienst im Orient; u. a. S. Besprechungen, „Der Orient“, 1928, S. 127-128. Vgl., Karen Jeppe, „Der Orient“, 1929, S. 153. Vgl. Besprechungen, „Der Orient“, 1930, S. 192. Vgl.

Im Jahr 1924 war Dr. Lepsius auch bestrebt, die deutsche Öffentlichkeit zur Teilnahme an einer Aktion zu bewegen, die „am Sonntag der Goldenen Regel“ (es war in diesem Jahr am 7. Dezember) stattfand. An diesem Tag wurde in allen christlichen Ländern der Welt eine Kollekte zugunsten von 60.000 armenischen Waisenkindern gesammelt, die als Flüchtlinge oder Verbannte aus ihrer Heimat in den Ländern des Orients außerhalb der Türkei, in Syrien, Ägypten, Griechenland, Bulgarien, Rumänien und im Kaukasus ohne Angehörige und Heimat auf die Wohltätigkeit der Christenheit angewiesen waren¹. Er ließ zu diesem Zweck kurz vor diesem Tag Sammelisten nebst entsprechenden Flugblättern verschicken, die dann ausgefüllt und zurückgesandt werden sollten². Das gleiche wiederholte sich auch in den folgenden Jahren, und es ist festzustellen, dass es ihm gelang, diese Tradition in Deutschland einzuführen, die im Laufe der Zeit der Waisearbeit sehr zugute kam³.

Zur besseren Information der Schulen und Sonntagschulen über die Rettungs- und Waisearbeit gründete Dr. Lepsius 1925 auch ein Kinderblatt, das reizende Geschichten aus dem Leben der armenischen Waisenkinder enthielt und diese durch die Bilder noch anschaulicher machte. Das neue Blatt, das „Für unsere kleinen Armenierfreunde“ hieß, eignete sich selbstverständlich auch als Werbeschrift für Schulen und Sonntagsschulen⁴. Parallel dazu befasste sich das Vereinsbüro weiterhin mit dem Verkauf der von armenischen Waisen gefertigten Handarbeiten, die regelmäßig von Frl. Jeppe und J. Künzler zum Vereinsbüro in Potsdam geschickt wurden⁵. Diese wertvollen Handarbeiten, die eine große Auswahl von Tischdecken, Taschentüchern, Wandbehängen, Lampenschirmschleiern, Leinendecken, Gartenkissen usw. boten, konnten in Deutschland durch die vom Verein gut organisierten Berichterstattung schnell verkauft werden, und der Erlös kam wieder den Waisen bzw. dem armenischen Hilfswerk des Vereins zugute. All diese Bemühungen von Dr. Lepsius und seiner Mitarbeiter/innen erzielten bald bedeutende Ergebnisse. Dr. Lepsius Orient-Mission setzte sich schon ab 1924 für die Erfüllung der von ihr übernommenen Aufgaben ein. Nur in den Monaten November-Dezember 1924 konnte der Verein für

Besprechungen, „Der Orient“, 1934, S. 23 usw. Es erschienen in den Periodika des Vereins regelmäßig auch ausführliche Besprechungen über die neuen Veröffentlichungen. In den Jahren 1926-1933 befasste sich damit in der Hauptsache Melkon Krischtschjan. S. Besprechungen, „Der Orient“, 1928, S. 127-128. Vgl. Besprechungen, „Der Orient“, 1929, S. 31 usw.

¹ **Lepsius J.**, Weltkollekte für 60.000 armenische Waisenkinder, „Der Orient“, 1924, S. 92. Die seit 1924 an jedem „Sonntag der Goldenen Regel“ zugunsten der Waisenhäuser des Orients in Amerika und den übrigen christlichen Ländern stattgefunden Weltkollekte wurde in folgender Weise gesammelt: Es wurde die Goldene Regel bzw. das Wort Jesu: „Alles, was Ihr wollt, das Euch die Leute tun, das tut Ihr ihnen“, in zehntausenden von Dörfern und Städten von Kanzeln und Tribünen der Christenheit ins Gedächtnis gerufen. Und „Jede Familie“, so Dr. Lepsius, „wird aufgefordert, sich anstelle des Sonntagessens mit einer einfachen Mahlzeit, wie sie den armenischen Waisenkindern gereicht kann, zu begnügen und den ersparten Betrag zu dem Waisenwerk des Internationalen Verbandes beizusteuern“. Ebd. Diese Aktion konnte in der Regel beträchtliche Resultate erzielen. An der Weltkollekte des Jahres 1925 nahmen beispielsweise 51 Länder teil, und die gesammelte Summe belief sich auf über eine Million US-Dollar. S. Das internationale Essen der „Goldenen Regel“ in Genf, „Der Orient“, 1926, S. 150.

² **Lepsius J.**, Weltkollekte für 60.000 armenische Waisenkinder, „Der Orient“, 1924, S. 93.

³ Aufruf, „Der Orient“, 1926, S. 144. Vgl. Mitteilungen, „Orient im Bild“, 1930, S. 80. Vgl. **Schäfer R.**, Die Goldene Regel (7 Dezember), ebd., S. 95 usw.

⁴ Kinderblatt, „Der Orient“, 1925, S. 64.

⁵ Mitteilungen, „Der Orient“, 1924, S. 89. Vgl. Mitteilungen, „Der Orient“, 1925, S. 47. Vgl. „Mitteilungen“, ebd., S. 108 usw.

die Rettungsarbeit in Aleppo über 4300 Mark¹, und im Laufe des Jahres 1925 24.300 Mark² zur Verfügung stellen. Diese Beträge wurden von Frl. Jeppe umgehend zur Erreichung ihrer Ziele verwendet. Ende 1924 konnten dadurch 31 und 1925 über 223 armenische Jugendliche, Mädchen und Frauen befreit und ins Flüchtlingsheim in Aleppo gebracht werden³.

Im Jahr 1926 wurden von Frl. Jeppe und ihren Mitarbeiter/innen 325 Personen und im folgenden Jahr weitere 275 Personen, innerhalb der beiden Jahre also insgesamt 600 Personen befreit, von denen 297 durch die von Dr. Lepsius Orient-Mission zugesandten Finanzmittel⁴. Somit belief sich die Zahl der von Frl. Jeppe und ihren Mitarbeiter/innen geretteten Armenier bis zum 31. Dezember 1927 auf 1700, von denen 551 ihre Befreiung der finanziellen Unterstützung der Dr. Lepsius Deutschen Orient-Mission zu verdanken hatten⁵. Die für die Rettungsarbeit in Aleppo gemachten gesamten Zuwendungen beliefen sich bis Ende 1927 auf 27.201,45 türkische Pfund, wovon die des Völkerbunds 9.926,25 Pfund betragen, und die übrigen Summen vom Lepsiusverein und anderen Seiten gespendet worden waren⁶. Im gleichen Zeitraum waren für die Befreiung, den Lebensunterhalt und die Erziehung der genannten 1700 Personen 24.270 türkische Pfund (22.000 englische Pfund bzw. 440.000 Mark) ausgegeben worden⁷.

Was die spätere Situation der befreiten Personen anbetrifft, befanden sich 110 von ihnen Ende Dezember 1927 noch unter der Pflege und Aufsicht des Rettungsheims⁸. 1134 Personen hatten durch die Bemühungen von Frl. Jeppe und ihrer Mitarbeiter/innen ihre Verwandten wieder gefunden und sich ihnen angeschlossen. 342 waren selbständig und sorgten für ihren Lebensunterhalt selbst. 66 waren von Waisenhäusern oder ähnlichen Institutionen übernommen worden. 10 waren gestorben und 38 verschwunden⁹. Die Letzteren, die mit wenigen Ausnahmen Knaben waren, gehörten überwiegend zu denjenigen, die irgendjemanden oder irgendetwas bei den Mohammedanern zurückgelassen hatten, sei es einen Bruder oder eine Schwester, Schafe oder Kamele. Sie gingen zurück, um das Zurückgelassene zu holen, und dann kamen einige von ihnen auch nicht wieder. „Vielleicht sind sie überredet worden zum Bleiben“, so Frl. Jeppe, „vielleicht getötet worden. Wir wissen es nicht...“¹⁰.

¹ **Jeppe K.**, Jahresbericht vom Flüchtlingsheim in Aleppo, „Der Orient“, 1925, S. 17.

² Karen Jeppes Arbeit, „Der Orient“, 1926, S. 5.

³ Jahresrechnung von Dr. Lepsius Orient-Mission (Armenisches Hilfswerk) für das Jahr 1924, „Der Orient“, 1925, S. 31. Vgl. **Schäfer R.**, Zur Jahresrechnung, „Der Orient“, 1926, S. 95.

⁴ **Jeppe K.**, Ein Jahr Befreiungsarbeit in Syrien, „Orient im Bild“, 1928, S. 33. Durch die Spenden der Dr. Lepsius Orient-Mission sind 1926 140 und 1927 157 Personen befreit worden. S. **Schäfer R.**, Zur umstehenden Jahresrechnung 1926, „Der Orient“ 1927, S. 31. Vgl. **Schütz Paul.**, Jahresbericht der Dr. Lepsius Deutschen Orient-Mission 1927, „Orient im Bild“, 1928, S. 19. Vgl. **Schäfer R.**, Geschichte..., S. 123.

⁵ **Schäfer R.**, Zur umstehenden Jahresrechnung 1926, „Der Orient“, 1927, S. 31. Vgl. **Schütz P.**, Jahresbericht der Dr. Lepsius Deutschen Orient-Mission 1927, „Orient im Bild“, 1928, S. 19. Von diesen 1700 Befreiten waren 1484 durch das Rettungsheim und seine Listen gegangen. 430 von ihnen waren Kinder unter 15 Jahren, 463 waren Frauen und Mädchen über diesem Alter, und 591 waren Knaben über diesem Alter. S. **Jeppe K.**, Ein Jahr Befreiungsarbeit in Syrien, ebd., S. 33.

⁶ **Jeppe K.**, Ein Jahr Befreiungsarbeit in Syrien, ebd., S. 33.

⁷ Ebd. Das ergab einen Durchschnittsbetrag von 13 englischen Pfund (260 Mark) pro Kopf.

⁸ Ebd., S. 34.

⁹ Ebd.

¹⁰ Ebd., S. 35.

Obwohl die Zahl der verschwundenen Mädchen sehr klein war, war jeder dieser Fälle, wie Fr. Jepe berichtete, mit einer Tragödie verbunden¹. Was die Todesfälle im Rettungsheim anbetrifft, sollte man es eigentlich der dortigen guten Pflege und der guten medizinischen Behandlung verdanken, dass ihre Zahl nicht höher gewesen ist. „Dass nur 10 gestorben sind, ist eigentlich noch ein Wunder zu nennen“, schrieb diesbezüglich Fr. Jepe, „wenn man den Zustand betrachtet, in welchem die Menschen zu uns kamen! Die meisten von ihnen waren entweder dem Tode nahe, wenn sie ankamen, oder sie trugen den Keim der Krankheit schon so weit entwickelt in sich, dass wir nichts dagegen tun konnten“².

Das schwere und gefährvolle Rettungswerk musste, wie bereits berichtet wurde, nicht nur finanzielle Ausgaben, sondern auch Menschenleben kosten. Über das tragische Schicksal der beiden Agenten Krikor Agha und Vasil Sabagh ist oben bereits berichtet worden. Im Jahr 1927 starben auch die Agenten Murad und Jeghia an der Schwindsucht, die sie sich im Laufe ihrer überanstrengenden Arbeit zugezogen hatten³.

Mit dem Ende des Jahres 1927 hörte die finanzielle Unterstützung des Völkerbunds auf, und um die Jahreswende mussten auch die Stationen des Rettungsheims geschlossen werden. Die Jahre des Rettungswerks würdigte Fr. Jepe so: Einerseits die schmerzvolle Erkenntnis, dass sie sehr viele Armenier/innen nicht erreichen konnte, und zugleich die beruhigende Gewissheit, alles Mögliche getan zu haben. „Jetzt haben wir die Stationen mit gutem Gewissen schließen können“, so Karen Jepe in einem ihrer Berichte, „wir haben keine Mühe und keine Ausgabe gescheut. Sogar, wenn wir nicht alles erreicht haben sollten, haben wir doch getan, was uns Menschen möglich schien“⁴.

Sie wollte das Rettungswerk aber so lange nicht einstellen, bis es womöglich weiteren Armenier/innen, die sich in der mohammedanischen Sklaverei befanden, hätte zugutekommen können. Dass es immer noch zahlreiche Menschen gab, die keine Gefahren scheuten, um sich zu retten, erwies sich noch im Januar 1928, als acht Frauen und Kinder, aus der Türkei zum Heim in Aleppo kamen und um Aufnahme baten. Sie hatten sich dabei vor allem wegen der Hoffnung auf Aufnahme im Rettungsheim in Aleppo zur Flucht entschlossen⁵. Es ist daher verständlich, dass Fr.

¹ „Es war da z. B. ein Mädchen“, schrieb sie dazu, „das von einer Frau überredet wurde, mit ihr in das Haus eines Freundes zu kommen. Dort traf man einen syrischen Polizisten, der von ihrem türkischen Mann in Mardin bestochen worden war zu versuchen, ihm die Frau zurückzubringen. Der Mann war in Uniform, und aus diesem Grunde gab das Mädchen sofort jeden Widerstand auf. Die armen Frauen haben meist schon so viel von den türkischen Polizisten und Soldaten zu dulden gehabt, dass der bloße Anblick einer Uniform sie lähmt. So konnte der Mann sie auf die Bahn bringen und nach Mardin senden. Sie wagte nicht, einen Ton hervorzubringen, noch den Versuch fortzulaufen, obgleich sie gerettet gewesen wäre, wenn sie das getan hätte, da französische Beamte auf der Plattform standen. Natürlich wurde der Polizist streng bestraft, als die schändliche Sache entdeckt wurde, aber das arme Mädchen war verloren. Man hat uns sogar berichtet, dass der Unmensch sie tötete: eine entsetzliche Geschichte“. Ebd., S. 35.

² Ebd., S. 34.

³ Ebd. S. 33. Es sind keine eingehenden Informationen über die Agenten erhalten geblieben. Es ist nur bekannt, dass Fr. Jepe den Familien der ermordeten oder gestorbenen Agenten bestimmte finanzielle Unterstützung hat zukommen lassen.

⁴ Ebd., S. 33.

⁵ Ebd., S. 35. „Eine Frau war neun Tage zu Fuß durch den Schnee gewandert, um Syrien und damit ihre Freiheit zu erreichen“, schrieb Fr. Jepe, „Welches Unglück, wenn sie niemand gefunden, der sie aufgenommen hätte“. Ebd.

Jeppe fest entschlossen war, auch weiterhin auf ihrem Posten zu bleiben und die Türen des Heims offen zu halten. Zur Erfüllung ihrer neuen Aufgaben bat sie in ihren Berichten um finanzielle Unterstützung. „Wir durchstreifen jetzt nicht mehr das Land, um die verlorenen Kinder ausfindig zu machen“, so in einem der Berichte aus 1928, „aber wir bitten: „Helfen Sie uns, unsere Tür offen und unser Licht brennen zu lassen, dass sie den Weg nach Hause finden mögen“¹.

Die Hilfe ließ nicht lange auf sich warten. Obwohl die Stationen bereits geschlossen waren, und das Rettungswerk offiziell für beendet erklärt worden war, hörte es doch nicht auf. Die Agenten waren weiterhin darum bemüht, die Armenier/innen in Gefangenschaft zu erreichen², und es war Dr. Lepsius Deutsche Orient-Mission, die die Zahlung der weiteren Lösegelder übernahm. Durch ihre Spenden konnten im Laufe des Jahres 1928 67³, im Jahr 1929 29⁴, und 1930 58 Armenier/innen befreit und ins Rettungsheim gebracht werden⁵, wobei ihre Zahl vom Frühjahr 1930 an rapid abnahm, und nach Juli 1930 konnte nur eine Person befreit werden⁶.

Dieser Rückgang war verständlich, denn es waren seit den Deportationen 15 Jahre vergangen. Selbst im Jahr 1924, als die Rettungsarbeit in Gang gesetzt wurde, hatte man nicht mehr mit kleinen Kindern zu tun, sondern mit Erwachsenen, die in vielen Fällen ihrem nationalen Selbstbewusstsein mehr oder weniger entfremdet waren und dabei „einen eigenen Willen“ hatten“. „Wenn dieser Wille nicht uns gehörte“, so Fr. Jeppe, „schien ihr weiteres Leben verloren zu sein. So war unser Weg länger und schwieriger; wir mussten in ihnen erst den Willen zur Freiheit wecken und ihren Mut stärken, die Knechtschaft zu zerbrechen, ehe wir ihnen aus ihr heraushelfen konnten. Es war natürlich eine langwierige Methode, aber gewiss die einzig richtige...“⁷.

Es sei daran erinnert, dass das Rettungswerk grundsätzlich ohne Gewaltanwendung durchgeführt wurde. Dazu schrieb Karen Jeppe: „Zu jener Zeit strömten die Armenier in Syrien als mittellose Flüchtlinge herein, und wir wollten kein Gefühl des Hasses gegen sie wecken, welches unvermeidlich gewesen wäre, wenn wir damit begonnen hätten, armenische Frauen und Kinder aus den moslemischen Häusern mit Gewalt zu entfernen“⁸.

Ende 1930, als keine Flüchtlinge mehr sich meldeten und die letzten Heimbewohner ein selbständiges Leben führen konnten, wurden seine Türen immer geschlos-

¹ Ebd.

² **Hetzel G.**, Flucht vor dem Islam, „Orient im Bild“, 1929, S. 54.

³ Unsere Lösegeldarbeit liegt noch nicht still, „Orient im Bild“, 1928, S. 65. Vgl. **Schäfer R.**, Jahresbericht der Dr. Lepsius Deutschen Orient-Mission, „Orient im Bild“, 1929, S. 22.

⁴ **Schäfer R.**, Jahresbericht der Dr. Lepsius Deutschen Orient-Mission für 1929, „Orient im Bild“, 1930, S. 31.

⁵ **Schäfer R.**, Jahresbericht der Dr. Lepsius Deutschen Orient-Mission für 1930, „Orient im Bild“, 1931, S. 21.

⁶ **Jeppe K.**, Schlussbericht über die Lösegeld-Befreiungs-Arbeit in Aleppo, „Orient im Bild“, 1931, S. 41.

⁷ Ebd., S. 42. „Natürlich war anfangs erwartet worden“, schrieb Fr. Jeppe in ihrem Abschlussbericht, „dass die Rettungsarbeit mehr Boden gewinnen und in größerem Maßstab durchgeführt werden würde, doch begegnete dies zwei ernsthaften Hindernissen: Der Unmöglichkeit des offiziellen Zusammenarbeitens mit der Türkei und dem Mangel an Geldmitteln in den ersten Jahren. Später dann hatten wir genügend Geld, aber viele kostbaren Gelegenheiten des Anfangs waren uns verlorengegangen, weil es unmöglich gewesen war, die Ausgaben dafür zu bestreiten; Gelegenheiten, die sich niemals wieder boten.“ Ebd.

⁸ Ebd.

sen¹. Obwohl Fr. Jepe auch weiterhin einen kleinen Raum zur Aufnahme von neuen Ankömmlingen oder für die Pflege ihrer aus Krankheits- oder anderen Gründen zurückkommenden Schutzbefohlenen bereithielt², erschienen keine solche Personen mehr, und im Sommer 1930 ging das Rettungswerk definitiv zu Ende.

Durch Karen Jappes Rettungswerk wurden insgesamt 1900 Armenier/innen aus mohammedanischer Gefangenschaft befreit, die dann dank einer zweckmäßigen Ausbildung und Erziehung ein freies und selbständiges Leben führen konnten, wobei die Kosten für die Befreiung von 705 von ihnen von der Dr. Lepsius Deutschen Orient-Mission übernommen waren³.

Աշոտ Հայրունի – Կարեն Յեպպեի ջանքերը Մեծ եղեռնի տարիներին առևանգված հայերի փրկության գործում

Հոդվածում համակողմանի ներկայացվում է հայ ժողովրդի մեծ երախտավոր, դանիուհի օր. Կարեն Յեպպեի անուրանալի մեծ ներդրումը եղեռնի տարիներին առևանգված հայերին փրկելու աշխատանքներում, որ, սկիզբ առնելով 1922 թ., անընդմեջ շարունակվել են մինչև 1930 թ.: Նրա շնորհիվ ազատագրվեցին և սեփական ժողովրդի գիրկը վերադարձան մուսուլմանների տներում ու հարեմներում բռնի պահվող մոտ երկու հազար հայեր: Հանգամանալից լուսաբանվում են փրկարար աշխատանքների ողջ գործընթացը, ինչպես նաև այն խնդիրներն ու խոչընդոտները, որ ծառանում էին Յեպպեի և նրա համախոհների առջև այդ աշխատանքներն իրականացնելիս: Փրկված հայերի գերության պատմությանը վերաբերող արժեքավոր տեղեկությունները առավել հավաստի և ակներև են դարձնում այն դժխեմ ճակատագիրը, որ վիճակվել է ազատությունից զրկված, մուսուլմանացման և թուրքացման դատապարտված բազմահազար հայերի:

Ашот Айруни – Карен Йеппе в борьбе за спасение армян, плененных в годы Геноцида армян

В статье всесторонне был представлен большой вклад в дело спасение армян, плененных в годы геноцида, осуществленное в 1922-1930 гг., благотворительницей армянского народа, датчанкой Карен Йеппе. Благодаря ей были освобождены и возвращены в лоно своего народа около двух тысяч армян, насильно содержащихся в домах и гаремах мусульман. Подробно освещается организация спасательных работ, а также те проблемы и препятствия, которые возникали перед Йеппе и ее единомышленниками во время их осуществления. Ценные сведения об истории спасенных из плена армян делают более достоверной и очевидной ту тяжкую судьбу, которая выпала на долю тысячи армян, лишенных свободы и приговоренных к исламизации и тюркизации.

¹ Ebd., S. 41.

² Ebd.

³ Schäfer R., Jahresbericht der Dr. Lepsius Deutschen Orient-Mission für 1930, ebd., S. 21. In Anerkennung ihrer großen Verdienste am armenischen Volk erhielt Fr. Karen Jepe 1927 eine Goldmedaille vom dänischen König. S. Karen Jepe erhielt die goldene Medaille, „Orient im Bild“, 1927, S. 43.

**ԲՈՆԻ ԻՍԼԱՄԱՑՎԱԾ ՀԱՄՇԵՆԱՀԱՅԵՐԻ ՍԵՐՈՒՆԴՆԵՐԻ
ԻՆՔՆՈՒԹՅԱՆ ԸՆԿԱԼՈՒՄԸ¹**

Բանալի բառեր – ցեղասպանություն, ինքնություն, իսլամացում, թուրքացում, լեզվական ձուլում, Համշեն, համշենահայության ներկա սերունդներ, կոնվենցիա

Վերջին շրջանում մամուլում և որոշ ուսումնասիրողների ուշադրության կենտրոնում են Թուրքիայի տարածքում ապրող համշենցիների ինքնության խնդիրները: Այդ առնչությամբ արվում են զանազան մեկնաբանություններ՝ առանց հաշվի առնելու իսլամացման-թուրքացման քաղաքականության պատմական իրողությունը և դրանից բխող հետևանքները, ինչպես նաև հասակորեն չեն տարբերակվում *ինքնություն* և *ծագում* հասկացությունները:

Դեռևս XVIII դարում բռնի իսլամացված համշենահայության սերունդներն այսօր ապրում են Թուրքիայի Ռիզեի նահանգի Չամլըհեմշին (Ստոքին Վիչե), Համշին (Համշեն), Փագար (Աթինա), Ֆընլըբլը (Վիչե), Արդաշեն (Արտաշեն), Չայլեի (Մավարի), Իքիզդերե (Քուրաի-ի Սեբա) գավառներում, որոնց մի մասն է պատմական հայոց Համշեն գավառը:

Շամանակի ընթացքում համշենցիների մի մասը տեղափոխվել է Արդվինի նահանգի Խոփա և Բորչկա գավառները: Համշենցիների գյուղեր կան նաև Էրզրումի, Սաքարիայի, Դուզդեի նահանգներում: Նրանց կարելի է հանդիպել նաև Թուրքիայի մեծ ու փոքր տարբեր քաղաքներում: Իսկ դիմադրության շնորհիվ ազգային դիմագիծը և քրիստոնեությունը պահպանած հատվածը սփռվել է Սև ծովի հարավարևելյան ծովափնյա շրջաններում: Այնուհետև XIX դարի վերջին և XX դարի սկզբին ցեղասպանություն վերապրած համշենահայերի մեծ մասը հաստատվել է Սև ծովի հյուսիսարևելյան (ռուսական) ծովափնյա շրջաններում, Հայաստանում՝ պահպանելով լեզուն, կրոնը, ազգային սովորույթները:

Օսմանյան կայսրության, հետագայում հանրապետական Թուրքիայի ձուլողական քաղաքականությունն ընթացել է մի քանի փուլերով, բռնի և տարաբնույթ համակարգված մեթոդներով, ինչպես նաև լեզվական ձուլման միջոցով²: Չբավարարվելով կրոնափոխությամբ և ըմբռնելով լեզվի էթնո-

¹ Մույն հոդաձում առաջադրվող խնդիրներն ուսումնասիրվել են ՀՀ Գիտության կոմիտեի՝ 2013-2015 թթ. թեմատիկի ֆինանսավորմամբ՝ «Համշենահայերի իսլամացման քաղաքականությունն Օսմանյան կայսրությունում. փուլերը, մեթոդները, հետևանքները և ներկա վիճակը» թեմայի շրջանակում:

² Համշենահայության բռնի իսլամացման մասին տե՛ս՝ **Ինճիճեան Ղ.**, Աշխարհագրութիւն չորից մասանց աշխարհի, հ. Ա, Վենետիկ, 1806, էջ 397, **Հայկունի Ս.**, Նշխարներ. Կորած ու մոռացուած հայեր, Արարատ, 1895, թիվ 7, էջ 239-243, թիվ 8, էջ 295, 296, **Թումայեանց Պ.**, Պոնտոսի

տարբերակիչ դերի նշանակությունը՝ օսմանյան և հանրապետական Թուրքիայի իշխանությունները խիստ կարևորել են իրենց ենթակայության տակ գտնվող ժողովուրդներին թուրքախոս դարձնելը՝ ամբողջացնելով նրանց ձուլման գործընթացը: Այս իրողության պայմաններում իսլամացված համշենահայության սերունդներն օսմանաթուրքական միջավայրում աստիճանաբար կորցրել են հայկական ինքնության կարևոր տարրերը՝ լեզուն (բացառություն են Խոփայի և Բորչկայի գավառների և Մաքարիայի նահանգի մի քանի գյուղերի համշենցիները), կրոնը, կտրվել հայկական մշակույթից և ամբողջովին տարրալուծվել թուրքական հասարակության մեջ՝ պահպանելով միայն իրենց տեղային ազգագրական, ինչպես իրենք են ասում՝ համշենական ինքնությունը¹:

Առհասարակ, էթնիկական դիմադրողականության և ինքնապաշտպանության գլխավոր միջոցներից մեկը լեզուն է, որն արտահայտում ու պահպանում է ազգային յուրօրինակությունն ու սահմանները: Լեզվամտածողության, բառապաշարի, բանահյուսության մեջ են ամրագրվում ազգային ինքնության հատկանիշները, տվյալ էթնոսին բնորոշ բազմաթիվ առանձնահատկությունները: Լեզուն է սերունդներին փոխանցում ազգային մշակույթը, ավանդույթները՝ կատարելով նաև էթնոտարբերակիչ դեր: Լեզուն և ազգային ինքնագիտակցությունը մշտապես սերտ փոխկապակցված են: Լեզուն ազգային ինքնագիտակցության և ինքնության ձևավորման թերևս ամենաորոշիչ գործոններից է²:

Բազմազգ Օսմանյան կայսրության և Թուրքիայի Հանրապետության իշխող շրջանակները շատ լավ էին հասկանում, որ այլազգիների ձուլումը բավականին բարդ գործընթաց է, մանավանդ որ տիրող ազգի և մյուսների միջև գոյություն ունեւ, ժամանակակից էթնոհոգեբանության տերմինով ասած, «էթնիկական անհամատեղելիություն»³: Լեզուն միշտ վառ է պահել այս կամ այն ժողովրդի ազգային ինքնագիտակցությունը: Ուստի այս հանգամանքնե-

հայերը, աշխարհագրական և քաղաքական վիճակ Տրապիզոնի, Լուսնայ, գիրք Բ (յուլիս), 1899, էջ 174, 175, **Խաչիկյան Լ.**, Էջեր համշինահայ պատմությունից, ԲԵՆ, 1969, թիվ 2, էջ 136-139, **Տաշեան Յ.**, Տայք, դրացիք եւ Խոտորջուր, պատմական-աշխարհագրական ուսումնասիրություն, հ. Բ, Մխիթարեան տպարան, Վիեննա, 1980, էջ 20-21, 71-84, **Վարդանյան Ս.**, Կարևոր սկզբնաղբյուր մահմեդականացված հայերի մասին, Պատմաբանասիրական հանդես, 2004, թիվ 3, էջ 159-170, **Սահակյան Լ.**, Օսմանյան կայսրությունում համշենահայերի բռնի մահմեդականացման քաղաքականության հետևանքները, Թուրքագիտական և օսմանագիտական հետազոտություններ, հ. IV, Երևան, 2006, էջ 207-228, **Մելքոնեան Ա.**, Համշեն, պատմաաշխարհագրական ակնարկ (16-20-րդ դարեր), Համշեն և համշենահայություն (գիտաժողովի նիւթեր), Երևան, Պէյրուք, 2007, էջ 26-33: Տե՛ս նաև The Hemshin. History, Society and Identity in the Highlands of Northeast Turkey, Edited by H.H. Simonian, London and New York, 2007:

¹ Տե՛ս **Սահակյան Լ.**, Համշենի մանրատեղանունները, Hamşen (Hemşin Yer Isimleri, Микро-топонимы Амшена), Երևան, 2012, էջ 9, 12:

² Տե՛ս **Սահակյան Լ.**, Հայկական երգերը բռնի կրոնափոխված համշենցիների ինքնության հիշողություն և դրսևորում, Թուրքագիտական և օսմանագիտական հետազոտություններ, հ. V, Երևան, 2008, էջ 246-247:

³ Տե՛ս **Նալչաջյան Ա.**, Էթնիկական հոգեբանություն, Երևան, 2001, էջ 427-428:

րի վերացմամբ էր պայմանավորված այլազգիների նկատմամբ Օսմանյան կայսրության, ինչպես նաև Թուրքիայի Հանրապետության որդեգրած ձուլման քաղաքականությունը:

Նման ճնշումների հետևանքով հայերենի փոխարեն համշենցիների միջավայրում գերակայեց թուրքախոսությունը: Թեև Թուրքիայում մնացած համշենահայությունը սկզբնական շրջանում առերես էր ընդունել իսլամ, սակայն ժամանակը, ինչպես նաև մթնոլորտը, ձուլման հետևողական քաղաքականությունը, վախը և զանազան հալածանքները կատարել են իրենց դերը¹: Արդյունքում այսօր նրանց մի մասի հայկական ինքնությունն արտահայտվում է ընդամենը գենետիկական ծագման մասին հիշողությամբ և մշակութային որոշ շերտերի պահպանմամբ:

Գերմանացի պատմաբան Մ. Հունբերը գրում է, որ «հնարավոր չէ տիրանալ ինքնությանը, որն ինքնաբերաբար է առաջանում, բայց երբ արդեն ձեռք է բերվում, այն դեռ չի կարելի ապահով համարել: Մշտապես առկա են ինքնությունն օտարից պաշտպանելու կարիքն ու անհրաժեշտությունը»²:

Հանրապետական Թուրքիայում այլազգիների ձուլման քաղաքականությունն իրավաբանորեն ամրագրվում է 1924 թ. առաջին սահմանադրության 88-րդ հոդվածով (1982 թ. այն ամրագրվեց 66-րդ հոդվածում), ըստ որի՝ «Ամեն ոք՝ ով Թուրքիայի քաղաքացի է, համարվում է թուրք»³:

2005 թ. հոկտեմբերին Թուրքիայի կառավարությունը քննարկեց և հաստատեց Անվտանգության խորհրդի ներկայացրած «Ազգային անվտանգության քննարկման մասին փաստաթուղթը», որը դարձյալ ընդգծում է, որ Թուրքիայի Հանրապետությունում հիմնարար սկզբունքներ են «մեկ պետություն, մեկ ազգ, մեկ դրոշ և մեկ լեզու դրույթները»: Փաստաթղթում պահպանվում է Թուրքիայի յուրաքանչյուր քաղաքացուն «ազգությամբ թուրք» համարելու սկզբունքը:

2005 թ. նոյեմբերին Թուրքիայի վարչապետ Ռ. Էրդողանն իր հայտարարությամբ թեև ընդունեց, որ երկրում կան շուրջ 30 էթնիկական խմբեր՝ «իրենց ներքին ինքնություններով», այդուհանդերձ չհասպաղեց հիշեցնել, որ նրանք ունեն «վերին ինքնություն», այն է՝ Թուրքիայի Հանրապետության քաղաքացիություն⁴:

Այսօր Թուրքիայում ապրող քրիստոնյա հայերի անձը հաստատող փաս-

¹ **Թումայեանց Պ.**, Պոնտոսի հայերը. Աշխարհագրական և քաղաքական վիճակ Տրապիզոնի, Լուսնայ, գիրք Բ (յուլիս), 1899, էջ 175, **Հայկունի Ս.**, Կորած և մոռացուած հայեր (Տրապիզոնի հայ-մահմեդական գիւղերն, նրանց ավադութիւնները եւ սովորութիւնները), Արարատ, 1895, օգոստոս, էջ 297:

² **Hübner M.**, “La beurette” Vom aus der Vorstaedte ins Herz der französischen Gesellschaft, Frankfurt am Main, 1996, S. 23.

³ **Григорян Э. А.**, Турецкая республика. Основные институты государственного строя, М., 1974, с. 41.

⁴ www.milliyet.com.tr/2005/12/13/siyaset/axsiy02.html, տե՛ս նաև **Մերքույան Ռ.**, «Ներքին ինքնության» խնդիրը Թուրքիայում և համշենցիները, «Հանրապետական», 2008, թիվ 9 (68), էջ 9-13:

տաթղթում (Kimlik), որը ներքին օգտագործման համար է, կրոնական պատկանելության դիմաց նշվում է՝ քրիստոնյա, իսկ անձնագրում ազգության դիմաց՝ թուրք: Հայերն ունեն նաև 31 թվով համարակալված կոդ, ինչը համապատասխան ատյաններին հուշում է նրանց ազգային պատկանելությունը:

Իսկ իսլամացված համշենցիների ինքնությունը խճճելու ուղղությամբ առ այսօր ակտիվ աշխատանքներ են տարվում: Հրատարակվում են ապագիտական գրքեր (որոնց հեղինակների թվում կան նաև համշենցիներ)՝ համշենցիների հայկական ծագումը և առհասարակ Համշենում հայկականության հետքերը մերժելու նպատակով:

Որպես հետաքրքիր փաստ նշենք, որ Արդվինի նահանգի Խոփա և Բորչկա գավառների համշենցիները կարողացել են թուրքական այդ մեծ օվկիանոսում պահպանել հայերենի՝ Համշենի բարբառի իրենց տեղական խոսվածքը և դեռևս գործածում են իրենց առօրյա խոսակցականում: Ինչպես ցույց են տալիս մեր կատարած ուսումնասիրությունները, այսօր նրանց թիվը հասնում է մոտավորապես 25-35.000-ի²: Սակայն երիտասարդ սերունդն արդեն մոռանում կամ չի գործածում իր խոսվածքը և նախապատվություն է տալիս թուրքերենին: Միաժամանակ նշենք, որ նրանք հայերենի տառերը չգիտեն, բացառությամբ մի քանի մտավորականների, ովքեր գիտաճանաչողական նպատակներով սովորում են մեսրոպյան այբուբենը: Շնորհիվ Համշենի բարբառի խոսվածքի պահպանման՝ այս շրջանների համշենցիների մի մասն ընդունում է իր հայկական ծագումը: Չնայած թուրքական քարոզչությանը՝ նրանք շատ լավ հասկանում են, որ իրենց խոսակցական լեզուն թուրքերենը չէ: Առհասարակ, Խոփայի և Բորչկայի գավառներում տարածված են մարքսիստական, ըստ այդմ՝ աթեիստական գաղափարները, որոնք, մեր կարծիքով, որոշակի հոգեբանական ինքնապաշտպանական դեր են կատարում իսլամական-թուրքական միջավայրում՝ սեփական տեսակը, ազգագրական նկարագիրը պահպանելու համար: Սակայն նրանց մեջ կան նաև այնպիսիք, ովքեր խուսափում են իրենց ծագման մասին խոսելուց կամ իրենց համարում են թուրք, իսկ լավագույն դեպքում՝ համշենցի (հոմշեցի): Խոփայի համշենցիների մի մասն ընդգծում է, որ տեղյակ է իր հայկական ծագման մասին, գիտի, որ ժամանակին հայ ժողովրդի մասն է կազմել, եղել է հայկական մշակույթի կրողը, սակայն քանի որ ժամանակի ընթացքում կտրվել է կապը հայ ժողովրդից, նրանք իրենց համարում են համշենցի, և ոչ թե հայ կամ թուրք³: Կարծում ենք,

¹ Տողերիս հեղինակը քննադատության է ենթարկել թուրք պատմաբանների այս տեսակետները: Տե՛ս **Մահալյան Լ.**, Օսմանյան կայսրությունում համշենահայերի բռնի մահմեդականացման քաղաքականության հետևանքները, Թուրքագիտական և օսմանագիտական հետազոտություններ, Երևան, 2006, էջ 207-229:

² **Մահալյան Լ.**, Համշենի մանրատեղանունները, էջ 8:

³ Համշենցիների ինքնության մասին տե՛ս՝ **Özkan M.**, Hemsinli Kimliği: Dil, Din, Kültür, <http://www.hamshentsi.blogspot.com.tr/2013/11/hemsinli-kimligi-dil-din-kultur.html?m=1>

Օզքան Մ., Համշենական ինքնությունը՝ լեզու, կրոն, մշակույթ, «Ձայն համշենական», թիվ 9-10 (122-123) սեպտեմբեր-հոկտեմբեր, 2014, էջ 3, 6, <http://dzaynhamshenakan.org/pdf/n122123.pdf>:

որ ինքնության նման ընկալումը ևս թուրքական իրականության մեջ իրենց տեսակը պահպանելու և այդ միջավայրում հարմարվելու մի մոդել է:

Թուրքական իշխանությունները, չկարողանալով Արդվինի նահանգի համշենցիներից վերջնականապես արմատախիլ անել հայախոսությունը, պաշտոնական պատմագրության միջոցով խճճում և աղավաղում են Համշենի պատմությունը, համշենցիների ծագումնաբանությունը, նրանց հայերեն խոսվածքը հայտարարում իբրև թուրքական բարբառ¹:

Ռիզեի նահանգի համշենցիների շրջանում թուրքացումն առավել խոր արմատներ է ձգել: Նրանք մոռացել են իրենց մայրենին՝ հայերենը, և խոսում են թուրքերեն: Ոմանք թեև ընդունում են իրենց հայկական ծագումը, սակայն անմիջապես հավելում են, որ արդեն թուրքացել են: Նրանց միջավայրում շրջանառվում է այն տեսակետը, որ իրենք սերել են թուրքական ցեղերից: Չամլըհեմշինցի լրագրող և հայրենագետ Ուղուր Բիրյոլը իր հոդվածներից մեկում գրում է. «Այսօր համշենցիների մեծ մասը մերժում է իր հայ լինելը: Իրականում շրջանում օգտագործվող տեղանունների և առօրյա կյանքում պահպանված առարկաների անունների կիրառությամբ է արտահայտվում տեղական հայերենը»²: Այստեղ ևս կան մարդիկ, ովքեր իրենց թուրք չեն համարում, այլ ուղղակի՝ համշենցի (Hemşinli), հիշում, որ իրենց նախնիները հայեր են եղել: Ռիզեի մի շարք շրջաններում արմատական իսլամը շարունակում է պահպանել իր ամուր դիրքերը: Այստեղ կան մուլեռանդ մուսուլմաններ, ինչն էապես ազդել է համշենցիների ինքնության վրա: Նրանց թվում կան նաև մարքսիստական գաղափարներ կրողներ, ակտիվ ձախակողմյաններ: Չայելի գավառի Սենոզի շրջանում արմատացած են թուրքական ազգայնական գաղափարները: Համշենցիների տների պատուհաններից կախված է թուրք ազգայնականների եռալուսին դրոշը: Անգամ նրանց միջավայրում հայ (Ermeni) բառը բացասական և վիրավորական նշանակություն ունի: Նշենք նաև, որ Սենոզի շրջանը տվել է հայտնի քաղաքական և ռազմական գործիչներ, իրավաբաններ, բժիշկներ, ուսուցիչներ: Այս շրջանի Խախոնջ (այժմ՝ Çataldere) գյուղից է Թուրքիայի նախկին վարչապետ Մեսութ Յիլմազը՝ Վասափների տոհմից, որը հայերեն Վասակ անձանվան աղավաղված տարբերակն է: Ռիզեի համշենցիների թիվն այլ քաղաքներում հաստատվածներով հանդերձ՝ ոչ պաշտոնական տվյալներով կազմում է մոտ 60 հազար³:

¹ Այս խնդիրների վերաբերյալ թուրք պատմաբանների միտումնավոր կեղծարարության քննադատությունը տե՛ս նաև՝ **Վարդանյան Ս.**, Կրոնափոխ համշենահայերին պատմա-ազգագրորեն ներկայացնելու փորձ, Հանրապետական գիտական նստաշրջան՝ նվիրված 1984-1985 թթ. ազգագրական և բանագիտական դաշտային հետազոտությունների հանրագումարին: Զեկուցումների թեզիսներ, Երևան, 1987, էջ 95-97: Տե՛ս նույնի՝ Նախկին Խորհրդային Միությունում բնակվող մահմեդական հայերը, «Բազմավեպ», 1996, թիվ 1-4, էջ 193-194, հմմտ. **Rıza M.**, Benlik ve Dilbirliğimiz, Ankara, 1982, s. 35-36.

² **Biryol C. U.**, Hemşinliler üzerine, Hemşinliler Ermeni mi?, Radikal, 2005, Haziran 12.

³ Տե՛ս **Սահակյան Լ.**, Համշենի մանրատեղանունները, էջ 13-14:

Հայտնի կեղծարար Մ. Սաքաօղլուի միջոցով թուրքական պատմագրությունը հայտարարում է, որ համաշնչիները բացի թուրքերենից ուրիշ լեզվի չեն տիրապետել: Իսկ նրանց թուրքերենը հին Օդուզի կամ Սաքա ցեղի բարբառն է¹: Մեկ այլ թուրք կեղծարար՝ Մ. Քըրզըօղլուն, ընդունելով Խոփայի համաշնչիների լեզվի հայկական բարբառ լինելը, այն կրողների ծագման մասին առաջադրում է հորինովի տեսություններ: Նրա մշակումները, ցավոք, դարձել են համաշնչիների ինքնության անբաժանելի մասը: Շատերն այնքան են հեռացել հայկական արմատներից, որ իրենց համարում են օղուզական կամ բայբարական կամ աքադական ցեղերի սերունդ և կամ Միջին Ասիայից ու Խորասանից եկած մի ժողովուրդ²:

Եվ եթե անգամ Ռիզեի համաշնչիները գիտեն իրենց հայկական ծագման մասին (իսկ չիմանալ չեն կարող, քանի որ իրենց խոսակցական թուրքերենում օգտագործում են բազմաթիվ հայերեն կենցաղային բառեր, տեղանուններ, բուսանուններ), ապա այդ մասին գերադասում են լռել կամ ուղղակի մերժել: Ահա այսպիսին է XVIII դարում և հետագայում բռնի իսլամացված հայության սերունդների ներկա վիճակը:

Իսլամացման քաղաքականությունը պետք է գնահատել որպես ցեղապանության դրսևորման մի ձև, որին ենթարկվեց հայության այս հատվածը՝ բռնի կտրվելով իր արմատներից և հեռանալով իր ազգային ակունքներից ու մշակույթից: Ցեղասպանության վերաբերյալ Ռաֆայել Լեմկինի բնորոշումը, ինչպես նշված է «Առանցքի տիրապետությունը ռազմակալված Եվրոպայում» գրքում³, ներառում էր այն, ինչը կարելի է համարել եթե ոչ ֆիզիկական, ապա առնվազն հոգեբանական ազդեցություններ, որոնք նա բնորոշել է հետևյալ կերպ. «Ընդհանրապես ցեղասպանությունը պարտադիր չէ, որ նշանակի ազգի ուղղակի բնաջնջում...: Նախ հարկ է առանձնացնել տարբեր գործողությունների համակարգված ծրագիրը, որը նպատակ ունի ոչնչացնելու ազգային խմբերի կարևոր հիմքերը և հենց իրենց՝ խմբերին»: Այդ ծրագրի նպատակներն են քաղաքական և սոցիալական կառույցների, մշակույթի, լեզվի, ազգային զգացմունքների, կրոնի ոչնչացումը, անձնական ապահովության, ազգային խմբերի խոչընդոտելը սոցիալապես ինտեգրելուն և այլն: «Ցեղասպանությունն ունի երկու փուլ. առաջին՝ ճնշված խմբի ազգային մոդելի ոչնչացում, և երկրորդ՝ ճնշողի ազգային մոդելի հարկադրում: Այս հարկադրումն իր հերթին կարող է կիրառվել ճնշված բնակչության վրա, որին թույլ են տալիս մնալ տարածքում ճնշողի ազգակիցների կողմից իրականացված բնակչության բնաջնջումից և գաղութացումից հետո»⁴:

¹ Տե՛ս **Sakaoglu M. Ali**, Dünden Bugüne Hemşin. Karadeniz'den Bir Tarih, Yenyurt Yayınları, Ankara, 1990, s. 53-54.

² Տե՛ս **Kırzioğlu M. F.**, I. Selim Çağında Hopa ile Arhavi Köyleri, TFA icinde, yıl 17, cilt 10, no. 201 (Nisan 1966), İstanbul, s. 4104.

³ Տե՛ս **Lemkin R.**, Axis Rule in Occupied Europe, Washington, 1944.

⁴ <http://www.genocide-museum.am/arm/un.php>.

1948 թ. ՄԱԿ-ի ընդունած «Ցեղասպանության հանցագործության կանխարգելման և դրա համար պատժի մասին» կոնվենցիայի 1-ին հոդվածը նշում է, որ ցեղասպանությունը հանցագործություն է՝ անկախ այն բանից կատարվում է խաղաղ, թե պարտերազմական պայմաններում, և որ ստորագրող կողմերը պարտավորվում են կանխարգելել այն և պատժել այն իրականացնողներին: Կոնվենցիայի 2-րդ հոդվածը ցեղասպանություն է համարում այն գործողությունները, որոնք կատարվում են մի որևէ *ազգային, ցեղային կամ կրոնական խմբի* լիակատար կամ մասնակի ոչնչացման մտադրությամբ¹:

Ահա այս համակարգված ձուլման քաղաքականության հետևանքով համշենցիները, բոնի կրոնափոխության ենթարկվելով, կորցրել են իրենց հայկական ազգային ինքնությունը՝ պահպանելով միայն տեղական ազգագրական նկարագիրը՝ հայկական ծագման մասին հիշողության մասնակի դրսևորումներով:

Лусине Саакян – *Восприятие поколений идентичности насильно исламизированных амшенских армян*

Вопросы идентичности современных поколений насильно исламизированных амшенских армян, живущих на территории Турции, продолжают оставаться в центре внимания исследователей. В статье представлены последствия политики насильственной исламизации и тюркизации, осуществленной в Османской империи, в частности, сегодняшнее восприятие идентичности амшенцев. Политика исламизации характеризовалась в качестве одной из разновидностей геноцида.

Lusine Sahakyan – *The Perception of the Identity of the Generations of Forcibly Islamized Hamshen Armenians*

The problems of the present generations of forcibly Islamized Armenians of Hamshen remain the major focus of researchers. The paper presents the consequences of the forcible Islamization-Turkization policy, carried out in the Ottoman Empire, particularly, the present perception of their identity by Hamshenians. Islamization policy is qualified as a special form of genocide.

¹ Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide Adopted By The General Assembly of the United Nations on 9 December 1948. Came into force on 12 January 1951, the ninetieth day following the date of deposit of the twentieth instrument of ratification or accession, in accordance with article XIII. (www.ararat-heritage.org.uk/PDF/UN_Convention_Genocide.pdf: Տե՛ս նաև՝ Հայոց ցեղասպանությունը միջազգային իրավական փաստաթղթերում (ժողովածու), կազմող՝ Վ. Քոչարյան, Երևան, 2014, էջ 9-10, Ցեղասպանության հանցագործության կանխարգելման և դրա համար պատժի մասին կոնվենցիան. http://www.un.am/res/UN%20Treaties/III_1.pdf

**LE RAPPORT DU CATHOLICOS KHATCHADOUR II D'AGHTAMAR
SUR LES MASSACRES DES ARMÉNIENS EN 1895**

Mots clefs – *Béatitudo, Catholicos Khatchadour II, archimandrite, Akhtamar, massacre, conversion forcée, islamisme, église, couvent, village, femme enlevée*

Les massacres hamidiens, conçus et perpétrés par Abdhülhamid II, poursuivaient principalement le but de donner une solution à la Question arménienne, présente dans les rencontres diplomatiques européennes après la guerre russo-turque de 1877-1878. C'est afin d'éviter d'introduire des réformes en Arménie occidentale, comme voulaient le lui imposer les grandes puissances européennes, que le « sultan rouge » (comme l'appelait le grand historien français Albert Vandal) avait adopté cette politique néfaste dont le résultat fut la mort de 300.000 Arméniens. Leur extermination a été sans doute organisée par le sultan lui-même et réalisée au niveau de la politique étatique, avec une intentionnalité manifeste de la part des pouvoirs ottomans. Autrement dit, nous sommes en droit de qualifier ces massacres de masse – en nous référant à ces deux composantes primordiales du phénomène du génocide – de première étape du génocide des Arméniens, processus qui a atteint son apogée en 1915, sous le règne des Jeunes-Turcs. Certes, la politique nationaliste de ces derniers avait eu des particularités, que nous ne sommes certainement pas en droit de livrer à l'oubli (l'adoption de l'idéologie de turcisme, l'intention de ne laisser sur le territoire de l'Empire ottoman que des Turcs, etc.).

On sait bien que la politique d'Abdhülhamid II, comme celle de ses affidés, a été réalisée par des moyens différents ; il s'agit dans ce cas, non seulement de massacres étendus et de tueries individuelles, mais également de conversions forcées à l'islam et de déportations. Remarquons que cette dernière circonstance n'a pas été, en fait, étudiée à ce jour par les historiens du génocide des Arméniens.

Nous avons trouvé dans les Archives nationales d'Arménie la traduction française du rapport du Catholicos Khatchadour II d'Aghtamar, adressé à Sa Béatitudo Monseigneur Madtéos Izmirlian, Patriarche des Arméniens de Turquie. Ce document intéressant, rédigé à la fin de 1895, concerne les événements tragiques ayant eu lieu dans différents endroits de deux *vilayets* arméniens, ceux de Van et de Bitlis. Le Catholicos Khatchadour II d'Aghtamar, en se référant aux faits authentiques, nous présente un tableau des événements douloureux qui s'y sont déroulés en 1895. Il n'est pas inutile de souligner que ce rapport met en évidence tout d'abord les différents moyens de l'extermination des Arméniens par les autorités ottomanes, surtout ceux de la conversion forcée.

L'original arménien de ce document a été jadis publié dans la revue arménienne *Ararat* (mai 1896, p. 245-249). Or, il nous faut préciser tout d'abord que sa traduction française se distingue partiellement de l'original : le traducteur a présenté en bref le

contenu des narrations de Khatchadour II d'Aghtamar, mais il a traduit complètement tous les documents présentés par lui au Patriarche des Arméniens. De toute façon, en tenant compte de l'importance du rapport du Catholicos Khatchadour II d'Aghtamar, il y a lieu de publier sa traduction française, qui serait adressée tout d'abord aux lecteurs étrangers.

La traduction française de ce document est conservé dans le fonds 450 (inventaire 5, dossier 88, p. 1-10) qui comprend aussi des documents sur la Question arménienne. Nous avons conservé ses particularités linguistiques et stylistiques.

LILIT KOSYAN

Traduction d'un rapport en date du 19 décembre (v[ieux] s[tyle]) 1895 adressé par Sa Béatitude le Catholicos Khatchadour d'Aghtamar, à Sa Béatitude Monseigneur Madtéos Izmirlian, Patriarche des Arméniens de Turquie

(Ce rapport, ayant été rédigé trois jours avant la mort de Sa Béatitude le Catholicos, peut être considéré comme son testament pastoral et revêt à ce titre la plus grande importance.)

Votre Béatitude connaît sans doute les déplorables faits dont les populations chrétiennes de la Turquie d'Asie et, surtout, les enfants arméniens de l'Église de N[otre] S[eigneur] Jésus-Christ, ont été victimes.

De milliers d'innocents ont été massacrés avec les procédés les plus barbares, et les scènes les plus déchirantes des martyres des premiers siècles du christianisme se sont répétées presque partout.

Que ne possédons-nous pas la liste complète et détaillée de tous ceux qui, perdant la vie pour ne pas abjurer leur sainte foi, sont allés rejoindre dans le paradis les martyrs ; dans nos gémissements, nous nous serions, prévalus de leurs noms pour implorer la miséricorde divine pour notre pauvre peuple, ou bien, en présentant cette liste aux grandes nations chrétiennes de l'Europe, nos frères en Jésus-Christ, nous aurions voulu les attendrir sur le sort de nos nationaux et implorer leur protection ; mais, hélas il est au dessus des forces humaines de relater un à un tous les actes de férocité, tous les méfaits qui ont été commis ; le malheureux peuple, sans armes et en état de parfaite soumission, a été massacré sans pitié ; les villes et les campagnes ont subi la dévastation et souvent ont été la proie des incendies, allumées par des mains criminelles.

Des ecclésiastiques ont été décapités et écorchés vifs, des gens de peuple de tout âge et de toute condition ont été livrés à toutes sortes de tortures avant d'être assassinés et ceux qui ont pu échapper au fer des hordes, ont dû se réfugier dans les cavernes et sur les pics des montagnes ou émigrer en pays étranger, en se sauvant au milieu de milliers de dangers.

Des femmes et des jeunes filles ont été outragées ; un grand nombre d'enfants ont été rendus orphelins ; partout on a rencontré des parents recherchant, éplorés, les traces d'un fils ou d'une fille perdus, et comme si tous ces malheurs n'étaient pas assez, une famine des plus affreuses est venue mettre le comble aux souffrances des

survivants, qui sont torturés aussi par le manque de vivres pendant qu'ils pleurent la perte de ceux qui leurs étaient chers, et de leurs biens.

Mais ce qui peut, par-dessus tout, faire saigner le cœur de tout croyant, ce sont les profanations de nos saintes églises et de nos couvents, le pillage des objets sacrés et les outrages dont la sainte religion chrétienne a été l'objet. Jamais, dans le passé, la nation arménienne n'avait eu de si grands malheurs à pleurer, et nous pouvons ajouter qu'aucune nation chrétienne n'a été victime de procédés aussi cruels. En effet, quelle est la nation dont le clergé ait été forcé à abjurer sa foi et de contracter même des liens matrimoniaux afin de prouver la soi-disante sincérité de la conversion ? Et où a-t-on vu de milliers de chrétiens se trouver obligés à se convertir à l'islamisme afin d'échapper à un massacre certain et d'avoir à se livrer à des actes immoraux de toutes sortes et même à des incestes, afin d'accomplir les lois de la religion qui leur a été imposée.

La liste suivante, très incomplète d'ailleurs, montrera l'étendue des cruautés commises et des malheurs subis.

District de Spaguerd

Dans ce district les habitants de plusieurs villages ont été massacrés et la plupart des survivants ont dû embrasser l'islamisme. Les églises ont été démolies ou converties en mosquées. Tous les villages ont été pillés. En voici le détail :

Noms des villages	Nombre des maisons	Habitants tués
Sevkar	20	13
Djandjouan	50	25
Godentz-intérieur	30	13
Nerpan	10	6
Oghant	13	5
Horoug	45	20
Godentz-supérieur	12	7
Baghantz	20	12
Louar	13	5
Tagh	12	5
Kéghis	13	7
Tentzis	10	4
Sossou	20	13
Harguin	5	3
Talars	12	14
Badrantz	14	6
Housb	13	8
Horoug-intérieur	12	6
Phout	10	5
Sory	10	5
Paght	50	50 (et brûlés)
Soghantz	18	13

Arntchik	20	12
Douaghs	20	13
Gueran	10	6
Tacht	12	7
Mad	20	9
Tzmen	16	8

Le couvent de Sourpe-Asdvadzadine situé aux environs de Passen a été saccagé ; le supérieur de ce couvent, l'Archimandrite Garabed, a été de force converti à l'islamisme et on lui a donné deux épouses. Le couvent de Sourpe-Guiragoss situé à Keghsou a été aussi pillé, et les assaillants ont tué son gérant, le nommé Boghoss Hatchadourian. On a dévasté et démoli le couvent de Sourpe-Asdvadzadine de Sori et pillé également le couvent de Sraverag. Trois personnes de celles qui s'y trouvaient ont été tuées. L'Abbé Ohannès, supérieur de ce couvent, a été obligé d'embrasser l'islamisme et d'épouser deux femmes.

Des crimes ont été commis par les hordes se trouvant sous le commandement des chefs dont les noms suivent :

1. Mahné du village d'Agha
2. Molla Kassum du village de Salou
3. Adni Bey, du village de Past
4. Hassan du village d'Eghevtchan
5. Moustapha.....
6. Kasad.....
7. Cheïkh-Moussa
8. Charo, originaire de Gabars
9. Djevher, originaire de Gabars

(Ce Djevher liant deux frères avec des cordes, les a cloués à la terre en les perçant avec des pals et les a ainsi tués).

10. Ali Cher
11. Mahass, originaire du village de Ketch.
12. Ahmed, originaire du village de Gabars.

District de Khizan

Dans les quarante villages du district de Khizan quatre cents Arméniens ont été massacrés par les hordes commandées par les chefs :

1. Seïd Ali, fils du Cheïkh Djélaledin
2. Adé, originaire de Khorors
3. Béchir
4. Moustapha Bey
5. Mradi
6. Halil, Faki de Harita
7. Halit
8. Cham

Les survivants de ces massacres ont été forcés à embrasser l’islamisme en même temps que les desservants de leurs églises dont une partie a été démolie et une autre convertie en mosquée. Tous les couvents de ce district ont été saccagés et profanés.

L’abbé Sahag, supérieur du couvent de Sourpe-Khatch, a été éventré et son corps empaillé.

District de Mamrtank

Dans les vingt villages de ce district 160 Arméniens ont été massacrés avec les procédés les plus barbares. La grande partie des survivants a dû embrasser l’islamisme.

Les couvents et les églises ont été pillés, démolis ou convertis en mosquées.

District de Gargar-superieur

Noms des villages saccagés	Nombre des maisons	Habitants tués
1. Arghou	12	2
2. Patzou	45	6
3. Yéghékiss	60	12

(Deux des douze personnes tuées dans le village de Yéghékiss étaient des prêtres).

4. Pergri	13	4
5. Aless	8	2

(Le desservant de l’église du village d’Aless a été aussi de force converti à l’islamisme).

6. Khentzoroud	25	9
7. Harbantz	32	8
8. Hugurtzu	18	14
9. Tzega	13	4

(On a poché les yeux à l’abbé Serkiss supérieur du couvent de ce village et on l’a assassiné).

10. Voriz	22	4
-----------	----	---

District de Gargar-inférieur

Noms des villages saccagés	Nombre des maisons	Habitants tués
1.Sembon	18	1
2.Tzakhogh	6	Les habitants ont été convconvertis de force à l’islamisme

3. Dzogou	32	Idem
4. Dap	7	1
5. Khrokhentz	27	1
6. Metchgantz	14	Les habitants ont subi le pillage
7. Mulk	5	Idem
8. Guidji	12	----,,----
9. Arguentz	13	----,,----
10. Haght	30	5

Parmi les personnes massacrées dans les dépendances de ce district se trouvaient trois prêtres. Les couvents et les églises du district ont été incendiés ou démolis. Les auteurs de ces méfaits étaient Ali, fils du Cheikh Djélaledin et ses acolytes.

District d'Adildjévoz

1. Paykhener	60 toutes pillées	
2. Nareg	100	Idem
3. Sari-supérieur	13	----,,----
4. Chadouan	20	----,,----
5. Kantzag	30	----,,----
6. Varentz	18	----,,----
7. Pachavank	50 toutes pillées	
8. Hiritch	20	1
9. Badagantz	6	3 (dont l'un prêtre)
10. Dechokh	40	3
11. Atanan	55	1
12. Garmera Vank	-	1

Le couvent de Sourpe-Hagop, situé dans ce district a été entièrement saccagé. Les auteurs des atrocités commises dans ce district étaient le célèbre chef kurde Kolikhan Bey, Devrich Bey, Mollah-Ibrahim, originaire de Sari-intérieur, Abdulhamid et Abdulghaffour, gendarmes, etc.

District de Pasantachd

1. Haghazegh	30 (entièrement pillée)	-
2. Chidan	60	1
3. Aregh	25	-
4. Gaynamiran	15	-
5. Komer	16	-
6. Darentz	10	-
7. Nar	25	-

Le couvent de Cara-Déré, situé dans ce district, a été complètement saccagé et pillé.

Les auteurs des méfaits commis dans le district de Pessantacht étaient le malfaiteur Chakir et plusieurs chefs kurdes, qui tous ont agi par l'instigation de Zabit Bey, Caïmacam du district.

District de Chadakh

Tous les villages situés dans le district de Chadakh, à l'exception du chef-lieu du district, ont été pillés par les hordes se trouvant sous le commandement des chefs kurdes Chakir, Mehmed et Kourid Bey.

Le même Chakir a saccagé avec ses hordes les villages et dépendances du district de Nordouz où l'on craint actuellement la conversion forcée des habitants à l'islamisme.

District de Havoussor

Noms des villages	Nombre des maisons	Habitants tués
1. Hargantz	30	-
2. Khorkom	40	-
3. Koçek	30	-
4. Ichkhanikom	40	-
5. Margss	20	
6. Bltentz	30	
7. Kerdz	80	2
8. Macheclag	30	
9. Mulk	5	
10. Ankegh	60	
11. Hem	100	
12. Kezel Tach	20	5
13. Hosb	25	
14. Begenguerd	10	
15. Guegzi	30	5
16. Votchkharantz	4	
17. Asdvadzacène	30	1
18. Aradentz	35	
19. Ermérou	70	2
20. Anguechedantz	66 60	
21. Khek	25	
22. Hendesdan	35	
23. Hartuk	70	4
24. Areggh	15	
25. Doni	30	

Monastères situés dans le même district, qui ont été saccagés :

1. Le Monastère de Sourpe-Nichan-Tcharahan
2. Le Monastère de Sourpe-Asdvadzadzine-de-Spidag

3. Le Monastère d'Ankekh
4. Le Monastère de Serekh
5. Le Monastère de Sourpe-Asdvadzadine-d'Erémer
6. Le Monastère de Sourpe-Kévork-de-Khek

En dehors des cas d'assassinat commis dans ledit district de Havoussor et qui ont été relatés ci-haut, toutes sortes d'atrocités ont été commises par les hordes obéissant aux ordres des chefs Chakir, Teyfour et ainsi que par les Kurdes originaires de Vosdan et d'Ardamerd ; le pillage a été général et les couvents mêmes n'ont pu y échapper.

Le village de Sourpe-Vartan, dépendant du même district a été particulièrement éprouvé, par un pillage sans merci, qui a livré tous ses habitants à un dénuement complet ; les villages d'Adramerd, de Dzouesdan, de Pertag et de Guentanantz ont aussi eu leurs parts dans les malheurs subis.

District de Gardjgan

Noms des villages	Nombre des maisons	Habitants tués
1. Bachouatsk	25	6 (disparus)
2. Kintzorguin	30	4 ----,----
3. Dzapor	18	1 (femme enlevée)
4. Gavranik	15	1
5. Ourounz	10	(converties de force à l'islamisme)
6. Kharzit	31	1
7. Sorp	62	2
8. Oghvantz	60	
9. Vanig	35	
10. Guintrantz	35	
11. Pigantz	10	(converties de force à l'islamisme)
12. Yéghékiss	90	
13. Komes	40	
14. Mrors	10	1 (femme enlevée)
15. Gando	15	3
16. Prkhous	20	3
17. Kout	60	
18. Sedous	14	
19. Inhan	12	2 (femmes enlevées)
20. Ourantz	110	1
21. Gandjars	20	
22. Ghoums	35	
23. Garp	25	
24. Sembon	(le desservant de l'église de ce village a été converti à l'isl[amisme])	
25. Nanigantz	15	
26. Ourendouss	25	
27. Arantezkugh	25	

Monastères situés dans ce district qui ont été saccagés et pillés :

1. Sourpe-Asdvadzazine-d'Ouran
2. Surpe-Tovmass-de-Merors
3. Sourpe-Kévork-de-Komotz
4. Le monastère de Guentronitz
5. Sourpe-Garabet-de-Sorp
6. Sourpe-Asdvadzazine-de-Smpadachène

Le pillage a été général dans le district de Gardjgan ; des meurtres ont été commis avec des procédés les plus barbares ; notamment, l'archimandrite Bedross, supérieur du couvent Sourpe-Garabet-de-Sorpe, a été dépecé par chaque articulation ; on lui a coupé la langue, on ne l'a achevé qu'après lui avoir fait subir les plus atroces tortures.

Les auteurs des méfaits et atrocités commis dans ce district étaient :

1. Moussa Bey
2. Eumer Agha, chef kurde de Pacha
3. Nadir
4. Cassim
5. Tajdo
6. Yakoub
7. Kélache
8. Yousouf
9. Le fils du chef kurde Ali Agha
10. Avdo
11. Halide
12. Ado

et leurs acolytes

Les villages du district de Moks ont été également saccagés et pillés ; il en été de même des villages populeux d'Ozime et de Deh, dans lesquels les aghas kurdes des environs ont commis les méfaits les plus inimaginables.

Les détails nous manquent relativement aux atrocités commises dans les districts de Bohdan et aux environs ; mais tant dans ces districts que dans toutes les dépendances du *vilayet* et les provinces environnantes, aucune ville, aucun village n'a échappé à ces malheurs ; les quelques renseignements relatés dans ce rapport, ont été fournis par les fuyards, qui racontaient les atrocités commises avec des larmes aux yeux.

Chaque jour le couvent historique d'Akhtamar, notre siège pastoral, est envahi par des milliers de malheureux, nus, souffrant de faim et de misère, et se trouvant encore sous la domination d'un fraveur indescriptible, par suite des scènes de sauvagerie dont ils avaient été témoins. En présence de l'immensité des désastres commis, et malgré toute notre bonne volonté, nous nous trouvons souvent impuissants à soulager les souffrances de ceux qui s'adressent à nous.

Vieux pasteur de ce troupeau sans maître, nous adressons d'ardentes prières à N[otre] S[eigneur] Jésus-Christ de vouloir bien, dans son immense pitié, tourner son regard rédempteur vers cette malheureuse nation et faisant compatir sur son tort les puissants de cette terre, la sauver de cette tuerie sans nom et des atrocités auxquelles elle se trouve livrée, à la grande honte de la civilisation de ce siècle.

Arrivé juste au seuil du tombeau nous confions ce peuple martyr à la miséricorde de Dieu le Très-Haut, pour qu'il veuille bien, après ce Calvaire, le conduire à une vie tranquille et béate afin qu'il puisse librement adorer son Dieu et jouir des bienfaits que la providence divine a prodigués sur cette terre.

**Լիլիթ Զոսյան – Աղթամարի Խաչատուր Բ. կաթողիկոսի զեկուցագիրը 1895 թ.
հայկական կոտորածների մասին**

Սույն հրապարակումն ամփոփում է Աղթամարի Խաչատուր Բ. կաթողիկոսի (Շիրոյան)՝ պատրիարք Մատթեոս Իզմիրլյանին ուղղված զեկուցագիրը, որն առնչվում է Վանի և Բիթլիսի վիլայեթների տարբեր բնակավայրերում (Սպակերտ, Խիզան, Ներքին և Վերին Գարգառ, Ադիլջեվալ, Հավուսոր, Շատախ և այլն) արևմտահայերի նկատմամբ կիրառված բռնություններին (սպանություններ, բռնի կրոնափոխություններ, ունեցվածքի կողոպուտ և այլն): Նա ըստ իրեն մատչելի հավաստի տեղեկությունների պատրիարքին է ներկայացրել ոչ միայն տվյալ բնակավայրերում առկա իրավիճակը, այլև տարբեր վայրերում տեղի ունեցած հանցագործությունների պատկերը ներկայացնող ցուցակներ, որոնք ընդգրկում են սպանվածների, կրոնափոխվածների թվաքանակը, ինչպես նաև հանցագործների անունները և նրանց կիրառած վայրագությունները: Հեղինակը փաստում է նաև նշված ժամանակաշրջանում արևմտահայերի՝ հարկատրաբար վտարանդիության դիմելու կարևոր հանգամանքը, որը, ըստ էության, առ այսօր ուսումնասիրված չէ Հայոց ցեղասպանության պատմաբանների կողմից:

Лилит Косян – Доклад Ахтамарского Католикоса Хачатура II об армянских погромах 1895 г.

Настоящая публикация обобщает доклад Ахтамарского Католикоса Хачатура II (Широяна), адресованного патриарху Матеосу Измирлян, касающийся насилия в отношении западных армян (убийство, насильное обращение в другую веру, грабеж имущества и др.) в различных областях вилайетов Вана и Битлиса (Спакерт, Хизан, Неркин и Верин Гаргар, Адилджевай, Хавусор, Шатах и др.). Он не только представил патриарху доступные ему достоверные сведения об имевших место событиях, но и списки, дающие реальные представления о преступлениях произошедших в различных местах, включающие количество убитых, обращенных в другую веру, а также имена преступников и примененные ими насилия. Автор утверждает также обстоятельство насильного выселения западных армян в указанный период, которое, по сути, до сих пор не исследовано историками Геноцида армян.

О СУДЬБЕ ХОТУРДЖУРЦЕВ

Ключевые слова – Бенедикт XV, Тер-Абраамян, Папа, архимандрит, Россия, Ватикан, Эрзрум, Хотурджур, Артвин, армяне, католики, турки, священник, церковь

Ниже публикуемый документ – это письмо-отчет апостольского администратора армян-католиков Российской империи архимандрита Тер-Абраамяна Папе Бенедикту XV, о зверствах турок по отношению к небольшому конгломерату Хотурджур в Эрзрумской области, населенному армянами-католиками. Армянское население Хотурджура проживало в 14 селах с населением более 8 тысяч человек¹.

Жители Хотурджура выделялись своим миролюбием, жили зажиточно. Мужское население выезжало в Россию и занималось там хлебопечением. Архимандрит Тер-Абраамян в своем письме от 7 ноября 1916 г. военному губернатору областей Турции, занятых по праву войны, указывает, что в Хотурджуре находится “слишком двенадцать церквей, в которых имелось имущество более чем на полутора сто тысяч рублей”².

Исповедуя католичество, армяне этих сел пользовались покровительством французских и австро-венгерских дипломатов и надеялись, что погромы и резня обойдут их. Переговоры, которые по просьбе австрийского посла вел в Эрзруме немецкий вице-консул, тянулись с июня по сентябрь 1915 г. и закончились спасением только не более 10 армянских сестер Непорочного Зачатия и нескольких монахов-Мхитаристов³. Других католиков Хотурджура турки не пощадили. Уже в середине декабря 1914 г. расправе подверглось армянское население некоторых селений Карсской и Батумской областей. В мае 1915 г., после ареста 27 священников, получивших образование в Риме и Париже, в Хотурджуре было объявлено о депортации населения без права распродажи имущества. Известно, что жителей Хотурджура выселяли пятью конвоями, и все они были истреблены.

22 марта 1916 г. архимандрит Тер-Абраамян обратился письмом к консулу США в Тифлисе с просьбой найти “выселенных турецкими властями” в “глубь Малой Азии в Сиваз, в Алеп, даже в Масул и выяснить местопребывание изгнанников из родины; и тому обстоятельству, кто именно из них жив и кто скитается”. Из всех армянских поселений в живых осталось около 100 человек и более одной тысячи хотурджурцев, которые работали в России до войны⁴.

¹ НАА, ф. 316, оп. 1, д. 24, л. 246.

² НАА, ф. 316, оп. 1, д. 21, л. 353.

³ Кеворкян Р., Геноцид армян. Полная история, М., 2015, с. 340.

⁴ Там же.

Обращаясь ниже публикуемым письмом от 12 мая 1916 г. в Ватикан Папе Бенедикту XV, архимандрит Тер-Абрамян просит оказать покровительство остаткам армян-католиков.

Ватикан и Папа Бенедикт XV принимали самое непосредственное участие в судьбе армянского народа. В ноябре 1922 г. Папа Бенедикт XV обратился к главам государств Латинской Америки, с просьбой принять армян-беженцев Западной Армении, которые чудом спаслись и находились в тяжелейших условиях в Европе. Главы государств Венесуэлы, Боливии, Аргентины, Чили, Бразилии, по призыву Рима за счет государства вывезли и расселили в своих странах сотни беженцев¹.

В Национальном архиве Армении сохранились русский текст и перевод на итальянский этого документа, которые публикуются без изменений (лишь в итальянском варианте исправлены явные орфографические ошибки). Выражаю признательность Варужану Погосяну за помощь в подготовке документа на итальянском языке.

СОНЯ МИРЗОЯН

ПИСЬМО АПОСТОЛЬСКОГО АДМИНИСТРАТОРА АРМЯН-КАТОЛИКОВ РОССИЙСКОЙ ИМПЕРИИ В ВАТИКАН ПАПЕ БЕНЕДИКТУ XV

12 мая 1916 г.

Тифлис.

Долгом считаю всепокорнейше представить Вашему Святейшеству рапорт относительно армян-католиков во время ужасной и всесвятнейшей войны.

Героические солдаты нашей Русской империи ценой крови взяли город Эрзерум со всей губернией вместе, из рук Оттоманского правительства. После чего, были уже слишком хорошо проверенны мрачные рассказы: о людях – вырезанных, женщин – изнасилованных, девицах – похищенных, понесенных, силой увезенных, домах – ограбленных сожженных, целых деревень разрушенных, и те ужасы, совершенные на этой несчастной земле фанатами-мусульманами, жаждущими христианской крови, необузданными и дикими солдатами, становят[ся] на дыбы волосы на голове.

Также и армяне-католики, были оставлены на произвол дикости турок, проделавших с ними, все что захотели. Плачевное обездоленность имело место в Ардануче, Сатлеле и Артвине, находящихся в моем ведении, ужасная резня в дни 17-18-19 и 20 декабря 1914 года. Когда в начале января 1915 года наши молодцы казаки вернули обратно Ардануч, Сатлел и Артвин, тогда стало возможным проверять, что дикие мусульмане мученически убили, всякими способами истязания настоятеля арданучской армяно-католической церкви священника Эммануила Джухуняна вместе со своими 136 прихожанами-мужчинами; вследствие того, что они не захотели отказаться от своей католической религии. Равным образом, были мученически умерщвлены 200 прихожан армяно-католи-

¹ НАА, ф. 430, оп. 1, д. 638, л. 1.

ков вместе со своим настоятелем Сатлелской армяно-католической церкви священником Симеоном Ростомьяном, несказанными мучениями с фотогеном, не смогли заставить их отказаться от католической религии. Точно также и в Артвине убили и умертвили 25 мужчин, и если бы не подоспели наши солдаты русские и не взяли Артвин была бы хуже их участь.

Теперь, после взятия Эрзерума, Муша и т.д. слышны и проверяются ужасные вещи и количество жертв доходит до страшных цифр. В этих местах нет более ни одного армяно-католика, ни епископа, ни священника, ни народа... Очень долго я запишу, если пожелаю описывать сколько чего попадало мне под глазами в газетах и частных письмах и все, что рассказывают те редкие очевидцы-свидетели беженцы. Всюду та же самая обездоленность в Турции, среди тех малочисленных, кои чудным образом избегли диких стрел оттоманских и нашли убежище под русское знамя на Кавказе и в других местностях, были доброхотно приняты нашим правительством русским, и живут счастливо, получая вспомоществование. Те же из них, кои все еще находятся под мусульманским гнетом, выселенные в разные стороны, неизвестно в каком жалком положении находятся.

При сем прилагаю письмо на русском языке, в котором несчастные армяне-католики из Хотрджура Эрзерумской губернии, кои с давних лет проживают в России, имея свои дела здесь в России, а фамилий же их находились в Турции, в местности Хотрджура, сий несчастные, изо всего сердца, просят меня разузнать им, каким бы не было путем правду об их приближенных. Я вчера же писал в Петроград Испанскому послу при нашем Императорском правительстве, может быть через него возможно будет иметь какие-нибудь сведения. Говорят, что армян-католиков из Хотрджура вместе с Генеральным Викарием Турмианом и 24 священниками армяно-католиков, также и епископа Мелкиседекяна выселили и ныне находятся в городе Акн (Акин и Эгин); по другим же сведениям или в Свазе (Себастья), или же в Мосуме в Месопотамии, и неизвестно живы или умерщвлены.

В Хотрджуре находятся девять прекрасных церквей армяно-католических, не считая каплиц, и другие священные места. В Эрзеруме имеется Кафедральный собор, церковь Капуцинская, епископский дом, школы, дома, магазины и т.д., принадлежащие нашей армяно-католической церкви.

Описывая все вышеприведенное, Блаженный отец, окровавленным сердцем, после выражения протеста против турецкого дикого и бесчеловечного правительства, согласно желания армяно-католического населения Хотрджура, Эрзерума и т.д. и т.д., опускаясь приложиться к святым Вашим стопам, умоляю оказать им помощь отцовским своим покровительством, дабы остатки этого несчастного народа армян-католиков хотрджурцев и эрзерумцев и других местностей оставлены были нетронутыми, после мира возвращены в объятия своих дорогих, и если нуждаются в материальных средствах, приказать мне оказать им помощь отсюда, указав способ.

Наконец, для большого спокойствия моей совести, я беру смелость спрашивать о нижеследующем: Так, уже прибыли и прибывают из Турции беженцы армяне-католики, некоторые даже со своими священниками, подведомственные армяно-католическим епархиям в Турции; другие же, кои находятся на собственных местах (странах), которые ныне уже перешли под русское владычество,

да и наши солдаты со дня в день, прогрессируя победоносно, прибывают новые беженцы или же остаются на местах, новозавоеванных Россией; эти беженцы просили, просят и могут просить в будущем в случаях необходимости диспенсаций и т.к.

Но Святейший же престол снабдил меня юрисдикцией над армяно-католиками только российскими. И так спрашиваю, могу ли я временно выдавать необходимые диспенсации, впредь до возвращения их собственных епископов или же до восстановления мира, до того, когда Ватикан пожелает совершить (заключить) необходимый конкордат с нашим Русским Императорским Правительством, по закону.

Если найду милость пред Святейшеством Вашим, получить ответ, буду премного признательным, если Святейшество Ваше пожелало бы приказать мне через свой статс-секретарят или по телеграфу, или же письменно через нашего господина Русского министра по закону нашей Империи, том XI, к. 17.

Приложившись к Святейшим стопам, с глубочайшим почтением и сыновним подданством, честь имею засвидетельствовать себя Святейшества Вашего смиренный, преданнейший и обязаннейший сын.

Апостольский администратор
Архимандрит

С. Тер-Абраамян

Сия копия с итальянского текста (подлинника) переведана на русский язык с итальянским параллельно писанным текстом, верны и не подлежат сомнению, в том подписью и приложением казенной печати удостоверяю.

Апостольский администратор
Архимандрит

С. Тер-Абраамян

НАА, ф. 316, оп. 1, д. 21, лл. 274-280. Копия. Рукопись.

Alla Santità di Nostro Signore
Papa Benedetto XIV,
felicemente regnante
Roma, Vaticano

Beatissimo Padre

Mi faccio un dovere di umiliare alla Santità Vostra una relazione intorno agli armeni cattolici durante la guerra terribile e mondiale.

I valorosi soldati del nostro Impero Russo col prezzo del loro sangue hanno preso Erzerum, e tutta la provincia con essa, dalle mani del governo ottomano. Dopo ciò sono stati purtroppo ben verificati i lugubri racconti degli uomini massacrati, delle donne violate, delle signorine rapite, strascinate, condotte per forza, delle case saccheggiate e bruciate, di villaggi interi distrutti, ecc. Gli orrori commessi su quella terra infelice da musulmani fanatici ed assetati di sangue cristiano, da soldatesche indisciplinate e feroci, fanno drizzare sulla testa i capelli. Gli armeni cattolici pure sono stati in balia del barbarismo turco, che ha fatto ciò che ha voluto. Lagrimevole

desolazione avvenne in Ardanuce, Satlel e Artvin, sotto la mia giurisdizione. Orribile massacro nei giorni 17-18-19 e 20 dicembre dell'anno 1914. Quando i nostri valorosi Cosacchi hanno ripreso Ardanuce, Satlel e Artvin nel principio di gennaio dell'anno 1915, allora si è verificato che i barbari musulmani hanno martirizzato con ogni specie di torture il parroco armeno cattolico di Ardanuce Don Emmanuel Giukhunian coi suoi 136 parrocchiani uomini, poiché non hanno voluto negare la fede cattolica. Egualmente è stato martirizzato coi suoi più di 200 parrocchiani cattolici armeni il parroco di Satlel Don Simeone Rostomian, con indicibili tormenti di petrolio; però non hanno potuto far negare la religione cattolica. Così anche a Artvin hanno ammazzato e strangolato 25 uomini; e se non fossero arrivati i nostri soldati russi e non avessero preso Artvin peggio sarebbe il loro stato.

Ora dopo la presa di Erzerum, di Musce, ecc., si sentono, si verificano cose terribili, e le vittime sono in numero spaventevole. Non vi è nessuno armeno cattolico, né vescovo, né prete, né popolo... Troppo in lungo andrei se volessi riferire quanto mi è venuto sott'occhio nei giornali e nelle lettere dei privati, e ciò che raccontano quei pochissimi testi oculari fuggitivi. Dappertutto la stessa desolazione in Turchia, quei pochi che hanno potuto miracolosamente liberarsi dalle barbare saette ottomane e si sono ricoverati sotto la bandiera Russa nel Caucaso ed altrove, sono stati benevolmente accettati dal nostro governo russo e vivono felici e fortunati e soccorsi. Quei però che si trovano ancora sotto la tirannia musulmana e sono esiliati qua e là Dio sa dove, non si sa in quale misera condizione si trovino!

Accludo qui una lettera in lingua russa in cui poveri cattolici armeni di Khotorgiur dalla provincia di Erzerum, i quali uomini da molti anni vivono in Russia ed hanno i loro impieghi qui in Russia, però le loro famiglie si trovavano in Turchia a Khotorgiur, questi poveri col cuore in bocca mi domandano di procurare per quale modo che sia possibile una notizia certa. Io ieri ho scritto all'ambasciatore di Spagna di Pietrograd presso l'Imperiale Governo nostro, per [il] di cui mezzo forse si potrà avere qualche notizia. Si dice che gli armeni cattolici di Khotorgiur, col vicario generale Turscian e coi 24 preti armeni cattolici ed anche il vescovo Melkesedekian, si trovino ossia siano esiliati alla città di Akn (ovvero Akin); secondo altre notizie o a Sivaz (Sebaste) o a Mossul in Messopotamia; e non sappiamo se siano vivi o massacrati.

A Khotorgiur si trovano nove magnifiche chiese cattoliche armene, oltre le cappelle ed altri luoghi sacri. A Erzerum ci sono la chiesa cattedrale, la chiesa dei Cappuccini, l'Episcopio, le scuole, case, magazzini, ecc., ecc. appartenenti alla chiesa nostra armena cattolica.

Descrivendo tutto ciò, Beatissimo Padre, con cuore sanguineo, dopo aver protestato contro il governo turco barbaro e disumano, secondando il desiderio della popolazione armeno-cattolica di Khotorgiur, di Erzerum, ecc., ecc. Prostrati al bacio dei Santissimi Piedi, preghiamo soccorrerli colla protezione paterna, che i resti di codesta povera gente armeno-cattolica di Khotorgiur e di Erzerum, ecc. possino rimanere intatti, e dopo la pace ritornino alle braccia dei loro cari; e se hanno bisogno di mezzi materiali, comandarmi di soccorrerli di qua insegnando il mondo.

Inoltre, per maggior tranquillità di coscienza, mi prendo la libertà di domandare qualmente segue: siccome sono venuti e vengono dalla Turchia emigranti armeni cattolici, alcuni poi coi loro preti appartenenti alle diocesi armeno-cattoliche di Turchia e gli altri che si trovano nei propri paesi, i quali ora mai stanno sotto il nostro

governo Russo, ed i nostri valorosi soldati giorno per giorno andando avanti vittoriosamente, vengono altri emigranti, ovvero si trovano nei loro paesi, però sotto il governo Russo, questi qui hanno domandato e domandano e potranno domandare in caso di necessità della dispense, ecc. Però la Santa Sede non mi ha data la giurisdizione che sopra i cattolici armeni di Russia; ora domando se posso «pro-tempore» accordare le necessarie dispense, finché ritornino i loro propri vescovi, ossia fino al ristabilimento della pace, finché il Vaticano voglia fare il necessario concordato secondo la legge col nostro Governo Imperiale Russo?

Se trovo grazia innanzi alla Santità Vostra di una risposta sarò molto riconoscente se volesse Vostra Santità comandarmi per mezzo della Segreteria di Stato o telegraficamente ovvero con una lettera per mezzo del nostro Signor Ministro Russo secondo la legge Imperiale, volume XI, art. 17.

Intanto prostrato al bacio dei Santissimi Piedi, con profondo ossequio e filiale venerazione ho l'onore di confermarmi di Vostra Santità.

Tiflis,
il 8/21 Marzo,

umilissimo devotissimo
ed obbligatissimo figlio

1916
numero annuale
N 289.

S. Der Abraamian
Amministratore Apostolico

Սոնյա Միրզոյան – Խոտուրջուրցիների ճակատագրի մասին

Էրզրումի նահանգի Էրզրումի գավառի Խոտուրջուրի գավառակի հայ-կաթոլիկ բնակիչները համոզված էին, որ գտնվում են ֆրանսիական ու ավստրո-հունգարական դիվանագետների հովանու ներքո, սակայն նրանց ևս բաժին հասավ արևմտահայության ճակատագիրը, և 14 գյուղերի ամբողջ բնակչությունը տարհանման պատրվակով տեղահանվեց և գաղթի ճանապարհներին բնաջնջվեց: Ռուսաստանի հայ-կաթոլիկների հոգևոր առաջնորդ վարդապետ Տեր-Աբրահամյանը, որն անտեղյակ էր խոտուրջուրցիների ճակատագրին, նամակով դիմում է Հռոմի Պապ Բենեդիկտոս IV-ին՝ նրանց գտնվելու վայրը և կացությունը պարզաբանելու և օգնություն ցուցաբերելու խնդրանքով: Իրականում ութ հազար խոտուրջուրցիներից ողջ էին մնացել միայն 100-ը, ևս 1000-ը փրկվել էր, քանի որ մեկնել էր Ռուսաստան՝ արտագնա աշխատանքի:

Sonya Mirzoyan – On the Fate of the Population of Khoturjur

Catholic Armenians of Khoturjur in Erzurum province were convinced that they were under the protection of French and Austro-Hungarian diplomats, but they shared the same fate as Western Armenians and the entire population of 14 villages, under the pretext of evacuation, were displaced and were exterminated on their way to emigration. The spiritual leader of Catholic Armenians in Russia vardapet Ter-Abrahamyan, who was unaware of the fate of the people of Khoturjur, wrote a letter to Pope Benedict IV making a request on their location and condition and asking for assistance. In fact, only one hundred out of eight thousand inhabitants of Khoturjur had survived, another 1000 were saved as they had left to work in Russia.

НОВОНАЙДЕННЫЕ ДОКУМЕНТЫ О БЕСЧИНСТВАХ И ПОГРОМАХ КЕМАЛИСТОВ В АХАЛКАЛАКСКОМ УЕЗДЕ В 1921 Г.

Ключевые слова – *Орджоникидзе, Чичерин, Арустамов, Ахалкалакский уезд, кемалисты, население, бесчинства, грабеж, скот*

В историографии Геноцида армян (1894-1922) одной из малоизученных проблем остается истребление армян, проживавших на территории исторического Джавахка. Армяне этого региона подвергались беспощадным преследованиям, грабежам и массовым погромам, в частности, в 1918 и 1921 годах, во время нашествий армии кемалистов. Жертвами агрессии кемалистских полчищ стало более 40.000 тысяч армян, проживавших в Ахалкалакском уезде, т.е. около 42-45% местного армянского населения¹. Тому было множество причин, в особенности, сотрудничество кемалистов с большевиками, предоставившими Мустафе Кемалю широкие возможности не только для захвата принадлежавших армянскому народу территорий, но и для осуществления его замыслов относительно полного уничтожения уцелевших армян не только в Западной Армении, но и в Закавказье.

Национальная политика Мустафы Кемалю, насквозь пропитанная оголтелым шовинизмом, ничем не отличалась от политики его предшественников – вождей младотурок, геноцидальную политику которых он в своей речи в турецком парламенте 24 апреля 1920 г. охарактеризовал как «позорный акт, принадлежавшим прошлому»². В действительности же главной целью его национальной политики являлось очищение территории Турции от проживавших там других народов, в особенности – христианских. Подтверждением тому является, в частности, истребление кемалистами армян и греков в Киликии в 1920 г. и в Измире в 1922 г.³. Поскольку кемалисты были намерены присоединить к Турции и территорию Джавахка⁴, проживавшим там армянам выпала жестокая доля своих соотечественников из Западной Армении.

Публикуемые ниже документы проливают дополнительный свет на бесчинства и погромы, учиненные кемалистами по отношению к армянскому населению на территории Ахалкалакского уезда в марте 1921 г. Они составлены беспристрастными очевидцами событий, главным образом командующими войска-

¹ См.: **Мелкоян А.А.**, Джавахк в XIX веке и в первой четверти XX века, Ереван, 2003, с. 330, 338 (на армянском языке).

² **Akcam T.**, Un acte honteux. Le génocide arménien et la question de la responsabilité turque, Saint-Amand, 2008, p. 367. Нелишне подчеркнуть, что на организованных в 1919 г. турецким военным трибуналом в Константинополе судебных процессах Мустафа Кемаль никаких показаний против лидеров младотурок не давал и никого не обличал за содеянные против армян преступления, о чем не раз ошибочно упоминали некоторые армянские историки. См. об этом подробно: **Tashjian J.H.**, On a 'Statement' Condemning the Armenian Genocide of 1915-1918 Attributed in Error to Mustafa Kemal, Later 'The Ataturk', "Armenian Review", 1982, vol. 35, N 3, p. 227-244.

³ См.: **Poghosyan V.**, Les massacres des Arméniens de Marache en 1920, Erevan 2010, *idem*: Le désastre de Smyrne de 1922, Erevan, 2011.

⁴ См. об этом: **Мелкоян А.А.**, указ. соч., гл. IV.

ми Красной армии, в том числе, командующим 11-ой армией А. И. Геккером и председателем Ревкома Ахалкалакского уезда Арустамовым (к слову, пользовавшегося большим авторитетом среди жителей этого уезда¹) и адресованы руководителям советского правительства, в частности, Народному комиссару иностранных дел РСФСР Г.В. Чичерину и члену Революционного совета Кавказского фронта Г. К. Орджоникидзе. Эти документы обнаружены автором этих строк в личном архиве Г. К. Орджоникидзе, хранящемся в Российском центре хранения и изучения документов по новейшей истории и в Архиве внешней политики Российской Федерации.

ВАРУЖАН ПОГОСЯН

1

Телефонограмма Ревкому Грузии, Наркомвоенмору Элиаве и т. Орджоникидзе, Наштарму XI [армии] т. Кузнецову из Радионовки 15/III. 1921 г.

Головной взвод отряда Бирюлькина вступил одновременно с турецким отрядом в город Ахалкалаки. Численность турецкого отряда 400 штыков, 8 пулеметов и 250 сабел. Командует турецким отрядом полковник, именующий себя командующим Ахалкалакской группой. Состоит отряд из местных вооруженных татар и курдов. Заняты им наши селения Троицкая, Ефремовка и Орловка. Мотивируют занятие уезда Брест-Литовским договором. Первого же дня турки начали бесчинствовать в занятых деревнях, отбирают лошадей, скот, хлеб и т.д., были случаи грубого насилия, грабежей и т.д. Турки предполагают объявить мобилизацию населения в уезде... Силы наши здесь крайне недостаточны. Пришлите срочно подкрепления.

Арустамов
[Подлинник, рукопись]

Российский центр хранения и изучения документов по новейшей истории (далее: РЦХИДНИ), ф. 85 (Серго Орджоникидзе), оп. 15, ед. хр. 177, л. 3-4.

2

Турция пер. по проводу.

Вх. № 4968.

19/3-[19]21 г.

Записка из Тифлиса без порядкового №.

Телефонограмма Начпомштабу 11. Доношу что в городе Ахалкалаки кемалистами производятся грабежи, бесчинства. Необходимо двинуть части для того чтобы восстановить порядок. Командир смешанного эскадрона Бирюлькин.

[Подлинник, запись карандашом]

Архив внешней политики Российской Федерации (далее: АВП РФ), ф. 148, оп. 4, п. 4, д. 5, л. 1.

¹ Там же, с. 339.

3

Турция пер. по пов.

Вх. № 4969.

19/3-[19]21 г.

Записка из Тифлиса

Начальнику полевого штаба 11 армии передается телефонограмма тов. Арустанова в следующем содержании от 18/3 22 час. 30 мин. Телефонограмма № 6 Комбригу восточной телефонограмму Вашу получил, спокойными оставаться при насилии над населением очень трудно. Все армянское население бежит в панике, масса замерзших. У нас нет достаточного количества красноармейцев, чтобы распределить их по селам и этим остановить бесчинство турок.

подпись Арустамов

[Подлинник, запись карандашом]

АВП РФ, ф. 148, оп. 4, п. 4, д. 5, л. 2.

4

Разговор по прямому проводу, переданный Г. К. Орджоникидзе об отходе кемалистов

Разговор с комбригом 96 стр. 23/3 [19]21 г. 18 ч. 30 м.

С 20 марта и до сих пор, в особенности теперь, с отходом кемалисты учиняют ужасы среди армянского населения гор. Ахалкалаки и его районов, например в сел. Гумурдо, по дороге к Ардагану, кемалисты собрали мужчин и женщин по отдельным домам, после чего оборали у всех имущество и сложили в церкви, а затем стали делить. Женщин сопротивляющихся убивают. В домах, где находятся мужчины, бросают бомбы, на улицах масса жертв. У нас нет никаких по этому поводу распоряжений... Сию минуту получили и передает телеграмму тов. Арустамова из Ахалкалаки. Записывайте:

«Командарм XI. Председателю Ревкома Грузии Филиппу Махарадзе. По сведениям кемалисты 25/3 должны очистить уезд от своих войск. Ими наложена контрибуция на уезд, размер которой совершенно разорит уезд, как например 41.000 пудов зерна, несколько тысяч пудов картофеля, половина всего скота и лошадей, что достигает до 10.000 голов. В Тифлисе есть представитель Кемаль-паши. Сообщите ему об этом и пусть он сейчас телеграфирует через нас и сделает соответствующее распоряжение. Увозится все казенное имущество из города и уезда, – автомобили, телефонное и телеграфное имущество и т.д... Кроме того кемалисты, уходя из Суфлиса на Ардаган и Ахалчика по дороге будут проходить через массу армянских селений и наверняка эти ужасы будут иметь место. Разрешите видвинуть части в сторону Ардагана в пункты Махрели Шахсу, а если можно и дальше, и таким образом присутствие наших частей в этих пунктах предотвратит резню армян в этих районах».

Отв. дежурный по опероду полештарма XI [армии]

Махонин

[Копия, машинопись]

РЦХИДНИ, ф. 85, оп. 15, ед. хр. 184, л. 1-1 об.

5

Телеграмма Арустамова на имя Орджоникидзе
29. III. [1921]
«(Только Орджоникидзе и командарму).
Тов. Орджоникидзе, командарму Наштарму

Дивизия Тефик бея ушедшая из Ахалкалакского уезда в составе 1.500 штыков, 400 всадников, 12 пулеметов и одной батареи расположилась в семи верстах от границы в районе деревни Казанчи. Разведка наша доносит, что все армянское население этого района беспощадно вырезается, все конюшни в деревнях переполнены трупами, женщины и девочки до десяти лет насилуются, сопротивляющихся убивают. Сам Тефик бей изнасиловал двух девятилетних девочек. Весь скот, имущество, лошади, зерно забрано и сотнями пудов ежедневно отправляется в глуб. Оставшееся население умоляет красную армию о помощи. Прикажите Вашим частям стоящим в районе Александрополя положить конец этой озверевшей банде, непризнающей даже приказа и своего командующего Кязим Карабакир паши.

Арустамов». [Подлинник, машинопись]

РЦХИДНИ, ф. 85, оп. 15, ед. хр. 186, л. 1-2 об.

6

К докладу Арустамова члену Ревоенсовета Кавфронта тов. Орджоникидзе

«Сведения о насилиях, грабежах и др. совершенных группой войск Кемал-паши в Ахалкалакском уезде»

В девяти селах уезда

Изнасиловано - 930 ж[енщин]
женщин

Изнасиловано - 120 д[евочек]
девочек от 8-15 лет

Избито - 2508 чел[овек]

Убито - 163 чел[овек]

Уведено - 32 мужчин

“-“ - 28 женщин

Угнано -

коров - 1098

быков - 1000

бычков - 525

овец - 2208

Увезено хлебных продуктов - 32.800 пудов

золота - на 16800 р[ублей]

деньгами - 158.910.000 рубл[ей]

картофеля - 3800 пудов
арб угнано - 358 штук

Население всех этих деревень совершенно раздето, а в настоящее время, в невероятный холод и голод все сидят зарывшись в сено, варят саман и питаются этим, так как ничего съедобного кемалисты не оставили.

Страшное впечатление оставляют изнасилованные женщины и девочки, некоторые из которых находятся на краю смерти, настолько гнусно и зверски издевались над ними.

Мужчины находятся не в лучшем положении, так как все без исключения избиты и в настоящее время не способны к труду, а наоборот требуют сами помощи.

Уполномочен Арустамов
4 апреля 1921 г., г. Тифлис
[Подлинник, рукопись]

РЦХИДНИ, ф. 85, оп. 15, ед. хр. 192, л. 2-2 об.

7

Вх. № 5517

30/3-[19]21 года

Москва из Полештарм 11 № 890/545 В/сл. 24/3 15 только Чичерину

Командующему восточным турецким фронтом Кязиму Карабекир паша.

Копия Наркоминдел Р.С.Ф.С.Р. тов. Чичерину и копия члену Р.В.С. Кавфронта тов. Орджоникидзе.

Тифлис, 24 марта 1921 года, 3 ч. 15 мин.

На основании полученных мною официальных донесений считаю долгом довести до Вашего сведения что командование турецкими войсками находящееся в районе Ахалцих-Ахалкалаки допускает целый ряд деяний возбуждающих местное население: забирают у населения имущество, хлеб, скот, лошадей и избивают до полусмерти [в] случае отказа что имело место [в] селении Гумахдо и мобилизуют местное население. Организованные на местах органы Советской власти благодаря таковым действиям оказываются совершенно изолированными от местного населения. По последнему полученному донесению турецкое командование находящееся в районе Ахалкалаки наложило на местное население контрибуцию [в] размере сорок одна тысяча пудов зерна, несколько тысяч пудов картофеля и до десяти тысяч голов скота и лошадей и начало выводить из города Ахалкалаки казенное народное имущество, автомобили, телеграфное и телефонное имущество. На протесты заявленные представителями командования Красной армии и местной власти, турецкое командование дает обещание прекратить указанные деяния, каковые обещания однако к нашему глубокому прискорбию не осуществляются. Выражаю уверенность, что все вышеуказанные мною факты происходят единственно благодаря самочинным действиям отдельных представителей младшего турецкого командования, основанным [на их] неосведомленности состоявшемся соглашении между нашими представительствами.

... Я уверен, что Вы отнесетесь с должным вниманием [к] моему настоящему заявлению и примите самые решительные меры немедленному пресечению всех указанных фактов [в] районе Ахалцихского и Ахалкалакского уездов, а также сделаете распоряжения о возвращении всего случайно захваченного имущества, хлеба, скота и лошадей по принадлежности местному населению.

Командующий Красной Армией Геккер

АВП РФ, ф. 148, оп. 4, п. 4, д. 5, л. 3.

Վարուժան Պողոսյան – Նորահայտ փաստաթղթեր 1921 թ. Ախալքալաքի գավառում քեմալականների իրականացրած վայրագությունների և կոտորածների մասին

Սույն հրապարակումն ամփոփում է Ռուսաստանի Դաշնության արտաքին գործերի նախարարության և Գ. Օրջոնիկիձեի անձնական արխիվներում պահվող փաստաթղթեր, որոնք հավելյալ լույս են սփռում 1921 թ. Ախալքալաքի գավառում քեմալականների իրականացրած վայրագությունների և կոտորածների վրա: Քեմալականները ոչ միայն կոտորել են Ջավախքում բնակվող հայերին, այլև նրանց նկատմամբ կիրառել անասելի բռնություններ, թալանել նրանց պատկանող ունեցվածքը, գույքը և սննդամթերքը: Այս իրողություններն արտացոլված են Անդրկովկասում գործող ռուսական բանակների հրամանատարների և Ախալքալաքի գավառի հեղկոմի նախագահ Առուստամովի հրապարակվող գրություններում՝ ուղղված մասնավորապես Ռուսաստանի արտաքին գործերի կոմիսար Գ. Չիչերինին և Գ. Օրջոնիկիձեին:

Varuzhan Poghosyan – Newly Discovered Documents about Atrocities and Massacres Carried Out by the Kemalists in the Province of Akhalkalak in 1921 (in Russian)

The present publication contains documents stored in the archives of the Ministry of Foreign Affairs of the Russian Federation and in the private archives of G. Ordzhonikidze, which shed additional light on atrocities and massacres carried out by the Kemalists in the Province of Akhalkalak in 1921. Not only massacred the Kemalists the Armenians living in Javakhk, but also acted violently towards them, looted their possessions, property and food. These facts are reflected in the writings of the commanders of Russian Army in Transcaucasia, as well as Arustamov – the Chairman of the Revolutionary Committee of the Province of Akhalkalak, and were addressed particularly to the Commissar for Foreign Affairs of Russia G. Chicherin, and G. Ordzhonikidze.

Արման Կիրակոսյան, ԱՄՆ-ի արտաքին քաղաքականությունը և արևմտահայությունը (19-րդ դար – 1914 թ.), Երևան, ԵՊՀ հրատարակչություն, 2014, 400 էջ

Հետխորհրդային տարիներին, չնայած երկրում տիրող ճգնաժամային իրավիճակին, մեր գիտության որոշ ճյուղեր, այդ թվում պատմագիտությունը, առաջընթաց ապրեցին՝ շնորհիվ առանձին անհատների քրտնաջան աշխատանքի և նվիրումի: Ձևավորվեց մի նոր սերունդ, որի ներկայացուցիչները ստանձնեցին Հայաստանի և հայ ժողովրդի կենսական շահերը շոշափող հիմնախնդիրներին լուծում տալու պատասխանատվությունը: Վստահաբար կարելի է հավաստել, որ այդ սերնդի առաջատարներից է պատմական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր, Հայաստանի Հանրապետության դիվանագիտական ծառայության ակնառու դեմքերից Արման Կիրակոսյանը, որը գիտաքաղաքական հանրությանը հայտնի է իր պատմագիտական ծանրակշիռ ուսումնասիրություններով¹:

Թերևս նախորդ հետազոտությունների տրամաբանական շարունակությունն էր լինելու հայ-ամերիկյան հարաբերությունների խնդիրը, որի ուղղության մեկնարկը տրվել է դեռևս 2004 և 2007 թթ.², և սույն մենագրությունը դրա վկայությունն է: Որոշ վերապահումներով մեզ թույլ ենք տալիս պնդել, որ աշխարհասփյուռ հայության և Հայաստանի Հանրապետության համար պատմական և արդիական հույժ կարևոր խնդրակարգը սույն աշխատությամբ պատմագիտական պատշաճ ուղղություն է ստանում, ինչը նաև հնարավորություն կընձեռի ըմբռնելու պատմական անցյալը, հասկանալու ներկան և կանխատեսելու ապագան:

¹ Տե՛ս **Киракосян А.**, Великобритания и Армянский вопрос (90-е годы XIX века), Ереван, 1990, **Կիրակոսյան Ա.**, Բրիտանական դիվանագիտությունը և արևմտահայության խնդիրը (XIX դարի 30-ական թթ.-1914 թ.), Երևան, 1999 (տե՛ս նաև անգլերեն թարգմանությունը՝ **Kirakossian A.**, British Diplomacy and the Armenian Question from the 1830 to 1914, Princeton, London, 2003), *նույնի՝* Ակնարկներ Հայկական հարցի և Եղեռնի միջազգային ճանաչման պատմության, Երևան, 2006, *նույնի՝* Հայկական հարցը և հայերի ցեղասպանությունը: Պատմաիրավական եռալեզու տեղեկանք, Երևան, 2006, **Киракосян А.**, Армения и советско-турецкие отношения в дипломатических документах 1945-1946 гг., Ереван, 2010.

² Տե՛ս **Kirakossian A.**, The Armenian Massacres 1894-1896: US Media Testimony, Detroit, 2004, *նույնի՝* Armenia-USA: Current Realities & Vision for Future, Yerevan, 2007.

Առաջին հայացքից աչքի է զարնում գրախոսվող մենագրության կառուցվածքը, որը տրամաբանական ներքին հյուսվածքով բաժանվում է փոխկապակցված երեք մասերի, որոնցից յուրաքանչյուրը, լրացնելով միմյանց, ծառայում է գլխավոր խնդրին: Առաջին՝ «Ամերիկայի Միացյալ Նահանգների արտաքին քաղաքականության սկզբունքները (1776-1914 թթ.)» գլուխը սույն աշխատության տեսական-մեթոդաբանական մասն է: Այստեղ հանգամանորեն լուսաբանվում է ԱՄՆ արտաքին քաղաքականության ձևավորման և կայացման ժամանակաշրջանը հինգ պարագրաֆների շրջանակներում, որոնցում առանձնանում են ԱՄՆ «կնքահայր» Թոմաս Փեյնը, պատմագիտության, քաղաքագիտության և դիվանագիտության ոլորտներում քաջ հայտնի «Մոնրոյի վարդապետությունը», ռազմավարության ոլորտի այնպիսի հեղինակություն, ինչպիսին է ծովակալ Ալֆրեդ Մահանը: Հայրենական ընթերցողի համար պակաս նշանակություն չունի նաև ԱՄՆ արտաքին քաղաքականության հարացույցը կազմող այնպիսի հասկացությունների ճշգրիտ փոխադրությունը, ինչպիսիք են Non-Interventionism՝ չմիջամտողականություն, American Continentalism՝ ամերիկյան կոնտինենտալիզմ, Isolationism՝ մեկուսացվածություն և դրանց միջոցով «պատմական իրականության» իրական բովանդակությունը ներկայացնելու հետևողական ձգտումը:

Այս համատեքստում աչքի է զարնում ԱՄՆ արտաքին քաղաքականության մեթոդաբանական հիմքի ցուցադրությունը, որը քննարկվող պատմական ժամանակաշրջանում էական դեր է խաղացել ամերիկյան արտաքին քաղաքական գործունեության ուղղորդման, իսկ մեր օրերում՝ անցյալը հասկանալու առումներով: Ա. Կիրակոսյանը գրում է. «ԱՄՆ-ի 19-րդ դարի արտաքին քաղաքականությունն անվանում են նաև «ռեալիստական»՝ ազգային շահի պաշտպանությանը միտված քաղաքականություն, որը ժամանակի ընթացքում ենթարկվեց ձևափոխությունների և Առաջին համաշխարհային պատերազմի սկզբնական շրջանում դարձավ «իդեալիստական» ու ԱՄՆ-ի նախագահ Վուդրո Վիլսոնի անունով կոչվեց «Վիլսոնյան»: «Իդեալիստական ինտերնացիոնալիզմի» նոր ուղեգիծը նշանավորեց ԱՄՆ մուտքը համաշխարհային քաղաքականություն՝ աշխարհում խաղաղություն և ժողովրդավարություն ապահովելու նպատակով» (էջ 9): Ընդամին, հեղինակը ընթերցողին համոզում է առաջին գլխի ինքնուրույն նշանակության՝ ԱՄՆ արտաքին քաղաքականության համալիր ընկալման տեսանկյունից: Այս հատվածը կարող է մասնավորապես օգտակար լինել ուսանողության համար:

Հայ ժողովրդի քաղաքական պատմության տեսանկյունից, որը տվյալ ժամանակահատվածում հանդես էր գալիս Հայկական հարցի ցավագին էվոլյուցիայի տեսքով, էական նշանակություն ունի ԱՄՆ միսիոներական շարժման սկզբնավորման ու ծավալման պատմության վերլուծությունը: Տվյալ ժամանակաշրջանում այն ԱՄՆ կողմից ոչ միայն արժեքային որոշակի համակարգի արտահանումն էր Օսմանյան կայսրություն (ըստ այդմ՝ նաև հայկա-

կան միջավայր), այլն գործիքակազմ հատկապես այն օրերին, երբ ԱՄՆ-ը դեռևս չունէր արտաքին քաղաքականության ինստիտուցիոնալ լիարժեք կառույցներ: Այս ուղղության զարգացումը Ա. Կիրակոսյանը տեղավորում է «մշակութային իմպերիալիզմի» զարգացման շրջանակներում, որը ԱՄՆ արտաքին քաղաքականության սկզբունքների իրականացման, աշխարհում երկրի ներկայության ու ազդեցության ապահովման միջոց էր:

Ընդ որում, դժվար է արժևորել միսիոներական շարժման իրողությունը օսմանահպատակ հայության շրջանում՝ դրա հակասականության բուն պատճառով: Այն պառակտում էր հայությանը միասնական ու ամբողջական օրգանիզմի՝ «հայկական *միլիթի*» շրջանակներում, որն ի վերջո հանգեցրեց «բողոքական *միլիթի*» ձևավորմանը: Սակայն միաժամանակ դժվար է չգնահատել կրթական-մշակութային այն դերը, որը նա խաղաց արևմտահայության քաղաքակրթական առաջընթացում: Միսիոներները հայության առանձին հատվածներին օժանդակություն ցուցաբերեցին հայկական գանգվածային կոտորածների և Մեծ եղեռնի ժամանակ որոշակի ու շոշափելի ասպարեզներում: Ըստ այդմ՝ հակված ենք այդ շարժումն առհասարակ գնահատել ամերիկահայ պատմաբան և աստվածաբան Լևոն Արփիի տեսանկյունից, ըստ որի՝ «Ամերիկյան խորհրդի» առաքելությունների քաղաքականությունն ուղղված էր հայերի շրջանում ոչ թե հավատափոխություն իրականացնելուն, այլ «ավետարանչական գաղափարներ և իդեալներ» պատվաստելուն՝ առանց կտրելու նրանց ազգային եկեղեցուց (էջ 67):

Սակայն, ինչն օրինաչափ էր և սպասելի, արևմտահայ հասարակության ճնշող մասը առհասարակ և մասնավորապես հայ առաքելական եկեղեցին ոչ միայն կասկածամտությամբ, այլև թշնամանքով ընդունեցին միսիոներների գործունեությունը «հայկական *միլիթում*»: 1844 թ. պատրիարք ընտրված Մաթևոս Բ Չուխաճյան Կոստանդնուպոլսեցին 1846 թ. հայ բողոքականներին բնորոշեց իբրև «քրիստոնեության սուրբ հավատի թշնամիներ և հայերի Սուրբ ուղղափառ Եկեղեցու քանդողներ» (էջ 68):

Միսիոներների գործունեության ձևերը, հիշարժան տարեթվերը, դերակատարների ու կազմակերպությունների մասին պատկերացում կազմելը թողնելով շահագրգիռ հետազոտող ընթերցողին՝ նշենք, որ այս հարցում ևս Օսմանյան կայսրության շրջանակներում դրսևորվեցին «բարեկամ» երկրների շահագրգռությունները օսմանահպատակ հայության հանդեպ: Այս առումով առանձնանում էր Ռուսաստանը (էջ 82-83): Հայտնի էր նաև օսմանյան իշխանությունների վերաբերմունքը. «1890 թ. Կոստանդնուպոլսում ԱՄՆ-ի արտակարգ դեսպանորդ և լիազոր նախարար Ալեքսանդր Տերրելը գրում էր, որ «թուրքերը հավատացած են, որ ազատ մտածելակերպ կրթող և քաջալերող Ռոբերտ քոլեջը պատճառ է դարձել Բուլղարիայի կորստի համար» (էջ 82):

Մասնավորապես ժամանակակից հայ ընթերցողի համար առանձնակի հետաքրքրություն են ներկայացնում հայկական հեղափոխության իբրև թե

«նախապատրաստման» գործում միսիոներների դերի լուսաբանումը և գնահատականը (էջ 82-87, 89): Անկախ այն հանգամանքից, թե իբր միսիոներների նպատակը Օսմանյան կայսրությունում «հեղաշրջման նախապատրաստումն էր», սակայն իրականում նրանց գործունեությունը հանգեցրեց կրթության և տեխնիկական-տնտեսական առաջընթացի քաջալերմանը, որը, ի վերջո, նպաստելու էր «վեստերնիզացիային», ինչ-որ իմաստով «արևմտյան ազգայնականության» տարածմանը հայ հասարակության, մասնավորապես ուսանող երիտասարդության շրջանում: Սա կասկածից վեր է:

Բայց խորքային հարցը հետևյալն էր. իսկ կարո՞ղ էր արդյոք հայությունը ընկրկել քաղաքակրթության զարգացման մայրուղուց, որքան էլ վտանգի զգացողությունը մեծ լիներ, որքան էլ օսմանյան կառավարությունն ու խավարամիտ հասարակությունը այդ ուղղությամբ ջանքեր գործադրեին:

Երրորդ պայմանական ասպարեզը, որն ակնարկեցինք, թերևս հիմնականն է ու գլխավորը, քանի որ այն վերաբերում է Օսմանյան կայսրությունում ԱՄՆ ծավալած դիվանագիտական գործունեությանը և այդ ենթատեքստում Հայկական հարցի զարգացմանը, նաև հայկական կոտորածների պատմության լուսաբանմանը:

Ելնելով համակողմանի հարցադրումից՝ Ա. Կիրակոսյանը ԱՄՆ դիվանագիտական ծառայությունների գործունեությունը, որ նույնական է Օսմանյան կայսրության հետ ԱՄՆ հարաբերությունների պատմությանը, բաժանում է տրամաբանված և հիմնավոր երկու փուլի՝ 1800-1890-ական թվականներ և 1897-1914 թթ.: Հանուն ճշմարտության նկատենք, որ հեղինակը, հավատարիմ մնալով պատմագիտական հետազոտության օբյեկտիվության պահանջին, փաստում է, որ «թեև Ամերիկայի Միացյալ Նահանգներն ու Օսմանյան կայսրությունը ճանաչեցին միմյանց 1830 թ., իսկ դիվանագիտական հարաբերությունները հաստատվեցին 1831 թ., քաղաքական և առևտրական առնչություններն այդ երկրների միջև սկիզբ էին առել ավելի վաղ շրջանում»՝ «նույնիսկ անկախությունից առաջ» (էջ 43):

Նա նաև ընդգծում է, որ երկու երկրների հարաբերությունները «սկսեցին վերելք ապրել 1860-ական թթ., մասնավորապես 1861-1865 թթ. Ամերիկայի քաղաքացիական պատերազմի ժամանակաշրջանում»: «1862 թ. փետրվարի 25-ին ԱՄՆ-ն ու Օսմանյան կայսրությունը Փարիզում,– գրում է Ա. Կիրակոսյանը,– ստորագրեցին Բարեկամության և առևտրի պայմանագիր, որի համաձայն՝ օսմանյան կողմն ամերիկյան քաղաքացիներին և նավերին շնորհեց «ամենից արտոնյալ պետության» կարգավիճակ, իսկ ամերիկյան կողմն այլևս չէր պահանջելու թուրք առևտրականներից «առևտրային թույլտվություններ» (trade permits)» (էջ 90), որն ուժի մեջ մտավ նույն թվականի հուլիսի 2-ին: Այնուհետև Օսմանյան կայսրությունը շարունակեց նորանոր արտոնություններ շնորհել առևտրի զարգացման և արտահանման մեծ պահանջարկ ունեցող և համաշխարհային հզորության ձգտող երիտասարդ

երկրին: Ինձ թույլատրում եմ ենթադրել, որ ձևավորվող միտումը (trend) էական ազդեցություն ունեցավ 1920 թ. հունիսի 1-ին Հայաստանի մանդատի հարցում Վ. Վիլսոնի նախաձեռնության տապալման գործում: Այս ժամանակաշրջանում է, որ ձևավորվում են և լայն գործունեություն ծավալում հայկական երկու՝ կաթոլիկ և բողոքական *միլեթները*: Ասել, որ դրանք իրենց ճանապարհը հարթում էին դյուրին ձևով, ճիշտ չի լինի: Սակայն, ըստ հեղինակի պատումի՝ այդ *միլեթներն* էական ազդեցություն էին ձեռք բերում և դառնում արևմտյան (ամերիկյան) ազդեցության տարածման խողովակներ ու գործիքներ, լայն առումով՝ մեռնող և քայքայվող կայսրության արդիականացման համար, որը տվյալ պարագայում ընկալվում էր իբրև եվրոպական քաղաքական և մշակութային տարրերի «ներդրում» Օսմանյան կայսրությունում: Այս առնչությամբ Ա. Կիրակոսյանն իրավացիորեն նկատում է, որ Թուրքիան չէր կարող դիմադրել քաղաքակիրթ աշխարհի առաջատար պետություններին և արգելել առևտրականների ու միսիոներների մուտքը երկիր (էջ 126): Ինչ վերաբերում է ԱՄՆ և Օսմանյան կայսրության, այսպես կոչված է «տիտղոսակիր ազգերի» (համապատասխանաբար՝ սպիտակամորթների և մուսուլմանների) գերիշխանությանը, ապա այս առնչությամբ հեղինակը չի մոռանում երկու երկրներում «արդարադատության սահմանազատման» մասին և վկայակոչում է ԱՄՆ պետքարտուղար Թոմաս Բայարդի դիտարկումը. «Ինչպես որ հնդկացիներն էին անկարող ընդունել մեր հաստատությունները, այնպես էլ քրիստոնյա ազգությունները չէին կարող ընդունել և ճանաչել օտտոմանյան հաստատությունները,... և մենք շարունակում ենք անել հնդկացիների հետ այն, ինչ օսմանցի զավթիչներն արեցին քրիստոնյա ժողովուրդների հետ» (էջ 126):

Ինչպես ցույց է տալիս Ա. Կիրակոսյանը, ԱՄՆ-ը, թերևս իր կամքից անկախ, «համիդյան գուլումի» տարիներին անուղղակիորեն ներգրավվեց «Հայկական հարցում» «առևտրական շահերի, ԱՄՆ-ի քաղաքացիների, մասնավորապես միսիոներների անվտանգության պաշտպանության» ոլորտներում: Այդ առումով ԱՄՆ-ը Հայոց ցեղասպանության «գործուն» վկաներից է: Հիրավի, ինչպես նշում է հեղինակը, «ամերիկյան դիվանագետների և միսիոներների զեկուցագրերը կարևորագույն սկզբնաղբյուր են օսմանյան իշխանությունների կողմից կոտորածների կազմակերպման և իրականացման ուսումնասիրության հարցում» (էջ 156): Ա. Կիրակոսյանի ուշադրությունից չի վրիպել նաև ԱՄՆ հայ քաղաքացիների հանդեպ օսմանյան պետության քաղաքականությունը, որն իր անօրինականությամբ միջազգային իրավունքի պատմության աննախադեպ նմուշ է:

Հեղինակը, ճիշտ է, հպանցիկ, սակայն բովանդակային առումով հույժ կարևոր անդրադարձներ է կատարել Բեռլինի վեհաժողովի (1878), Բարձր Դռան կողմից մայիսյան բարեփոխումների ծրագրի (1895) կիրառման դրսևորումներին, որոնք հայոց պահանջատիրության կարևորագույն բաղկացու-

ցիչներից են: Ի դեպ, ինչպես ցույց է տալիս համիդյան կոտորածների առնչությամբ ամերիկյան դիվանագետների գրագրության ուսումնասիրությունը, դեռևս 1895-1896 թթ. շատերի համար պարզ էր դարձել, որ օսմանյան քաղաքականությունը նպատակաուղղված է Փոքր Ասիայի քրիստոնեության բնաջնջմանը (Ալեքսանդր Տերբել), և խոսքը տվյալ պարագայում «համակարգված կերպով գործի դրված շարժման մասին է» (էջ 199):

Հեղինակը տարբեր դիպվածներով լայնորեն լուսաբանում է նաև եվրոպական դիվանագիտությանը քաջ հայտնի խարդավանքների տարրապատկերը՝ Հայկական հարցի ցավագին էվոլյուցիայի շրջափուլերում:

Մենագրությունում քննարկված ինքնուրույն նշանակություն ունեցող հիմնահարցերից է ԱՄՆ-ում հայկական համայնքի ձևավորման պատմությունը, որը թվագրվում է 1618 կամ 1619 թվականներով: Հայերը, ինչպես արձանագրում է Ա. Կիրակոսյանը, «հիմնականում մեկնում էին ուսանելու՝ քաջալերված ամերիկյան բողոքական առաքելությունների կողմից» (էջ 247): Միաժամանակ, Օսմանյան կայսրությունում հալածանքների սաստկացմանը զուգընթաց, ԱՄՆ-ը «դառնում էր նաև ապաստարան հայ քաղաքական փախստականների համար» (էջ 248): Իսկ 1894-1896 թթ. կոտորածների հետևանքով արևմտահայերի թիվը ԱՄՆ-ում զգալիորեն աճեց: Այս ժամանակաշրջանում է, որ ձևավորվող ամերիկահայ գաղութը սկսեց ստեղծել իր ազգային կառույցները, կազմակերպվել ի դեմս ազգային կուսակցությունների, դարձավ «լոբբինգ» ունեցող կազմակերպված համայնք:

Անշուշտ առանձին հետաքրքրություն է ներկայացնում աշխատանքի վերջին՝ վեցերորդ գլուխը, որը փաստորեն ընդգրկում է 1897-1914 թթ. տեղի ունեցած զանգվածային կոտորածների և Մեծ եղեռնի նախապատրաստման ժամանակաշրջանը և այդ շրջագծի մեջ՝ Օսմանյան կայսրության ու հայության հանդեպ ԱՄՆ քաղաքականությունը, որը թերևս իրականանում էր Մակ Քինլիի, Թեոդոր Ռուզվելտի և Ուիլյամ Թաֆտի «առևտրական դիվանագիտության քաղաքականության» ընդհանուր ընկալման տրամաբանությամբ: Այստեղ ամբողջ հասակով հառնում է «օսմանյան ճիվաղը»՝ հայ ժողովրդին իր բիբլիական բնօրրանում ոչնչացնելու թուրքական բաղձանքով և հակաքաղաքակրթությամբ. օսմանյան «իշխանությունները,– նշում է հեղինակը,– հարկ էին հավաքում նաև կոտորածների ժամանակ սպանվածների ազգականներից» (էջ 322):

«Երիտթուրքական հեղափոխությունից հետո,– գրում է Ա. Կիրակոսյանը,– ԱՄՆ-Օսմանյան կայսրություն առևտրական հաշվեկշիռը զգալի աճ արձանագրեց: Այն 12,7 մլն դոլարից 1908 թ. աճեց մինչև 25,5 մլն դոլար 1913 թ.: *Երիտթուրքական կառավարությունը ի դեմս ԱՄՆ մեծ ներուժ ունեցող հզոր դաշնակից էր գտել, որը կարող էր դառնալ եվրոպական տերությունների դեմ ուղղված կարևոր հակակշռող լծակ*» (ընդգծումը մերն է – Լ. Շ.) (էջ 335): Վավերագրերի հիման վրա մանրակրկիտ գրված այս հատվածը հույժ

կարևորություն է ստանում Հայոց ցեղասպանության 100-ամյա տարելիցին, որտեղ ինչպես ավի մեջ ներկայացվում է ԱՄՆ քաղաքականությունը մեզ հետաքրքրող ոլորտներում կոնկրետ անձանց, օրինակ՝ Հենրի Մորգենթաուի գործունեության տեսքով:

Այսպիսով, հայ ամերիկագիտության ոլորտում գիտական հանրության սեղանին է դրված իր տեսակի մեջ եզակի մի աշխատություն, որն այսուհետև *ԱՄՆ-Օսմանյան կայսրություն (Թուրքիա)-Հայաստան (Հայկական հարց)* եռանկյունում թույլ է տալիս ինչպես ծավալային, այնպես էլ խորքային ոլորտներում, ինչպես նաև Առաջին աշխարհամարտից դեպի ապագա ժամանակային չափումում հետազոտություններ կատարելու: Հասկանալի է, որ նման կտրվածքով հարցադրումը կծառայի թե՛ պատմագիտությանը և թե՛ տեսական ու գործնական քաղաքականության մշակմանը Հայաստանի Հանրապետությունում: Ա. Կիրակոսյանի մենագրությունը կօգնի մասնավորապես հայ հետազոտողին ամերիկյան հետևողականության համանմանությամբ ձևակերպել և պաշտպանել սեփական ազգային շահերը:

Հարկ ենք համարում նշել, որ հեղինակը մենագրության տողատակերում ներկայացնում է անձնանունների հանգամանակից «բառարան», որը, ըստ էության, ընթերցողին ձերբազատում է տեղեկատու գրականության դիմելու ժամանակածախս հոգսից:

Այդուհանդերձ, գրախոսվող գրքում նկատելի են նաև որոշ թերություններ, որոնք սակայն չեն արժեզրկում աշխատանքի նշանակությունը: Այսպես, արխիվային նյութով հրապուրվածությունը թերևս ստվերում է թողել ամերիկագիտության ոլորտում ստեղծված գիտական գրականության «կիրառությունը»: Առանձին դիտողության է արժանի նաև հայ հետազոտողների շրջանում դրսևորվող որոշ տեղանունների և աշխարհագրական «ավտոխտոն» անվանումների նկատմամբ հեղինակի վերաբերմունքը առաջին հերթին Արևմտյան Հայաստանի պարագայում:

ԼԵՎՈՆ ՇԻՐԻՆՅԱՆ

Seda Gasparyan, The Armenian Genocide: A Linguocognitive Perspective, Yerevan, Yerevan State University Press, 2014, 206 p.

Մեղա Գասպարյան, Հայոց ցեղասպանությունը. լեզվաճանաչողական մեկնակետ, Երևան, ԵՊՀ հրատարակչություն, 2014, 206 էջ

ԵՊՀ անգլիական բանասիրության ամբիոնի վարիչ, բանասիրական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր, ՀՀ ԳԱԱ թղթակից անդամ Մեղա Գասպարյանի գրախոսվող մենագրությունը լուրջ ներդրում է ինչպես հայոց ցեղասպանագիտության, այնպես էլ հայ լեզվաբանության մեջ: Գիտակցելով իր առջև դրված խնդրի կարևորությունը՝ վաստակաշատ գիտնականը և մեծ հայրենասերը, որը, ի թիվս բազմաթիվ այլ լեզվաբանական ուսումնասիրությունների, նաև հայերենագիտական հարցերին նվիրված հայերեն, անգլերեն և ռուսերեն հրապարակումների հեղինակ է, ձեռնամուխ է եղել ցեղասպանության խնդիրն արծարծող մի շարք օտարերկրյա հեղինակների՝ անգլերեն լույս տեսած պատմագիտական աշխատությունների քննությանը լեզվաճանաչողության դիրքերից: Ելնելով լեզվի և մտածողության միասնության սկզբունքից՝ հեղինակն իր առջև խնդիր է դրել բացահայտելու լեզվական հնարները որպես քաղաքական քարոզչություն օգտագործելու, հասարակական կարծիք ձևավորելու, ընթերցողի մտածողությունը ուղղորդելու ներքին, անտեսանելի մեխանիզմի էությունը: Հայոց եղեռնի թեմային անդրադարձած մի շարք քաղաքական գործիչների, պատմաբանների և գիտնականների (Հենրի Մորգենթաու, Գյունտեր Լյուի, Ռոնալդ Սյունի, Թաներ Աքչամ, Իսրայել Չարնի, Յաիր Աուրոն և այլք) գրավոր և բանավոր խոսքի լեզվաճանաչողական քննությունը թույլ է տալիս բացահայտելու գրողի/խոսողի կարծիքը, բուն մոտեցումը քննարկվող հարցի շուրջ, նրա հաղորդակցական իրական նպատակները, որոնք հաճախ թաքնված են բառախաղի, ոճական հնարի, խոսքային մարտավարական հնարի կամ որոշակի խոսքային ակտի յուրօրինակ կիրառմամբ ստեղծվող երկիմաստության քողի տակ:

Այսպես, Գ. Լյուիի “The Armenian Massacres in Ottoman Turkey: A Disputed Genocide” («Հայերի կոտորածները Օսմանյան Թուրքիայում. վիճահարույց ցեղասպանություն») աշխատության լեզվաճանաչողական քննությամբ պարզ է դառնում, որ այն պատմական փաստերի աղավաղման, միջազգային հանրության կողմից Հայոց եղեռնի փաստը կասկածի տակ դնելու փորձ է: Այստեղ թեև հեղինակը փորձում է թվացյալ անաչառությամբ նկարագրել այն պատմական իրադարձությունները, որոնք հանգեցրին հայերի զանգվածային ոչնչացմանը Օսմանյան Թուրքիայի (սակայն ըստ էության

հայ ժողովրդի հնագույն հայրենիքի) տարածքում, իրականում նա թուրքական մտայնության կողմնակիցն ու հրեական ծայրահեղականների հայացքների ջատագովն է: Կատարելով լեզվական փաստերի օբյեկտիվ քննություն Ս. Գասպարյանը բացահայտում է ընթերցողի գիտակցության վրա որոշակի դիտավորությամբ ներագղելու լեզվական միջոցները, որով էլ ի ցույց է դրվում Գ. Լյուիի այս քողարկված դիրքորոշումը: Այսպես, ուսումնասիրությունը ցույց է տալիս, որ բացասական ներիմաստ պարունակող լեզվական միջոցների կիրառությամբ (եղանակավորող բայ, գոյական, ածական՝ must, attempt, irresolvable, shaky factual foundation, էջ 69) հեղինակը ժխտում է հայոց եղեռնի և հրեաների հոլոքոստի միջև եղած կապը: Այնուհետև, իր խոսքին թվացյալ անաչառություն, օբյեկտիվություն հաղորդելու նպատակով՝ որոշակի դերանունների, գոյականների, բայական կառույցների կիրառմամբ Գ. Լյուին փորձում է ընթերցողին համոզել, որ թուրքական կառավարության՝ հայերին տեղահանելու որոշումը հիմնավորված էր և օրինական գործողության ձախողված փորձ (I start with the assumption, in good faith, I am inclined to believe, wanted to arrange, էջ 70): Սակայն Ս. Գասպարյանը նուրբ դիտողականությամբ ներթափանցում է գրվածքի խորքերը և լեզվաճանաչողական քննության ընձեռած լայն հայեցակերպը կիրառելով՝ բացահայտում է հեղինակի իրական մտադրությունը, նրա հետին միտքը, այն է՝ աղավաղել պատմական փաստերը և արդարացնել թուրքերի կատարած ոճիրը:

Ի ցավ մեզ՝ թուրքամետ դիրքորոշումն արտահայտվում է ոչ միայն ազգությամբ թուրք մտավորականների կամ թուրքական իշխանություններին հաճոյանալու նպատակ հետապնդող օտար պատմաբանների աշխատություններում, այլև ծագումով հայ գիտնականների գործերում, որոնք «կամա թե ակամա տեղիք են տալիս թուրքամետ գաղափարներին, նպաստում դրանց տարածմանը» (էջ 81): Ասվածի վկայությունն են Ռ. Սյունիի գրվածքները, մասնավորապես նրա “Looking Toward Ararat: Armenia in Modern History” («Հայացք դեպի Արարատ. Հայաստանը ժամանակակից պատմության մեջ») մենագրությունը և նրա խմբագրությամբ լույս տեսած հոդվածների ժողովածուն՝ “A Question of Genocide: Armenians and Turks at the End of the Ottoman Empire” («Ցեղասպանության հարց. հայերը և թուրքերը Օսմանյան կայսրության վերջին փուլում») վերնագրով:

Ս. Գասպարյանը ցույց է տալիս, որ Ռ. Սյունին թուրք պատմաբան Ս. Ռ. Սոնյելի տեսակետների ազդեցության տակ է, որի համաձայն՝ հայ-թուրքական հարաբերությունների վատթարացումը պայմանավորված էր Առաջին համաշխարհային պատերազմի հետևանքներով և օտար սադրիչների գործունեությամբ: Սակայն Ս. Գասպարյանը եզրակացնում է, որ Հայոց եղեռնի պատճառները պատերազմի իրողությամբ դիտելը առնվազն նշանակում է «փախուստ տալ իրականությունից» (էջ 85):

“Looking Toward Ararat” աշխատությունից բերված հատվածի քննությունը (էջ 29-30) ցույց է տալիս, որ թեև բացասական իմաստային հավելումներ կիրառելով՝ Ռ. Սյունին փորձում է իր գրվածքին թուրքական կառավարության անմարդկային քաղաքանությանը դատապարտող դիրքորոշում հաղորդել (the government was brutal, were arrested and exiled, inhuman policy, to eliminate a people), իրականում նա արդարացնում է թուրքական կառավարության գազանաբարո արարքները՝ դրանք համարելով հուսահատության և խուճապի արդյունք (the Turkish actions against the Armenians were taken in desperation and panic, էջ 86) և պատասխանատվության բեռը բարդում բուն սպանողն իրականացրած քրդերի և նույնիսկ հայերի ուսերին, որոնք անհնազանդ էին ու ապստամբ (էջ 98, 99-100): Ավելին, Սյունին թույլ է տալիս նաև պատմական փաստերի աններելի աղավաղում՝ նշելով, որ հայերը ապրել են Արևելյան Անատոլիայում Թուրքերի ժամանումից սուկ հազար տարի առաջ և ոչ թե հազարամյակներ շարունակ:

Ուսումնասիրելով “A Question of Genocide: Armenians and Turks at the End of the Ottoman Empire” հոդվածների ժողովածուի նախաբանից մի հատված (հեղինակներ՝ Ֆ. Գյոչեկ և Ռ. Սյունի)՝ Ս. Գասպարյանը մատնանշում է բառային մի շարք միավորներ և քերականական կառույցներ, որոնք ճանաչողական ցուցիչներ են և փաստում են անուրանալի պատմական իրադարձություններին՝ տեղահանումներին և ջարդերին, գրվածքի հեղինակների տեղյակ լինելը (there was no dispute, the evidence mounted that, there was no civil war, էջ 102): Այդուհանդերձ, Ս. Գասպարյանի պնդմամբ, սույն փաստերին իրազեկ լինելը նրանց չի խանգարում՝ իրականությունը խեղաթյուրող թուրքամետ գաղափարներ քարոզելու: Նրանք զարգացնում են այն գաղափարը, թե Հայկական հարցում դեռևս առկա են չճշտված էջեր (blank spots), որոնց հիման վրա էլ փորձում են կասկածի տակ դնել իրերն իրենց անունով կոչելու, այն է՝ նախապես ծրագրված գանգվածային սպանող ցեղասպանություն (genocide) անվանելու հարցը: Հայերի գանգվածային ոչնչացման օբյեկտիվ փաստերի նկատմամբ թերահավատ վերաբերմունք ձևավորելու, ցեղասպանությունը մերժող հասարակական կարծիք ստեղծելու ներակա քարոզչությունն իրագործվում է նաև լեզվական այլ միավորների նպատակաուղղված և դիտավորյալ կիրառությամբ: Այսպես, yet հակառակ իմաստ արտահայտող տեքստային կապակցող բառով ակնարկվում է տեքստի երկու հատվածների՝ հայերի ջարդերը հաստատող և ցեղասպանության փաստը կասկածի տակ դնող մասերի իմաստային հակադրությունը: Իսկ ասվածի իմաստը շեշտելու նպատակով կիրառված most importantly միջանկյալ բառակապակցության օգնությամբ կասկածի տակ է դրվում Հայոց եղեռնի փաստի հավաստիությունը (էջ 104):

Խորանալով սույն ուսումնասիրության մեջ՝ համոզվում ենք, որ պատմագիտական աշխատություններում, մասնավորապես՝ Թաներ Աքչամի՝ “A

Shameful Act: The Armenian Genocide and the Question of Turkish Responsibility” («Ամոթալի արարք. հայերի ցեղասպանությունը և թուրքերի պատասխանատվության հարցը») մենագրության մեջ, հայր և թուրքը հանդես են գալիս որպես հավաքական կերպարներ, որպես երկակի հակադրության մեջ գտնվող ճանաչողական կատեգորիաներ՝ հասկացույթներ, որոնք մի կողմից՝ որպես էթնոնիմներ ոճական առումով չեզոք են, բայց մյուս կողմից՝ վերացարկված հասկացութային իմաստային կադապար ունեցող և մարդկային ու բարոյական առումներով միմյանց հակադրվող արժեքներ: Դրա վկայությունն է վերոնշյալ աշխատության լեզվաճանաչողական քննության հիման վրա Ս. Գասպարյանի կազմած գծապատկերը (էջ 142), որտեղ տրված է ցեղասպանություն (genocide) բառի մտագուգորդային դաշտը թուրքերի և հայերի՝ պատմական զարգացմամբ ու կենսափորձով պայմանավորված ազգային մտածելակերպի համապատասխան կողավորումով: Հետաքրքրական է, որ հայի և թուրքի իրար հակադիր հասկացութային իմաստային կադապարները դրսևորվում են ազգային մտածելակերպի տարբերությամբ և ի հայտ են գալիս ցեղասպանության նկատմամբ հայերի և թուրքերի գիտակցության մեջ ծնվող հետևյալ գուգորդություններում. «ոճիր, արյունահեղություն, կոտորած, բաց վերք, հայրենիքի կորուստ, պատմության ողբերգական էջեր» (հայերի տեսանկյունից), և «կեղծված պատմություն, անհիշելի ժամանակներից եկող պատմություն, վարկաբեկող անցյալ, մոռացության մատնված փաստեր, արգելված թեմա, պատմության ամոթալի էջեր» (թուրքերի տեսանկյունից):

Պատմական փաստաթղթերի ուսումնասիրության սույն ձևաչափը, որը կարելի է որակել որպես պատմաբանասիրական, այսօր մեծ հեռանկարներ ունի հատկապես ցեղասպանագիտության ոլորտում, քանզի, ինչպես ցույց է տալիս պրոֆեսոր Ս. Գասպարյանի քննությունը, հայոց եղեռնի հարցն արծարծող օտարալեզու (հիմնականում անգլերեն) գրվածքները միշտ չէ, որ հայանպաստ են, միշտ չէ, որ ճիշտ են մոտենում հայկական հարցի քննությանը, և շատ դեպքերում, նույնիսկ թուրքերի հասցեին քննադատություն հնչեցնելով հանդերձ, նրանց գազանաբարո գործողություններն արդարացնող ներիմաստ են պարունակում: Այս առումով՝ սույն աշխատությունն արժեքավոր է ինչպես պատմագիտության, այնպես էլ լեզվաբանության համար, քանզի թույլ է տալիս պատմական փաստերի շարադրման օբյեկտիվ հենքի վրա բացահայտել հեղինակային սուբյեկտիվ նպատակները և ընթերցողի գիտակցության վրա որոշակիորեն ներազդելու խոսքային ռազմավարության մեխանիզմը: Ուստի այն միտքը, որ մարդիկ են կերտում պատմությունը, կարելի է մեկնաբանել նաև այսպես. բառերն են կերտում պատմությունը: Այս համատեքստում հասկանալի է դառնում նաև հայերի համար այդքան ցավոտ հարցի՝ “genocide” (ցեղասպանություն) բառի կիրառման կարևորությունը միջազգային ատյաններում և քաղաքական գործիչների

կողմից, քանի որ այդ եզրույթը հայոց պատմության ամենաողբերգական էջը միջազգայնորեն անվանող և դատապարտող իմաստ է ներակայում: Դրավառ ապացույցը գրախոսվող մենագրության մեջ Ս. Գասպարյանի հայերեն «եղեռն» և անգլերեն “genocide” բառերի ծագումնաբանական վերլուծությունն է իմաստային կառուցվածքի տեսանկյունից: Մարդկանց զանգվածային ոչնչացումը որպես մեղսագործություն դիտարկող բառախմբի իմաստային դաշտի կենտրոնական մասում «եղեռն» (genocide) բառ-միավորն է, որում առավել ավարտուն և հիմնավոր է արտահայտված մարդկության դեմ կատարվող ոճրագործության էությունը (էջ 174): Սույն իմաստային դաշտում ընդգրկված մյուս բառերում, ինչպես օրինակ՝ slaughter (կոտորած, մահապատիժ), carnage (արյունահեղություն, ջարդ), massacre (զանգվածային սպանություն, ոչնչացում), որոնք դաշտի միջուկից որոշակի հեռավորության վրա են գտնվում, առկա են տարբեր իմակներ (semes): Հայոց եղեռնին առնչվող մի շարք հեղինակների գրվածքների՝ լեզվաճանաչողական տեսանկյունից կատարված քննությամբ Ս. Գասպարյանը ցույց է տալիս, որ բոլոր համատեքստերում չէ, որ հոմանշային խմբի բառերից մեկի կիրառությունը «եղեռն» բառի փոխարեն համարժեք և տեղին է իմաստային, գործառության, ոճական և գործաբանական համապատասխանության տեսանկյուններից: Հետևաբար, եզրակացնում է նա, շատ համատեքստերում հեղինակների կողմից «եղեռն» բառի փոխարինումը նույն իմաստային դաշտին պատկանող այլ բառերով ոչ միայն արդարացված չէ, այլ նաև պատմական փաստերի դիտավորյալ խեղաթյուրում է, իրադարձություններին տրվող կեղծ գնահատական:

Նշենք նաև, որ անգլերեն գրված սույն աշխատությունն ընթերցողների լայն շրջանակ ունի ինչպես Հայաստանում, այնպես էլ արտասահմանում: Այն, ըստ էության, արժեքավոր ներդրում է Հայոց ցեղասպանության 100-ամյա տարելիցին ընդառաջ, և կարևոր դեր է կատարում հակահայկական քարոզչամեթոդային դեմ մեր պայքարն առավել բարձր արդյունավետությամբ իրականացնելու գործում:

ՇՈՒՇԱՆԻԿ ՊԱՆՈՆՅԱՆ

Axel Meißner, Martin Rades “Christliche Welt” und Armenien, Berlin, LIT Verlag, 2010, 522 S.

Ակսել Մայսներ, Մարտին Ռադեի «Քրիստոնյա Արևելքը» և Հայաստանը, Բեռլին, LIT հրատարակչություն, 2010, 552 էջ

Գերմանացի ավետարանական աստվածաբան, գիտնական և հրապարակախոս, «Քրիստոնյա Արևելքը» (“Die Christliche Welt”) պարբերականի հրատարակիչ, պրոֆեսոր Մարտին Ռադեի անունը և երկարատև արգասաբեր գործունեությունը մինչև վերջերս անհայտ էին գիտական հանրությանը, այնինչ նա XIX դարի վերջին քառորդից շուրջ հինգ տասնամյակ շարունակ ոչ միայն նշանակալից ավանդ է բերել գերմանական գիտական-հասարակական մտքի զարգացմանը, այլև հետևողականորեն սատարել է Օսմանյան կայսրությունում վտանգված հայությանը, նպաստել Գերմանիայում հայանպաստ շարժման զարգացմանը՝ դառնալով հայ ժողովրդի երախտավորներից մեկը: Հարկ է արձանագրել, որ գերմանացի ավետարանական քահանա դոկտոր Ակսել Մայսների գրախոսվող մենագրությունը պատշաճորեն լրացնում է այդ բացը: Երեք գլուխներից բաղկացած աշխատությունը հենվում է մեծաքանակ արժեքավոր սկզբնաղբյուրների վրա, որոնց զգալի մասն առաջին անգամ է դրվում գիտական շրջանառության մեջ:

Առաջին գլուխը, որը կրում է «Հայկական հարցը և Գերմանիան «Քրիստոնյա Արևելքում» 1878-1940 թթ.» վերնագիրը, նվիրված է պարբերականի էջերում վերոնշյալ ժամանակահատվածում քննարկվող հիմնահարցի վերաբերյալ ի հայտ եկած առավել ուշագրավ հրապարակումների ներկայացմանն ու քննական լուսաբանմանը: Հայկական հարցի միջազգայնացման և զարգացումների՝ հեղինակային շարադրանքն ուղեկցվում է Հայոց ցեղասպանության վերաբերյալ արժեքավոր պարզաբանումներով, որոնցում ներկայացվում են եվրոպացի տարբեր ականատեսների վկայությունները, գերմանական լրատվամիջոցների՝ հարցի առնչությամբ որդեգրած դիրքորոշումը և դրանցում եղերական իրադարձությունների արտացոլումը, ինչպես նաև հայկական կոտորածների վերաբերյալ գերմանական եկեղեցիների մոտեցումները: Գնահատանքով պետք է նշել, որ շարադրանքը բնութագրվում է ոչ միայն բուն թեմային վերաբերող հարցերի, այլև այն իրադարձությունների, զարգացումների և փոխառնչությունների հանգամանալից քննությամբ, առանց որոնց դրանց լուսաբանումը չէր կարող ամբողջական և համոզիչ լինել: Ըստ այդմ՝ անդրադարձ է կատարվում գերմանա-թուրքական տնտեսական և քաղաքական հարաբերություններին, Վիլհելմ II-ի Թուրքիա կատարած երկու այցելություններին, 1908 թ. երիտթուրքական հեղափոխու-

թյանը, 1912-1913 թթ. բալկանյան պատերազմին, հայկական բարենորոգումների՝ Առաջին աշխարհամարտի նախօրեին ի հայտ եկած զարգացումներին, հայերին ցեղասպանության ենթարկելու միջոցով Հայկական հարցը լուծելու՝ թուրքական պետական քաղաքականությանը և դրա դրսևորումներին՝ թե՛ 1890-ական թթ. համիդյան և թե՛ 1909 թ. կիլիկյան կոտորածների, ինչպես նաև Առաջին աշխարհամարտի տարիներին օսմանյան պետությունում հայ ժողովրդի տեղահանման ու բնաջնջման համապատկերում: Պարզաբանվում են նաև Փարիզի խաղաղության վեհաժողովին, Գերմանա-հայկական ընկերության գործունեությանը, Սողոմոն Թեյլիբյանի դատավարությանը վերաբերող այն խնդիրները, որոնք այս կամ այն չափով նպաստում են Մ. Ռադեի հայանպաստ գործունեության առավել հանգամանալից լուսաբանմանը:

Եթե առաջին գլխում հիմնականում անդրադարձ է կատարվում «Քրիստոնյա Արևելքը» պարբերականում Հայկական հարցի, Հայոց ցեղասպանության, կայսերական Գերմանիայի արտաքին քաղաքականության և այլ հարակից խնդիրների մեկնաբանմանը, ապա երկրորդ և երրորդ գլուխները վերաբերում են գլխավորապես հայօգնության աշխատանքներում Մ. Ռադեի և նրա պարբերականի մասնակցությանը: Ներկայացվում են այն հիմնական դրդապատճառները, որոնք նրան ուղղորդել են դեպի Հայաստանը և հայ ժողովուրդը: Գերմանական բողոքականության լիբերալ հոսանքի այդ ականավոր ներկայացուցիչը իր պարբերականում դեռևս 1892 թ. մեծ տեղ է հատկացրել Հայաստանի և հայ ժողովրդի հետ կապված խնդիրների լուսաբանմանը: 1894 թ. նրա ակտիվ մասնակցությամբ ստեղծվել է «Անհրաժեշտ օժանդակություն» կազմակերպությունը, որը Հայ առաքելական եկեղեցու հետ սերտ համագործակցությամբ ձեռնամուխ է եղել Գերմանիայում տաղանդավոր երիտասարդ հայ հոգևորականների աստվածաբանական բարձրագույն կրթության կազմակերպմանը: Հայկական թեմատիկայի և խնդիրների հետ Մ. Ռադեի առաջին աղերսները որոշիչ են դարձել նրա հետագա երկարատև գործունեության համար, քանի որ այդուհետ նա իր պարբերականով մշտապես գտնվել է հայության կողքին՝ ջանալով մի կողմից գորակցել վտանգված ժողովրդին, իսկ մյուս կողմից իր նպաստը բերել Գերմանիայում եղերական իրադարձությունների լուսաբանմանը, հայանպաստ հասարակական կարծիքի արմատավորմանը և փրկարար աշխատանքների կազմակերպմանը: Այդ ամենն իհարկե պետք է հանգեցնել Յոհաննես Լեփսիուսի, Էվալդ Շթիրի, Պաուլ Ռոհրբախի, Ֆրիդրիխ Լոֆսի և գերմանացի այլ հայանպաստ գործիչների հետ Մ. Ռադեի սերտ համագործակցությանը, ինչը ևս, բնականաբար, սույն աշխատությունում ըստ ամենայնի լուսաբանվում է:

Մ. Ռադեն հայկական խնդիրներով զբաղվող գերմանացի բազմաթիվ այլ հրապարակախոսներից առաձևանում էր իր միանգամայն հստակ դիրքորոշմամբ՝ քննադատելով բոլոր նրանց, ովքեր փորձում էին հայօգնության աշխատանքների հնարավորությունը և անհրաժեշտությունը դիտարկել գերմանա-թուրքական քաղաքական հարաբերությունների համատեքստում

և, ըստ այդմ, կողմնակից էին միայն սահմանափակ մարդասիրական օգնություն ցուցաբերելուն: Խարազաններով այդօրինակ մտայնությունները, նա գերմանացի քրիստոնյաների պարտքն էր համարում անվերապահ և անմնացորդ նվիրումը հայօգնության աշխատանքներին, և հարկ է նշել, որ դա մեծ նշանակություն ունեցավ բազմաթիվ գործիչների դիրքորոշումները հստակեցնելու և նրանց ուղղորդելու հարցում:

Գնահատանքով պետք է նշել, որ Ա. Մայսների աշխատությունում այս առումով ևս ըստ ամենայնի ներկայացվել և արժևորվել է Մ. Ռադեի կարևոր ներդրումը հայօգնության աշխատանքներում: Նրա մենագրության կարևոր արժանիքներից է նաև այն հանգամանքը, որ Հայկական հարցի և հայ ժողովրդի քաղաքական ճակատագրի վերաբերյալ Մ. Ռադեի հայացքների լուսաբանումը կատարվում է նրա ժամանակի հիմնական քաղաքական կողմնորոշումների և դիրքորոշումների համատեքստում՝ այդ ներկայակում առավել ընդգծուն և ընկալելի դարձնելով նրա՝ որպես հրատարակչի, հասարակական գործչի և անհատի մղած գաղափարական պայքարի նշանակությունը: Մ. Ռադեն գերմանացի այն սակավաթիվ գործիչներից էր, ովքեր չէին վարանում, առանց որևէ վերապահության, դատապարտելու հայ ժողովրդի եղերական ճակատագրի հանդեպ գերմանական կայսրության որդեգրած հանդուրժողականությունը և հանդես գալու ապաքրիստոնեացված և մարդասիրական արժեքներից օտարված՝ Գերմանիայի և եվրոպական այլ պետությունների մեծ քաղաքականությունը վերափոխելու պահանջով: Նա ամենևին չէր կիսում Վիլհելմ II-ի՝ Թուրքիա կատարած երկրորդ այցելությունից, այդ ընթացքում ձեռքբերված գերմանա-թուրքական երկկողմ դարգացման վերաբերյալ պայմանավորվածություններից և Բաղդադի երկաթուղու կառուցման նախագծից Գերմանիայում ի հայտ եկած մեծ ոգևորությունը: Միաժամանակ կոչ էր անում եկեղեցուն, հոգևորականությանը և հասարակական գործիչներին քաղաքականությունը թողնել քաղաքագետներին, ավելորդ ոգևորությանը տուրք չտալ և, ընդհակառակը, ջանքեր գործադրել, որ ամրապնդվեն խիղճը, բարոյական չափանիշները և մերձավորին օգնելու պատրաստակամությունը, որպեսզի հասարակայնությունը պատրաստ լինի դիմագրավելու այն մարտահրավերներին ու աղետներին, որոնք կարող էին հետևել մեծ տերությունների, տվյալ պարագայում Գերմանիայի ապաքրիստոնեական և եսակենտրոն արտաքին քաղաքականության հետ կապված նոր զարգացումներին:

Գրքում ներկայացվում են 1896 թ. Հայաստանի օգնության գերմանական միության ստեղծման հանգամանքները և հայօգնության աշխատանքների սկզբնավորումն ու զարգացումը 1896-1942 թթ.: Պարզաբանվում են այդ աշխատանքների ընթացքում և դրանց վերաբերյալ հայ ժողովրդի գերմանացի բարեկամների շրջանում ի հայտ եկած տարակարծությունները, բանավեճերը և դրանց հաղթահարման հարցում «Քրիստոնյա Արևելքի» կարևոր դերակատարությունը: Ներկայացվում է նաև Մ. Ռադեի և նրա պարբերակա-

նի նշանակալից ներդրումն ինչպես գերմանական հասարակական շրջաններին հայոցնության աշխատանքներում համախմբելու, այնպես էլ դրանց մասնակից դարձնելու հարցում:

Մեծ եղեռնի ժամանակաշրջանում և այդուհետ ևս Մ. Ռադեն հրապարակախոսի իր ավյունով ոչ միայն ջանում էր հնարավորինս նպաստել եղերական իրադարձությունների վերաբերյալ հասարակայնության իրազեկմանը, այլև իր ներդրումը բերել Յ. Լեփսիուսի կողմից ձեռնարկվող օգնության աշխատանքներին: Նա պատերազմի տարիներին, որչափ հնարավոր էր տիրող գրաքննության պայմաններում, իր պարբերականը տրամադրում էր նաև այն հեղինակներին, որոնց նյութերը նպաստում էին Օսմանյան կայսրությունում տեղի ունեցող իրադարձությունների և հայ ժողովրդի ծանր դրության պարզաբանմանը: «Քրիստոնյա Արևելքը» այդ պատճառով հարկադրված էր շատ հաճախ գործ ունենալ գրաքննության և ընդհուպ հրատարակության արգելման սպառնալիքների հետ, ինչը, սակայն, Մ. Ռադենին չընկճեց: Նա շարունակ հայ ժողովրդի կողքին էր ջանալով նաև գորակցել Յ. Լեփսիուսին իր հայանվեր գործունեության ընթացքում: Նույնիսկ եթե հայ ժողովրդի կացությանը վերաբերող Լեփսիուսի տեղեկությունների հրապարակումը գրաքննության կողմից արգելքի էր ենթարկվում, ապա Մ. Ռադեն նրա հետ սերտ համագործակցությամբ աջակցում էր դրանց տարածմանը գաղտնի թռուցիկների միջոցով:

Մ. Ռադեն, ինչպես փաստում է Ա. Մայսները, իր անվերապահ մասնակցությունն էր բերում նաև գերմանական կայսերական կառավարությանը, Լոնդոնի և Լոզանի կոնֆերանսների մասնակից տերություններին ուղարկվող հայանպաստ կոչերին և ուղերձներին, որոնք նախաձեռնվում էին Յ. Լեփսիուսի և հայ ժողովրդի մյուս գերմանացի բարեկամների կողմից ջանալով նպաստել հայ ժողովրդի արդարացի հատուցմանը:

Ա. Մայսների ուսումնասիրությունն աչքի է ընկնում նյութի մատուցման ճշգրտությամբ և հստակությամբ, անաչառ քննական լուսաբանումներով, պատճառահետևանքային բազմազան և տարաբնույթ առնչությունների բարեխիղճ հետազոտությամբ և բնականաբար նաև օգտագործված սկզբնաղբյուրների հանգամանալից ներկայացմամբ ու քննությամբ: Հենց միայն այն հանգամանքը, որ օգտագործված սկզբնաղբյուրների և գրականության ցանկը անձնանունների և տեղանունների ցանկերի հետ մեկտեղ կազմում է ավելի քան 120 էջ, այն է՝ աշխատության ընդհանուր ծավալի շուրջ մեկ քառորդը, բավական է փաստելու, թե ինչպիսի բարեխիղճ աշխատանք է նա իրականացրել: Այն, անկասկած, կարևոր ներդրում է հայ-գերմանական առնչությունների պատմության ուսումնասիրության ասպարեզում, և պետք է հուսալ, որ առաջիկայում կթարգմանվի հայերեն՝ մատչելի դառնալով նաև հայալեզու ընթերցողի համար:

ՄՇՈՏ ՀՄՅՐՈՒՆԻ

Եռօրյա Գեոցոցիո Ժողովրդական Գրական Գործունեությունը 1914-1918 (Նախնական Գրական Գործունեությունը), Թուրքիայի, Երևան, 2011, 163 էջ.

Հայոց ցեղասպանությունը վրացական պարբերականներում 1914-1918 թթ. (արխիվային նյութերի ժողովածու), Թբիլիսի, Ունիվերսալի, 2011, 163 էջ

Հայոց ցեղասպանության մասին գրվել են բազմաթիվ մենագրություններ, կազմվել և լույս են տեսել արժեքավոր արխիվային վավերագրերի ժողովածուներ, ակնատեսների և մասնակիցների հուշեր, վկայություններ: Հրատարակվել են նաև հայ ժողովրդի ողբերգության առնչվող տարբեր երկրների մամուլի նյութերն ընդգրկող ժողովածուներ¹:

Բնական է, որ դրկից երկրի մամուլը ևս գրեթե պարբերաբար և հետևողականորեն ի սկզբանե արձագանքել է և անդրադարձել հայ ժողովրդի հանդեպ Օսմանյան կայսրությունում սկիզբ առած ողբերգական իրադարձություններին: Հայոց ցեղասպանության պատմությունը լուսաբանող փաստաթղթերի ժողովածուների թվում իր ուրույն տեղը կարող է զբաղեցնել նաև սույն ժողովածուն, որը Վրաստանի արխիվներում պահվող որոշ թերթերում ու հանդեսներում՝ «Նախնական» («Մաքարթվել»), «Նախնական» («Մամուլ»), «Նախնական Գրական» («Մախալիս փուրցելի») և «Երկր» («Երկր»), Հայոց եղենի վերաբերյալ ի մի բերված թղթակցությունները, հրամանագրերը, հեռագրերը, նամակները, հարցազրույցները, վավերագրերը, վկայությունները, այլևայլ գրություններն ամփոփող առաջին վրացալեզու հրատարակությունն է: Նշենք, որ այս տարաբնույթ փաստաթղթերի գերակշիռ մասը ամբողջովին կամ հատվածաբար քաղվել է հայկական («Մշակ», «Հորիզոն», «Վան-Տոսպ» «Պայքար») և ռուսական («Новое обозрение», «Листок», «Закавказская речь», «Кавказское слово», «Петербургские ведомости», «Русские ведомости») մամուլից, ինչպես նաև Ֆրանսիայի, Անգլիայի, Գերմանիայի, Հոլանդիայի, Հունաստանի, Բուլղարիայի և այլ երկրների պարբերականներից ու շրջանառության մեջ դրվել առաջին անգամ:

¹ Տե՛ս օրինակ՝ **Kloian R. D.**, The Armenian Genocide. News Accounts from the Armenian Press (1915-1922). Third edition, Berkeley, 1985; Le génocide arménien dans la presse canadienne. The Armenian Genocide in the Canadian Press, vol. I, 1915-1916; vol. II, 1916-1923, Montréal, 1985; Armenians at the Twilight of The Ottoman Era. Compiled & edited by Vosgan Mekhitarian, Rev. Vahan Ohanian. News Reports From The International Press, vol. I, The New York Times 1890-1914. Published by Genocide Documentation & Research Center, 2011; The Times of the Armenian Genocide. Reports in the British Press, vol. 1: 1914-1919; vol. 2: 1920-1923. Compiled & edited by Katia Minas Peltekian, Beirut, 2013.

Երկրները համակարգված են ժամանակագրորեն և ընդգրկում են 1914 թ. հունվարից մինչև 1918 թ. հունիսի սկիզբը: Ժողովածուն բաղկացած է հինգ մասից՝ «1914», «1915», «1916», «1917» և «1918», որոնց ենթավերնագրերը՝ «Մեր դրացիները», «Հայերի դրությունը Թուրքիայում», «Հայերի սպանողը», «Անգլիան և հայերի ինքնավարությունը», «Հայկական հարցը Անգլիայի պառլամենտում», «Հայկական հարցը Ռայխստագում», «Ամերիկյան և հայերը», «Հայ գաղթականները» և այլն, ավելի քան խոսուն են և արտացոլում են արձարձվող հարցերի բովանդակությունը՝ վրացալեզու ընթերցողին հաղորդակից դարձնելով Հայոց ցեղասպանության տարատեսակ դրվագների:

Առաջին բաժինը ընթերցողին իրազեկում է Օսմանյան կայսրությունում տիրող կացությանը, առավելապես՝ Արևմտյան Հայաստանում բարեփոխումների իրականացման հարցում օսմանյան կառավարության խիստ բացասական դիրքորոշմանը, հայ բնակչության հանդեպ պետական մակարդակով ատելություն և թշնամանք սերմանելուն, ինչպես նաև Կովկասյան լեռնաշղթայի երկայնքով սահման անցկացնելու մոլագար ցանկությանը և առհասարակ Թուրքիայի նախապատերազմական ծրագրերին ու նկրտումներին: «Սախալխո փուրցելի» լրագրի 1914 թ. հոկտեմբերի 29-ի (թիվ 124) հոդվածում ներկայացված են Արևմտյան Հայաստանում և Օսմանյան կայսրության նահանգներում բնակվող հայերի թվաքանակի մասին ուշագրավ տվյալներ, որոնց կարևորությունն անժխտելի է, քանզի թուրքական կառավարությունը միշտ խուսափել է հայերի էթնիկ պատկանելության մասին ճշգրիտ տեղեկություններ հաղորդելուց: Ավելին՝ նա հետևողականորեն նվազեցրել է տարածքի հայ ազգաբնակչության իրական թվաքանակը: Թերթի վկայությամբ՝ Առաջին համաշխարհային պատերազմից առաջ արևմտահայության ընդհանուր թիվը կազմել է ավելի քան երկու միլիոն: Սույն տվյալները շրջանառության մեջ են դրվել ըստ հայկական վիլայեթների.

«1912 թ. հայերի թվաքանակը հասնում էր՝
 Էրզրումի վիլայեթում 215.000-ի
 Վանի185.000-ի
 Բիթլիսի80.000-ի
 Խարբերդի168.000-ի
 Դիարբեքիրի.....105.000-ի
 Սվազի.....165.000-ի»:

Ըստ նույն թերթի՝ Օսմանյան կայսրությունում այդ ժամանակ բնակվում էր 2.100.000 հայ (էջ 20):

Գրքի երկրորդ և երրորդ բաժիններում զետեղված են բազմաթիվ թղթակցություններ, հաղորդագրություններ, որոնք արտացոլում են հայերի արտաքսումը, կառավարության քսումների գործողությունները, օտար տերությունների արձագանքները, գաղթականների վիճակը և այլն:

Ժողովածուում կան նաև Հայոց ցեղասպանության թուրքական «տե-

ասկետին» առնչվող նյութեր՝ կառավարող շրջանակների հայտարարություններ, հարցազրույցներ, որոնք վկայում են Հայկական հարցի, հայկական տարածքների ու հայերի ճակատագրի շուրջ երիտթուրքերի պարագլուխների և նրանց կամակից աստիճանավորների վերաբերմունքի մասին: Դրանք հերթական անգամ հավաստում են, որ Հայոց ցեղասպանությունը և օսմանահպատակ ժողովուրդների կոտորածներն ու բռնությունները եղել են կայսրության պետական, ազգային, կրոնական և ռասայական քաղաքականության ու քարոզչության հիմնական գործելակերպը, կրել հստակորեն ծրագրված բնույթ: Հատկանշական են Թալեաթի՝ 1918 թ. «Սաքարթվելո» թերթում Հայկական հարցի մասին հետևյալ խոսքերը: «Ես պետք է առնվազն հիսուն տարով արմատախիլ անեմ հայերի համար բարենորոգում անցկացնելու հարցի թեկուզև հիշեցումը... Հայերը կեղտոտ և զզվելի ազգ են: Նրանց ոչնչացնելով՝ ոչ ոք ոչինչ չի կորցնի» (էջ 59-60):

Տարաբնույթ թղթակցությունները մեկ անգամ ևս համոզում են, որ դաժանագույն ոճրագործության համար մեղավոր են նաև իրենց քաղաքակիրթ հորջորջող մեծ տերությունների ղեկավարներն ու բարձրաստիճան պաշտոնյաները, որոնք օսմանյան լծի տակ տառապող հայ ժողովրդի հանդեպ տասնամյակներ շարունակ բացահայտ կրավորական կեցվածք էին որդեգրել: Ավելին՝ հաճախ բարբարոսություններ կատարվել են նրանց լուռ համաձայնությամբ, երբեմն նույնիսկ խրախուսմամբ: Վկայակոչենք ժողովածուում բերված մեկ օրինակ. կայգերական Գերմանիայի Ռայխստագի պատգամավոր, ձախ սոցիալ-դեմոկրատական խմբակցության անդամ Կարլ Լիբկնեխտը պետության ղեկավարներից մեկին հարցրել է. «Կանցլերը գիտե՞ս, արդյոք, որ թուրքերը հարյուրհազարներով ոչնչացնում են հայերին, և, եթե, այո, ապա ի՞նչ քայլեր է ձեռնարկել կանխելու համար»: Բարոն ֆոն Շթումը պատասխանել է. «Կանցլերը ամեն ինչ գիտի, գիտի նաև կոտորածի մասին, ինչպես նաև այն մասին, որ հայերը, մեր թշնամու կողմից ոգեշնչված, թուրքերի դեմ ցույցեր են նախապատրաստում: Դա թուրքերին դրդել է դիմել ծայրահեղ միջոցի՝ հայերին տեղահանել և արտաքսել բնակության նոր վայր: Այսօր մեր և Թուրքիայի կառավարող շրջանների միջև առկա է կատարյալ համաձայնություն առ այն, թե որտեղ ինչ միջոցներ է հարկ ձեռնարկել՝ լիակատար կարգ ու կանոն հաստատելու համար: Ինչ վերաբերում է մանրամասներին, ապա մենք դրանք հրապարակելու իրավունք չունենք» (էջ 93-94):

Հետաքրքիր են նաև ժողովածուի չորրորդ և հինգերորդ մասերում գետեղված այն թղթակցություններն ու հաղորդագրությունները, որոնցում ներկայացված են հայերի ոչնչացման գործընթացի հարատևումը և դրա աշխարհագրական ծիրի ընդլայնումը (Արևելյան Հայաստանի, Կովկասի և Ռուսական կայսրության որոշ տարածքների ընդգրկում), որտեղ թուրքական գործերին անմիջականորեն աջակցում էր այդ գավառների թուրք և թաթար

բնակչությունը: Ցեղասպանության ծավալմանը առավել նպաստում էին ռուսական զորքերի դասավորությունն ու նրանց իսկ կողմից արևելահայ զինված խմբերի ու բնակչության զինաթափումը:

Եվս մեկ ոչ երկրորդական նյութ, որ վկայում է թուրք-թաթարա-վրացական հարաբերությունների մասին՝ զետեղված «Սաքարթվելո» թերթի 1918 թ. փետրվարի 27-ի համարում: Վեհիբ փաշան հայտնում է վրացի գեներալ Օդիշելիձեին, որ ինքը, իբր, Էրզրումից և նրա հարակից տարածքներից լուրեր է ստացել, թե իր «հեռանալուց հետո հայերը գազանաբար ոչնչացնում են մուսուլմաններին և նրանց բնակավայրերը» (էջ 139): Այդ իսկ պատճառով իրենք «ստիպված են նշված վայրերը շտապ ազատագրել այդ բռնամուլներից»: Վեհիբը նշում է նաև, որ վրացական զորքերը թուրքական զորքերի «վերադարձը Տրապիզոն դիմավորել են մեծագույն հրճվանքով»: Նույն գրության մեջ նա, կարծես, ավետում է վրացի գեներալին. «Բորչալուի գավառում թաթարները (խոսքը կովկասյան թաթարների՝ ադրբեջանցիների մասին է – Շ. Բ.) Արամյանցի կալվածքում ավերել են բամբակագոյի գործարանը և այլ շինություններ...» (նույն տեղում):

Վրացական մամուլի որոշ օրգաններ պատմությանն են ավանդել թուրքական կառավարության՝ հայերի հանդեպ կիրառած ոճրագործությունը, հայ ազգաբնակչության տեղահանությունը, աքսորի ճանապարհներին ու հատուկ ճամբարներում ջարդարարների չարանենգ գործողությունները, հայ մտավորականության ձերբակալությունն ու սպանությունը, մոլեռանդ ամբոխի խժոժությունները, անօրինակ խոշտանգումներն ու դաժանությունները, նաև քրդերի ասպատակությունները, կողոպուտներն ու բռնությունները: Ժամանակի վրաց մամուլն անդրադարձել է նաև Մոսկվայում, Մանկու-Պետերբուրգում, Թիֆլիսում, Փարիզում, Նյու Յորքում և այլ քաղաքներում կազմակերպված ներկայացուցչական հավաքներին ու խորհրդակցություններին, որոնցում քննարկում էին և վճռում բազմաթիվ երկրներում, դրանց թվում Անդրկովկասի հայաբնակ շրջաններում, առանձնապես Վրաստանում ապաստան գտած փախստականներին մարդասիրական օգնություն ցուցաբերելու անհրաժեշտության, գաղթականների կարիքների համար տարբեր երկրների կողմից տրամադրվող և հասարակական կազմակերպությունների ու խմբերի հանգանակած գումարները, սննդամթերքը, հագուստը բաշխելու և այլ հրատապ հարցեր:

Գրախոսվող ժողովածուում ամփոփված՝ Հայոց ցեղասպանությունը հավաստող, երբեմն անգամ դատապարտող, վրացական մամուլի արձագանքները խիստ էական են հատկապես այսօր՝ ցեղասպանության 100-րդ տարելիցի շեմին (ժողովածուն հազեցած է քարտեզներով և տեքստերի լուսապատճեններով): Ուստի անհրաժեշտ է դրանք թարգմանել եվրոպական լեզուներով և ներկայացնել միջազգային հանրությանը:

Ոչ այնքան սովորաձավալ, սակայն արժեքավոր այս ժողովածուն կազ-

մելու, հրատարակելու գաղափարը հղացել է և աշխատանքներն իրականացրել Վրաստանի հայ համայնքի ուսանողական միությունը: Այն լույս է տեսել Թբիլիսիի եվրահայկական դաշնության վրացական գրասենյակի հովանավորությամբ:

Չնայած գիտական և քաղաքական անտարակուսելի կարևորությանը՝ գրախոսվող ժողովածուն չի ընդգրկում վրացական բոլոր սկզբնաղբյուրները, մասնավորապես՝ 1914 թ. նախորդած, առավել ևս 1918 թ. հունիսին հաջորդած իրադարձությունների պատկերն արտացոլող հրապարակումները: Այստեղ զետեղված որոշ նյութեր հստակ հուշում են, որ Վրաստանի արխիվներում կան Հայկական հարցին և Հայոց ցեղասպանությանը վերաբերող բազմաթիվ փաստաթղթեր, որոնք սպասում են իրենց ուսումնասիրողներին: Ուստի ողջունում ենք սույն ժողովածուի լույսընծայումը, առավել ևս եթե նկատի ունենանք, որ այն Վրաստանում Հայոց ցեղասպանության պատմությանը նվիրված առաջին հրատարակությունն է:

ՀՐԱՉԻԿ ԲԱՅՐԱՄՅԱՆ

Haïganouche Grkacharian, *Hadjn, si on t'oublie... Mémoires, Chamigny, Le cercle d'écrits caucasiens, 2012, 259 p.*

Հայկանուշ Կրկյաշարյան, *Հաճն, եթե քեզ մոռանում են... Հուշեր, Շամինյի, Կովկասյան աշխատությունների կենտրոն, 2012, 259 էջ*

Կիլիկյան կոտորածների պատմությունը համալրվեց ևս մեկ գրքով՝ նվիրված Հայոց ցեղասպանության տարիներին Հաճն քաղաքի հայ բնակչության դառը ճակատագրին: Հայկանուշ Կրկյաշարյանը թղթին է հանձնել 1909-1920 թթ. հաճնաբնակ հայությանը բաժին հասած ողբերգական իրադարձությունների նկարագրությունները՝ օգտագործելով արժանահավատ սկզբնաղբյուրներ, այդ թվում կոտորածների՝ ֆրանսիացի ժամանակակիցների հուշեր և պատմագիտական հետաքրքիր ուսումնասիրություններ, ինչպես նաև դժնդակ փորձությունների միջով անցած կիլիկիահայ իր ծնողների՝ Ասատուր և Սարա Սաչյանների հաղորդած տեղեկությունները (էջ 17): Կսկածից վեր է, որ պատմական եղելություններին և երևույթներին հեղինակի տված գնահատականներով հագեցած այս հրատարակությունն ունի ոչ միայն պատմագիտական, այլև աղբյուրագիտական նշանակություն: Այդուհանդերձ, ի սկզբանե հարկ ենք համարում պարզաբանել, որ նպատակահարմար չենք գտնում գրախոսվող գիրքը համարել «հուշեր»՝ բառի դասական իմաստով, թեև այն վավերացված է տիտղոսաթերթին:

Հ. Կրկյաշարյանը ներկայացնում է բազմապիսի մանրամասներ, որոնք առնչվում են մասնավորապես կիլիկիահայերի՝ 1915 թ. տեղահանությանը, Միրիայի համակենտրոնացման ճամբարներում ապաստանած հայերի դժնդակ կացությանը, բռնագաղթի հետևանքով ընտանիքի անդամներին ամբողջությամբ կամ մասամբ կորցրած և բնաջնջումից մազապուրծ եղած սակավաթիվ հայերի՝ Կիլիկիա՝ հայրենի երկիր վերադարձին 1919 թ., «այդտեղ իրենց սպիներն ամոքելու և, եթե հնարավոր է, նոր կյանք վերսկսելու համար» (էջ 15), ինչպես նաև 1920 թ. Հաճնի հերոսական ինքնապաշտպանությանը:

Համառոտակի անդրադառնալով X-XI դարերում հիմնադրված Հաճն քաղաքի անցյալին, որտեղ ի սկզբանե հայեր են բնակվել, հեղինակը անդրադառնում է հատկապես XIX դարի երկրորդ կեսին հայ մանկավարժների այնտեղ ծավալած բեղուն գործունեությանը՝ չանտեսելով նաև բողոքական ու կաթոլիկ հոգևոր գործիչների և օտարերկրյա միսիոներների դերը դպրոցներ և արհեստանոցներ հիմնելու հարցում: Նա բարձր գնահատականի է արժա-

նացնում երկու երկսեռ որբանոցներ հիմնադրած ամերիկուհի միսիոներներ Մարի Ջերբերի և Ռոզ Լամբերթի (1878-1974) հայանպաստ գործունեությունը, շեշտում հետագայում աշխարհով մեկ սփռված հայ վերապրածների՝ նրանց հանդեպ տածած երախտագիտության խոր զգացումը (էջ 27)¹: Հեղինակը միաժամանակ չի զլանում ըստ իր մոր պատումների հաղորդելու նաև հաճնարնակ հայերի բարքերին և կենցաղին առնչվող որոշ հետաքրքիր մանրամասներ:

Հ. Կրկյաշարյանը համառոտակի անդրադարձներ է կատարում Հայոց ցեղասպանության տարբեր փուլերին՝ 1894-1896 թթ., 1909 թ. կոտորածներին, Հայոց մեծ եղեռնին, քեմալականների հայաստաց քաղաքականությանը, որոնք բացահայտում են իրադարձության առանձնահատկություններին առնչվող նրա մոտեցումները: Նա շեշտում է մասնավորապես Աբդուլ Համիդ II-ի գահակալության օրոք բացարձակ միապետության ամրապնդումն Օսմանյան կայսրությունում, պանիսլամականության գաղափարախոսության որդեգրումը, բոլոր օսմանահպատակ ժողովուրդների նկատմամբ օսմանյան իշխանությունների կիրառած «կառավարական բռնակալական քաղաքականությունը» (էջ 53), ինչպես նաև փաստում Հաճնում բնակվող հայերի հանդեպ բարձրաստիճան թուրք պաշտոնյաների հալածանքների վերսկսումը 1880-ական թվականներից (էջ 55):

XIX դարի 90-ական թվականներին սկիզբ առած Հայոց ցեղասպանության շարունակական գործընթացը բնութագրելով իբրև «հայերի ծավալուն կոտորածներ» (էջ 26)՝ նա դրանց սանձազերծումն իրավամբ պայմանավորում է Հայկական հարցին «լուծում տալու» Աբդուլ Համիդ II-ի մտադրությամբ և հանգում միակ հնարավոր հետևության. «Աբդուլ Համիդ II-ին անվանեցին «կարմիր սուլթան»՝ հայերին կոտորելու հրաման արձակելու համար» (էջ 59): Ցավոք, նա չի մատնանշում ֆրանսիացի ականավոր պատմաբան Ալբեր Կանդալի անունը, որն առաջինն է սուլթանին բնորոշել իբրև այդպիսին²:

Նշենք նաև, որ ինչ վերաբերում է համիդյան կոտորածների ժամանակաշրջանում արևմտահայությանը սատարած եվրոպացի մտավորականներին և քաղաքական գործիչներին, ապա հեղինակը հիշատակում է սուկ Ժան Ժորեսի անունը՝ փաստելով, սակայն, որ նա իր բողոքը հայտնել է կոտոր-

¹ Ռոզ Լամբերթի՝ թե՛ Հաճնի 1909 թ. պաշարման ժամանակ և թե՛ դրանից հետո այնտեղ ծավալված բեղուն գործունեությանը բարձր գնահատական է տվել կիլիկյան իրադարձությունների ականատես անգլիացի Ֆերիման Դաքեթը: Տե՛ս *Turkish Atrocities. The Young Turks and the Truth about the Holocaust at Adana in Asia Minor, during April, 1909. Written and compiled by Ferriman Duckett, Yerevan, 2009, p. 47*: Նշենք, որ Ռ. Լամբերթը 1909 թ. Հաճնի ինքնապաշտպանության մասին թողել է անկողմնակալ և հետաքրքիր հուշեր. տե՛ս **Lambert R.**, Hadjin, *and the Armenian Massacres*, New York, 1911: Տե՛ս նաև ֆրանսերեն թարգմանությունը՝ **Lambert R.**, Hadjine et les massacres des Arméniens, Chamigny, 2009:

² Les Arméniens et la réforme de la Turquie. Conférence faite par M. Albert Vandal de l'Académie française dans la salle de la Société de Géographie. Le 2 février 1897, Paris, 1897, p. 13.

րածներից հետո (էջ 59): Իրականում Ժորեսը ֆրանսիական խորհրդարանում ծավալել է հայանպաստ բեղուն գործունեություն 1890-ական թվականների կոտորածներին զուգընթաց և իր ելույթներում պարբերաբար ու հետևողականորեն նշավակել սուլթանին, անվարան անարգանքի սյունին գամել օսմանյան կառավարությանը հայերի բնաջնջման համար¹:

Գրքում հպանցիկ արտացոլված են նաև 1909 թ. կիլիկիահայության կոտորածները, որը բնաջնջումից խուսափել էր 1890-ական թվականներին: Հ. Կրկյաշարյանը դրանց պատասխանատվությունն իրավամբ վերագրում է 1908 թ. հեղափոխության հետևանքով Օսմանյան կայսրությունում իշխանության եկած երիտթուրքական վարչակարգին՝ չրջանցելով նաև համիդյան տապալված վարչակարգի կողմնակիցների մասնակցությունը: Ըստ նրա իրատեսական, հակիրճ և ընդգրկուն մեկնաբանության՝ երիտթուրքերը «ոչ միայն ոչինչ չարեցին 1909 թ. ապրիլին Կիլիկիայում տեղի ունեցած կոտորածները խոչընդոտելու համար, որոնք իրականացրին հին վարչակարգի կողմնակիցները, այլև դրանք ղեկավարեցին» (էջ 73): Շրջանցելով իրադարձության մանրամասները, հեղինակն ուշադրությունը կենտրոնացնում է հաճնաբնակ հայերի 1909 թ. ինքնապաշտպանության վրա, որի շնորհիվ քաղաքի հայ բնակչությունը խուսափել է զանգվածային ոչնչացումից: Հաճնի դիմադրությունն անվանելով «հերոսական» (էջ 69)՝ նա արժևորում է մասնավորապես Ռոզ Լամբերթի դերը (էջ 68):

Թեև Հ. Կրկյաշարյանը, ինչպես տեսանք, միանշանակորեն փաստում է արևմտահայության ոչնչացումը պետական քաղաքականության մակարդակով 1894-1909 թթ., որը ցեղասպանության՝ իբրև երևույթի հիմնական բաղադրիչներից է, այդուհանդերձ Հայոց ցեղասպանությունը ժամանակագրական առումով եզերում է 1915-1918 թթ. շրջանակներում, որը, ինչպես նա նշում է, իրականացվել է «երիտթուրք ազգայնամոլների կողմից» (էջ 14): Հայեցակարգային այս մոտեցումը նա հիմնավորում է ֆրանսիական ժամանակակից պատմագրությանը բնորոշ դիրքերից՝ կարևորելով երիտթուրքերի որդեգրած պանթուրքականության գաղափարախոսությունը, որը դարձել էր նրանց «արտաքին և ներքին քաղաքականության առանցքը» ու դրդել նրանց հետամուտ լինելու «Թուրքիան՝ թուրքերին» կարգախոսին (էջ 74): Փաստերով հիմնավորելով 1911 թ. ի վեր երիտթուրքերի՝ հայերին բնաջնջելու հետևողական դիրքորոշումը՝ հեղինակն Առաջին համաշխարհային պատերազմի բռնկումը համարում է հարմար առիթ Թալեաթի, Էնվերի ու Ջեմալի՝ հայ ժողովրդին ոչնչացնելու նպատակներն իրականացնելու համար (էջ 75): Բացահայտելով մասնավորապես Թալեաթի ղեկավար դերակատարությունը 1915 թ. արևմտահայության համատարած բնաջնջման գոր-

¹ Տե՛ս **Պողոսյան Վ.**, Հայոց ցեղասպանության առաջին փուլը ֆրանսիական պատմագրության և հասարակական-քաղաքական մտքի գնահատմամբ (XIX դարի վերջ – XX դարի սկիզբ), երկրորդ, բարեփոխված հրատարակություն, Երևան, 2011, էջ 220-228:

ծում՝ հեղինակը եզրակացնում է. «Մարդկության դեմ մեծ ոճիրն իր գազաթնակետին հասավ բոլոր նահանգներից արևմտահայերի զանգվածային տեղահանությամբ և կոտորածով» (էջ 77):

Այս պայմաններում Հ. Կրկյաշարյանը համընդհանուր հենքի վրա քննարկում է նաև ռազմական գործողությունների գոտուց հեռու գտնվող Կիլիկիայի հայության նկատմամբ բռնություններն ու տեղահանությունները, մատնանշում, որ Զեյթունի հայությանը տեղահանելուց հետո միայն թուրքական զինված ուժերը մտան Հաճն և օսմանյան տեղական պաշտոնյաների աջակցությամբ կազմակերպեցին քաղաքի հայ բնակչության տեղահանությունը, շեշտում երիտթուրք պաշտոնյա Ավնի բեյի ղեկավար դերը (էջ 80-84): Հենվելով հոր պատումների վրա՝ նա անդրադառնում է 1915 թ. հունիս-սեպտեմբերին քաղաքի բնակչության տեղահանությանն առնչվող զանազան մանրամասների, միաժամանակ փաստում էական մի հանգամանք. տեղահանված հայերի տներում օսմանյան կառավարության նախաձեռնությամբ մոհաջիհներ էին բնակեցվում (էջ 90): Այս փաստն անսքող մերկացնում է երիտթուրքերի ազգայնամոլ քաղաքականության բուն դիմագիծը:

Այդուհանդերձ, առավել հետաքրքրական են տեղահանված կիլիկիահայերին բաժին հասած տառապանքների նկարագրությունները, որոնց նրանք ենթարկվել են իրենց բնակավայրից մինչև սիրիական անապատներ հասնելու ընթացքում: Հ. Կրկյաշարյանը հանգամանալից ներկայացնում է այն դժոխային պայմանները (պարբերաբար կրկնվող կողոպուտներ և աղջիկների առևանգում, համաճարակներ և այլն), որոնց միջով անցել են հայերը Հաճն-Հալեպ-Բար-Մեսքենե-Ռաքա ճանապարհին: Ըստ նրա պատումի՝ Սիրիայի համակենտրոնացման ճամբարներում հանգրվանածների կացությունը ևս խիստ վատթար էր: Ի շարս այլ հանգամանքների՝ մասնավորապես Տեր Զորում տեղի ունեցած հայերի կոտորածների, հարկ ենք համարում առանձնացնել Հայոց ցեղասպանությանը բնորոշ առանձնահատկություններից մեկի՝ բռնի կրոնափոխության ընդգծումը հեղինակի կողմից 1917 թ. Ռաքայում (էջ 144, 147): Նա նաև ի ցույց է դրել որոշ արաբ երևելիների բարյացակամ վերաբերմունքը և նրանց ցուցաբերած մեծահոգությունը հայերի նկատմամբ (էջ 149-150, 154):

Հ. Կրկյաշարյանի պատումի առանցքում տեղ գտած հաջորդ կարևոր դրվագը 1920 թ. Հաճնի ինքնապաշտպանությունն է, ուր 1919 թ. Ռաքայի համակենտրոնացման ճամբարից վերադարձել էին կոտորածներից հրաշքով փրկված հաճնցիները: Ի դեպ, նա 1920 թ. դեպքերն անվարան գնահատում է իբրև հայերի ողբերգության ամենազարշելի դրվագ (էջ 14-15): Նկատենք, որ համանման նողկալի դրվագներ բազմիցս արձանագրվել են նաև Օսմանյան կայսրության այլ բնակավայրերում¹: Հեղինակը վերստին մանրամասնորեն նկարագրում է թե՛ հայերի հերոսական ինքնապաշտպանու-

¹ Մանրամասն տե՛ս **Kévorkian R. H.**, *Le génocide des Arméniens*, Paris, 2006.

թյունը պաշարված Հաճնում, թե՛ քաղաքի բնակչության կոտորածն ու պաշտպանների փոքր մասի փախուստը: Այդպիսով, ինչպես նա նշում է, Հաճնի տասը հազար բնակիչներից փրկվել են ընդամենը չորս հարյուրը, այդ թվում՝ իր ապագա ծնողները (էջ 226):

Հեղինակը համառոտակի անդրադառնում է նաև Մերսին տեղափոխված հաճնցիների հետագա ճակատագրին, որոնք 1921 թ. հոկտեմբերի 20-ին Անգորայում կնքված ֆրանս-թուրքական համաձայնագրից հետո, ըստ որի ֆրանսիական զորքերը 1922 թ. հունվարին դուրս էին բերվելու Թուրքիայից, ելնելով իրենց դառը փորձից, գերադասել են մեկնել այլ երկրներ:

Փաստորեն, եթե պատմագիտական նվաճումների՝ մեր օրերի տեսանկյունից Հ. Կրկյաշարյանի պատումը գիտականության շրջանակներից դուրս է, այդուհանդերձ նրա անկողմնակալ և մանրակրկիտ նկարագրությունները մեծապես նպաստում են Հայոց ցեղասպանության տարիներին կիլիկիահայության ողբերգությունը ճանաչելուն:

ՎԱՐՈՒԺԱՆ ՊՈՂՈՍՅԱՆ

Nesim Ovadya İzrail, 24 Nisan 1915. İstanbul, Çankırı, Ayaş, Ankara. İstanbul, İletişim, 2013, 584 s.

Նեսիմ Օվադյա Իզրաիլ, 1915 թ. ապրիլի 24-ը. Ստամբուլ, Չանքրըր, Այաշ, Անկարա. Ստամբուլ, Իլեթիշիմ, 2013, 584 էջ

Գրախոսվող գրքի հեղինակ, թուրք առաջադեմ մտավորական Նեսիմ Օվադյա Իզրաիլին ավարտել է Ստամբուլի Տեխնիկական համալսարանը: 2011 թ. նա հրատարակել է «1915. Մի մահվան ճամփորդություն - Գրիգոր Զոհրապ» գիրքը¹, իսկ այժմ աշխատում է «Շահինյանները օսմանյան և հանրապետական թատրոններում - Շահինյան և Բերբերյան ընտանիքներ» աշխատության վրա:

Այսօր մեր տրամադրության տակ կան 1915 թ. ապրիլի 24-ին Կ. Պոլսում ձերբակալված և աքսորված հայ մտավորականների ճակատագրին նվիրված բազմաթիվ գիտական ուսումնասիրություններ՝ բացառիկ սկզբնաղբյուրային արժեք ունեցող գրքեր², որոնք, անշուշտ, նպաստել են գրախոսվող աշխատության ստեղծմանը: Սակայն Ն. Օ. Իզրաիլին առաջին անգամ շրջանառության մեջ է դնում մեծաքանակ արխիվային փաստաթղթեր: Հետաքրքրական են նյութերի համադրումը, դեպքերի և իրադարձությունների զարգացման հանդեպ հեղինակի մոտեցումները: Գիրքն արժեքավոր են դարձնում նաև հայ մտավորականների աքսորի և ոչնչացման մասին մանրամասն տեղեկությունները:

Նկարագրելով ապրիլի 23 լույս 24-ին տեղի ունեցած հայ մտավորականների ձերբակալությունները՝ Ն. Օ. Իզրաիլին դրանք բնութագրում է իբրև թուրք ոստիկանների կողմից Կ. Պոլսում երբևէ իրականացրած ամենանշանակալից գործողություն: Ինչպես նա նշում է՝ մեկ գիշերվա ընթացքում Օսմանյան կայսրության մայրաքաղաքում ըստ անուն առ անուն նախապես կազմված ցուցակի ձերբակալվել են ավելի քան 200 հայ մտավորականներ: Հարկ է նշել, որ ձերբակալվածների թիվն իրականում շատ ավելի մեծ է եղել³: Հեղինակը իրավամբ շեշտում է, որ նման գործողությունը 900.000 բնակիչ ունեցող Կ. Պոլսում ընդամենը մի քանի ժամում հաջողությամբ

¹ Nesim Ovadya İzrail, 1915 Bir Ölüm Yolculuğu - Krikor Zohrab, İstanbul, 2011.

² Տե՛ս «Յուզարձան ապրիլ տասնըմեկի», հաւաքեց ու խմբագրեց Թեոդիկ, Կ. Պոլիս, 1919, **Գրիգորիս ծայրագույն Վարդ. Պալաքեան**, Հայ Գողգոթան, Դրուագներ Հայ Մարտիրոսագրութենէն, Պեղինէն դեպի Զօր 1914-1920, Ա. Հատոր, Վիեննա, 1922:

³ Ըստ Թեոդիկի տվյալների՝ զոհերի թիվը հասնում էր 761-ի: Տե՛ս «Յուզարձան ապրիլ տասնըմեկի»:

ավարտին հասցնելու համար պահանջում էր մանրագնին նախապատրաստություն (էջ 14-15)՝ դրանով իսկ փաստելով արևմտահայ մտավորականության նկատմամբ կիրառված բռնությունների իրականացումը պետական քաղաքականության մակարդակով:

1915 թ. ապրիլի 24-ին Կ. Պոլսում ձերբակալված հայ մտավորականներին առանց որևէ պաշտոնական մեղադրանք ներկայացնելու բաժանելով խմբերի՝ աքսորել են Այաշ և Չանքըրը: Նրանց թվում էին օսմանյան խորհրդարանի հայ պատգամավորներ, հոգևորականներ, գրողներ, փաստաբաններ, ուսուցիչներ, լրագրողներ, հրատարակիչներ, բժիշկներ, դեղագործներ, հասարակական և արվեստի գործիչներ և այլք:

Ն. Օ. Իզրահիլի գիրքը բաղկացած է երկու մասից և անձնանունների ցակից, որտեղ նա հիշատակում է ոչ միայն կալանավորված հայ մտավորականների անունները, այլև նշում նրանց աքսորավայրերը՝ միաժամանակ մանրամասնելով, թե նրանցից ովքեր են վերապրել կամ սպանվել: Գրքի առաջին մասում ներկայացված են Առաջին աշխարհամարտին նախորդած իրադարձություններն Օսմանյան կայսրությունում, ականավոր հայ մտավորականների գործունեության դրվագները, նրանց կապերը, միջանձնական շփումները: Հեղինակն անդրադաձներ է կատարում նաև հայ մտավորականների ձերբակալության հարցում առավել գործուն մասնակցություն ունեցած թուրք պաշտոնյաներին: Այս առնչությամբ հատկանշական է ներքին գործերի նախարար Թալեաթ փաշայի ստորագրությունը կրող 1915 թ. ապրիլի 24-ի հրահանգը՝ ուղղված օսմանյան բանակի գլխավոր հրամանատարության հատուկ բաժնին, որում մասնավորապես նշում է հայկական կուսակցությունների կարծեցյալ հակակառավարական գործունեության, օսմանյան բանակի թիկունքին սպառնացող վտանգի մասին, ուստի անհրաժեշտ է համարում համապատասխան միջոցառումների իրականացումը (էջ 1):

Հեղինակը ուշադրությունը կենտրոնացնում է Կ. Պոլսի Բերա թաղամասում գտնվող «Ազատամարտ» թերթի խմբագրակազմի ձերբակալության վրա, որի աշխատանքները 1915 թ. մարտի 31-ից օսմանյան կառավարության կողմից արդեն դադարեցվել էին: Նշենք, որ «Ազատամարտ»-ի խմբագրակազմի ձերբակալությունը թերևս Կ. Պոլսի հայ մտավորականների ձերբակալությունների մեկնարկը դարձավ:

Գրքի երկրորդ մասում ընթերցողը կարող է ծանոթանալ հայ մտավորականների և նշանավոր անձանց անուններին և կենսագրություններին, նրանց լուսանկարներին, ականավոր գրողների տարբեր տարիների ստեղծագործությունների տիտղոսաթերթերին, հայերի կողմից տպագրվող որոշ թերթերի ու ամսագրերի շապիկների և տիտղոսաթերթերի պատճեններին և տարբեր փաստաթղթերի:

Ն. Օ. Իզրահիլն հատուկ ուշադրության է արժանացրել Այաշ և Չանքըրը աքսորված մտավորականներին բաժին հասած դառը ճակատագիրը: Նա

գրքում զետեղել է մի աղյուսակ, որն ամփոփում է աքսորյալների տեղաշարժերը ապրիլ-օգոստոս ամիսներին, որոշ դեպքերում նաև նրանց սպանվելու օրերն ու վայրերը:

Անտարակույս, 1915 թ. ապրիլի 24-ին տեղի ունեցած զանգվածային ձերբակալությունների հետևանքով հայ մտքի, մշակույթի, մամուլի երբեմնի խոշորագույն կենտրոնը՝ Հայկական Պոլիսը գլխատվեց: Օսմանյան կառավարության ղեկավարության կողմից Կ. Պոլսում, այնուհետև Օսմանյան կայսրության ամբողջ տարածքում մանրակրկիտ ծրագրված հայ մտավորականության ձերբակալություններն ու ոչնչացումը ոչ միայն դարձրին դարձրին արդեն իսկ անպաշտպան ժողովրդի համատարած բնաջնջման ու տեղահանության գործընթացների իրականացումը, այլև հայ և համաշխարհային մշակույթին պատճառեցին անդառնալի կորուստներ՝ հանձինս այլևս չստեղծագործող Կոմիտասի և մարտիրոսացած Զոհրապի, Վարուժանի, Սևակի, Միամանթոյի ու շատ այլոց:

Կարևորում ենք թուրք մտավորական Նեսիմ Օվադյա Իգրաիլիի գրքի լույսընծայումը, առավել ևս, որ 2014 թ. Ստամբուլում այն վերահրատարակվել է: Արժանահավատ տեղեկություններ պարունակող նրա գիրքը, անշուշտ, թուրք հասարակությանը ճիշտ տեղեկություններ կհաղորդի պուսահայ մտավորականության ոչնչացման մասին:

ԱՆԻ ՈՍԿԱՆՅԱՆ

А. В. Владимирский, Великий Ататюрк: «Отец народа», «Человек Судьбы», Москва, Яуза, Эксмо, 2014, 352 с.

Ա. Վ. Վլադիմիրսկի, Մեծ Աթաթըրքը. «Ժողովրդի հայրը», «Ճշմտիվ տարրի Մարդը», Սուկիշ, Յուրաք, Էկսմո, 2014, 352 էջ

Не секрет, что историческая наука является одной из важнейших отраслей турецкой пропагандистской машины. Это наглядно проявляется, в особенности, в отрицании факта Геноцида армян, а также фальсификации не только истории армянского народа, но и Османской империи. Это обстоятельство дает себя знать как в официальной турецкой историографии (в действительности фальшивой), так и в исследованиях ряда подкупленных Турцией западных и американских авторов. Основные антинаучные направления официальной турецкой историографии были определены основателем и первым президентом Республики Турция Мустафой Кемалем Ататюрком.

Желая расширить границы фальсификации исторического прошлого, турецкая пропаганда с давних пор пытается внедрить свои антиармянские тезисы и пропаганду не только в западные «научные» круги, но и в постсоветскую, в особенности, российскую научную среду. Ярким проявлением этого можно считать направленные на отрицание факта Геноцида армян «научные изыскания» в российских архивах Мехмета Перинчека, сына печально известного фальсификатора Догу Перинчека¹. Тюркофильство присуще также определенным представителям российской тюркологии. Правда, они активно не вовлечены в турецкую пропаганду, однако зачастую прямо или косвенно способствуют ей, а в сфере однобокого и восторженного представления и рекламирования истории и культуры Турции действуют открыто и активно, что в определенной степени вредит научной объективности. В результате перед читателями, не являющимися специалистами по истории Турции, преступники предстают рыцарями без страха и упрека².

Все это является составной частью турецкой пропаганды, за которую различные турецкие структуры платят не скупясь. К слову сказать, практика подкупа зарубежных, главным образом, западных научных и журналистских кругов для распространения протурецких сведений или фальсифицированной информации имеет давние традиции. Например, в конце XIX – начале XX в. на страницах европейской прессы печатались фотографии и карикатурные изображения султана Абдула Гамида II, которого виднейшие западные государственные деятели

¹ См.: **Перинчек М.**, Армянский вопрос в 120 документах из российских государственных архивов, М., 2011. См об этой книге: **Мирзоян Г., Гончар Н.**, Почему суд по факту Геноцида армян Турция призывает довериться историкам, Ереван, 2012.

² См. например: **Розалиев Ю. Н.** Мустафа Кемаль АТАТЮРК. Очерк жизни и деятельности, М., 1995.

и историки именовали «великим убийцей» (Уильям Гладстон), «кровавым султаном» (sultan rouge) (Альбер Вандаль). Однако, подкуп французской прессы способствовал главным образом сохранению гробового молчания о массовых армянских погромах 1890-х годов¹, или же представлению злодея в позитивном свете. Его фотографии иногда были изображены на первых страницах французских периодических изданий².

Рецензируемая книга А. В. Владимирского вписывается в общее русло турецкой пропаганды, ибо Мустафа Кемаль в ней предстает в героическом облике. Вместе с тем, нельзя не отметить, что его книга написана по сути на любительском уровне. В конечном итоге, налицо не только сознательное или неосознанное искажение исторической действительности, но и многие противоречия, а также недостаточная осведомленность автора. В то же время в изложении материала иногда встречаются более адекватные, объективные оценки. Следует также отметить, что само заглавие книги, а также изображенный на каждой странице турецкий флаг, героизация автором личности Ататюрка однозначно содержат элементы пропаганды. Не исключено также, что критике уделено определенное место только для придания протурецкой книге объективности.

В первую очередь отметим, что А. В. Владимирский по всей вероятности не тюрколог и даже не историк, поэтому в его книге преобладают особенности журналистского, риторического жанра, отсутствуют научный аппарат и список использованной литературы. Уместно подчеркнуть, что сам факт публикации книги в серии «Гении власти», красноречиво свидетельствует об отношении автора к личности Мустафы Кемалья. В заглавии книги отражена данная Ататюрку Уинстоном Черчиллем характеристика: «Человек Судьбы». В аннотации, опубликованной также и на последней странице обложки, заметна присущая книге тенденциозность и антинаучность: «Он был велик и бесстрашен, он был патриотом и ГЕНИЕМ ВЛАСТИ – но не святым», – пишет автор. В аннотации проскользнула лингвистическая и стилистическая ошибка: автор ошибочно считает фамилию «Ататюрк» прозвищем Мустафы Кемалья. Не соответствует действительности утверждение А. В. Владимирского о том, что его книга – «первая русская биография Мустафы Кемалья», которая «восстанавливает о нем всю правду». Достаточно упомянуть, что в 2002 г. в Москве была опубликована монография А. Г. Ушакова о нем³.

Рекламным ходом, направленным на привлечение читателя можно считать имеющее место в аннотации обещание автора раскрыть тягу Ататюрка к алкоголю, а также мифы о его нетрадиционной сексуальной ориентации. На более чем 300 страницах книги нет ни одного слова на эти сюжеты, за исключением некоторых строк, описывающих зависимость Ататюрка от алкоголя (с. 255). Уже во введении А. В. Владимирский лишь одним предложением обращается к его

¹ Виктор Берар, один из виднейших французских общественных деятелей того времени характеризовал позицию французской прессы «заговором молчания». См. об этом: **Погосян В. А.**, Первый этап геноцида армян через призму французской историографии и общественно-политический мысли (конец XIX – начало XX века), Ереван, 2011, с. 61 (на армянском языке).

² См.: **Демоян Г.**, Освещение Геноцида Армян на первых страницах мировой прессы, Ереван, 2014, с. 132-133 (на армянском языке). Об отрицательных отзывах о нем см.: там же, с. 110-111.

³ **Ушаков А. Г.** Феномен Ататюрка. Турецкий правитель, творец и диктатор, М., 2002.

сексуальной ориентации, отмечая, что как военный деятель он провел свою жизнь в основном в мужской среде, что «порой даже вызывало у его врагов подозрения в нетрадиционной сексуальной ориентации, но никаких доказательств этого так никогда и не было представлено» (с. 5). К числу необоснованных в его адрес упреков, автор относит обвинение в педофилии, вызванное удочерением Ататюрком восьми девочек. То есть обещанный на обложке анализ этих двух важных обстоятельств ограничивается несколькими предложениями и отрицанием адресованных ему обвинений.

Однако, А. В. Владимирский не подвергает никакой критике утверждение о создании Ататюрком основ для установления в Турции демократических свобод и проведения демократических выборов (с. 6), что противоречит фактам, приведенным им самым на последующих страницах книги. Он пишет, что парламентские выборы в Турции были по сути фарсом и депутаты не избирались, а назначались Ататюрком. В таком случае возникает закономерный вопрос: на каком же основании он упоминает об организации Мустафой Кемалем демократических выборов?

Дискуссионна также точка зрения автора относительно поклонения Ататюрку в современной Турции. Несомненно, у определенной части турецкого общества сохраняется именно такое отношение к нему, что обусловлено как объективной реальностью, так и сформированным за десятилетия культом его личности. Однако, исследователь не имел никакого права не упоминать о происходивших в Турции вот уже длительное время трансформациях в восприятии личности Ататюрка.

А. В. Владимирский характеризует Османское государство «империей мусульман, а не турок», что явно свидетельствует о его непрофессионализме. Хотя эта империя была теистической, а с 1516 г. султан был также и халифом, тем не менее, ошибочно ее называть мусульманской. По всей вероятности автора ввело в заблуждение то обстоятельство, что этноним турок не был принят и распространен в империи, однако это отнюдь не означает, что государство не было турецким.

Обращаясь к проблеме происхождения Мустафы Кемаля, А. В. Владимирский отмечает, что ему приписывают нетурецкое происхождение и в качестве доказательства приводят его внешний вид: светлую кожу, светлые волосы, голубые глаза. Однако, автор противореча основным элементам антропологического типа турок, утверждает, что среди них много светловолосых людей (с. 8). Затем в качестве довода в пользу турецкого происхождения Ататюрка он отмечает, что разговорным языком в его семье был исключительно турецкий, что, по нашему мнению, нельзя считать доводом. Одним предложением он обращается к версии о еврейском происхождении Мустафы Кемаля, отмечая, что его враги утверждали, будто его отец принадлежал к «иудейской секте денме» (с. 9). Между тем, денме по турецки означает «верообращенный» и в первую очередь «верообращенный еврей», и не является названием секты. Криптовреев именно этой группы, по имени деятеля Сабетая Севи (Цабтай Цви), призывавшего часть евреев, проживавших в Османской империи, принимать ислам, интегрироваться в мусульманское общество, но и тем не менее оставаться верным еврейским идеалам, называют «сабетайцами». Однако, А. В. Владимирский продолжает

уверенно настаивать на том, что никаких доказательств нетурецкого происхождения Мустафы Кемалю или его родителей нет (с. 9).

Автор упоминает также о тесных взаимоотношениях Ататюрка с Джемалем, одним из предводителей младотурок¹, а также о его напряженных отношениях и соперничестве с Энвером. В книге уделено достаточно внимания получению Мустафой Кемалем профессионального военного образования, что с одной стороны отражает объективную реальность, а с другой создает подходящую основу для восхваления его личности. В этом контексте приведены также конкретные, иногда очень подробные примеры его военных успехов. Одним из них является детальное описание сражения при Дарданеллах, которое А. В. Владимирский считает его «звездным часом» (с. 39). Можно согласиться с его мнением о том, что это сражение стало переломным в судьбе Мустафы Кемалю, в особенности в плане его прославления. Однако, в той же главе он отдает дань однобоким турецким утверждениям о предательстве немусульманского населения Стамбула, отмечая, что «в столице нетурецкое население готовилось торжественно встретить войска союзников» (с. 41).

А. В. Владимирский поверхностно обсуждает также, наверное, представляющий для нас наибольший интерес и в то же время неизвестный эпизод биографии Ататюрка: в январе 1916 г. он был назначен командующим Эдирнейским корпусом османской армии, который был перемещен на Кавказский фронт и размещен к северу от Диарбекира. Уже летом 1916 г. Мустафа Кемаль со своим корпусом разместился неподалеку от озера Ван. По мнению А. В. Владимирского 7-8 августа «Кемаль-паша отбил у русских Битлис и Муш» (с. 55). На самом деле, турецкая армия захватила эти города. Но уже в сентябре русские войска отвоевали Муш. Важно отметить, что автор даже не упоминает об армянском населении этих регионов и о том, в какой мере корпус турецкой армии, возглавляемый Мустафой Кемалем, участвовал в резне и гонениях армян Муша, Битлиса и Диарбекира. Известно также, что за успехи на Кавказском фронте Мустафа Кемаль был награжден медалью «Золотого меча ордена Имтияз» (с. 56). Вместе с тем автор делает определенные намеки о его вовлеченности в осуществлении Геноцида армян. Он отмечает, что в 1919 г., когда по обвинению в организации и осуществлении истребления армян были арестованы многие младотурецкие чиновники, Мустафа Кемаль «остался на свободе» (с. 83), избежал ареста «хотя ему и пришлось воевать на Кавказе» (с. 79). По другому говоря, А. В. Владимирский косвенно и весьма справедливо намекает на возможное непосредственное участие Ататюрка в Геноциде армян.

Отметим также, что неоднократно употребляя термины «Геноцид армян» и «Западная Армения», А. В. Владимирский в то же время не избегает от антинаучной формулировки «Восточная Анатолия». Скорее всего это обусловлено использованной им литературой. По другому говоря, у автора полное отсутствие конкретных, обоснованных научных оценок и четкого подхода к изучаемым вопросам. Именно это обстоятельство обусловило наличие в его книге множества противоречий. К примеру, он отмечает, что в 1920 г. «на восточных гра-

¹ Отметим также, что об этом свидетельствует и внук Джемалю паши. См.: Джемаль Г., 1915. Геноцид армян, Ереван, 2014, с. 16 (на армянском языке).

ницах Турции недавно провозгласившая свою независимость Армения попыталась захватить Западную Армению, переданную ей по Севрскому договору» (с. 143). Однако, если речь идет об Армении, как можно в данном контексте использовать слово «захватить»? Согомона Тейлеряна «мстившего за геноцид» (с. 134), он называет несколько страниц спустя «армянским террористом» (с. 186). Обращаясь к вопросу государственного грабежа и присвоения армянской и греческой недвижимости уже в республиканской Турции, А. В. Владимирский отмечает, что в руки кемалистов «перешли имена и поместья иностранцев и бежавших из страны греков и армян» (с. 238). На деле подавляющее большинство греков и армян было уничтожено, о чем он вряд ли не знает.

В книге бросаются в глаза технические ошибки и повторения, иногда повторяются даже целые абзацы (см. например, с. 80). Кроме того, некоторые темы зачастую не связаны между собой и переходы от одной к другой бессмысленны, что приводит к раздробленности общего текста. В результате, во многих случаях нарушено логическое повествование событий, что создает непонятную для читателя картину.

А. В. Владимирский подробно излагает историю формирования и становления кемалистского националистического движения, сотрудничества Мустафы Кемала с различными националистическими и преступными кругами, которые стали костяком этого движения, однако избегает от раскрытия их истинного лица и совершенных ими злодеяний. Вместе с тем, не имея четкого научного подхода, автор все же освещает некоторые интересные и важные обстоятельства. Например, цитируя слова великого везира Фериды паши о том, что «микробы «Единения и прогресса» намного опаснее бацилл ужасного туберкулеза», а также «Единение и прогресс» и националисты (кемалисты – *Р. М.*) – это одно и то же» (с. 106), он фактически доказывает, что сами османские руководители, на деле, никакой разницы не ставили между кемалистским националистическим и младотурецким движениями.

В книге представлены также некоторые эпизоды армяно-турецкой войны 1920 г., а также ее отголоски на международной арене. Описаны, в частности, попытки российской дипломатии сохранить или же вернуть некоторые территории исторической Армении. А. В. Владимирский старается осветить деструктивные шаги Ленина, а также объективный подход Народного комиссара иностранных дел РСФСР Г. В. Чичерина в этом направлении. Он не обходит молчанием отрицательные последствия вмешательства Сталина в решении судеб армянских территорий, касается также имевших место противоречий между подходами Сталина и Чичерина, отмечает о предложении Сталина запретить Чичерину «посылку нот туркам под диктовку националистически настроенных армян-большевиков» (с. 151). Автором упомянуты не только усилия бежавших в Германию вождей младотурок Энвера и Джемала в разрешении этого вопроса, но и их сотрудничество как с большевиками, так и с кемалистами. А. В. Владимирский уверенно и по праву заявляет, что «поставки советского оружия помогли кемалистам выиграть войну с Арменией» (с. 157).

Иногда А. В. Владимирский уделяет особое внимание «насилию» над мусульманским населением на освобожденных (по его мнению «захваченных») греками территориях, однако он избегает от освещения подробностей массовой

резни, учиненной кемалистами над греками на этих территориях. Даже обстоятельства возникновения пожара в Измире в 1922 г., который по свидетельству беспристрастных иностранных очевидцев был организован турками¹ и в научной литературе иногда называется холокостом, А. В. Владимирский, к сожалению, считает невыясненными до сих пор (с. 194). Опираясь на антинаучные протурецкие тезисы, он называет освобождавших свою историческую родину греков оккупантами, высказывает также свою уверенность в том, что 9 сентября 1922 г. «освобожденный турецкий Измир встречал своих освободителей» (с. 195, 220).

Еще одним важным недостатком книги является неправильное упоминание особых имен. Наверное, это можно объяснить незнанием автора турецкого языка или неправильной транслитерацией, однако мы склонны считать, что причиной тому являются его поверхностные знания, а также проявленная им безалаберность. Например, известная женщина-пилот, приемная дочь Ататюрка Сабиха Гокчен (армянка по происхождению) представлена как Сибин Гекчен (с. 198), младотурецкий деятель Джавид назван Кавитом (с. 268), регион Тунджели (бывший Дерсим) Тунсел и т. д.

Автор допустил также множество фактических ошибок. Например, он отмечает, что в 1922 г. все члены султанской семьи вместе с султаном Мехмедом VI были насильно депортированы из страны (с. 225). Между тем, решение об их высылке было принято в 1924 г., после чего члены османской династии, число которых достигало 144, были высланы вместе с последним халифом Абдул Меджидом II, и на долгие годы их въезд в Турцию был запрещен. Отмечая об организованном в 1926 г. покушении на Мустафу Кемалю и последовавшим за ним так называемым Измирским судебным процессом, А. В. Владимирский ни разу не упоминает имя одного из главных обвиняемых, известного младотурецкого деятеля доктора Назыма, приговоренного к смертной казни. Единственным мотивом создания турецкого лингвистического общества автор считает «изучение тюркских языков», что, однако, не соответствует действительности, так как первичной его целью было реформирование, упрощение турецкого языка. А. В. Владимирским нарушена также логическая цепочка: он сначала упоминает о языковых реформах 1930-ых годов и только после этого о принятии в 1928 г. закона об алфавите, согласно которому арабские письмена были заменены латинскими. Отметим, однако, что автор не упускает из внимания важную роль армянского лингвиста Акопа Мартаяна в реформировании турецкого языка.

А. В. Владимирский путает принятый в 1934 г. закон «О фамилиях» с кампанией «Гражданин, разговаривай по-турецки», направленной на языковую ассимиляцию, отмечая, что в результате национальные меньшинства отказывались от своих фамилий (с. 313).

Обращаясь к насильственному присоединению Александретского санджака к Турции в 1934 г., автор не уточняет незаконность этого события, не упоминает о грубом нарушении Францией интересов сирийцев, а также об имевшей место после аннексии этой территории эмиграции, в частности, армян. При упоминании же о представителях национальных меньшинств ставших депутатами турецкого парламента в 1935 г., он явно прибегает к использованию турецкой терми-

¹ См.: **Poghosyan V.**, *Le désastre de Smyrne de 1922*, Erevan, 2011.

нологии, называя их турками с «армянскими корнями» или турками «исповедующих иудейскую веру». На самом деле речь идет об армянах и евреях.

Вместе с тем надо отметить, что в книге А. В. Владимирского достаточно основательно опровергается фальшивая, антинаучная и нелогичная теория происхождения турок (с. 327-328). Однако книга заканчивается еще одной грубейшей ошибкой. Касаясь советско-турецких отношений, автор отмечает, что они ухудшились после смерти Ататюрка, что «было целиком спровоцировано советской стороной» (с. 344). Между тем, в действительности двуличная политика Турции в годы Второй мировой войны, сторонника «странного нейтралитета», на деле поддержавшую нацистскую Германию, привела к коренному изменению позиции СССР, что нашло свое отражение в требовании пересмотра режима Черноморских проливов и возвращения Карсской и Ардаганской областей.

Таким образом, книгу А. В. Владимирского трудно считать глубинным научным исследованием со стройной структурой, она больше оставляет впечатление любительской работы, вышедшей из под пера не специалиста. Вместе с тем она имеет явное пропагандистское значение и у массового читателя может создать неверное представление о Республике Турция и личности ее основателя.

РУБЕН МЕЛКОНЯН

د. نورا أريسيان، 100 عام على الإبادة الأرمنية 100 شهادة عربية (بمناسبة الذكرى المئوية للإبادة الأرمنية)
Beirut, Haigazian University Press, 2015, 138 p.

Նորա Արիսեան, Հարիւրամեակ Հայոց Յեղասպանութեան, հարիւր արաբ վկայութիւն (Հայոց Յեղասպանութեան հարիւրամեակին առթիւ), Պէյրութ, Հայկազեան համալսարանի հրատարակչատուն, 2015, 138 էջ

Յունուար 2015ին, Հայոց Յեղասպանութեան հարիւրամեակին առթիւ, Հայկազեան Համալսարանը լոյսին բերաւ պատմաբան Դոկտ. Նորա Արիսեանի հատորը՝ նուիրուած Հայոց Յեղասպանութեան արաբ վկայութիւններուն:

Դոկտ. Արիսեան ծնած է Դամասկոս, համալսարանական կրթութիւնը ստացած Դամասկոսի Պետական Համալսարանէն, ուրկէ վկայուած է 1988ին եւ աւելի ետք մասնագիտացած թարգմանական ասպարէզին մէջ: 2001ին պաշտպանած է իր թեկնածուական աւարտաճառը ՀՀ ԳԱԱ Արեւելագիտութեան Ինստիտուտին մէջ, նիւթ ունենալով «Արաբ աղբիւրները Հայոց Յեղասպանութեան մասին» թեման: Այնուհետեւ, ան յարաճուն աշխուժութեամբ կը ծաւալէ հայագիտական գործունէութիւն՝ Դամասկոսի Պետական Համալսարանին մէջ դասախօսական իր աշխատանքին եւ հասարակական այլեւայլ գործունէութեանց զուգահեռ, մասնակցելով գիտաժողովներու, կատարելով ուսումնասիրութիւններ:

Դոկտ. Արիսեանի հայագիտական գործունէութիւնը կը ծաւալի երկու ուղղութեամբ՝ ա) հետազօտական-ուսումնասիրական, բ) թարգմանական:

Հետազօտական իր ուսումնասիրութիւնները ուղղուած են արաբ լսարանին, որուն կը հրամցնէ վերջինիս համար գրեթէ բացարձակ նորութիւն հանդիսացող հայկական նիւթեր: Այսպէս, 2002էն 2011 իր լոյս ընծայած չորս արաբերէն գիրքերը կ'առնչուին Հայոց Յեղասպանութեան մասին սուրիական մամուլին մէջ (1877-1930 շրջանին) լոյս տեսած նիւթերուն, Հայոց Յեղասպանութեան «մայրաքաղաք» Տէր Զօրին, ինչպէս նաեւ Սուրիոյ խորհրդարանի հայ երեսփոխաններուն¹: Ուշագրաւ է որ ան ընդարձակեց իր հետազօտական ծիրը՝ Հայոց Յեղասպանութեան արաբական երեսակին կողքին

¹ Տե՛ս **Արիսեան Ն.**, Հայերու արհավիրքը Սուրիական մտքին մէջ, Պէյրութ, 2002 (արաբերէն), *նոյնի՛* Հայոց ցեղասպանութեան արձագանգները սուրիական մամուլին մէջ (1877-1930), Պէյրութ, 2005 (արաբերէն), *նոյնի՛* Հայ երեսփոխանները սուրիական խորհրդարանին մէջ, 1928-2011, Դամասկոս, 2011 (արաբերէն), *նոյնի՛* Տէր Զօր Մարտիրոսաց Քաղաք, Հալէպ, 2011 (հայերէն):

ընդգրկելով յետ-եղեռնեան սուրիահայ գաղութի պատմութեան այլեայլ կալուածներ:

Աւելի ճոխ եւ լայնածիր է պատմաբանին թարգմանած գրականութեան դաշտը, որ կ'ընդգրկէ Յակոբ Պարոնեան, Հայոց Յեղասպանութենէն վերապրածներու վկայութիւններ, Ագրալէճանի յարձակողապաշտ քաղաքականութիւն, Լեռնային Ղարաբաղի Պատմութիւն, Արցախի Հանրապետութեան գոյամարտ եւն.:

Հոս տեղը չէ լայնօրէն անդրադառնալու արաբական հայագիտութեան անցեալի ու ներկայի վիճակին¹: Սակայն կարելի չէ չնշել այդ կալուածին մէջ շարունակուող հայկական թերացումները՝ թէ՛ հայ, թէ՛ արաբ մասանձեւներու պատրաստութեան, եւ թէ՛ ժամանակակից հայկական հարցերու վերաբերեալ արաբալեզու գրականութեան հագուագիտութեան վերաբերող²: Թերութիւնը երկուստեք է. արաբ հետազօտողը յարաբերաբար քիչ հետաքրքրութիւն ցուցաբերած է հայագիտական նիւթերու հանդէպ – նոյնիսկ այն նիւթերուն առնչութեամբ, որոնք ուղղակիօրէն կը վերաբերին իր բնական երկրին հայկական միջավայրին³: Միւս կողմէ, հայ հետազօտողը եւս քիչ ուսումնասիրած է Հայոց Յեղասպանութեամբ արմատախլուած հայ մնացորդացին առաջին բնակավայր դարձած Միջին Արեւելքի արաբ երկիրները: Դեռ աւելին՝ թերացած է շահագրգռելու շրջանի արաբ հետազօտողները հայկական նիւթերով⁴:

Այս ելակէտէն մեկնելով եւս պէտք է արժեւորել Դոկտ. Արիսեանի հեր-

¹ Արաբ հայագիտութեան ուսումնասիրական կալուածը կարելի է բաժնել ժամանակագրական թէ բովանդակային ածունէրու, յատուկ ուշադրութեան արժանացնելով.- 1) պետական թէ հասարակական հայ-արաբ քաղաքական, մշակութային, տնտեսական եւ ընկերային յարաբերութիւնները, 2) Յեղասպանութիւնն ու արաբ առնչութիւնը, 3) արաբական աշխարհին մէջ յետ-եղեռնեան հայօճախները:

² Միւս կողմէ, կարելի չէ թերագնահատել ՀՀ ԳԱԱ Արեւելագիտութեան Ինստիտուտի տարած հետետողական աշխատանքը, Միջին Արեւելքի հայօճախներու մէջ անհատ հայերու ծրագրեալ, եւ երբեմն ալ հաստատութիւններու կատարած հանգրուանային աշխատանքները, որոնք անհամեմատ քիչ են, երբեմն՝ պարագայական եւ բովանդակային առումով՝ նեղծիր: Դեռ աւելին, այս աշխատանքները ո՛չ համակարգուած են, ո՛չ ալ կանխահամադրուած:

³ Այս առնչութեամբ արաբ հետազօտողը հպարտաբոյժ շատ բան ունի հրապարակելու: Արդարեւ, Միջին Արեւելքի արաբը առաջինը շփուեցաւ Հայոց Յեղասպանութեան, եւ արաբ աւանդական ասպնջականութեամբ իր կարելի՛ աջակցութիւնը ունեցաւ հայ խլեակներուն: Դժբախտաբար, սակայն, այս եւ առնչեալ հարցեր կը սպասեն հայ եւ արաբ անջատ կամ համադրեալ հեղինակային գործակցութեան:

⁴ Ուսումնասիրութեան կարօտ նիւթ է այն, որ հակառակ 1930ականներու կէսերուն գոյաւորուող նկատառելի միտումին՝ Սուրիոյ եւ Լիբանանի հայ ընթերցողին ներկայացնելու, ծանօթացնելու այս երկու երկիրներուն պատմութիւնը, աշխարհագրութիւնը, մշակոյթը, գրականութիւնը, բարքերը եւ ուսուցանելու լեզուն՝ չլուսաբանուած պատճառներով, յանկարծ սակայն, այս առնչութեամբ հրատարակուող գրականութիւնը կը նուազի՝ փոխանակ աճելու:

թական այս ճիգը¹: Հետևաբար, գիրքին առաջին արժեքը անոր արաբերեն ըլլալու հանգամանքն է: Արդարեւ, երբ հայ ժողովուրդը լծուած է Յեղասպանութեան հարիւրամեակի նշումներուն՝ նաեւ ոչ-հայ միջավայրերու մէջ, այս գիրքը արաբ հետազօտողին, պատմաբանին ու պատմասերին կը ներկայացնէ Հայոց Յեղասպանութիւնը՝ ի՛ր իսկ լեզուով, ի՛ր իսկ ազգակիցներու վկայութեամբ: Արիսեան կը դառնայ բարերար միջնորդը որ Հայոց Յեղասպանութեան արաբ վկայագրութիւնը կը վերայանձնէ իր տիրոջ՝ արաբ ժողովուրդին, անմիջական հարազատութեամբ, աւելի՛ ընկալելի ու դիւրահաղորդ դարձնելով նիւթը եւ անոր ճանաչումը²:

Գիրքը բաժնուած է հինգ գլուխներու՝ ա) Հայոց Յեղասպանութեան վկայութիւններ՝ արաբ հետազօտողներու եւ ուսումնասէրներու մօտ, բ) Արաբ անձնաւորութիւններու վկայութիւններ, գ) Արաբ վկայութիւններ՝ հարցազրոյցներու եւ հարցախոյզներու լոյսին տակ, դ) Հայոց Յեղասպանութեան Թանգարան-Ինստիտուտի տոմարին մէջ առկայ արաբ անձնաւորութիւններու արձանագրութիւններ, ե) Ժամանակակից արաբ մամուլին մէջ եղած արաբ վկայութիւններ:

Գիրքին ներածականին մէջ, Դոկտ. Արիսեան կ'անդրադառնայ արաբ ցեղասպանագիտութեան կալուածին մէջ հայութեան մասին յառաջացած հարիւրամեայ նիւթին եւ անհրաժեշտ կը նկատէ կուտակուած այդ նիւթի վերլուծումն ու արժեւորումը, որ իր հերթին կրնայ ուղենշել բացթողումներն ու միտումները: Ան կը քննարկէ արաբ միտքին մօտեցումը՝ ցեղասպանութիւն եզրին եւ արաբ կեցուածքին զարգացման: Ուստի՝ ան կը շրջանցէ արաբ պետական սահմանները եւ կը ներկայացնէ արաբ միտքին համապատկերը՝ Հայոց Յեղասպանութեան մասին:

Յաջորդող գլուխները շարադրելու համար հեղինակուհին կ'օգտուի 49 գիրքերէ, 41 հեղինակներէ եւ մամուլի 21 անուններէ ու կայքէջերէ, որոնցմով ան կը կերտէ համայնապատկերը Հայոց Յեղասպանութեան ունեցած արաբական արձագանգին: Չուսպ՝ իր տողերուն եւ եզրակացութիւններուն մէջ, Դոկտ. Արիսեան կը մատնանշէ որ որքան հեռանանք Յեղասպանութեան թատերավայրէն, այնքան կը նուազին արաբական առնչեալ արձագանգները: Յատկանշական բացառութիւններ են սակայն Եգիպտոսի, Շերիֆ Հուսէյնի եւ Իրաք-Յորդանան-Պաղեստինի պարագաները: Արդարեւ, եգիպտական միջավայրն ու հանրային եւ մտաւորական օդակը շեշտակիօրէն

¹ Ասիկա կ'ըսենք առանց թերագնահատելու սուրիահայ այլ անհատներու թարգմանական եւ հետազօտական վաստակը, ինչպէս Տոքթ. Ալէքսան Քէշիշեանի, Միհրան Մինասեանի, Յակոբ Միքայէլեանի եւ ուրիշներու: Ուշագրաւ են վերջին տարիներուն Միջին Արեւելքի զանազան հայօճախներու կողմէ այս ուղղութեամբ կատարուող աշխատանքները, մանաւանդ Գահիրէի եւ Հալէպի մէջ:

² Ուղենշային կրնար ըլլալ վերլուծել նպատակայարմարութիւնը հայոց ցեղասպանութեան նուիրուած ուսումնասիրական կամ փաստագրական հատորներու, անոնց նշանակութիւնը, տեղն ու դերը՝ հայ եւ ոչ-հայ լսարանին:

կեցուածք որդեգրած է ու կը շարունակէ անդրադառնալ Հայոց Ցեղասպանութեան: Միս կողմէ, եթէ առանձին բացառութիւն կը կազմէ Շերիֆ Հուսէյնի նշանաւոր նամակ-կոչը ուղղուած արաբ հանրութեան բոլոր խաւերուն՝ հայերու հանդէպ եղբայրական եւ ասպնջական վերաբերումին առնչութեամբ, անդին, սակայն անհասկնալի կը մնան Յորդանանի, Պաղեստինի եւ Իրաքի լռութիւնները՝ Հայոց Ցեղասպանութեան խնդրով, հակառակ անոր որ հայ գաղթականութիւնը հասած էր մինչեւ յորդանանեան Մասն եւ Աքապա, Արարատեան որբանոցը կը բանէր Երուսաղէմի մէջ, մինչ արեւմտահայ արքայազմեր սփռուած էին Պաղեստինի բոլոր քաղաքներուն մէջ եւ ոչ միայն Երուսաղէմի: Իսկ Իրաքի մէջ նոյնպէս, հայ գաղթականութիւն ցրուած էր Պասրայէն մինչեւ Մոսուլ՝ հիւսիսէն հարաւ եւ ամէնուրեք: Ինչ խօսք, ուշագրաւ են այս բացառութիւնները, որոնք կը դրսեւորեն ցեղասպանութեան հանդէպ արաբ միտքէն եւ կեցուածքէն երեսակներ:

Վստահ չենք որ այս վկայութիւններով կը սպառօն Հայոց Ցեղասպանութեան խնդրով արաբ դրսեւորումներու բոլոր ոլորտները, ո՛չ ալ գիրքին բովանդակած վերնագրերուն կալուածները: Միս կողմէ, կը գիտակցինք, որ անհամեմատ քիչ են եւ հազուագիւտ՝ արաբ ասպնջականութեան նուիրուած համապատասխան եւ մատուցուածին յարիւր գիտական ուսումնասիրութիւններ, ի տարբերութիւն արեւմուտքի միսիոնարներու անգնահատելի ծառայութեանց մասին կատարուած մեծաթիւ ուսումնասիրութիւններուն:

Կ'ընդունինք սակայն, որ ներկայացուածը Հայոց Ցեղասպանութեան բազմերես խնդրի յատկանշական արաբական ոլորտին իւրօրինակ մատուցումն է, եւ կը գնահատենք որ Դոկտ. Արիսեանի անհատական, նախանձախնդիր, զգօն եւ նպատակամէտ նախաձեռնութեամբ շրջանառութեան դրուող այս գիրքը կ'առնչէ արաբ հաւաքականութիւնը Հայոց Ցեղասպանութեան եւ անոր հետեւանքներուն: Ան քաղաքավար հաշուէյարդարի կը կանչէ արաբ գիտական միտքը Հայոց Ցեղասպանութեան մասին կատարուած արաբ գրական դրսեւորումներուն խնդրով: Ան միաժամանակ կը յուշէ որ Հայոց Ցեղասպանութիւնը դատապարտող միակ պետական, բացառապէս կեցուածքը արձանագրուած է Լիբանանի Խորհրդարանին մէջ:

Մարդ կը տարուի զուգահեռներ գծելու, թէ արդեօ՞ք այն երկիրներն ու պետութիւնները որոնք կը տատամսին, կամ կը դժկամակին Հայոց դէմ գործուած Ցեղասպանութիւնը ճանչնալու-դատապարտելու՝ աւելի հակամէտ են բիրտ եւ անհանդուրժող քաղաքականութիւն մը դրսեւորելու, իսկ անոնց հասարակութիւնը աւելի՞ թեքում ունի առաջին իսկ առիթին ուրիշն ու տարբերը չընդունելու կեցուածքին:

Արդեօք արաբ պետական յստակ, կտրուկ դիրքորոշումները Հայոց Ցեղասպանութեան եւ ընդհանրապէս Ցեղասպանութեանց հանդէպ պիտի չձեւաւորէին արաբ միտքը, եւ արաբ արժեհամակարգին մէջ չշեշտաւորէին մարդկային խժոժխութեանց դէմ արաբ դիրքերը եւ հետեւաբար՝ գեթ

նուազեցնելին կարելիությունը արաբական աշխարհին մեջ այսօր ծաւալող բրտութեան ալիքին:

Ամփոփելով, կ'ողջունենք Դոկտ. Արիսեանի այս աշխատանքը, գոր կը նկատենք կարելոր քայլ մը ու նախամուտ Հայոց Յեղասպանութեան արաբական այլեւալ առնչութիւններուն շուրջ արաբ պետական արխիւներու մէջ առկայ նիւթերու հետազօտման ու հրապարակման:

ԱՆԴՐԱՆԻԿ ՏԱԳԷՄԵԱՆ

**ՀԱՅՈՑ ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅԱՆ ՀԱՐՅՈՒՐԱՄՅԱԿԻՆ ԸՆԴԱՌԱՋ՝
ՄԻՋԱԶԳԱՅԻՆ ԳԻՏԱԺՈՂՈՎ ԲԵՌԼԻՆՈՒՄ**

Լեփսիուսի տունը Գերմանիայի պատմության թանգարանի հետ սերտ համագործակցությամբ սույն թվականի մարտի 1-3-ը Բեռլինում կազմակերպել էր միջազգային գիտաժողով՝ «Հարյուրամյակի ոճրագործության վկաները. Գերմանական կայսրությունը և Հայոց ցեղասպանությունը» թեմայով, որին մասնակցում էին ճանաչված ցեղասպանագետներ բազմաթիվ երկրներից:

Գիտաժողովի բացման հանդիսավոր արարողության ժամանակ ելույթ ունեցան Գերմանիայի պատմության թանգարանի տնօրեն պրոֆեսոր Ալեքսանդր Կոխը և Լեփսիուսի տան տնօրեն դոկտոր Ռոլֆ Հոսֆելդը, այնուհետև «Մահաբեր աշխարհաքաղաքականություն» թեմայով զեկուցմամբ հանդես եկավ Սոուրիամպտոնի (Մեծ Բրիտանիայի Միացյալ Թագավորություն) համալսարանի ներկայացուցիչ Մարկ Լևենեն, որը Հայոց ցեղասպանությունը դիտարկում էր Առաջին աշխարհամարտի տարիներին տեղի ունեցած էթնիկական զտումների համատեքստում:

Գնահատելի է, որ զեկուցումները նախապես խմբավորվել էին թեմատիկ սկզբունքով, որոնց առաջին խումբը նվիրված էր «Գերմանա-օսմանյան քաղաքականությունը և Հայկական հարցը» թեմային: «Եվրոպական տերությունները և Հայկական հարցը» զեկուցումով ելույթ ունեցավ Թաներ Աքչամը (Քլարկի համալսարան): Նա սատարում էր այն տեսակետը, որ Հայոց ցեղասպանությունը չի սահմանափակվում Առաջին աշխարհամարտի տարիներով, այլ որպես ծրագրված քաղաքականություն սկսվել է դեռևս 1895 թվականից և շարունակվել մինչև 1923 թ.: Ըստ այդմ, նա առանձնացնում է երեք փուլ՝ 1890-ական թթ. համիդյան ջարդեր, 1909 թ. Ադանայի կոտորած և Մեծ եղեռն: Անկասկած է, որ այդ տեսակետը պատմագիտորեն հիմնավորված է, սակայն քաղաքական տեսանկյունից թերևս ունի խոցելի այն կողմը, որ Հայոց ցեղասպանությունը դրանով տարրալուծվում է համեմատաբար լայն ժամանակահատվածում: Հենց դա նկատի ունենալով՝ Միչիգանի համալսարանի պրոֆեսոր Ռոնալդ Սյունին քննադատեց այդ մոտեցումը և մատնանշեց, որ Հայոց ցեղասպանությունը հարկ է դիտարկել Մեծ եղեռնի համատեքստում, իսկ մյուս կոտորածները համարել դրան նախորդող և հաջորդող ոճրագործություններ:

Յյուրիխի համալսարանի աշխատակից Թոմաս Շմոլթը հանդես եկավ «Գերմանիայի դերակատարությունը և բարեփոխումների քննարկումները 1913-1914 թթ.» թեմայով զեկուցմամբ և հանգամանակից լուսաբանեց այս կարևոր հիմնահարցը: Նրան հաջորդեց Լայդենի համալսարանի աշխատակից Էրիկ Յան Յյուրխերը, որի զեկուցումը նվիրված էր 1913-1915 թթ. ունիտնիստական որոշումներին: Նա անդրադարձավ թե՛ հայկական բարեփոխումների և թե՛ ցեղասպանության ժամանակաշրջանի գերմանա-թուրքական համագործակցությանը:

Ձեկուցումների հաջորդ խումբը համախմբված էր «Գերմանիայի կայսերական կառավարությունը, արտգործնախարարությունը և Հայոց ցեղասպանությունը» խորագրի ներքո: Գերմանիայի արտգործնախարարության քաղաքական արխիվի աշխատակից Մարտին Կրյոգերը ներկայացրեց Գերմանիայի արտգործնախարարության քաղաքական արխիվում պահվող՝ Հայաստանին վերաբերող փաստաթղթերի միայն մի մասը: Հանս Լուկաս Կիզերը (Յյուրիխի համալսարան) եղերական իրադարձությունները դիտարկեց Օսմանյան պետությունում Գերմանիայի դեսպան Հանս Վանգենհայմի՝ որպես դիվանագետի և մարդու տեսանկյուններից և ի հայտ բերեց դրանցում առկա հակասությունները: Խրիստին Պշիխուլցի (Պոտսդամի համալսարան-Լեփսիուսի տուն) զեկուցումը նվիրված էր կայսերական Գերմանիայի գաղութային ծրագրերի որոշ հիմնադրությունների քննարկմանը:

Տողերիս հեղինակը գերմանական փաստաթղթերի հիման վրա փաստեց, որ Կայսերական Գերմանիան կարող էր կասեցնել Հայոց ցեղասպանությունը՝ առանց Թուրքիայի հետ իր դաշինքը վտանգելու: Դրան ածանցվում են ցեղասպանության հարցում ինչպես կայսերական, այնպես էլ ժամանակակից Գերմանիայի համապատասխանատվության հանգամանքը, ինչպես նաև մի շարք պարտավորություններ, որոնք առաջին հերթին վերաբերում են Գերմանիայում Հայոց ցեղասպանության ճանաչմանն ու դատապարտմանը և այնուհետև Գերմանիայի կողմից համապատասխան քայլեր նախաձեռնելու անհրաժեշտությունը, որպեսզի նույն կերպ վարվի նաև Թուրքիան:

Ձեկուցումների մեկ այլ խումբ նվիրված էր գերմանական զինվորականության դերակատարությանը Օսմանյան պետությունում: Ալեքսանդր Կրեթլովը (Բեռնի համալսարան) լուսաբանում էր Բրոնսարտ ֆոն Շելենդորֆի, Կոլմար ֆոն դեր Գոլթցի, Լիման ֆոն Սանդերսի և այլ գերմանացի զինվորականների՝ թուրքական ցեղասպանության քաղաքականության հանդեպ ցուցաբերած դիրքորոշումը, որը, աննշան բացառություններով հանդերձ, ծայրահեղ հանդուրժողական էր: Յուրգեն Գոթշլիխը (Ստամբուլ-Բեռլին) անդրադարձներ կատարեց երիտթուրքական կոմիտեի և կառավարության հետ սերտ կապեր ունեցող Օսմանյան պետությունում գործունեություն ծավալած կապիտան Հանս Չումանի տիրապետող դերակատարությանը, որը ժամանակին ջանում էր Գերմանիայի ռազմական և քաղաքական ղեկավարու-

թյանը ներշնչել հակահայկական տրամադրություններ և աչք փակել երիտ-թուրքական հայաջինջ գործողությունների հանդեպ:

Ազգությամբ թուրք Օզան Արսլանի (Իզմիրի տնտեսագիտական համալսարան) զեկուցումը վերաբերում էր Կովկասյան ճակատում գործող գերմանական ու օսմանյան սպաների փոխհարաբերությունների և համագործակցության մի շարք կնճռոտ հարցերի, որոնք որոշակի պատասխանատվություն էին կրում ինչպես ռազմական գործողությունների ընթացքի, այնպես էլ Օսմանյան պետության հայ և առհասարակ քրիստոնյա բնակչության հանդեպ իրագործվող բռնարարքների հարցում: Հիվար Կաիզերի (Պհոնոմ Փենի համալսարան, Կամբոջա) զեկուցումը նվիրված էր Երզնկայի շրջանում օսմանյան երրորդ բանակի՝ հայերի բնաջնջմանը ունեցած ուղղակի և անուղղակի մասնակցությանը:

Ձեկուցումների հաջորդ շարքը, որոնք համախմբված էին «Գերմանական խառնաշփոթ. իրադարձությունների ուսումնասիրություններ» խորագրի ներքո, բացեց Յուդիթ Պերիցիկը (Մայնցի համալսարան), որի ելույթը վերաբերում էր Ուրֆայի հայերի 1915 թ. ապստամբությանը և այն ճնշելու հարցում գերմանացի սպա Վոլֆսկիլ ֆոն Ռայխենբերգի մասնակցությանը: Այնուհետև «Գերմանական մշակութային ծրագիրը Հալեպում և Հայոց ցեղասպանությունը» թեմայով զեկուցմամբ հանդես եկավ Ֆաբիան Շթրեմելը (Էհրինգհաուզենի Միգրացիայի և փախստականների դաշնային ծառայություն), որին հաջորդեց Զիգուրդ Սվերե Շտանգենլանդը (Հռոմի գերմանական և հունգարական քոլեջ)՝ ներկայացնելով «Հյուպատոս Վալտեր Ռյոպեր, Վալի Ջելալ բեյ և Բեստրիցե Ռոհներ. հայերին աջակցող Երրորդությունը» թեմայով զեկուցումը: Ալեքսանդրա Պրզիռեմբելը (Էսսենի գիտամշակութային ինստիտուտ) հանդես եկավ «Մարդասիրություն ճգնաժամի պայմաններում. հայկական կոտորածները (1895-1915 թթ.)» թեմայով զեկուցմամբ: Այնուհետև «XIX դարավերջի «բարոյական» քաղաքականությունից մինչև միջազգային իրավունքի սկզբնավորումը» զեկուցումով հանդես եկավ Ռ. Հոսֆելդը, իսկ վերջինը՝ «Սևրից Լոզան. քրեաիրավական հատուցումից մինչև ազատում» թեմայով ելույթ ունեցավ Կլեր Մուրադյանը (Գիտական հետազոտությունների ազգային կենտրոն, Փարիզ):

Ի դեպ, եզրափակիչ քննարկմանը, մասնակցում էին նաև Բունդեսթագի պատգամավոր, Հայոց ցեղասպանության վերաբերյալ Բունդեսթագի կողմից՝ 2005 թ. ընդունված բանաձևի համահեղինակ Մարկուս Մեկելը և Բոխումի համալսարանի Ցեղասպանագիտության ինստիտուտի տնօրեն Միխրան Դաբադը: Այստեղ մեկ անգամ ևս ընդգծվեց այն հանգամանքը, որ Հայոց ցեղասպանության հարցում Գերմանիայի համապատասխանատվությունը չի կարող որևէ կերպ ժխտվել կամ անտեսվել, և որ գերմանական կառավարությունը պետք է դրանից համապատասխան հետևություններ կատարի:

Գիտաժողովն աչքի էր ընկնում արժեքավոր զեկուցումներով, դիտարկվող հարցերի բազմազանությամբ, ակտիվ քննարկումներով և բանավեճերով: Օրինակ, Մ. Լևենի վերոնշյալ զեկուցման մեջ գերազնահատվում էին հայկական կուսակցությունների անպատասխանատու գործողությունները, որոնք, ըստ նրա, օսմանյան կառավարության համար հայերի բնաջնջման ծրագրին ձեռնամուխ լինելու շարժառիթը դարձան: Այդ տեսակետը, սակայն, հերքեց Ռ. Սյունին:

Ուրախությամբ պետք է նշել, որ գիտաժողովի աշխատանքներին ներկա էին նաև գերմանական բազմաթիվ հեղինակավոր լրատվամիջոցներ: Ռ. Հոսֆելդի կազմակերպած հերթական այս կարևոր միջոցառումը էական նշանակություն ունեցավ ոչ միայն տարբեր երկրների ցեղասպանագետներին համախմբելու, այլև Հայոց ցեղասպանության մասին գերմանական հասարակայնության լայն շրջաններին իրազեկելու հարցում:

ՄՇՈՏ ՀՄՅՈՒՆԻ

ՏԵՂԵԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ ՀԵՂԻՆԱԿՆԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

Ավագյան Արծրուն	ԵՊՀ հայ բանասիրության ֆակուլտետի դեկան, բանասիրական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր
Բայրամյան Հրաչիկ	ԵՊՀ ՀՀԻ հայ-վրացական հարաբերությունների բաժնի վարիչ, բանասիրական գիտությունների թեկնածու, դոցենտ (h.bayramyan@mail.ru)
Գրիգորյան Հասմիկ	ՀՀ ԳԱԱ հայոց ցեղասպանության թանգարան-ինստիտուտի կրտսեր գիտաշխատող (grigoryan hasmik86@yahoo.com)
Դանիելյան Գևորգ	ԵՊՀ իրավագիտության ֆակուլտետի սահմանադրական իրավունքի ամբիոնի վարիչ, իրավաբանական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր (danielyan@live.ru)
Հայրունի Աշոտ	ԵՊՀ ՀՀԻ առաջատար գիտաշխատող, ԵՊՀ հայոց պատմության ամբիոնի պրոֆեսոր, պատմական գիտությունների դոկտոր (ahayruni@yahoo.de)
Հոսֆելդ Ռոլֆ	Լեփսիուսի տան տնօրեն Պոտսդամում (rolf.hosfeld@gmx.de)
Հոֆման Թեոս	Բեռլինի Ազատ համալսարանի արևելաեվրոպական հետազոտությունների ինստիտուտի գիտաշխատող, փիլիսոփայության, բանասիրության և սոցիոլոգիայի դոկտոր (hofmannt@zedat.fu-berlin.de)
Մակլիդիս Թեոֆանիս	Կավալայի (Հունաստան) տեխնոլոգիական ինստիտուտի պրոֆեսոր (malkidis@gmail.com)
Մելքոնյան Ռուբեն	ԵՊՀ արևելագիտության ֆակուլտետի դեկանի տեղակալ, բանասիրական գիտությունների թեկնածու, դոցենտ (rubmelk@yahoo.com)

- Միրզոյան Սոնյա** ՀՀ Ազգային արխիվի փոխտնօրեն, պատմական գիտությունների թեկնածու (mirzoyan.sonya@gmail.com)
- Ոսկանյան Անի** ԵՊՀ թուրքագիտության ամբիոնի հայցորդ (voskanyan.ani@rambler.ru)
- Պարոնյան Շուշանիկ** ԵՊՀ միջմշակութային հաղորդակցության անգլերենի ամբիոնի վարիչ, բանասիրական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր (Paronyan_shushan@hotmail.com)
- Պողոսյան Վարուժան** ԵՊՀ ՀՀԻ ցեղասպանագիտության բաժնի վարիչ, պատմական գիտությունների դոկտոր (varuzhan.poghosyan@mail.ru)
- Սահակյան Արմեն** ԵՊՀ սոցիոլոգիայի տեսության և պատմության ամբիոնի վարիչ, սոցիոլոգիական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր (sahakian2004@mail.ru)
- Սահակյան Լուսինե** ԵՊՀ ՀՀԻ հայ-օսմանական առնչությունների բաժնի վարիչ, թյուրքագիտության ամբիոնի դոցենտ, բանասիրական գիտությունների թեկնածու (lkhastur@yahoo.com)
- Տազևեսեան Անդրանիկ** Բեյրութի Հայկազյան համալսարանի հայկական սփյուռքի ուսումնասիրության կենտրոնի տնօրեն, քաղաքական գիտությունների դոկտոր (adakessian@haigazian.edu.lb)
- Շիրինյան Լևոն** ՀՊՄՀ քաղաքագիտության և իրավունքի պատմության ամբիոնի վարիչ, քաղաքական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր (jurhistfac@armspu.am)
- Քոսյան Լիլիթ** ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստիտուտի ավագ լաբորանտ (l.qosyan@gmail.com)
- Քոչարյան Վիզեն** ԵՊՀ եվրոպական և միջազգային իրավունքի ամբիոնի վարիչ, իրավաբանական գիտությունների թեկնածու, դոցենտ

СВЕДЕНИЯ ОБ АВТОРАХ

- Авагян Арцрун** Декан филологического факультета ЕГУ, доктор филологических наук, профессор
- Айруни Ашот** Профессор кафедры истории армянского народа ЕГУ, ведущий научный сотрудник Института арменоведческих исследований ЕГУ, доктор исторических наук (ahayuni@yahoo.de)
- Байрамян Грачик** Заведующий отделом армяно-грузинских отношений Института арменоведческих исследований ЕГУ, кандидат филологических наук, доцент (h.bayramyan@mail.ru)
- Восканиан Ани** Соискатель кафедры тюркологии ЕГУ (voskanyan.ani@rambler.ru)
- Госфельд Рольф** Директор Дома Лепсисуса в Потсдаме (rolf.hosfeld@gmx.de)
- Гофман Тесса** Научная сотрудница Института восточноевропейских исследований Свободного университета Берлина, доктор философии, филологии и социологии (hofmannt@zedat.fu-berlin.de)
- Григорян Асмик** Младшая научная сотрудница Музея-Института Геноцида армян НАН Армении (grigoryan hasmik86@yahoo.com)
- Дакесян Андраник** Директор Центра исследований армянской диаспоры Университета Айказян (Бейрут), доктор политических наук (adakessian@haigazian.edu.lb)
- Даниелян Геворг** Заведующий кафедрой конституционного права юридического факультета ЕГУ, доктор юридических наук, профессор (danielyan@live.ru)
- Косян Лилит** Старшая лаборантка Института истории НАН Армении (l.qosyan@gmail.com)

Кочарян Виген	Заведующий кафедрой европейского и международного права ЕГУ, кандидат юридических наук, доцент
Малкидис Теофанис	Профессор Технологического института Кавалы (Греция) (malkidis@gmail.com)
Мелконян Рубен	Заместитель декана факультета востоковедения ЕГУ, кандидат филологических наук, доцент (rubmelk@yahoo.com)
Мирзоян Соня	Заместитель директора Национальной библиотеки Республики Армения, кандидат исторических наук (mirzoyan.sonya@gmail.com)
Паронян Шушаник	Заведующий кафедрой межкультурной коммуникации английского языка ЕГУ, доктор филологических наук, профессор (Paronyan_shushan@hotmail.com)
Погосян Варужан	Заведующий отделом геноцидологии Института арменоведческих исследований ЕГУ, доктор исторических наук (varuzhan.poghosyan@mail.ru)
Саакян Армен	Заведующий кафедрой теории и истории социологии ЕГУ, доктор социологических наук, профессор (sahakian2004@mail.ru)
Саакян Лусине	Заведующая отделом армяно-оттоманских отношений Института арменоведческих исследований ЕГУ, доцент кафедры тюркологии ЕГУ, кандидат филологических наук (lkhastur@yahoo.com)
Ширинян Левон	Заведующий кафедрой политологии и истории права Армянского государственного педагогического университета, доктор политических наук, профессор (jurhistfac@armspu.am)

INFORMATION ABOUT THE AUTHORS

- Avagyan Artsrun** Doctor of Philology, Professor, Dean of the Faculty of Armenian Philology, YSU
- Bayramyan Hrachik** PhD in Philology, Associate Professor, Head of the Department of Armenian-Georgian Relations of the Institute for Armenian Studies of YSU (h.bayramyan@mail.ru)
- Dakessian Andranik** Doctor of Political Sciences, Director of the Armenian Diaspora Research Centre of Haigazian University in Beirut (adakessian@haigazian.edu.lb)
- Danielyan Gevorg** Doctor of Law, Professor, Head of the Chair of Constitutional Law, YSU (danielyan@live.ru)
- Grigoryan Hasmik** Researcher of the Armenian Genocide Museum-Institute of the National Academy of Sciences of the Republic of Armenia (NAS RA) (grigoryan hasmik86@yahoo.com)
- Hayruni Ashot** Senior Researcher of the Institute for Armenian Studies of Yerevan State University (YSU), Professor of the Chair of Armenian History, YSU, Doctor of History (ahayruni@yahoo.de)
- Hofmann Tessa** Research Worker of the Institute for East-European Studies, Free University of Berlin, Doctor of Philosophy, Philology and Sociology (hofmann@zedat.fu-berlin.ru)
- Hosfeld Rolf** Academic Director of the Potsdam Lepsius House in Germany (rolf.hosfeld@gmx.de)
- Kocharyan Vigen** PhD in Law, Associate Professor, Head of the Chair of European and International Law, YSU
- Kosyan Lilit** Senior Laboratory Assistant at the Institute of History of NAS RA (l.qosyan@gmail.com)
- Malkidis Teofanis** Professor of Tecnological Institute of Kavala (Greece) (malkidis@gmail.com)

- Melkonyan Ruben** Deputy Dean of the Faculty of Oriental Studies of YSU, PhD in Philology, Associate Professor (rubmelk@yahoo.com)
- Mirzoyan Sonya** PhD in History of YSU, Deputy Director of the National Archives of RA (mirzoyan.sonya@gmail.com)
- Sahakyan Armen** Doctor of Sociology, Professor, Head of the Chair of Theory and History of Sociology, YSU (sahakian2004@mail.ru)
- Sahakyan Lusine** PhD in Philology, Associate Professor of the Chair of Turkish Studies, Head of the Department of Armenian-Ottoman Relations IAS, YSU (lkhastur@yahoo.com)
- Shirinyan Levon** Doctor of Political Sciences, Professor, Head of the Chair of Political Science and History of Law, YSPU (jurhistfac@armspu.am)
- Paronyan Sshushanik** Doctor of Philology, Professor, Head of the Chair of English for Cross-Cultural Communication, YSU (Paronyan_shushan@hotmail.com)
- Poghosyan Varoujean** Senior Researcher of the Institute for Armenian Studies of YSU, Doctor of History (varuzhan.poghosyan@mail.ru)
- Voskanyan Ani** Dissertee of the Chair of Turkish Studies, YSU (voskanyan.ani@rambler.ru)

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

ՀՈԴՎԱԾՆԵՐ

Թեսա Հոֆման

Եզրահանգումներ. Հայոց ցեղասպանության դասերն ու հետևանքները (անգլերեն)..... 3

Գևորգ Դանիելյան

Հայոց եղեռնի դատապարտման իրավական հիմքերը 28

Վիզեն Քոչարյան

Հայոց ցեղասպանությունը միջազգային իրավունքի լույսի ներքո 45

Թեոֆանիս Մավկիդիս

Նույնօրինակ հանցագործություն. հայերի և հույների ցեղասպանությունները (անգլերեն) 58

Արմեն Մահակյան

Հայոց ցեղասպանությունը և Հոլոքոստը (ռուսերեն)..... 73

Արծրուն Ավագյան

Հայոց խաչելության առաջին հուշամատյանը..... 80

Հասմիկ Գրիգորյան

Մուսուլման «երախտավորների» հիմնախնդիրը
Հայոց ցեղասպանության համատեքստում 99

Ռոլֆ Հոսֆելդ

Յոհաննես Լեփսիուս. Հայոց ցեղասպանության առաջին պատմաբանը
և նրա մարդասիրական գործունեությունը (անգլերեն)..... 120

Աշոտ Հայրունի

Կարեն Յեպպեի ջանքերը Մեծ եղեռնի տարիներին առևանգված հայերի
փրկության գործում (գերմաներեն) 136

Լուսինե Մահակյան

Բռնի իսլամացված համշենահայերի սերունդների ինքնության
ընկալումը 156

ՀՐԱՊԱՐԱԿՈՒՄՆԵՐ

Քոչյան Լիլիթ

Աղթամարի Խաչատուր Բ. կաթողիկոսի զեկուցագիրը 1895 թ. հայկական
կոտորածների մասին (ֆրանսերեն)..... 163

Սոնյա Միրզոյան

Խոտորչուրցիների ճակատագրի մասին (ռուսերեն և իտալերեն)..... 173

Վարուժան Պողոսյան

Նորահայտ փաստաթղթեր 1921 թ. Ախալքալաքի գավառում քեմալականների իրականացրած վայրագությունների և կոտորածների մասին (ռուսերեն) 179

ԳՐԱՆՈՍՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Լևոն Շիրինյան

Արման Կիրակոսյան, ԱՄՆ-ի արտաքին քաղաքականությունը և արևմտահայությունը 185

Շուշանիկ Պարոնյան

Սեդա Գասպարյան, Հայոց ցեղասպանությունը. լեզվաճանաչողական մեկնակետ 192

Աշոտ Հայրունի

Ակսել Մայսներ, Մարտին Ռադեի «Քրիստոնյա Արևելքը» և Հայաստանը 197

Հրաչիկ Բայրամյան

Հայոց ցեղասպանությունը վրացական պարբերականներում 201

Վարուժան Պողոսյան

Հայկանուշ Կրկյաշարյան, Հաճն, եթե քեզ մոռանում են 206

Անի Ոսկանյան

Նեսիմ Օվադյա Իզրաիլ, 1915 թ. ապրիլի 24-ը 211

Ռուբեն Մելքոնյան

Ա. Վ. Վլադիմիրսկի, Մեծ Աթաթուրքը (ռուսերեն) 214

Անդրանիկ Տազևեան

Նորա Արիսեան, Հարիւրամեակ Հայոց ցեղասպանութեան, հարիւր արար վկայութիւն 221

ԳԻՏԱԿԱՆ ԿՅԱՆՔ

Աշոտ Հայրունի

Հայոց ցեղասպանության հարյուրամյակին ընդառաջ՝ միջազգային գիտաժողով Բեռլինում 226

Տեղեկություններ հեղինակների մասին 230

СОДЕРЖАНИЕ

СТАТЬИ

Тесса Гофман	
Заключения: уроки и последствия Геноцида армян (на английском языке).....	3
Геворг Даниелян	
Правовые основы осуждения Геноцида армян.....	28
Виген Кочарян	
Геноцид Армян в свете международного права.....	45
Теофанис Малкидис	
Схожее преступление: геноциды армян и греков (на английском языке).....	58
Армен Саакян	
Геноцид армян и Холокост (на русском языке).....	73
Арцрун Авагян	
Первый дневник воспоминаний армянского распятия.....	80
Асмик Григорян	
Проблема «благотворителей» мусульман в контексте Геноцида армян.....	99
Рольф Госфельд	
Йоганнес Лепсиус: первый историк Геноцида армян и его гуманитарная деятельность (на английском языке).....	120
Ашот Айруни	
Карен Йеппе в борьбе за спасение похищенных армян (на немецком языке).....	136
Лусине Саакян	
Восприятие поколений идентичности насильно исламизированных амшенских армян.....	156

ПУБЛИКАЦИИ

Лилит Косян	
Доклад Ахтамарского Католикоса Хачатура II об армянских погромах 1895 г. (на французском языке).....	163
Соня Мирзоян	
О судьбе хотурджурцев (на русском и итальянском языках).....	173
Варужан Погосян	
Новонайденные документы о бесчинствах и погромах кемалистов в Ахалкалакском уезде в 1921 г. (на русском языке).....	179

РЕЦЕНЗИИ

Левон Ширинян

Арман Киракосян, Внешняя политика США и западные армяне 185

Шушаник Паронян

Седа Гаспарян, Геноцид армян: лингвокогнитивная отправная точка 192

Ашот Айруни

Аксел Майснер, “Христианский Восток” и Армения Мартина Раде 197

Грачик Байрамян

Геноцид армян в грузинских периодических изданиях 201

Варужан Погосян

Айкануш Кркашарян, Хаджин, если тебя забывают 206

Ани Восканян

Несим Овадйа Израиль, 24 апреля 1915 г. 211

Рубен Мелконян

А.В. Владимирский, Великий Ататюрк (на русском языке) 214

Андраник Дакесян

Нора Арисян, Столетие Геноцида армян: сто арабских свидетельств 221

НАУЧНАЯ ЖИЗНЬ

Ашот Айруни

Навстречу столетия Геноцида армян: международный коллоквиум
в Берлине 226

Сведения об авторах 230

CONTENTS

ARTICLES

Tessa Hofmann	
Drawing Conclusions: Lessons and Effects of the Armenian Genocide (in English)	3
Gevorg Danielyan	
The Legal Basis for Condemning the Armenian Genocide	28
Vigen Kocharyan	
The Armenian Genocide in the Context of International Law.....	45
Theofanis Malkidis	
The Parallel Crime: the Armenian and the Greek Genocides (in English)	58
Armen Sahakyan	
The Armenian Genocide and the Holocaust (in Russian).....	73
Artsrun Avagyan	
The First Memorial of the Crucifixion of the Armenians.....	80
Hasmik Grigoryan	
The Issue of Muslim “Rescuers” in the Context of the Armenian Genocide	99
Rolf Hosfeld	
Johannes Lepsius: the First Historian of the Armenian Genocide and his Humanitarian Engagement (in English)	120
Ashot Hayruni	
Karen Jeppe in the Struggle for Rescuing the Abducted Armenians (in German)	136
Lusine Sahakyan	
The Perception of the Identity of the Generations of Forcibly Islamized Hamshen Armenians	156

PUBLICATIONS

Kosyan Lilit	
The Report of the Catholicos Khachatur II about the Armenian Massacres in 1895 (in French)	163
Sonya Mirzoyan	
On the Fate of the Population of Khoturjur (in Russian and in Italian).....	173
Varoujean Poghosyan	
Newly Discovered Documents about Atrocities and Massacres Carried out by the Kemalists in the Province of Akhalkalak in 1921 (in Russian)	179

REVIEW

Levon Shirinyan	
Arman Kirakosyan, The Foreign Policy of the USA and the West Armenians.....	185
Shushanik Paronyan	
Seda Gasparyan, The Armenian Genocide: A Linguocognitive Perspective	192
Ashot Hayruni	
Aksel Maysner, “The Christian Orient” of Martin Rades and Armenia.....	197

Hrachik Bayramyan	
The Armenian Genocide in the Georgian Periodicals	201
Varoujean Poghosyan	
Haïganouche Grkacharian, Hadjin, if they forget You.....	206
Ani Voskanyan	
Nesim Ovadya İzrail, 24 April 1915.....	211
Ruben Melkonyan	
A. V. Vladimírski, The Great Atatürk (in Russian).....	214
Andranik Dakessian	
Nora Arisyan, Centennial of the Armenian Genocide, One Hundred Arabian Evidences.....	221
 SCIENTIFIC LIFE	
Ashot Hayruni	
Towards the Centennial of the Armenian Genocide – International Conference in Berlin.....	226
Information about the Authors	230

ՀԱՅԱԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ՀԱՐՑԵՐ

ՀԱՆԴԵՍ

1 (4)

Սրբագրիչ՝ Վ. Դերձյան
Համ. ձևավորումը՝ Ա. Աղուզումցյանի
Կազմի ձևավորումը՝ Ա. Ստեփանյանի

Չափսը՝ 70x100 1/16:
Տպագրությունը՝ օֆսեթ: Թուղթը՝ օֆսեթ:
Տպաքանակը՝ 300:

ԵՊՀ հրատարակչություն, Երևան, Ալ. Մանուկյան 1

Ի ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ ՀԵՂԻՆԱԿՆԵՐԻ

Հոդվածները ներկայացնել էլեկտրոնային կրիչով (տեքստը՝ Word, նկարները՝ TIFF կամ քարձրորակ JPG): Հիմնական լեզուն հայերենն է, ընդունվում են նաև ռուսերեն, անգլերեն, ֆրանսերեն, գերմաներեն հոդվածներ, որոնք պետք է ունենան ամփոփում (հայերեն տեքստի դեպքում՝ անգլերեն, այլ լեզուների դեպքում՝ հայերեն, շուրջ 300 բառ):

Չափանիշներն են՝

1. Տառատեսակը հայերեն՝ Sylfaen, այլ լեզուներինը՝ Times New Roman:

2. Տառաչափը՝ 12, միջտողային բացատը՝ 1.5:

3. Հոդվածի սկզբում դրվում է հեղինակի անուն, ազգանունը (զվխատաերով), վերնագիրը (զվխատաերով), հոդվածի վերջում նշվում է հեղինակի գիտական աստիճանն ու կոչումը, աշխատանքի վայրը, պաշտոնը, հեռախոսահամարը և էլեկտրոնային փոստի անվանումը (հեռախոսահամարը և էլփոստի անվանումը տպագրվում են հեղինակի համաձայնությամբ):

4. Հղումները տրվում են տողատակում՝ աճման կարգով, տառաչափը՝ 10, նշվում է աղբյուրի հեղինակը, վերնագիրը, հատորը, հրատարակության տեղը, տարեթիվը (մամուլի դեպքում՝ նաև համարը) և էջը:

5. Տալ բանալի բառեր հայերեն, ռուսերեն և անգլերեն:

Հոդվածները ներկայացնել՝

ԵՊՀ հայագիտական հետազոտությունների ինստիտուտ, Ալեք Մանուկյան 1, ԵՊՀ 2-րդ մասնաշենք, 5-րդ հարկ, 511 սենյակ, «Հայագիտության հարցեր» հանդեսի խմբագրություն (*info@armin.am*), հեռ. +374 60 710092

NOTICE FOR THE AUTHORS

The articles should be represented in USB flash drive (text should be in Microsoft Word Document, pictures – TIFF or JPG). The main language of the article is Armenian (with summary in English, about 300 words), if the articles are in Russian, English, French, German there should be a summary in Armenian (about 300 word).

The criteria are the following:

1. Theme font – Sylfaen (in Armenian), Times New Roman (in other languages)

2. Font Size – 12, Line Space – 1.5

3. At the beginning of the article there should be the name and surname of the author (uppercase), the title (uppercase), at the end of the article there should be the academic degree of the author, workplace, position, telephone number and E-mail (telephone number and e-mail are published according the author’s agreement)

4. The references should be footnoted; font size- 10, the author, the title, volume, place and date of publication (also the number, if the article was published in magazine) and the page should be mentioned.

5. To write key words in Armenian, Russian and English.

The articles are accepted in the Institute for Armenian studies of YSU, Alex Manoogian 1, YSU 2nd annex, 5th floor, room N 511, the editorial office of the bulletin “Armenological Issues” (*info@armin.am*), tel.: +374 60 710092

К СВЕДЕНИЮ АВТОРОВ

Статьи необходимо представлять на электронном **флеш-накопителе** (текст – Word, фотографии - TIFF или JPG в высоком качестве) . Основной язык – армянский, принимаются также статьи на русском, английском, французском и немецком языке, которые должны иметь резюме (в случае армянского текста - на английском языке, в случае других языков - на армянском, около 300 слов).

Параметры

1. Шрифт армянского языка - Sylfaen, других языков - Times New Roman.

2. Размер шрифта – 12, межстрочный пробел - 1.5.

3. В начале статьи дается имя и фамилия автора (заглавными буквами), заголовок (заглавными буквами), в конце статьи отмечается ученая степень автора, место работы, должность, номер телефона и адрес электронной почты (номер телефона и адрес электронной почты печатается с согласия автора).

4. Ссылки даются под строкой в порядке возрастания, размер шрифта - 10, дается автор источника, заголовок, том, место и год издательства (в случае прессы также и номер) и страница.

5. Дать ключевые слова на армянском, русском и английском языках.

Статьи принимаются в

Институте арменоведческих исследований ЕГУ,

Алека Манукяна 1, 2 корпус ЕГУ, 5-й этаж, комната 511, редакция журнала «Вопросы арменоведения» (*info@armin.am*), тел.: +374 60 710092